

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»**

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Том 2. Особлива частина

Одеса, 2014

Рекомендовано Вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія», протокол №4 від 27 січня 2014 р.

Рецензенти:

Орзіх М. П. – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; **Гринюк Р. Ф.** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та міжнародного права Донецького національного університету; **Совгіря О. В.** – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права юридичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Авторський колектив:

Бориславська О. М., к.ю.н., доцент, доцент кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка (співавтор додатків до підручника); **Гараджаєв Д. Я.**, к.ю.н., доцент, Суддя Конституційного Суду Республіки Азербайджан (тема 15); **Дерус Н. О.**, асистент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія» (НУ «ОЮА», тема 19); **Єзеров А. А.**, к.ю.н., доцент, доцент кафедри конституційного права НУ «ОЮА» (тема 18); **Куранін В. О.**, старший викладач кафедри конституційного права НУ «ОЮА» (Теми 20.1, 23, 24); **Мішина Н. В.**, д.ю.н., професор, професор кафедри конституційного права НУ «ОЮА» (теми 20.2, 21, співавтор теми 22); **Москальчук К. М.**, к.ю.н., старший викладач Міжнародного гуманітарного університету (тема 16); **Назарко А. Т.**, асистент кафедри конституційного права НУ «ОЮА» (співавтор теми 22); **Олькіна О. В.**, к.ю.н., доцент кафедри конституційного права НУ «ОЮА» (тема 17); **Різник С. В.**, к.ю.н., доцент кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка (співавтор додатків до підручника).

Під редакцією д.ю.н., проф. Н. В. Мішиної та доц. В. О. Міхальова.

К 75 Конституційне право зарубіжних країн. Том 2 : Особлива частина
/ під ред. д.ю.н., проф. Н. В. Мішиної та доц. В. О. Міхальова. – Одеса:
Національний університет «Одеська юридична академія», 2014. –
336 с.

ISBN _____ -

Навчальний посібник «Конституційне право зарубіжних країн» складається з двох частин – загальної, у якій розглядаються основні інститути конституційного права в зарубіжних країнах (Том 1) та особливої, що присвячена основам конституційного права низки зарубіжних країн (Том 2).

Для студентів, аспірантів, викладачів та наукових працівників вищих навчальних закладів.

УДК
ББК

ISBN _____

ЗМІСТ

<i>Тема 15.</i> Конституційне право Республіки Азербайджан	4
<i>Тема 16.</i> Конституційне право Держави Бруней Даруссалам	29
<i>Тема 17.</i> Конституційне право Китайської Народної Республіки	60
<i>Тема 18.</i> Конституційне право Російської Федерації	93
<i>Тема 19.</i> Конституційне право Саудівська Аравія	140
<i>Тема 20.</i> Конституційне право Сполученого Королівства Великій Британії та Північної Ірландії	166
<i>Тема 21.</i> Конституційне право Сполучених Штатів Америки	193
<i>Тема 22.</i> Державне право Федеративної Республіки Німеччина	244
<i>Тема 23.</i> Конституційне право Французької Республіки	275
<i>Тема 24.</i> Конституційне право Японії	299
<i>Додатки</i>	322

ТЕМА 15. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО РЕСПУБЛІКИ АЗЕРБАЙДЖАН

Тема присвячена знайомству з Азербайджанською Республікою як з державою, з її конституційним ладом та з основними інститутами галузі конституційного права.

Цілі вивчення теми:

- ознайомитись з основами конституційного ладу та мати загальні відомості про систему державної влади в Азербайджанській Республіці;
- зрозуміти особливості конституційного розвитку Азербайджанської Республіки;
- мати загальне уявлення про політико-праву систему Азербайджанської Республіки;
- вивчити особливості здійснення державної влади та місцевого самоврядування в Азербайджанській Республіці.

Ключові терміни і поняття: Конституція Азербайджанської Республіки; Президент Азербайджанської Республіки, Мілли Меджлис, Конституційний Суд Азербайджанської Республіки, муніципалітети.

Азербайджан розташований на півдні Кавказа, на межі Європи та Азії. Площа – 86,6 тис. кв. км. На півночі межує з Росією, на північному заході з Грузією, на заході з Вірменією, на півдні з Іраном, на крайньому південному заході з Туреччиною, на сході омивається Каспійським морем. Офіційна назва – Республіка Азербайджан. Столиця – місто Баку.

Вперше Азербайджан став незалежною державою у 1918-1920 рр., цей період тривав 23 місяці. Вдруге державний суверенітет було проголошено прийняттям Акту «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки», яке відбулось 18 жовтня 1991 р.

Азербайджан – це унітарна, світська, правова держава. Форма правління – президентська республіка. Глава держави – Президент. Законодавчу владу здійснює парламент – Мілли Меджлис Азербайджанської Республіки. Судова влада здійснюється загальними і спеціальними судами Азербайджанської Республіки.

Станом на 1 січня 2014 р. чисельність населення Азербайджану склала 9 млн. 235 тисяч осіб. Азербайджан – багатонаціональна, толерантна країна. У 1990-ті роки кількість азербайджанців у країні виросла через приплив біженців з Вірменії, яка окупувала Нагорний Карабах і прилеглі їй території Азербайджану. Державна мова – азербайджанська. Населення використовує також російську, турецьку, англійську мови та мови національних меншин.

Валюта: манат, дорівнює 100 гяпik.

Прапор Азербайджанської Республіки – один з офіційних державних символів Азербайджанської Республіки (поряд з гербом і гімном).

9 листопада 1918 р. урядом Азербайджанської Демократичної Республіки було прийнято постанову про трьохколовий державний прапор. Після падіння 28 квітня 1920 р. АДР і встановлення Радянської влади в Азербайджані цей прапор був відкинтий. 17 листопада 1990 р. трьохколовий прапор був відновлений в правах рішенням Верховного Меджлису Нахічеванської Автономної Республіки і прийнятий в якості її державного прапора. 5 лютого 1991 р. Верховна Рада Азербайджанської Республіки ухвалила постанову про визнання трьохколірного прапора Державним прапором Азербайджану.

Державний прапор Азербайджанської Республіки складається з трьох рівних по ширині горизонтальних смуг: верхня смуга – блакитного, середня смуга – червоного, нижня смуга – зеленого кольору. Блакитний колір символізує тюркське походження азербайджанського народу, червоний колір відображає курс на модернізацію суспільства і розвиток демократії, а зелений колір вказує на приналежність до ісламської цивілізації. У середині червоної смуги по обидва боки прапора білим кольором зображені півмісяць з восьмикінечною зіркою. Співвідношення ширини прапора до його довжини становить 1:2.

Указом Президента від 17 листопада 2007 р. створена площа Державного прапору, під якою зараз знаходиться музей прапора. 1 вересня 2010 р. у Баку відбулась святкова церемонія її відкриття.

Висота флаштока складає 162 м., діаметр його основи – 3,2 м., а верхньої частини – 1,09 м. Загальна вага конструкції – 220 т. Ширина прапора складає 35 м., а довжина – 70 м. Прапор має загальну площу 2450 кв.м. та вагу, що перебільшує 350 кг.

29 травня 2010 р. організація «Книга рекордів Гінесу» підтвердила, що флашток державного прапора Азербайджану є найвищим у світі.

30 січня 1920 р. уряд Азербайджанської Демократичної Республіки прийняв постанову про оголошення конкурсу на кращий Державний герб республіки. У постанові вказувалося, що проект герба, який переможе на конкурсі, буде прийнятий 28 травня. Однак, в результаті падіння 28 квітня 1920 р. АДР, герб не був прийнятий.

5 лютого 1991 р. рішенням Верховної Ради Азербайджанської Республіки був оголошений новий конкурс на кращий Державний герб. Протягом 1991-1992 рр. на конкурс були представлені десятки проектів нового Державного герба, на обговорення було винесено також пропозиції про прийняття одного з проектів, виготовлених в 1919-1920 рр. Верховна Рада Азербайджанської Республіки 19 січня 1993 р. прийняла Конституційний Закон, згідно з яким з деякими змінами був затверджений проект Державного герба, створений у 1919-1920 рр.

Державний герб Азербайджанської Республіки є символом незалежності Азербайджанської держави. Державний герб являє собою зображення

східного щита, поміщеного на дузі, складеної з дубових гілок і колосків. На щиті, на тлі кольорів Державного прапора Азербайджанської Республіки, розміщено зображення восьмикінечною зірки, а у центрі зірки – язички полум'я, як символу «Країни Вогнів».

27 травня 1992 р. Парламент прийняв Закон «Про Державний гімн Азербайджанської Республіки». Ним став «Марш Азербайджану», написаний композитором Узеїра Гаджибековим і поетом Ахмедом Джавадом в 1919 р.

Історія конституційного розвитку Азербайджану. Сучасні цінності конституціоналізму в Азербайджані мають історичні корені. Вони почали формуватися з набуттям незалежності ще на початку ХХ ст. Багатовікова історія державності Азербайджану значною мірою пов'язана із залежністю від впливів різних імперій на Південному Кавказі.

Спочатку Азербайджан намагався визволитися від татаро-монгольської навали та здобути незалежність. Після визволення Азербайджан входить до імперії Тамерлана, але невдовзі його захоплює Золота Орда. Вільним залишається лише Ширван. На початку XV ст. на території Азербайджану формуються дві держави – Кара-Коюнлу та Ак-Коюнлу.

На початку XVI ст. значна частина Азербайджану знаходилась під володарюванням іранської династії Сефевидів, яка у першій половині XVI ст. підпорядкувала і очолювала боротьбу за незалежність Ширван. У середині XVI ст. завершилося входження всього Азербайджану до складу Персії.

У боротьбу за Азербайджан включається також і Туреччина, але у XVII – XVIII ст.ст. панування зовнішніх сил слабшає, внаслідок чого складаються умови для відновлення азербайджанської державності. У цей період формується до 15 номінально незалежних ханств. Під верховенством Урумського ханства приймається спроба об'єднання всієї країни, проте вона закінчується невдачею.

У кінці XVIII ст. Персія знову намагається зміцнити свої позиції, але зазнає невдачі. З того часу азербайджанські ханства беруть курс на зближення з Росією, і у 20-ті рр. XIX ст. проходить приєднання останніх територій Азербайджану до Росії.

28 травня 1918 р. Національна Рада прийняла Декларацію незалежності Азербайджану. У цьому історичному документі говорилося: «віднині азербайджанський народ є носієм суверенних прав, а Азербайджан, що охоплює Східне і Південне Закавказзя, – повноправною незалежною державою». Національна Рада невідкладно сформувала перший уряд і організувала вибори парламенту Азербайджанської Демократичної Республіки.

Таким чином, перша демократична республіка на мусульманському Сході була створена в Азербайджані у 1918 р.

Існування Азербайджанської Демократичної Республіки (АДР) було надто коротким для прийняття Конституції, хоча парламентом було

сформовано підвалини для неї у вигляді низки законодавчих актів конституційного характеру.

Так, Закон АДР «Про несумісність посад» від 25 січня 1919 р. передбачав відокремлення виконавчої влади від законодавчої. Відповідно до нього, депутат Парламенту АДР не міг виконувати функції державного службовця, за винятком посади міністра¹. Закон «Про громадянство Азербайджану» від 11 серпня 1919 р. встановив єдине громадянство для всіх постійно проживаючих на території Азербайджану осіб, а також для осіб, що народилися від громадян Азербайджану. З метою забезпечення політичних прав громадян Азербайджану 30 жовтня 1919 р. був прийнятий «Статут про друк», який надав свободу засобам масової інформації. У період АДР вперше не тільки в Азербайджані, але і в цілому на Сході жінкам було надано виборче право. У період АДР було закладено традиції багатопартійності. На початку ХХ ст. в політичній системі активність виявляли партії Тараггі, Іттіхад, Ахрар, Мусават, Хуммет та ін.

Багатопартійність змінилась однопартійністю у період радянського Азербайджану (1920 -1991 рр.). Усі ключові посади в органах державної влади займали члени комуністичної партії Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки (АРСР).

В радянський період в АРСР було прийнято 4 конституції. Вони носили формальний характер, дублювали аналогічні конституції СРСР і не мали прямого впливу на правозастосовчу практику. Остання радянська Конституція АРСР була прийнята у 1978 р. на основі Конституції СРСР 1977 р.

У серпні 1991 р. Верховна Рада АРСР проголосила Декларацію про відновлення державної незалежності Азербайджану на основі Акту 1918 р. 18 жовтня 1991 р. був прийнятий Конституційний Акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки». Ці правові акти практично на певний період часу замінили Конституцію незалежної Азербайджанської Республіки. Хоча в той період з великими змінами та доповненнями діяла радянська Конституція 1978 р.

З початку 90-х рр. ХХ ст. конституційне (державне) право Азербайджану переживає докорінні зміни. Спільними напрямками політико-правових реформ стали: ідеологічний і політичний плюралізм, соціально орієнтована ринкова економіка, пріоритетність прав і свобод людини і громадянина та зміцнення їх гарантій визначили формування нових інститутів конституційного права (президентства, парламенту, місцевого самоврядування, конституційного контролю і т.д.). З набуттям незалежності йде процес децентралізації влади, відновлюється традиція використання принципу поділу державної влади, з'являються інститути місцевого самоврядування. Починається період розвитку сучасного конституційного

¹ Таке часткове суміщення посад притаманне початковому етапу становлення парламентської влади.

права Азербайджану. Проте існуюча у той період політична криза практично паралізувала процес розвитку конституційних відносин і відновлення конституційної законності.

На початку 90-х рр. XX ст. формування конституційних інститутів ускладнювалося з причини недосвідченості в управлінні державою партії Народного Фронту з одного боку, територіальних домагань Вірменії з іншого боку. Основні положення Конституційного Акту «Про державну незалежність», прийнятого Верховною Радою Азербайджанської Республіки 18 жовтня 1991 р. залишалися незабезпеченими.

Після обрання Президентом Азербайджанської Республіки Гейдара Алієва 3 жовтня 1993 р., він мав проголосити присягу над текстом Конституції. Проте деякі положення Конституції декларували перебування Азербайджану у складі неіснуючого Радянського Союзу. Наприклад, ще до 9 жовтня 1993 р. діяла ст. 6, яка визначала правлячою партією комуністичну партію.

За ініціативою Гейдара Алієва у парламенті було розглянуто проект змін та доповнень в Конституцію та положення, що визначали знаходження Азербайджану у складі СРСР, були виключені з тексту Основного Закону.

Одним з перших заходів щодо зміцнення основ конституційного ладу стала спроба ухвалення Основного Закону. Рішенням Міллі Меджлісу 6 грудня 1993 р. було закріплено намір підготовки проекту Конституції Азербайджанської Республіки. Але створена Тимчасова Комісія не змогла виконати своє завдання. У цей період Азербайджан переживав складні і важкі політичні дні. У 1993 – 1995 рр. йшла інтенсивна робота з відновлення державних інститутів влади, в цілому державного будівництва. Однак конфлікт у Нагорному Карабаху тривав, а соціальні проблеми продовжували залишатися невирішеними.

Лише зусиллями загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва військовий конфлікт у Нагорному Карабаху вдалося призупинити, що дозволило уникнути додаткових людських втрат і додаткових втрат територій Азербайджану. Державна влада націлилася на економічне і політичне зміцнення країни. Це в свою чергу гарантувало збереження незалежності, сприяло встановленню та розвитку конституційних відносин.

Розвиток світового конституціоналізму показує, що одним з перших заходів у формуванні справедливої, сучасної, сильної, стабільної влади є укладання т.зв. «суспільного договору». Прихильники ліберальної теорії під поняттям «суспільний договір» мають на увазі Основний Закон. Саме на створення нової, сучасної Конституції були спрямовані зусилля громадськості Азербайджану.

2 травня 1995 р. Г.Алієв очолив Комісію з підготовки проекту нової Конституції. До її складу увійшли відомі громадські та політичні діячі, вчені, професійні юристи. За короткий термін був вивчений і проаналізований досвід

конституційного будівництва розвинених країн. Після цього проект Комісія представила на громадське обговорення. Конституція Азербайджанської Республіки була прийнята на референдумі 12 листопада 1995 р. загальнонародним голосуванням.

Конституція Азербайджанської Республіки передбачає жорсткий механізм змін до її тексту (тільки шляхом референдуму, станом на 1 січня 2014 р. було проведено два референдуми, 24 серпня 2002 р. та 18 березня 2009 р., якими до тексту Конституції були інкорпоровано більше 50 змін та доповнень). На відміну від змін, доповнення можуть вноситися у текст за допомогою конституційних законів. Конституційні закони, по суті, доповнюють Основний Закон. П. 5 ст. 156 Конституції вказує, що «конституційні закони є невід'ємною частиною Конституції Азербайджанської Республіки».

Низка конституційних законів практично зміцнила положення Конституції. З метою контролю за виконавчою владою 24 грудня 2002 р. був прийнятий Конституційний закон «Про додаткові гарантії забезпечення права вирішення питання про довіру Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки Кабінету Міністрів Азербайджанської Республіки». Для зміцнення гарантій та захисту прав і свобод людини і громадянина на додаток до Конституції були прийняті конституційні закони: 28 грудня 2001 р. «Про уповноваженого з прав людини (омбудсмана) Азербайджанської Республіки» та від 24 грудня 2002 р. «Про регулювання процесу забезпечення прав і свобод людини в Азербайджанській Республіці».

У 2002 р. з метою поліпшення механізму захисту прав і свобод людини і громадянина на референдум було винесено 24 положення (норми права). Найважливішою зміною у правовій системі стало надання права кожному індивідуально звертатися до Конституційного Суду з метою відновлення своїх порушених прав і свобод. За підсумками референдуму 2002 р. до Конституції було внесено і інші зміни та доповнення: включено перелік питань, з яких референдум не може бути проведений (питання податків та державного бюджету, амністії та помилування, а також обрання, призначення або затвердження посадових осіб, обрання, призначення або затвердження яких віднесено відповідно до відання органів законодавчої та (або) виконавчої влади); повноваження парламенту було розширено шляхом надання йому права обрання Омбудсмана та вирішення питання амністії; встановлено, що заміняє Президента при його відставці не спікер, а Прем'єр-міністр; дозволена заміна військової служби альтернативною службою, ін.

За підсумками референдуму 2009 р. до Конституції було включено близько 30 змін і доповнень. Серед них найбільш важливим було положення яке встановлює, що економічний розвиток Азербайджану має соціальну спрямованість. Ці реформи стали практично переходом на новий етап розвитку соціальної держави. У цілому можна відзначити, що референдум 2009 р. був пов'язаний з вдосконаленням механізму захисту прав людини,

гарантій соціальних прав і в цілому зміцнення соціальної держави. Активне зростання економіки Азербайджану дозволило за 5 років збільшити бюджет більш ніж у 10 разів. Високий темп економічного зростання держави надав підстави впритул зайнятися забезпеченням соціальних прав громадян. Серед інших змін – закріплення положення про те, що кожному забезпечуються рівні права у відносинах з державними органами і носіями повноважень державної влади, які приймають рішення, пов'язані з правами і обов'язками; розширення гарантій захисту приватного життя; впровадження низки екологічних прав; закріплення права обвинуваченого в кримінальному процесі бути вислуханим до засудження. Також з метою зміцнення системи державної влади в період збройного конфлікту або війни текст Конституції був доповнений положеннями, що при військовому положенні вибори не проводяться, а повноваження вищих виборних органів продовжуються до відміни цього положення.

Кожен з референдумів також розширив коло суб'єктів законодавчої ініціативи (у 2002 р. його було надано ще й Генеральному прокурору, а у 2009 р. – групам щонайменше з 40 тис. громадян Азербайджанської Республіки, що мають виборче право. Також на цих референдумах була частково реформована судова система. У 2002 р. були створені нові судові органи – апеляційні суди, а у 2009 р. – посилено відповідальність за невиконання рішення суду, яке, у свою чергу, має ґрунтуватися на законі і доказах. Офіційна публікація рішень Конституційного та Верховного судів стала обов'язковою.

Зміни, що вносились на референдумах, не завжди мали принципове значення. Були зміни і технічного характеру – наприклад, Національний банк наразі іменується «Центральним банком», а виконавчий апарат Президента – Адміністрацією Президента.

Конституція Азербайджанської Республіки. Конституція Азербайджанської Республіки є основним джерелом національного права. Вона має вищу юридичну силу, її принципами і нормами керуються всі державні, громадські структури та громадяни. Конституція втілила ідеї національної державності і проголосила у преамбулі мету утвердження в країні справедливості, свободи та безпеки.

За своєю структурою Конституція Азербайджанської Республіки складається з 5 розділів, 12 глав та 158 статей.

Перший розділ визначає основи конституційного ладу і закріплює загальні положення про Азербайджанську Республіку. Другий розділ дає перелік досить широкого кола основних прав і свобод людини і громадянина, третій – визначає систему органів державної влади на основі принципу розподілу влади на три гілки. Четвертий розділ встановлює конституційно – правовий статус органів місцевого самоврядування (муніципалітетів), а п'ятий, заключний розділ «Право і закон», – встановлює ієрархію системи законодавства і визначає порядок внесення змін і доповнень до тексту Конституції.

У Конституції Азербайджану знайшли своє відображення класичні ідеї конституціоналізму: пріоритетність прав і свобод людини; політичний плюралізм; розподіл державної влади; конституційний нагляд та ін. Конституція, будучи «суспільним договором», визначила відносини між державою, суспільством і індивідуумом, закріпила пріоритетність прав людини. Ст. 12 передбачає, що «забезпечення прав і свобод людини і громадянина – вища мета держави».

В Конституції відображений принцип розподілу влади. Конституційний механізм дозволяє здійснювати взаємний контроль між гілками влади. Цей механізм з обмеження влади в першу чергу служить засобом захисту прав людини. Ст. 7 визначає, що різні гілки влади повинні взаємодіяти одна з одною, і що у межах своїх повноважень вони незалежні. Законодавча влада належить Міллі Меджлісу, виконавча – Президенту Республіки, судову владу становлять суди Азербайджану. Цей сучасний принцип організації влади – неперушна основа державності і демократичної структури суспільства.

Формально-юридичні основи системи конституціоналізму є важливим чинником у захисті конституційних цінностей. Один із засновників нормативістської теорії Г. Кельзен у своїй роботі «Чиста теорія права» відокремлював юридичну науку і норму від ідеології і аксіології. На думку вченого, ідеологічний і соціологічний аспекти не повинні бути предметом розгляду теорії права. Теорія права має створювати логічні категорії існуючої правової норми, а первинну базу правової системи має складати основна норма. Ця теорія ще раз доводить, що для забезпечення фактичного конституціоналізму, країні необхідна Конституція, що має обов'язкові правові функції. Тому Основному закону надають прямої юридичної сили і нормативного характеру у правовій системі.

Цінність Конституції полягає в її справедливому розподілі соціальних інтересів, у встановленні правової свободи особистості і стримуванні державної влади, а також у верховенстві та імперативності її для правової системи. Конституціоналізм як система, що перманентно розвивається та є динамічною, поряд з набуттям правової оболонки значно впливає на формування правової свідомості населення. За допомогою розвитку конституціоналізму публічні інститути влади стають доступними для громадян, поступово зникає правовий нігілізм, а конституційні положення набувають динаміки. Таке взаємовідношення суспільства і держави забезпечує участь народу в управлінні державою і актуалізує конституційні інститути. У кінцевому рахунку, вся політико-правова система, побудована на конституційних цінностях, слугує становленню громадянського суспільства, гарантуванню прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню стабільності конституційного ладу і державної незалежності.

Поряд зі встановленням правової свободи індивіда, Конституція визначає систему і структуру органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Так само як і у всіх демократичних конституціях, у

Конституції Азербайджану конституційні формулювання про державну владу небагатослівні. Ст. 1 визначає, що «в Азербайджанській Республіці єдиним джерелом державної влади є народ Азербайджану». Третій розділ Конституції, що встановлює систему державної влади, на перший план висуває представницьку, законодавчу владу парламенту.

У Конституції визначено межі правових взаємовідносин між громадянином, суспільством і державою, причому пріоритет належить особистості – громадянину країни. Конституція Азербайджанської Республіки зіграла і продовжує відігравати конструктивну стабілізуючу роль у розвитку суспільства і держави.

Значення Конституції у суспільстві реалізується за допомогою функцій, носієм яких вона є. Конституція Азербайджанської Республіки, виконуючи політичну, правову, ідеологічну та інші важливі функції, відіграє значну роль у житті суспільства і держави, у політичній системі та правовій системі країни.

Політична функція конституції полягає в консолідації політичних сил, на основі «правил», встановлених конституцією. Політичний процес охоплює різні форми, способи і напрямки політичної діяльності; по суті – це порядок функціонування політичної системи, її інститутів. Політична система є суверенною і народ Азербайджану здійснює народовладдя шляхом референдуму і через обраних своїх представників (ст. 2). Влада народу не може бути узурпована будь-якою соціальною групою, політичною партією або особою. Присвоєння влади є найтяжчим злочином проти влади (ст. 6). Конституція як гарант політичного плюралізму встановлює певний політичний режим і державний устрій. Ст. 7 проголошує, що Азербайджанська держава – демократична, світська, унітарна республіка.

Економічна функція Конституції проявляється у гарантованості різних форм власності (ст. 13). Різноманіття форм власності, свобода ринкових відносин та підприємництва, недопущення монополізму та недобросовісної конкуренції, соціальна спрямованість економіки визначають основні напрямки розвиток економічних відносин і встановлюють основи економічного ладу суспільства.

На початку XXI ст. Азербайджан перетворився у країну, яка з економічної точки зору розвивається найскоріше та найдинамічніше не тільки у своєму регіоні, але й на всьому пострадянському просторі. Реалізація проектів дозволяє здійснити вихід багатих нафтогазових запасів країни на світовий ринок, наслідком чого є швидко зростаючий прибуток Азербайджану. Це надає економічне підґрунтя для здійснення послідовних реформ, спрямованих на ефективний контроль цього прибутку і диверсифікацію економіки в короткий термін. За останні кілька років економіка Азербайджану зросла на 300%, тобто в три рази. Одночасно послідовно продовжувалося зростання ваги нафтового сектора економіки, а отже – було усунуто ризик залежності економіки Азербайджану від нафти.

Посилаючись на статистичні дані, у 2004 – 2011 р. ВВП Азербайджану зріс в середньому на 14%, у тому числі пай нафтового сектору у ВВП зріс

на 9%. У цей же проміжок ВВП на душу населення у країні виріс в 5 разів, а пай приватного сектора у ВВП виріс до 81,7%. Співвідношення зовнішнього боргу і ВВП знизилася з 17% у 2003 р. до нинішніх 7%. Стратегічні валютні запаси на 1 січня 2014 р. складають приблизно 50 млрд. доларів США, що у 9 разів більше зовнішнього боргу країни.

Активне зростання економіки Азербайджану дозволило за 5 років збільшити бюджет у 10 разів. Високий темп економічного зростання держави надав можливість впритул зайнятися забезпеченням соціальних прав громадян. У Конституції підкреслюється, що соціальний характер економічної політики – це основа діяльності органів державної влади.

Ідеологічна функція Конституції полягає в тому, що вона виступає засобом ідеологічного впливу. Конституція відіграє велику виховну роль, встановлюючи основи взаємовідносин держави і людини, держави і суспільства, засновані на їх взаємній відповідальності.

Важливе значення має юридична функція Конституції. Вона полягає у тому, що Конституція, будучи базовим законом, є найважливішим джерелом права, норми якого мають вищу юридичну силу, та лежить в основі всієї системи правового регулювання. Ст. 147 проголошує Конституцію актом вищої юридичної сили і основою системи законодавства Азербайджанської Республіки. Крім того, Конституція є документом прямої дії – це підкреслюється в самому її тексті (ст.147).

Текст Основного закону рясніє такими формулюваннями, як «забезпечується», «охороняється», «визнається», «гарантується», «забороняється» і т.д. Це означає, що нормам з подібними формулюваннями надається особлива значимість, вони розглядаються в якості об'єктів гарантування, за ними повинні стояти передбачені правом гарантії.

Прийнята шляхом загальнонародного референдуму, Конституція Азербайджанської Республіки, визначила модель державного будівництва, стала новим переломним етапом в історії розвитку суспільства, дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Конституція Азербайджанської Республіки є і новою віхою в розвитку і правовому регулюванні органів державної влади. Новизною і основною концепцією Конституції став принцип встановлення розподілу державної влади, що призвело до створення і розвитку законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Ці органи влади на підставі Конституції незалежні і взаємодіють між собою в рамках своїх повноважень.

У Конституції йдеться і про традиції державності, які відображаються та повинні відображатися в діяльності державних органів на сучасному етапі. Традиції перетворилися в основні завдання органів державної влади, завдяки яким народ Азербайджану поставив перед собою конкретні наміри. Ці наміри в цей момент стали цілями органів державної влади Азербайджанської Республіки. Відповідно до цілей формулюються і їхні завдання. Завданнями органів державної влади є утвердження справедливості, свободи, безпеки,

забезпечення добробуту всіх і кожного, що важливо та необхідно на стадії відповідальності перед поколіннями, призначеними для досягнення поставлених цілей. Це захист незалежності, суверенітету і територіальної цілісності, гарантії демократичного ладу в рамках Конституції, утвердження громадянського суспільства, побудова правової, світської держави на основі верховенства законів, забезпечення гідного рівня життя, збереження загальнолюдських цінностей.

Конституційна система органів державної влади Азербайджанської Республіки. Діяльність будь-якої держави реалізується, насамперед, через її державні органи. Органи держави являють собою організаційно і структурно відокремлену частину державного механізму, наділену у встановленому Конституцією Азербайджану порядку державно-владними повноваженнями, правовими та матеріально-фінансовими засобами для здійснення завдань і функцій державної влади.

Всі юридичні науки вивчають державні органи як об'єкт правового регулювання, оскільки в будь-якій державі діяльність його органів вбирається в правові форми. Цілі вивчення органів держави конституційним правом Азербайджанської Республіки визначаються переважно характером і обсягом конституційного регулювання.

Конституція Азербайджанської Республіки регулює наступні основні сторони організації та діяльності органів держави:

- закріплює загальне призначення органів державної влади як засобів, інструментів здійснення народовладдя, народного суверенітету (ст.2);
- встановлює основні принципи організації та діяльності державних органів (поділ влади, участь громадян в управлінні державою, законність діяльності та ін.) (ст.7);
- засновує структуру державних органів і правовий статус вищих органів державної влади: Президента, Міллі Меджлісу, Уряду, Конституційного суду, Верховного суду, Генеральної Прокуратури;
- розмежовує предмет відання і повноваження між органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Сукупність цих норм основного закону утворює відповідний конституційний інститут основ системи державних органів Азербайджану. Зміст цих норм конкретизується в нормах окремих галузей права.

Наука конституційного права вивчає органи держави, розкриваючи їх правовий статус. Аналізуючи державні органи Азербайджанської Республіки можна виявити деякі характерні риси, закріплені в Конституції і утворюють елементи їх конституційного статусу.

По-перше, в Конституції і конституційних законах Азербайджанської Республіки визначено особливий, встановлений державою порядок утворення, формування державних органів. «Жодна частина народу Азербайджану, жодна соціальна група або організація, жодна особа не може присвоїти повноваження щодо здійснення влади» (п. 1, ст.6).

Порядок формування органу має значення для його конституційного статусу, оскільки визначає джерело і природу повноважень. Органи, що формуються безпосередньо народом, мають джерелом своїх повноважень його суверенну волю.

По-друге, державний орган створюється для здійснення певних завдань, функцій держави. Наприклад, Конституція встановлює, що Президент Азербайджанської держави втілює єдність народу, є гарантом незалежності і територіальної цілісності Азербайджанської держави, незалежності судової влади (ст. 8). Міллі Меджліс визначається як парламент Азербайджану, його представницький і законодавчий орган, а Уряд – як підзвітний Президентові орган виконавчої влади.

По-третє, найважливішою конституційною ознакою державного органу є його компетенція. Функції не можуть розглядатися в якості безпосередньої правової підстави діяльності відповідного органу держави; на відміну від громадських організацій, робота будь-якого державного органу пов'язана з використанням державно-владних повноважень – вельми сильно чинного засоби управління, що включає можливість застосування і державного примусу. Конституція виходить з того, що правий статус органу повинен включати чітку, детальну регламентацію заходів використання ним своїх повноважень. Це досягається за рахунок наділення кожного державного органу відповідними правами (які часто є для нього і обов'язками), встановлення сфери застосування цих прав (предметів відання) і територіальних меж їх використання. Компетенція, таким чином, є юридичним виразом функції державного органу.

По-четверте, важливою ознакою державного органу є особливий, встановлений державою порядок його діяльності, відступити від якої він не вправі. Складовою частиною цього порядку є прийняті органом правові акти, що мають різну юридичну силу і функціональне призначення.

По-п'яте, ознакою кожного державного органу є його структура, внутрішня організація, яка теж закріплюється в Конституції та інших нормативних актах. Структура державного органу є похідною від виконуваних ним функцій, наявного обсягу повноважень, компетенції. Структура державних органів може бути вельми простою (прокурор району), або досить складною (Міллі Меджліс, його комітети, апарат тощо). Чим вище місце органу у вертикальній ієрархії, тим, як правило, складніше його структура.

Перераховані вище конституційні ознаки державного органу багато в чому характерні і для органів муніципалітетів, які на підставі Конституції Азербайджану відокремлені від державної влади.

Сукупність усіх органів держави, взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою в ході здійснення державної влади, утворюють систему органів Азербайджану.

Різноманіття державних справ, значний розмір території визначає необхідність великого числа державних органів, що спеціалізуються на

виконанні певних функцій. Вся ця сукупність органів повинна діяти як єдиний організм, цілісна система. Для цього Конституцією створюються певні правові передумови:

- загальний правий режим діяльності органів держави;
 - «розподіл праці» в системі державних органів шляхом наділення кожного органу певною компетенцією;
 - встановлення ієрархії правових актів прийнятих усіма органами;
 - закріплення організаційних зв'язків усередині системи органів.
- Наприклад, орган виконавчої влади діє на основі підпорядкованості нижчестоящих органів вищестоящому.

Система державних органів Азербайджану, обумовлена багатьма факторами.

Перш за все, вона формується для реалізації основних функцій державної влади.

Другим фактором, що формує конституційну систему органів Азербайджану, є принцип розподілу влади. Для здійснення функцій державної влади її окремі ланки наділяються комплексом повноважень і має право діяти самостійно, незалежно один від одного, зберігаючи важелі взаємного стримування і контролю. Розподіл влади як одна з основ конституційного ладу Азербайджану обумовлює виділення в державному механізмі органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Названі види державних органів утворюють основу конституційної системи органів держави.

Третім фактором, що впливає на конституційну систему державних органів Азербайджану, є координація, взаємодія органів в системі розподілу влади. Незважаючи на спеціалізованість гілок влади і відповідних державних органів, вони залишаються ланками єдиної системи та потребують повсякденної координації. В Азербайджані цю функцію виконує Президент – глава держави.

І, нарешті, четвертий фактор – це унітарний державний устрій.

Мілі Меджліс Азербайджанської Республіки (однопалатний парламент) – це єдиний законодавчий орган, що обирається загальними, рівними і прямими виборами при таємному голосуванні строком на 5 років. Він складається з 125 депутатів, що обираються в даний час на основі мажоритарної виборчої системи.

До третього скликання депутатів (2005 р.) вибори депутатів проводилися за змішаною виборчою системою. 100 депутатів обиралися за мажоритарною системою, 25 депутатів за пропорційною системою на основі партійних списків.

Мажоритарна система виборів передбачає, що обраними вважаються кандидати, які отримали більшість голосів. В Азербайджані застосовується система відносної більшості, при якій обраним вважається кандидат, який отримав більшу кількість голосів, ніж його суперник.

Згідно зі ст. 84 Конституції, вибори проводяться кожні 5 років у першу неділю листопада. Президент призначає день виборів депутатів нового скликання (ч. II ст. 84 і п. 1 ст. 109). Рішення про призначення виборів офіційно публікується в ЗМІ протягом не пізніше 2 днів з дня його прийняття. Ст. 143 Виборчого Кодексу передбачає, що до в Міллі Меджлісу обирається 125 депутатів по одномандатних виборчих округах (від одного округу – один депутат). Під виборчим округом слід розуміти територіальну одиницю, організовану у відповідності з Виборчим Кодексом для виборів будь-якого представника виборного органу зареєстрованими виборцями.

Вибори організовуються і проводяться виборчими комісіями – колегіальними органами, сформованими в порядку, передбаченому законодавством, та діючими на постійній основі.

Кандидат у депутати Міллі Меджлісу може бути висунутий політичними партіями, їх блоками, які постійно проживають у даному виборчому окрузі і громадянами Азербайджанської Республіки, які мають що активне виборче право. Повідомлення про це має бути спрямоване до відповідної виборчої комісії, передбачену для реєстрації кандидата (разом з наданням пакета необхідних документів).

В даний час офіційну реєстрацію пройшли приблизно 55 політичних партій. Найбільше число членів має Партія Новий Азербайджан (Yeni Azərbaycan Partiyası), саме вона є правлячою партією.

Депутати здійснюють свою діяльність у рамках чергових та позачергових сесій на пленарних засіданнях та засіданнях комітетів. Вони організовуються за професійними інтересами і можливостям у 11 комітетів: з правової політики і державного будівництва; з безпеки і оборони; з економічної політики; з природних ресурсів, енергетики та екології; з аграрної політики; з регіональних питань; з соціальної політики; з науки і освіти; з культури; з міжнародних відносин і міжпарламентських зв'язків; з прав людини.

Правовий статус депутата Міллі Меджлісу визначений Конституцією (Глава V), Законом Азербайджанської Республіки «Про статус депутата Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки», Статутом (Регламентом) Міллі Меджлісу та в ін. нормативно-правових актах. Конституційно-правовий статус депутата Міллі Меджлісу характеризують три основних елементи: 1) природа депутатського мандата; 2) права і обов'язки депутата, його відповідальність; 3) гарантії депутатської діяльності. До числа другорядних елементів відносяться громадянство, вік, порядок обрання депутата.

Депутат – це, в першу чергу, представник народу. Ст. 4 Конституції прямо вказує: «ніхто, крім обраних народом повноважних представників, не вправі представляти народ, говорити від імені народу і виступати із

зверненнями від імені народу». У цьому і полягає сутність депутатського мандата, який за природою є свободним.

Вступаючи на посаду, депутат отримує вільний «мандат» (від лат. *Mandatum* – доручення), тобто право і одночасно обов'язок на представництво інтересів свого округу і всього народу, на вирішення питань від імені та в інтересах населення, а також право і обов'язок на участь у роботі представницьких органів державної влади. У широкому розумінні саме мандат у цілому визначає характер, обсяг прав і обов'язків депутата, гарантії його діяльності, політико-правову природу його взаємин з виборцями, громадянським суспільством, державою, її відповідальність, тобто впливає на всі елементи конституційно-правового положення депутата.

Відповідно до Конституції Міллі Меджліс може реалізувати свої повноваження лише тоді, коли в ньому засідають 2/3 основного складу, тобто не менше 83 депутатів.

Міллі Меджліс є ініціатором проектів законів і єдиним законодавчим органом. Певну частину законів парламент приймає за своєю ініціативою. Однак, враховуючи бюджетні витрати і подальшу процедуру виконання законів, вони розробляються з представниками зацікавлених міністерств і відомств. Тому більшість законопроектів, що передбачають зміни і доповнення до чинних законодавчих актів, надходять до Міллі Меджлісу від виконавчої влади. Міллі Меджліс також має деякі контрольні функції стосовно президентських указів, – наприклад, президентський указ про оголошення воєнного та надзвичайного стану вимагає парламентського затвердження. Парламент також дає згоду на використання збройних сил, ін.

Міллі Меджліс здійснює безпосередній контроль за бюджетом країни. Цей контроль є ключовим у системі стримувань і противаг. Відповідно до Конституції, бюджет представляється до Міллі Меджлісу Президентом. У парламенті бюджет обговорюється в останні місяці календарного року. Рахункова Палата функціонує при парламенті, і це є ефективним механізмом якісного контролю над бюджетом.

Обговорення у парламенті проектів законодавчих актів, що надійшли від суб'єктів виконавчої влади, також має певне комунікативне значення. Без узгодження з суб'єктом законодавчої ініціативи не допускаються зміни та доповнення до законопроектів. Це є виправданим, так як депутати певними поправками можуть змінити суть законопроекту, що може спричинити певні бюджетні витрати.

28 грудня 2001 р. Міллі Меджліс прийняв Конституційний Закон «Про Уповноваженого з прав людини (Омбудсмена) Азербайджанської Республіки», утворивши парламентський орган з контролю за забезпеченням прав і свобод людини.

Основоположними принципами у діяльності Уповноваженого є: гласність, прозорість, законність, справедливість, неупередженість. На основі цих принципів Уповноважений має право: співпрацювати з місцевими,

регіональними та міжнародними органами представляти Президенту пропозиції, пов'язані з вирішенням питань помилування, громадянства, надання політичного притулку; представляти пропозиції про прийняття або перегляд законів з метою забезпечення прав і свобод людини, а також пропозиції про оголошення амністії Міллі Меджлісу (Парламенту) Азербайджанської Республіки; розглядати скарги про порушення прав людини, пов'язані з тяганиною, втратою і несвоєчасною видачею документів у судах, а також із затягуванням виконання судових рішень.

Незалежність і підпорядкованість Омбудсмена тільки законодавству Азербайджанської Республіки гарантується недоторканністю, незмінюваністю, неприпустимістю втручання в його діяльність з боку того чи іншого державного органу або органу місцевого самоврядування, посадової особи, а також матеріальної та соціальної гарантованістю.

Уповноважений з прав людини розглядає скарги громадян Азербайджанської Республіки, іноземців та осіб без громадянства, юридичних осіб. При цьому скаргу за згодою особи, права людини якої порушено, можуть подавати і треті особи. Скарга може бути подана протягом року з дня порушення прав заявника або з того дня, коли йому стало відомо про це.

В останніх поправках, внесених до Закону про Уповноваженого (від 24 червня 2011 р.), законодавець виділяє у ст. 13-1 окремий вид скарги – скаргу щодо порушення права на отримання інформації. Це нове повноваження Омбудсмена полягає в захисті порушеного права на отримання інформації, закріпленого у Законі «Про отримання інформації». Термін розгляду цього виду скарг – 10 днів.

Щорічно Уповноважений представляє Президенту доповідь і виступає з ним перед депутатами Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки.

З липня 2007 р. функціонують регіональні центри Омбудсмена в чотирьох районах Азербайджанської Республіки: в Губі (робота центру поширюється на 6 прилеглих районів), Шекі (6 районів), Джалілабад (9 районів), а також у Гянджі (12 районів). З 13 липня 2006 року, було відкрито офіс Уповноваженого і в Нахичеванській Автономній Республіці. Ці центри на місцях значною мірою спрощують процес звернення громадян: по-перше, з точки зору часу розгляду та розслідування скарг, по-друге, з точки зору зручностей для звертаються до омбудсмена (час, витрати на поїздку і т.п.).

Міллі Меджліс має членство у Парламентській Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), у Парламентській Асамблеї країн Східного партнерства з Європейським Союзом. У рамках цих міжнародних організацій Міллі Меджліс співпрацює з європейськими країнами з метою інтеграції в європейський простір. З 2008 р. Міллі Меджліс є засновником Парламентської Асамблеї тюркомовних країн (ТюркПА). Ця організація була створена для розвитку міжкультурного та економічного розвитку близьких за мовної групи країн. Метою створення Асамблеї є формування єдиного механізму у вигляді парламентського об'єднання і досягнення відповідності політичних поглядів,

обміну досвідом, здійснення спільних проектів. Як зазначалося в Стамбульській декларації, завданням ТюркПА є сприяння досягненню єдності тюркомовних держав, обговорення спільних для всіх них проблем і прийняття рішень на законодавчому рівні. Передбачається, що створення парламентської асамблеї прискорить інтеграцію тюркомовних країн.

17 листопада 2006 р. у м. Стамбул з ідеєю створення ТюркПА на 8-му саміті глав тюркомовних країн виступили діючий на той час президент Азербайджанської Республіки Г.Алієв і президент Казахстану Н.Назарбаєв.

21 листопада 2008 р. на першій конференції голів парламентів Туреччини, Азербайджану, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану та Туркменістану у Стамбулі було підписано угоду про заснування ПА тюркомовних країн.

Глава держави – Президент Азербайджанської Республіки. За формою державного правління Азербайджан визнають президентською республікою з елементами полупрезидентської. Президент Азербайджанської Республіки поряд з безпосереднім здійсненням виконавчої влади є главою держави. Відповідно до ст. 8 Конституції, Президент уособлює єдність народу Азербайджану і забезпечує спадкоємність азербайджанської державності.

В Азербайджані посада президента була введена в 1990 р. Тоді інститут президентства мав на меті символізувати державу і державну владу в цілому, а не одну яку-небудь її гілку. Відновлення суверенітету і розвиток незалежної держави на демократичних принципах у перші роки незалежності потребувало сильної державної влади. Тому основною метою Президента як глави держави стала консолідація та координація зусиль народу і влади для досягнення стабільного й міцного конституційного ладу.

Наразі Президент виступає від імені держави як у вирішенні внутрішніх проблем країни, так і у міжнародних відносинах, він не потребує додаткового посвідчення своїх повноважень. Однак підписані президентом міждержавні договори та взяті національні зобов'язання набувають чинності після парламентської ратифікації.

Президент очолює виконавчу гілку влади. Ст. 99 Конституції визначає, що «в Азербайджанській Республіці виконавча влада належить Президенту Азербайджанської Республіки».

До основних напрямів діяльності Президента Азербайджану як глави держави належать забезпечення:

- державного суверенітету, тобто неподільності, верховенства, незалежності державної влади в Азербайджані;
- територіальної цілісності країни, тобто недоторканності її кордонів ззовні, а також припинення спроб будь-яких сил всередині держави розчленувати територію Азербайджану або відокремити якусь її частину;

– відповідності внутрішньої і зовнішньої політики держави визначеним у Конституції засадам, чіткого та своєчасного реагування відповідних державних органів на будь-які порушення конституційних приписів;

– основних прав і свобод людини, відповідності міжнародно-правовим актам, ратифікованим Азербайджану.

Президент обирається громадянами Азербайджану на підставі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років. До кандидата у Президенти Конституція висуває особливі вимоги:

– бути громадянином Азербайджану, однак при цьому не визначаються необхідні для кандидата обов'язкові підстави набуття громадянства (наприклад, як в США). Також кандидат не може мати подвійного громадянства;

– досягти 35– річного віку;

– впродовж 10 останніх років до виборів проживати на постійній основі в Азербайджану. Ценз осілості потрібно для впевненості, що майбутній президент, постійно проживаючи на території країни, ясно представляє соціально-економічні та політико-правові проблеми цієї держави;

– мати активне виборче право та не бути обмеженим у виборчих правах;

– мати вищу освіту;

– не бути судимим за тяжкі злочини.

Президенту забороняється мати інший представницький мандат, тобто бути членом будь-яких виборних органів, а також обіймати посаду в державних або громадських органах та організаціях, займатися підприємницькою діяльністю. Водночас, він може займатися науковою та творчою діяльністю.

Вибори Президента регулюються Конституцією та Виборчим Кодексом Азербайджанської Республіки від 27 травня 2003 р. На передвиборчу агітацію кандидатам у президенти надається в однаковому обсязі як безкоштовний, так і платний ефірний час. Максимальний розмір виборчого фонду кандидата в президенти не може перевищувати 10 млн. манат. Також, виборчі фонди кандидатів у президенти суворо обмежені у формуванні. Наприклад, іноземці або іноземні юридичні особи обмежені у можливостях фінансування передвиборної кампанії Президента.

Новообраний Президент приступає до виконання обов'язків з дня складення присяги, яку він здійснює на протязі 3 днів після дня оголошення підсумків виборів. Принесення ним присяги відбувається за участю суддів Конституційного Суду Азербайджанської Республіки. У присязі, текст якої закріплено в ст.103 Конституції, Президент Азербайджану офіційно зобов'язується дотримуватися Конституції, охороняти суверенітет і цілісність території, гідно служити народу.

Конституція встановлює недоторканність президента, якою він користується під час виконання своїх повноважень, але не розкриває зміст

недоторканності Президента. Честь і гідність Президента Азербайджану як глави держави підлягають особливому захисту.

Повноваження Президента, закріплені в Конституції, можна розділити на кілька груп, серед яких найважливішими є:

- представницькі повноваження, які реалізуються, коли Президент Азербайджану представляє державу в міжнародних відносинах, приймає довірені і відкличні грамоти дипломатичних представників інших держав і т.і.;

- повноваження, що стосуються діяльності Міллі Меджлісу, наприклад, призначення виборів до Міллі Меджлісу;

- повноваження у сфері законодавства, наприклад, про призначення референдуму щодо внесення змін до Конституції Азербайджану, право вето щодо прийнятих Міллі Меджлісом законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд;

- повноваження, пов'язані з призначенням на посади та звільнення з посад членів Кабінету Міністрів та інших посадових осіб;

- повноваження у сфері забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони держави, наприклад ті, які пов'язані з прийняттям рішення про повну або часткову мобілізацію чи запровадження воєнного стану в Азербайджані або окремих частинах країни;

- засновницькі повноваження (утворення та ліквідація за поданням Прем'єр-міністра, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади);

- повноваження в галузі правосуддя (утворення судів, здійснення помилування, призначення суддів);

- повноваження, пов'язані з присвоєнням громадянства Азербайджану і його втратою, із наданням притулку.

Президент має право видавати укази і розпорядження, які є обов'язковими для виконання на всій території Азербайджану. Ці акти повинні видаватися на підставі Конституції і бути спрямованими на виконання її положень. У свою чергу, укази і розпорядження Президента є правовою базою для актів органів виконавчої влади. За юридичними ознаками акти Президента можуть бути нормативними, тобто такими, в яких містяться правила загального характеру.

Відповідно до п. 27 ст. 109 Конституції, Президент утворює Раду Безпеки. На неї покладено координацію та контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони країни.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони визначає Президент Азербайджану. До її складу обов'язково мають входити Прем'єр-міністр, міністри оборони, внутрішніх справ, закордонних справ і національної безпеки. Усі рішення Ради Безпеки набирають законної сили і стають обов'язковими для виконання після видання Президентом відповідних указів.

Ст. 104, 107 Конституції передбачають можливість дострокового припинення повноважень Президента Азербайджану. Це відбувається у випадках:

– подання ним заяви про зняття з себе повноважень глави держави, тобто про відставку. Для набуття відставкою законної сили необхідним також є і рішення Конституційного Суду, який перевіряє, чи заява подана особисто Президентом;

– неможливість виконання своїх повноважень за станом здоров'я. За підтвердженням депутати також звертаються до Конституційного Суду, який підтверджує даний факт більшістю у 6 голосів;

– відсторонення з посади у порядку імпічменту, тобто на підставі сформульованого і прийнятого відповідно до спеціальної процедури рішення Міллі Меджлісу про звинувачення президента у вчиненні ним тяжкого злочину. Процедура імпічменту починається у разі, якщо звинувачення підтверджено висновком Верховного Суду. Президент може бути усунений з посади більшістю депутатів (95 голосів). Якщо протягом одного тижня Конституційний Суд не виступить за підписання цього рішення, то воно не набуває чинності.

Незалежність Президента гарантується також його довічним забезпеченням. Конституційний Закон «Про забезпечення колишнього Президента Азербайджанської Республіки та членів його сім'ї» від 12 червня 2012 р. встановлює, що екс-президент або його члени сім'ї після його смерті отримують пенсію в розмірі 50% зарплати діючого Президента. За колишнім президентом і його родиною зберігається недоторканність, а також за екс-президентом зберігається охорона з трьох осіб, один водій та транспортний засіб, представницькі витрати і довічний дипломатичний паспорт.

Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки є вищим виконавчим органом Президента. Кабінет Міністрів створюється Президентом. Проте відповідно до ст. 119 він має певну самостійність у питаннях бюджету, оперативних справах управління економікою, культурою і соціальними питаннями. Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки безпосередньо підпорядковується Президенту і підзвітний йому.

Відповідно до ст. 114 Конституції Кабінет Міністрів у своїй діяльності керується Конституцією та законами Азербайджану, актами Президента. Однією з основних функцій Кабінету Міністрів є забезпечення виконання законів та актів Президента, систематичний контроль за їх виконанням іншими органами виконавчої влади всіх рівнів і припинення виявлених порушень.

Відповідальність Кабінету Міністрів перед Президентом вбачається в тому, що саме Президент за згодою з Міллі Меджлісу призначає Прем'єр-міністра, припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку. А за поданням Прем'єр-міністра Президент призначає членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів

місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах.

Конституція Азербайджану визначає повноваження Кабінету Міністрів. Відповідно до ст. 119 до його відання належить:

- складання проекту державного бюджету;
- забезпечення виконання бюджету після його затвердження;
- забезпечення фінансово-кредитної та грошової політики;
- забезпечення державних економічних програм;
- забезпечення державних соціальних програм;
- керівництво міністерствами та іншими органами виконавчої влади;
- інші питання, віднесені до повноважень Президента.

Ст. 116 Конституції встановлює, що Кабінет Міністрів складає повноваження перед новообраним Президентом. Таким чином, термін функціонування Кабінету Міністрів залежить від терміну повноважень Президента. Дострокове припинення терміну повноважень Кабінету Міністрів Конституцією Азербайджану не передбачено.

Наступною ланкою виконавчої гілки влади є місцеві органи виконавчої влади. Ст. 124 Конституції визначає, що виконавчу владу на місцях здійснюють Глави виконавчої влади, що призначаються і звільняються з посади Президентом. Вони підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Рішення голів виконавчої влади на місцях, які суперечать Конституції, можуть бути скасовані Президентом або адміністративно-економічними судами.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- виконання Конституції і законів Азербайджану;
- законність і правопорядок дотримання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм;
- підготовку виконання відповідних бюджетів;
- звіт про виконання бюджетів і програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- реалізація інших повноважень, наданих державою.

Судова влада в Азербайджанській Республіці має своїм основним завданням відправлення правосуддя. Вона здійснюється за допомогою конституційного, цивільного і кримінального та інших форм судочинства, передбачених законом. Судову владу здійснюють Конституційний Суд Азербайджанської Республіки, Верховний Суд Азербайджанської Республіки, апеляційні суди, загальні та спеціалізовані суди. Застосування не передбачених законом правових засобів з метою зміни повноважень судів і створення надзвичайних судів забороняється (ст.125 Конституції). У здійсненні правосуддя, за винятком конституційного судочинства, беруть участь звинувачення (прокуратура) і захист.

Основи судової системи закріплені у Розділі VII Конституції та у Законі «Про суди і суддів» від 10 червня 1997 р. Цей Закон встановив таку систему

судів загальної юрисдикції: Верховний Суд, апеляційні суди, адміністративно-економічні суди, районні (міські) суди та суди з тяжких злочинів, військові суди. У Нахічеванській Автономній Республіці функціонують Верховний Суд та Суд з тяжких злочинів Нахічеванської Автономної Республіки.

Районні (міські) суди є судами загальної юрисдикції першої інстанції. Функціонуючи в межах районів і міст, вони мають юрисдикцію у сфері цивільних, кримінальних справ, а також справ, що виникають у зв'язку з адміністративними проступками.

Суди у справах про тяжкі злочини є органами зі спеціальною юрисдикцією і призначені забезпечити найбільш кваліфікований розгляд за першою інстанцією тяжких та особливо тяжких злочинів. У складі цих судів передбачена наявність присяжних. Однак на практиці це положення поки що не реалізовано.

Судовий розгляд злочинів військовослужбовців проводиться у військових судах. Юрисдикція цих судів поширюється на військові частини, розташовані у військових гарнізонах збройних сил.

Адміністративно-економічні суди є судами першої інстанції при вирішенні адміністративних та економічних спорів.

Верховний Суд Нахічеванської Автономної Республіки є вищою судовою інстанцією автономії. Він здійснює правосуддя та нагляд над загальними судами і розглядає справи у першій та апеляційній інстанціях. У ньому функціонують: президія, апеляційна колегія з цивільних справ, апеляційна колегія з кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення, колегія першої інстанції у справах про тяжкі злочини.

Апеляційні суди Азербайджанської Республіки розглядають віднесені до їх повноважень цивільні і кримінальні справи, а також справи про адміністративні проступки на всій території країни.

Верховний Суд Азербайджанської Республіки є найвищим судовим органом у цивільних, кримінальних, адміністративних та інших справах, віднесених до розгляду загальних і спеціалізованих судів. Як касаційна інстанція, він здійснює нагляд за роботою загальних і спеціалізованих судів, надає роз'яснення з питань, що стосуються судової практики. Він складається з Пленуму та касаційних колегій: у цивільних справах, у справах про економічні спори, у кримінальних справах та у справах про адміністративні правопорушення, у справах військових судів. Судді Верховного Суду призначаються Міллі Меджлісом за поданням Президента.

Прокуратура Азербайджанської Республіки здійснює нагляд за точним і однаковим виконанням і застосуванням законів. У 1999 р. з прийняттям Закону «Про прокуратуру» були обмежені повноваження органів прокуратури у сфері загального нагляду. Прокуратура у передбачених Законом випадках порушує кримінальні справи і веде слідство або керує його проведенням, підтримує державне обвинувачення, подає позови до суду, приносить протести на рішення суду. Прокуратура є єдиним централізованим органом, заснованим на

підпорядкуванні територіальних та спеціалізованих прокурорів Генеральному прокуророві.

Заступники генерального прокурора, прокурори, які здійснюють керівництво спеціалізованими республіканськими прокуратурами, прокурор Нахічеванської Автономної Республіки призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом за поданням Генерального прокурора. Територіальні прокурори призначаються на посаду і звільняються з посади Генеральним прокурором за погодженням з Президентом.

На початку 2005 р. в Азербайджані було створено Судово-Правову Раду, покликану здійснювати самоврядні функції. Відповідно до Закону «Про Судово-Правову Раду» від 28 грудня 2004 р. вона складається з 15 членів, комплектується переважно із суддів (9 осіб), а також з представників інших гілок влади, прокуратури та адвокатури. Основними функціями Ради є організація навчання суддів, оцінка їх діяльності, а також вирішення питань просування суддів по службі, їх заохочення, притягнення до дисциплінарної відповідальності і т.д.

Конституційний контроль в Азербайджанській Республіці. Судовим органом конституційного контролю в Азербайджані є Конституційний суд (діє з 1998 р.), покликаний забезпечувати захист прав людини, правову охорону і верховенство Конституції. Він складається з 9 суддів, які за поданням Президента призначаються Міллі Меджлісом на 15 років.

Конституційний суд на основі запитів, звернень та скарг, що надійшли від спеціальних конституційних суб'єктів, вирішує питання про відповідність нормативно-правових актів Конституції, дає офіційне тлумачення норм права, виконує спеціальні функції (затверджує підсумки виборів, надає конституційні висновки і т.д.). Важливою функцією Конституційного Суду є вирішення спорів, пов'язаних з розмежуванням повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади.

У порівнянні з конституційними судами європейських країн, Конституційний Суд Азербайджанської Республіки має досить широке коло повноважень. Наприклад, поряд з нормоконтролем за відповідністю законів та інших нормативних актів Конституції, він розглядає справи про відповідність у передбачених у законі випадках рішень Верховного Суду Конституції та законам Азербайджанської Республіки. Це повноваження Конституційного суду дозволяє захищати важливу цінність правової держави – судово-правову визначеність.

У цілому Конституційний Суд захищає конституційні цінності і забезпечує конституціоналізацію у правовій системі. Але Конституційний Суд не обмежується лише судовим правозастосуванням. За допомогою конституційного правосуддя виробляються загальнообов'язкові форми нормативної поведінки в діях суб'єктів правовідносин. Конституційний Суд практично моделює певну форму сприйняття окремої конституційної норми. Це набагато ясно виражається за допомогою вирішення конкретних

конституційно-правових колізій. Навіть у процесі тлумачення норми сприймається в якості конституційно-правової колізії створюється певна «модель» конституційно-правових приписів та вимог.

Роль Конституційного Суду у правотворчій сфері є специфічною. Він хоча і не створює нову правову норму, але за допомогою засобів конституційного правосуддя вибудовує логічну систему об'єктивних конституційних цінностей у правозастосовчій практиці та у процесі тлумачення галузевих законодавчих норм. Тому функції Конституційного Суду можна охарактеризувати як квазіправотворчі. Крім того, він забезпечує правовий баланс між гілками влади та охороняє конституційні цінності, важливою з яких є права і свободи людини і громадянина.

Місцеве самоврядування в Азербайджанській Республіці – це така система організації діяльності громадян, яка надає їм можливість для здійснення права в рамках закону самостійно і вільно вирішувати питання місцевого значення та здійснювати частину державних справ в ім'я інтересів місцевого населення.

Адміністративно-територіальні одиниці Азербайджанської Республіки – це 59 районів, 11 міст, та автономне утворення – Нахічеванська Автономна Республіка. Автономія є ексклавом у складі країни, та відповідно до Конституції вважається «автономною державою у складі Азербайджану».

Основи конституційного ладу в Азербайджані включають в себе другий ступінь публічної влади, що реалізується через органи місцевого самоврядування. На місцях поряд з державними органами виконавчої влади функціоную муніципалітети. Державна і муніципальна власність розділена, в тому числі і на землю. У рамках своїх територіальних колективів муніципалітети здійснюють управлінську діяльність.

Всього в Азербайджані налічується 2735 муніципалітетів. Муніципалітети неповідомні іншим органам публічної влади. Однак реєстрація та координація муніципалітетів здійснюється за допомогою Міністерства юстиції. Вони є незалежними при здійсненні своїх повноважень, що не виключає їх відповідальності перед громадянами, які проживають на їх території. Після останніх конституційних реформ 2009 р. до ст. 146 Конституції був включений пункт, який визначає, що «у випадках і порядку, встановлених законом, муніципалітети представляють Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки звіт про свою діяльність». В даний час у парламенті та Адміністрації Президента розробляється проект Закону про звітність муніципалітетів. Проте звітність, цілком ймовірно, буде розглядатися лише в рамках делегованих повноважень, які передбачають певні державні відрахування з загальнонаціонального бюджету до бюджету муніципалітетів.

Органи місцевого самоврядування формуються на основі виборів. Держава гарантує органам місцевого самоврядування судовий захист, стягнення додаткових витрат пов'язаних з виконанням рішень органів виконавчої влади.

Правове положення муніципалітетів встановлюється Конституцією (розділ 4), законами «Про вибори в муніципалітети» від 27 липня 1999 р., «Про статус муніципалітети» від 2 липня 1999 р. та іншими нормативно – правовими актами.

Згідно зі ст. 144 Конституції, законодавча і виконавча влади можуть передати муніципалітетам додаткові повноваження, але з обов'язковим закріпленням за ними необхідних матеріальних і фінансових коштів. При цьому за переданими повноваженнями зберігається їхня державна природа, а при їх реалізації орган місцевого самоврядування виступає від імені держави і несе відповідальність за здійснення державних повноважень у той мірі, в якій вони забезпечені матеріальними і фінансовими ресурсами відповідними органами державної влади.

Питання для самоконтролю.

Які основні риси Конституції Азербайджанської Республіки?

Опишіть структуру Конституції Азербайджанської Республіки.

У чому полягає особливість системи організації державної влади в Азербайджані?

Які вимоги висуваються до кандидата в Президенти Азербайджанської Республіки?

Визначте конституційно-правовий статус депутата Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки.

Як формується Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки?

Які суди входять в систему судової влади в Азербайджанській Республіці?

Вкажіть особливості конституційного контролю в Азербайджанській Республіці.

Яка система місцевого самоврядування в Азербайджані?

Рекомендована література.

Конституция Азербайджанской Республики (с алфавитно-порядковым указателем) // на трех языках: редактор перевода на английский – д.ю.н. Л. Гусейнова, на русский – к.ю.н. Дж. Гараджаева. – Баку. – 378 с.

Аскеров З. Конституционное право Азербайджанской Республики. – Учебник., Баку. БГУ.– 2011.– 760 с.

Алиев Ш. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. – Баку: «Юр.лит.», 2000.– 736 с.

Гаджиев Х. Толкование Конституции и закона конституционными судами. – Баку, изд. «Озан». – 2002. – 168 с.

Гараджаев Дж. Конституционно-судебный контроль в сфере ограничения прав человека // Держава і права: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв, 27-28 листопада 2009 р. – Миколаїв: Іліон, 2009. – С. 107-108.

Гараджаев Дж. Развитие современного конституционализма в Азербайджанской Республике // Генезис публічного права: від становлення до сучасності: збірник наукових праць / за ред. С.В.Ківалова, В.О.Тулякова, О.В.Козаченка. – Миколаїв: вид-во «Іліон», 2010. – С. 21-22.

Гараджаев Дж. Ценность конституционализма и конституционализация правовой системы // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Məlumatı. Bakı. – 2011. – № 1. – S.80-85.

Гараджаев Дж. Конституционализация правовой системы с целью обеспечения принципа пропорциональности // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладатського складу (Одеса, 20-21 квітня 2012 р.) Т.1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М.Дрьомін / Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 265-268.

Исмаилов Р. Институт гражданства Азербайджанской Республики. – Учебное пособие. – Баку: БГУ, 2004. – 147 с.

ТЕМА 16. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ДЕРЖАВИ БРУНЕЙ-ДАРУССАЛАМ

Тема посвячена знайомству з Державою Бруней-Даруссалам, з державним устроєм і з основними інститутами галузі національного конституційного права «нової нації, але древньої країни»².

Мета вивчення теми:

- зрозуміти особливості конституційного розвитку;
- проаналізувати особливості форми держави;
- розглянути особливості здійснення державної влади.

Ключові терміни і поняття: Султан, Малайська ісламська монархія, Таємна рада, Законодавча рада, Рада Кабінету міністрів, Суд з питань тлумачення Конституції.

Держава Бруней-Даруссалам (далі – Бруней) – абсолютна монархія, унітарна держава з антидемократичним режимом, розташована у південно-східній Азії, яка займає частину острова Борнео. Столиця Брунею – місто Бандар Сері Бегован. Незалежність Брунею від Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії була проголошена 1 січня 1984 р., але держава і досі залишається одним з 54 членів Співдружності (Співдружності націй).

Офіційна мова країни – малайська. Таку ж мову як офіційну використовують ще кілька держав – наприклад, Малайзія, Індонезія, Сінгапур

² Siddique S. Negara Brunei Darussalam. A New Nation but an Ancient Country / S. Siddique [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/27908522?uid=3739256&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21102581629377>

(разом з англійською, китайською та тамільською). Зважаючи на історичне минуле країни, дуже поширеною є англійська мова, яка має статус «другої мови»; також дуже поширеними є китайська мова та хінді. У Брунеї визнаються регіональні мови, наразі їх вісім.

Площа Брунею становить приблизно 5765 кв.км, він знаходиться на 173 місці у переліку країн світу за територією³. Якщо порівнювати Бруней за площею з європейськими країнами, то він приблизно у 2 рази менший, ніж Косово та Кіпр, але удвічі більший за Люксембург. Бруней досі має територіальні спори з сусідньою Малайзією⁴. Територія Брунею складається з двох частин – країну майже навпіл розділяє штат Малайзії Саравак.

У Брунею за станом на 1 січня 2013 р. проживає приблизно 409000 людей, чи 4,51% населення земної кулі. За цим показником країна знаходиться на 176 місці, маючи дещо меншу кількість населення ніж Люксембург, та приблизно таку саму, як Мальта.

Валюта Брунею – брунейський долар. Він є стабільною валютою, адже національний борг країни вже кілька десятиріч відсутній як такий (за статистичною інформацією, він складає 0% ВВП)⁵.

Державний прапор Брунею – прямокутне полотнище (1:2), на якому домінує жовтий колір. Жовтий колір прапору символізує Султана Брунею – в Азії цей колір традиційно асоціюється з монархом, він часто використовується на прапорах азійських держав з монархічною формою правління. До 1906 р. прапор Брунею виглядав як жовтий прямокутник, потім його змінили: наразі жовтий фон пересікають біла та чорна діагональні смуги. Вони ознаменували перехід незалежної держави Бруней під протекторат Сполученого Королівства Великій Британії і Північної Ірландії та символізували міністрів Брунею. У 1959 р. прийняття чинної Конституції Брунею було ознаменовано ще однією зміною прапору – у його середині було розміщено державний герб. З того часу державний прапор Брунею не зазнавав змін.

Державний герб Брунею було створено з використанням гербу султанської родини. Він включає кілька основних елементів: руки, які символізують обов'язок уряду дбати про добробут та захист громадян; півмісяць, що є вказівкою на офіційну релігію держави (з XV ст. – іслам); королівських регалій – прапора королівської парасольки; крил (захист правосуддя, спокою, добробуту та миру) та геральдичної стрічки.

На державному гербі розміщено два надписи арабською – один на півмісяці, «завжди на службі під керуванням Богу», другий на геральдичній стрічці, «Бруней-Даруссалам», що можна перекласти як «Бруней – земля миру».

³ Brunei Darussalam Statistical Yearbook 2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.depd.gov.bn/SI/BDSYB2010/BDSYB%202010.pdf>

⁴ Милославская Т.П. Бруней в территориальных спорах / Т. П. Милославская // Юго-Восточная Азия : актуальные проблемы развития. – 2012. – № 19. – С. 224-233.

⁵ 2011 Brunei Darussalam Key Indicators [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bedb.com.bn/documents/bdki/bdki.2011.pdf>

Рекомендації щодо правил поведінки в Брунеї *Рекомендації Посольства України в Республіці Сінгапур.*

Гості країни мають одягатися скромно і поважати місцеві традиції, звичаї та релігійні обряди, особливо під час священного для мусульман місяця Рамадан (припадає на липень-серпень) чи при відвіданні місць релігійного призначення.

Зберігання порнографічних матеріалів та гомосексуалізм є протизаконними у Брунеї.

Слід утримуватися від будь-якої публічної критики Його Величності Султана Брунею та членів його сім'ї.

Наркозлочини караються суворо, у т.ч. смертною карою.

Оскільки правова система Брунею великою мірою ґрунтується на законах шаріату, судові процеси мають свою специфіку. Тілесні покарання та тривалі терміни ув'язнень є доволі поширеною практикою⁶.

Рекомендації Посольства Російської Федерації у Державі Бруней-Даруссалам.

Багато нормативи ісламської моралі знайшли відображення в цивільному законодавстві, їх порушення тягне за собою адміністративну та кримінальну відповідальність, в т.ч. і для немусульман і іноземців. Так, поряд з іншими протиправними діяннями, в Брунеї встановлено відповідальність за: публічне вживання спиртних напоїв; зраду у шлюбі; публічну їжу і питво вдень під час місяця Рамадан (крім місць громадського харчування); т.зв. близькість представників різних статей (спільне знаходження в замкнутому просторі – закритій кімнаті, салоні припаркованого автомобіля – двох представників різних статей, які не є родичами); придбання чи надання інтимних послуг за плату; придбання чи надання оздоровчо-косметичних послуг протилежній статі (стрижка, манікюр, педикюр, масаж тощо); куріння у громадських та інших заборонених місцях...

За ряд протиправних діянь (порушення імміграційного законодавства, режиму вживання алкоголю, сексуальні злочини) передбачено фізичне покарання – удари ротанговим прутком. Злочини, пов'язані з наркотиками, караються стратою.

Продаж будь-яких алкогольних напоїв на всій території Брунею заборонений⁷...

Правова система Брунею має елементи як спільного права, так і релігійного права та належить до змішаних.

Історія конституційного розвитку Брунею. Державність Брунею має глибокі корені – перші згадки про неї знайдено у документах VII ст. н.е., коли сучасна територія країни як васальна держава входила під назвою По-Ні (або По-Лі) до імперії Шривджайя. Бруней характеризується як незалежний султанат починаючи з XIV ст. Активно розвиваючись, він досяг

⁶ Рекомендації щодо відвідання Брунею-Даруссаламу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://singapore.mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/travel-advice/Brunei+Darussalam>

⁷ Об особенностях пребывания иностранцев в Брунее : Посольство Российской Федерации в Государстве Бруней-Даруссалам [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.brunei.mid.ru/prebyvaniye_inostran.html

максимального впливу та мав найбільшу площу у XV-XVII ст⁸. Після цього він неодноразово страждав від агресії європейських держав, які розширювали свої азійські колоніальні володіння. Першою своєю інтерес до Брунею виявила Іспанія, що призвело до тривалої війни наприкінці XVI ст. У наступному столітті Бруней зазнав британської інтервенції.

Наразі Бруней є однією з країн – членів Співдружності, але це не ніяк не вплинуло на сучасне конституційне право цієї держави. У 1847 р. між Брунеєм та Сполученим Королівством була укладена Угода про взаємодопомогу та вільну торгівлю. А невдовзі після цього Бруней добровільно став британським протекторатом у 1888 р. У 1906 р. Угоду про взаємодопомогу та вільну торгівлю було переглянуто та конкретизовано. Відповідно до неї, статус Брунею більше нагадував статус незалежної держави, ніж британської колонії – зокрема, державу очолював султан. Але, його владу було обмежено на зразок обмеження влади британського монарху. Тобто, монархія у Брунеї трансформувалась з абсолютної у конституційну.

Як британський протекторат, у період з 1941 по 1944 рр. Бруней зазнав японської окупації. У цей час країну очолював призначений японським урядом губернатор, а султан відмовився від трону в обмін на гарантії безпеки для членів своєї родини, грошове утримання та церемоніальні привілеї. Військове правління – спочатку японське, потім британське, – було замінено цивільним лише у 1946 р.

Завершення Другої світової війни призвело до демократизації політичного життя у Брунеї. Країна знову перейшла під британський вплив. Але, наслідком розпаду колоніальної британської імперії став перегляд взаємовідносин між Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії на користь Брунею, який отримав можливість самостійно вирішувати низку питань внутрішнього характеру. Це знайшло своє відображення у Конституції Брунею, яка була прийнята 29 вересня 1959 р. (досі є чинною). Вона стала першим писаним Основним Законом держави та поєднала цінності офіційної релігії держави – ісламу із практикою конституційного регулювання державного життя у сусідніх малайських монархіях.

Проект Конституції 1959 р. почав розроблятися під впливом та за ініціативою двох основних політичних фігур Брунею того часу. Першою фігурою був британський губернатор Сараваку (Східна Малайзія) Ентоні Фостер Абель, повноваження якого розповсюджувались також і на Бруней. Основною його метою було погасити сепаратистські настрої місцевого населення, що було зроблено за допомогою низки заходів, у т.ч. шляхом розширення прав Брунею у відносинах зі Сполученим Королівством, та шляхом розробки та прийняття Конституції 1959 р. Ці безпрецедентні та раніше неможливі заходи пов'язуються з політичним талантом Абеля, але необхідно зважати на те, що його пропозиції погоджувались відповідними

⁸ Важливим як для державного розвитку в цілому, так і для конституційного права є XVI ст., коли найбільш поширеною релігією на території Брунею став іслам.

державними органами. Проте, вони були висунуті у надзвичайно прийнятний для їхнього погодження час – після закінчення Другої світової війни у Східно-азіатському регіоні активізувались процеси боротьби за незалежність. Так, у 1948 р. було проголошено незалежність М'янми (Бірма) та Шрі-Ланки, у 1949 р. – Індії, у 1957 р. – Малайзії. Зазначимо, що не тільки Британська імперія втрачала колоніальні володіння – схожих територіальних проблем зазнала Франція (В'єтнам у 1945 р., Лаос у 1949 р.), Нідерланди (Індонезія у 1945 р.), ін.

Другою фігурою, надзвичайно важливою та впливовою у конституційному процесі, став новий султан Брунею Муда Хаджи Омар Алі Сайфуддін III. На коронації у червні 1950 р. він проголосив, що його прагненням є повернення реальної влади до рук громадян країни, яких уособлює Султан. Він також вдався до низки дій, які підтверджували серйозність його намірів⁹. Фактично, Султан Омар Алі Сайфуддін III продовжив роботу свого брата, Султана Ахмада Таджуддіна, який помер у Сингапурі на шляху до Лондону, де прагнув провести переговори про розширення автономії Брунею.

Губернатор Абель та Султан Омар Алі Сайфуддін III активно співпрацювали з метою економічного, соціального та політичного розвитку Брунею. Що ж до конституційного процесу, то його ініціював Султан – відповідно до Угоди про взаємодопомогу та вільну торгівлю. Адже він був главою держави, і міг дарувати (октроювати) Основний Закон своєму народові. Натомість британський монарх чи інші органи публічної влади Сполученого Королівства Великій Британії і Північної Ірландії такого права не мали. Тим не менш, вони впливали на політичне життя достатньо для того, щоб ініціювати процес обговорення меж влади глави держави Бруней.

Султан Омар Алі Сайфуддін III прагнув вшанувати історичні традиції та повернутися до минулого, та бачив Бруней абсолютною монархією. Губернатор Абель відстоював британську точку зору стосовно доцільності демократизації політичного життя Брунею. У 1953 р. Султан Омар Алі Сайфуддін III скликав комітет із 7 представників для розробки проекту Основного Закону; на чолі комітету стояв близький родич Султану. Комітет почав роботу з дослідження суспільних думок про стосовно основних положень майбутньої Конституції. Комітет також вивчав досвід конституційного процесу у сусідніх державах. Узагальнивши свої пропозиції, у 1954 р. Комітет подав їх на розгляд Султану у вигляді Рекомендацій, основною ідеєю яких була «Бруней для брунейців».

Рекомендації було покладено в основу проекту Конституції, який запропонувала робоча група під керівництвом губернатора Абеля. Але, тільки незначна кількість з них була використана британськими вченими та політиками.

⁹ Hussainmiya B.A. The Brunei Constitution of 1959 : an Inside History / B. A. Hussainmiya. – Bandar Seri Begawan : Brunei Press Sdn Bhd, 2000. – P. 9-10.

Після цього почався довгий процес узгодження проекту Конституції, який тривав майже 5 років. Він стосувався здебільшого обсягу автономії, яку мав мати Бруней після набуття чинності Конституцією, та організації публічної влади у країні (впровадження т.з. «м'якого» розподілу державної влади, функціонування органів місцевого самоврядування з відносним ступенем незалежності, ін.).

Узгодження тексту Основного Закону виявилось тривалішим, ніж планувалось тому, що у процес вмішалась третя зацікавлена сторона – Народна партія Брунею¹⁰. Лідери цієї партії завоювали авторитет завдяки активній боротьбі проти японського військового уряду за часів окупації, а також за активну допомогу сусіднім країнам у визвольній боротьбі проти колонізаторів. Погляди партії на майбутнє Брунею були вельми радикальними – лідери вимагали повної незалежності, заявляли територіальні претензії на землі, які історично входили до складу Султанату, але вже кілька століть як перебували у складі інших держав, тощо.

Розробка Конституції закінчилась через п'ять років після її ініціювання, у 1959 р. Цьому передувала угода про те, що Султан при створенні тексту Основного Закону буде прислухатися до усіх порад британського губернатора, якщо їхнє впровадження не порушуватиме малайські традиції та не входить у протиріччя з ісламом.

Султан Омар Алі Сайфуддін III очолив делегацію, яка поїхала до Лондону обговорити проект з Державним секретарем колоній сером Аланом Леннокс-Бойдом. Після узгодження проекту, було оновлено Угоду про взаємодопомогу та вільну торгівлю, з урахуванням тексту майбутнього Основного Закону. Зокрема, британську корону у Брунеї представляла призначена британським монархом особа, до компетенції якої належало здійснення низки функцій виключно у цій країні (а не як це було раніше, у сусідніх країнах також). Органи публічної влади Брунею, як і за попередніми Угодами 1888 р. та 1906 р., не мали ніяких повноважень, коли йшлося про зовнішньополітичні питання; зокрема Султан не мав права підписувати будь-які міжнародні угоди, та виступати як представник Брунею за його межами. Усі питання війни та миру, а також оборони, виключались з кола повноважень органів публічної влади Брунею. Однак, повноваження Султану в інших сферах суспільного життя було дещо розширено. Так, він отримав можливість узгоджувати кандидатури осіб, які призначались британським монархом для представництва інтересів Сполученого Королівства Великій Британії і Північної Ірландії у Брунеї. В економічних питаннях також було досягнуто певного прогресу – щорічні виплати до британської казни було зменшено з

¹⁰ Султан Омар Алі Сайфуддін III, за свідченням дослідників, відрізнявся від своїх попередників та послідовників надзвичайним лібералізмом, а тому прихильно ставився до існування політичних партій у Брунеї.

вимогою того, щоб ті кошти, що залишаються у Брунею, спрямовувалися б на освітні програми для брунейців¹¹.

Узгоджений проект Конституції мав такі основні риси:

– офіційною релігією було проголошено іслам. При цьому, інші релігії не заборонялись;

– була закріплена ієрархія органів публічної влади. Їхню систему очолював Султан – глава держави як найвищий виконавчий орган держави;

– для допомоги та надання консультацій Султану утворювалась система рад, до якої входило 5 органів з відповідною назвою;

– найвищим після Султану органом проголошувалась Таємна рада, на яку покладалось консультування Султану з питань низки найважливіших питань внутрішньої політики – внесення змін та доповнень до Конституції, жалування титулів та почесних звань тощо;

– систему рад доповнювала Виконавча рада (пізніше перейменована у Раду міністрів), очолювана Султаном. На неї покладалось вирішення питань бюджету, податків тощо. До Виконавчої ради входили за посадою найвищі посадові особи країни – державний секретар, генеральний прокурор, радник з питань релігії, ін.; усього 6 осіб, а також ті, кого призначив до її складу Султан. Як і Таємна рада, Виконавча рада була консультативним органом при Султані, та він міг проводити у життя своє рішення у разі незгоди з колективною думкою членів Виконавчої ради;

– нарешті, створювалась Законодавча рада. Її склад також призначав Султан. Принцип формування Законодавчої ради був доволі цікавим. Вона складалась з 33 осіб. Із них: 1) 6 осіб призначав Султан з умовою заборони суміщення посади у Законодавчій раді з посадами в інших органах публічної влади; 2) 1 особу призначав Султан без заборони, про яку йшлося вище; 3) 7 осіб призначав Султан з числа членів Виконавчої ради; 4) нарешті, 16 осіб обирались з числа членів районних рад (органи місцевого самоврядування). Додатково, Султан призначав до Законодавчої ради 3 членів, голоси яких не враховувались при прийнятті рішень (без права вирішального голосу);

– до системи рад також входили Рада зі спадкових питань та Релігійна рада;

– державним режимом країни проголошувалась ісламська демократія, хоча фактично Бруней ніколи не мав демократичного державного режиму у сучасному (європейському) розумінні слова «демократія»;

– офіційною мовою Брунею визнавалась малайська мова. До речі, при обговоренні проекту Конституції питання стосовно того, на якій мові його буде викладено, дискутувалось вельми активно. Очевидним було лише те, що Основний Закон має бути викладено двома мовами, – але, протягом тривалого часу не яким було, текст на якій мові вважатиметься за еталонний.

¹¹ 1959 Brunei-British Agreement // Hussainmiya B.A. The Brunei Constitution of 1959 : an Inside History / B. A. Hussainmiya. – Bandar Seri Begawan : Brunei Press Sdn Bhd, 2000. – P. 72-74.

Незважаючи на більш радикальні прагнення Народної партії Брунею, суспільство прийняло цей проект Конституції з ентузіазмом та очікувало на промульгацію Основного Закону. Вона відбулась 29 вересня 1959 р.

Від конституцій незалежних держав Конституцію Брунею у редакції 1959 р. відрізняло те, що вона містила положення про заснування поста Головного Міністру, який був найвищою посадовою особою після Султану, та мав узгоджувати свої дії не тільки з главою держави, але й з представником британського уряду (крім питань, пов'язаних з ісламською релігією та малайськими звичаями).

Конституція 1959 р. є чинною і досі, але вона зазнавала змін у 1971 р. та у 1984 р. Зміни 1971 р. істотно обмежували владу представника британського уряду на території Брунею. Після внесення цих змін до Основного Закону, фактично Бруней не мав самостійності тільки у питаннях міжнародних відносин, – а питання оборони перейшли до спільного відання обох держав.

Найбільш істотні за обсягом зміни було внесено у 1984 р., коли Бруней отримав повну незалежність від Сполученого Королівства Великій Британії і Північної Ірландії. Бруней отримав повну політичну незалежність, що й було відображено у тексті Основного Закону.

Шлях Брунею до цієї видатної події в історії країни був тривалим та нелегким. Адже навіть після прийняття Основного Закону 1959 р., у 1961 р. з'явилась небезпека приєднання країни до такої, що утворювалась за ініціативою Сполученого Королівства Великій Британії і Північної Ірландії, Федерації Малайзії. Це рішення не знайшло підтримки в Брунеї та викликало народне повстання. Султан не тільки не підтримав його, але й сприяв його припиненню, – що надало йому можливість невдовзі після цього вирішити питання збереження Брунею у статусі британського протекторату, а не суб'єкту Федерації Малайзії, мирним шляхом.

У 1971 р. була підписана остання Угода між Брунеєм та Сполученим Королівством Великій Британії і Північної Ірландії, яка ще більше розширила права протекторату. У 1976 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй своєю резолюцією підтвердила право Брунею на незалежність, але необхідні для цього документи було підписано лише у 1979 р. У них була визначена дата набуття чинності – 1 січня 1984 р.

Основні принципи, закладені в основу Конституції Брунею 1959 р.

Політична система Брунею має у своєму фундаменті писану Конституцію та традиції малайської ісламської монархії. Ці два фактори домінують, коли йдеться про офіційне політичне життя Брунею (політичні партії заборонені. – К.М.) та етику органів публічної влади. На додаток до цього, у державі існує традиція шанування та поваги до принципу верховенства права, яка має свої коріння у британському спільному праві, та проявляється у Брунеї здебільшого завдяки забезпечення незалежності судових органів¹². ...

¹² The 1959 Constitution. Brunei Government Website www.brunes.gov.bn/government/constitu.htm

За Конституцією офіційною ідеологією країни є концепція «малайської ісламської монархії», згідно з якою основою розвитку держави є збереження малайської культури і звичаїв, слідування системі ісламських цінностей та верховенства влади. Форма державного устрою – абсолютна монархія. Султан Брунею – глава держави і духовний лідер мусульман країни¹³...

У 1992 р. Хасанала Болкіах ввів консервативну ідеологію, іменовану Малайською ісламською монархією. Влада активно просуває серед місцевого населення ісламські цінності і традиції. Міністерство релігійних справ відповідає за пропаганду і встановлення шафійтського спрямування в ісламі і зміцнення шариатського законодавства, яке є чинним поряд з цивільним правом для мусульман¹⁴.

Конституція Брунею. Конституція Брунею було прийнято 29 вересня 1959 р. під час перебування країни під протекторатом Сполученого Королівства Великій Британії і Північної Ірландії. Як вже зазначалось, боротьба Брунею за незалежність поетапно відображалась у тексті Основного Закону шляхом внесення змін, що розширювали компетенцію протекторату, у 1971 р. та у 1984 р.

Наразі чинною є редакція Конституції 1959 р. із численними змінами та доповненнями, останні з яких було внесено у 2011 р. Також слід враховувати, що у Брунеї досі діє режим надзвичайного стану, який було оголошено у 1962 р.; він впливає на можливість використання низки положень Основного Закону.

Преамбула до Конституції Держави Бруней-Даруссалам.

В ім'я Аллаха милостивого, милосердного! Хвала Аллаху, Господу світів! Мир і благословення Пророкові Мухаммеду, його роду і сподвижникам.

Милістю Аллаха, ми, Султан Негара Брунею-Даруссалам і залежних територій, Кавалер високошанованого фамільного Ордена, Почесного Ордена верховної влади Брунею-Даруссалам, Ордена Шрі Махкота Негара, вельмишановного фамільного Ордена Калснтан першого ступеня, Почесний Лицар Ордену Святих Михайла і Георгія.

Преамбула

Беручи до уваги, що в окремій Декларації (іменованій в цієї Конституції Прокламацією про престолонаслідування і регентство) містяться положення, що стосуються Його Величності Султана, порядку престолонаслідування в Султанаті членів сім'ї Його Величності Султана;

що МИ маємо намір правити відповідно до положень цієї Конституції і законів Брунею-Даруссалам, з використанням демократичних методів, ввести представницькі установи в державну систему Брунею-Даруссалам;

¹³ Об особенностях пребывания иностранцев в Брунее : Посольство Российской Федерации в Государстве Бруней-Даруссалам [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.brunei.mid.ru/prebyvaniye_inostran.html

¹⁴ Милославская Т.П. Бруней Даруссалам – «малайская исламская монархия» / Т. П. Милославская // Юго-Восточная Азия : актуальные проблемы развития. – 2010. – № 15. – С. 246-266.

і що МИ, спираючись на консультації і згоду наших традиційних радників, вирішили прийняти нижченаведені положення, що визначають порядок діяльності органів держави в Брунеї-Даруссалам;

МИ, спираючись на НАШІ прерогативи як Султана Брунею-Даруссалам і залежних від нього територій, цим проголошуємо від свого імені та імені НАШИХ Спадкоємців нижченаведене: ...

Конституція Брунею починається частиною «Попередні положення», яка є вельми нетиповою для Основних законів, але типовою для поточних законів. Ця частина містить термінологію, яка використовується у Конституції. Здебільшого тлумачаться терміни, якими позначаються органи державної влади (наприклад: «Тайна рада» означає Тайну раду, засновану в силу п.1 ст.55); посадові особи (наприклад: «Генеральний прокурор» означає посадову особу, призначену у відповідності з п.1 ст.81». Тлумачення отримали і інші терміни, що мають більш поширене використання та усталення значення. Наприклад, надається визначення терміну «борг» – включає в себе відповідальність по відношенню до будь-якого зобов'язання повернути позичені кошти у формі ануїтетних платежів та будь-яку відповідальність по заставі та поруці».

Наступна, друга частина Конституції Брунею має назву «Релігія та Релігійна рада». Це також є вельми нетиповим з точки зору структури Основного Закону. У монархіях Конституцію часто першим розділом, присвяченим органу публічної влади, є розділ про монарха, у республіках – про парламент. Незважаючи на те, що главою держави Брунеї-Даруссалам є монарх, а Релігійна рада виступає лише як консультативний орган при ньому, – вона є першим органом публічної влади, правове положення якого окреслює Основний Закон. Думається, це пов'язано з глибокою повагою до офіційної релігії країни – ісламу.

Частина III Конституції присвячена виконавчій владі у країні (окремі глави присвячені Султану, Тайній раді, Раді з помилування, Раді Кабінету міністрів), наступні частини – Законодавчій раді, Раді Кабінету міністрів, фінансовій системі, державній службі. Основний Закон завершує Частина XI «Перехідні положення», у якій регламентується широке коло питань:

- про набуття чинності Конституцією;
- про Генерального прокурора та його функції;
- про офіційну мову, якою є малайська. П.2 ст. 82 також передбачає, що до деяких письмових документів має додаватись офіційна англійська версія, при цьому її текст вважається аутентичним. Але, у разі невідповідності цих двох версій, еталонним є текст малайською;
- про надзвичайний стан;
- про дію Конституції на прерогативи Його Величності та про імунітет Султана;
- про зміну та тлумачення Конституції;

– про офіційне перевидання Основного Закону з урахуванням усіх поправок, які були внесені до нього на момент перевидання.

Конституція Брунею має три додатки. Кожен з цих додатків супроводжується вказівкою на статтю Основного Закону, до якої він має безпосереднє відношення. Перший додаток містить текст Клятви вірності, а також тексти присяг, які приймаються таємним радником, членами Ради Кабінету міністрів, Законодавчої ради, а також секретарями цих трьох рад при вступі на посаду. Другий додаток деталізує положення Основного закону про Законодавчу раду – зокрема, у ньому йдеться про склад цієї ради і членство у ній, про строки та умови призначення радників тощо. Третій додаток надає перелік посадових осіб, про яких йдеться у ст. 84 А (1), а саме: «ніяка особа не може бути призначена на посаду, визначену у Третньому додатку, якщо вона не є малайцем та не сповідує іслам».

Положення, що завершують текст Конституції Брунею 1959 р.

Підтвердження

Хай буде так. Така Конституція Брунею-Даруссалам 1959 року.

Молитва

В ім'я Аллаха милостивого, милосердного! Хвала Аллаху, Царю царів! Нехай надасть Він своє милосердя! Да благословить Пророк Мухаммед, з яким перебуде благословення і мир Аллаха, цю Конституцію назавжди! Хвала Господу світів!

Вчинено в Лапан, Бруней-Даруссалам, в 26-й день рабіул ауаль, подяка Пророку Мухаммеду (хай буде з Ним благословення і мир Аллаха), рік 1379, що відповідає 27-му дню вересня 1959 християнської ери, в 10-й рік правління його Величності.

Конституція Брунею за порядком внесення змін до неї *de jure* є жорсткою. Зміни та доповнення до неї вносить Султан шляхом видання прокламації, попередньо узгодженої із Законодавчою Радою. Усі інші способи зміни та доповнення Конституції не використовуються (ст. 85 Конституції).

Ця ж стаття конкретизує порядок узгодження прокламації з Законодавчою радою. Законодавча рада має прийняти резолюцію, у якій відобразити ставлення більшості до проекту прокламації Султану. Відповідно до Основного Закону, якщо Законодавча рада не запропонує поправок протягом 14 днів, то Султан може проголошувати прокламацію. Якщо ж до її змісту будуть зауваження, то Спікер протягом цих 14 днів має підготувати та надіслати Султану доповідь, у якій описати зміст поправок та причини прийняття такого рішення Законодавчою Радою.

У свою чергу, Султан має змінити текст проекту прокламації, який первісно було надано Законодавчій раді. Відповідно до Конституції, він має два варіанта поведінки:

1) якщо Султан погоджується з усіма зауваженнями, висловленими Законодавчою радою, доповідь її Спікера стає основою прокламації, яку він, вже без повторного подання Законодавчій раді, оголошує для внесення поправок до Основного закону;

2) якщо Султан не погоджується із зауваженнями Законодавчої ради, він не може використати первісний проект прокламації. Зміни до цього проекту Султан вносить на свій розсуд, і після цього, без повторного подання цього тексту Законодавчій раді, оголошує Прокламацію про внесення поправок до Конституції.

На будь-якій стадії процесу внесення поправок до Конституції Султан з питання внесення змін та доповнень до Основного Закону може консультиватися з Таємною радою, однак не зобов'язаний виконувати її рекомендації.

Рис. 16.1. Схема внесення змін до Конституції Брунею 1959 р.

Як бачимо, Конституція Брунею належить до числа жорстких здебільшого за формальними ознаками. Але, є це один фактор, спираючись на який можна стверджувати, що *de facto* Основний закон Брунею цілком можна віднести до так званих «м'яких» конституцій. Адже Законодавча рада наразі не функціонує, так як останні вибори до неї проводились у 1962 р.

Конституційний статус особистості у Брунеї. Конституція Брунею 1959 р. не містить розділу, який повністю чи частково було б присвячено правам, свободам та обов'язкам людини. Для регламентації відповідних

питань здебільшого використовуються норми Корану, Сунни та інших джерел мусульманського права.

Відповідно до Конституції, громадянами Брунею-Даруссалам вважаються «піддані Його Величності Султану у силу положень будь-якого писаного закону з питань громадянства»¹⁵.

Набути громадянство Брунею майже неможливо, політика натуралізації є надзвичайно жорсткою. За весь період незалежності Брунею було натуралізовано приблизно 6000 осіб.

Питання набуття громадянства регламентує Акт про громадянство 1984 р. у редакції 2002 р. Відповідно до його норм, натуралізація є можливою у випадку, якщо особа, що народилась на території Брунею, прожила у державі щонайменше 12 років, а особа, що народилась за кордоном – прожила у Брунеї щонайменше 20 років. Для обох категорій осіб необхідним є складання письмового іспиту з малайської мови. Наявність тісних родинних зв'язків з іншими громадянами Брунею полегшує процес натуралізації, а притягнення особи до кримінальної відповідальності у минулому – унеможливорює або значно утруднює процес натуралізації. Також існує октройоване громадянство – відповідні права має лише Султан¹⁶.

Самі брунейці стверджують, що набути громадянство Брунею можливо тільки у випадку, якщо особа дійсно знайома з соціальним та політичним кліматом у державі, та жартують, що далеко не усі громадяни були б у змозі успішно завершити процес набуття громадянства¹⁷.

Акт про громадянство 1984 р. у редакції 2002 р. також передбачає, що громадянство припиняється у разі безперервного перебування за межами Брунею протягом більше ніж 5 років, якщо при цьому особа не може довести своїх тісних зв'язків з країною. Ще одним випадком припинення громадянства є добровільне набуття громадянства іншої держави – адже у Брунеї *de facto* існує, хоча *de jure* проголошено принцип єдиного громадянства¹⁸ (клятва громадянина Брунею побудована таким чином, що її положення неможливо не порушити, одночасно перебуваючи у громадянстві іншої держави).

Наразі значною проблемою Брунею є негативний показник приросту населення, та низький рівень народжуваності. Султан Брунею очолює спеціальну програму, основною метою якої є підвищення рівню народжуваності та підготовка економіки та суспільства до цього (пропаганда наявності кількох дітей у родині, виробництво дитячих товарів, оптимальна кількість дитячих садків, шкіл, закладів для дозвілля дітей та підлітків тощо).

¹⁵ Constitution of Brunei Darussalam with Amendments 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Brunei_Constitution_1959_amended%202011_EN.pdf

¹⁶ Brunei Nationality Act 1984 (revised 2002) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.refworld.org/pdfid/4c56c01d2.pdf>

¹⁷ 167 New Brunei Citizens. February, 20, 2013 // Borneo Post Online [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.theborneopost.com/2013/02/20/167-new-brunei-citizens/>

¹⁸ Brunei Nationality Act 1984 (revised 2002) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.refworld.org/pdfid/4c56c01d2.pdf>

Основною причиною низького рівня народжуваності експерти називають невисокий життєвий рівень населення. Це є доволі цікавим – відповідно до даних Міжнародного валютного фонду, валовий національний продукт на душу населення у Брунеї постійно підвищується, приблизно на 1000 доларів США на рік, та за підсумками 2012 р. складає 50440 доларів США¹⁹ (для порівняння: в Україні він за підсумками 2012 р. складає приблизно 4000 доларів США на рік). Однак, такий показник досягнуто завдяки наявності невеликої кількості надзвичайно заможних громадян, переважно членів родини Султана Брунею. Основним джерелом формування майна цієї родини є нафта²⁰.

Це дозволяє не збирати податки з громадян Брунею, та надавати їм безкоштовну освіту та медичну допомогу.

Ситуація з правами людини у Брунеї оцінюється міжнародними експертами неоднозначно. З одного боку, з урахуванням вищенаведених фактів зрозуміло, що майже не існує проблем із економічними, соціальними та культурними правами. Це також підтверджується тим, що «основна мета політики Уряду Його Величності – підвищувати добробут народу країни в умовах миру, надаючи людям першокласні послуги в галузі охорони здоров'я та освіти, забезпечуючи достатнім житлом, надаючи допомогу нужденним, борючись з убогістю, забезпечуючи продовольчу безпеку і створюючи робочі місця для населення»²¹.

Недоліки у сфері дотримання прав і свобод людини, які поки що фіксуються у Брунеї, стосуються здебільшого особистих та політичних прав.

Право на життя у Брунеї закріплюється у відповідності з сучасними міжнародними стандартами в усіх аспектах, крім наявності смертної кари. У державі існує мораторій на виконання смертних вироків, але Кримінальний кодекс поки що містить цей вид покарання. За інформацією ООН, до числа злочинів, що караються смертю, відносяться вбивство, торгівля наркотиками та незаконне володіння вогнепальною зброєю та вибуховими речовинами²².

Ще одною незвичайною рисою Кримінального кодексу Брунею є те, що вік кримінальної відповідальності встановлено на рівні 7 років. До речі, тілесні покарання у школах існували до 1984 р.

За Конституцією Брунею, усі, хто не сповідує іслам, можуть вільно використовувати надану їм свободу совісті. Однак, у Брунеї досить часто

¹⁹ Brunei Darussalam: Gross domestic product, current prices (U.S. dollars) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/weodata>

²⁰ Березинский С.В. Тенденции и перспективы нефтегазового комплекса Брунея / С.В.Березинский // Юго-Восточная Азия : актуальные проблемы развития. – 2009. – № 12. – С. 174-185.

²¹ Доклад Рабочей группы по универсальному периодическому обзору. Бруней-Даруссалам. 4 января 2010 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.upr-info.org/IMG/pdf/A_HRC_13_14_Brunei_Darussalam_R.pdf

²² Резюме, подготовленное Управлением Верховного комиссара по правам человека в соответствии с пунктом 15 С приложения к Резолюции 5/1 Совета по правам человека A/HRC/WG.6/6/BRN/3 от 21 июля 2009 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session6/BN/A_HRC_WG.6_6_BRN_3_Brunei_Darussalam_R.pdf

відмічаються випадки, коли права немусульман є значно меншими за обсягом, ніж права мусульман. Наприклад, заборонено укладення шлюбу між мусульманами та немусульманами (у разі бажання вступити у шлюб, немусульманин має прийняти іслам), немусульмани зобов'язані носити головні убори як елемент форми у державних школах та вищих навчальних закладах. Вимога про головні убори стосується і вчителів та викладачів, що не сповідують іслам²³.

У 2010 р. Бруней-Даруссалам був однією з країн, стосовно якої ООН розглядала Універсальний періодичний огляд. За підсумками його розгляду Бруней відхилив деякі зауваження інших країн-членів ООН щодо покращення стану з дотриманням прав людини у деяких сферах суспільного життя. На нашу думку, це свідчить про позицію держави у сфері правового статусу особистості, та варто уваги. Бруней не висловив бажання працювати у напрямках:

- вжиття заходів з ратифікації низки базових міжнародних стандартів прав людини, – таких як Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводжень і покарань, Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, ін.;

- розробити графік з етапами поступової відміни режиму надзвичайного стану;

- скасувати смертну кару, враховуючи, що смертні вироки у Брунеї не виконуються з 1957 р. завдяки наявності відповідного мораторію;

- скасувати цензуру засобів масової інформації з метою повного забезпечення свободи слова;

- вжити заходів для захисту прав сексуальних меншин²⁴.

Організація Freedom House оцінила Бруней як державу, що «не є вільною» (рейтинг свободи складає 5,5 балів²⁵), ступінь дотримання громадянських прав і свобод склав 5 балів²⁶, а політичних прав і свобод – 6²⁷ балів²⁸. Рівень реалізації прав і свобод політичного характеру отримав такий низький бал тому, що у країні вибори до органу законодавчої влади не проводились з 1962 р., а політичні партії як такі фактично відсутні.

²³ Там само.

²⁴ Доклад Рабочей группы Генеральной ассамблеи ООН по Универсальному периодическому обзору. Бруней-Даруссалам. 4 января 2010 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.upr-info.org/IMG/pdf/A_HRC_13_14_Brunei_Darussalam_R.pdf

²⁵ Країни, що потрапили у перелік як «вільні», мають від 1 до 2,5 балів, як «частково вільні» – від 3 до 5 балів, як «такі, що не є вільними» – від 5,5 до 7 балів.

²⁶ Країни, у яких максимально повно реалізуються громадянські права і свободи, отримали 1 бал. Країни, у яких ситуація з цими правами і свободами є найгіршою, отримали 7 балів.

²⁷ Країни, у яких максимально повно реалізуються політичні права і свободи, отримали 1 бал. Країни, у яких ситуація з цими правами і свободами є найгіршою, отримали 7 балів.

²⁸ Freedom in the World 2013. Brunei [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2013/brunei>

Політичні партії у Брунеї. Політична система Брунею характеризується зміною заборон політичних партій та періодами їхнього функціонування. Як і у більшості країн, де офіційною релігією є іслам, політичні партії не мають значного впливу. Наразі, *de jure* вони існують та не заборонені. Однак, вибори до органу законодавчої влади не проводяться, тому значення політичних партій є невеликим. До того ж, у країні наразі встановлено режим надзвичайного стану, що також істотно обмежує такі права громадян, як свобода асоціацій та свобода зібрань. А без наявності цих прав політичне життя не може бути демократичним.

Більш вірним є вести мову не про «політичні партії», а про «політичну партію». Єдиною офіційно зареєстрованою політичною партією у Брунеї є Національна партія розвитку. Така ситуація склалась у 2008 р., коли Партія національної солідарності Брунею отримала інформацію про те, що її державна реєстрація скасована, без вказівки на причини такого вчинку з боку компетентних органів державної влади.

Національна партія розвитку була заснована 12 вересня 2005 р. одним з лідерів Народної партії Брунею, яка на той час вже була заборонена. Ясін Аффанді і досі очолює керівний орган Національної партії розвитку Брунею, займаючи посаду Президента партії.

Національна партія розвитку Брунею (далі – Партія) є про-султанською партією. Також, вона не є світською – адже Партія базує свою діяльність на ісламі. Вона цілком поділяє та підтримує ті цінності, які закладено у чинній Конституції. У програмі Партії закріплено, що вона підтримує тезу про те, що Бруней – це малайська, ісламська монархія, безпечна, мирна і процвітаюча держава, гідна Милосердя Аллаха. Основними цілями партії є:

- прищепити почуття неподільної лояльності серед народу Його Величність Султану до Його Величності як султану і правителя Брунею, та до його нащадків;

- підвищувати культурний рівень людей і прищепити серед них дух патріотизму, любові до своєї держави і розуміння політики як діяльності, що здійснюється мирно і в атмосфері ввічливості;

- виступати на підтримку Уряду Його Величності Султана у забезпеченні системи управління на засадах справедливості і рівності, прозорості, чесності, компетентності, надійності, доброзичливості і благодіяння;

- співпрацювати усіма об'єднаннями та особами, які поважають місію та основні цілі Партії, та можуть сприяти забезпеченню успіху програми Партії, за умови, що це не суперечить Конституції і законам Брунею;

- захищати національні інтереси при співробітництві з міжнародними урядовими та неурядовими органами і організаціями та іншими суб'єктами, особливо для просування та розвитку Брунею як незалежної держави;

- працювати у напрямку просування і підвищення статусу малайської мови як офіційної мови Брунею;

– здійснювати всі заходи, окреслені Статутом Партії, з метою виконання добровільно взятого на себе зобов'язання з обслуговування і розвитку держави і зміцнення національної стійкості²⁹.

Про те, що Партія повністю підтримує Султана та його родину, свідчить і місія Партії:

– захищати суверенітет Його Величності Султана і його нащадків як майбутніх султанів і правителів, які здійснюватимуть владу і управління, базуючись на вченні Корану і традиціях пророка Мухаммеда;

– захищати статус Його Величності Султана і його нащадків як спадкоємців престолу;

– служити та підтримувати Його Величність Султана та його нащадків у справі захисту релігії ісламу і Божественного Закону у Брунеї, без будь-якої дискримінації або несправедливості проти прихильників інших віросповідань;

– служити та підтримувати Його Величність Султана та його нащадків у справі у підтримці та захисті малайської та мусульманської першості у Брунеї, без будь-якої дискримінації або несправедливості проти інших рас і громад;

– служити та підтримувати Його Величність Султана та його нащадків у захисті та збереженні незалежності, суверенітету та миру у Брунеї;

– служити та підтримувати Його Величність Султана та його нащадків у розвитку національної держави Брунеї за всіма напрямками, включаючи економіку, суспільство, культуру та освіту, щоб поступово стати і ніколи не переставати бути прогресивною малайською ісламською державою, зберігаючи мирні відносини з іншими незалежними націями і державами у міжнародному співтоваристві;

– служити та підтримувати Його Величність Султана та його нащадків у реалізації та захисті принципу справедливості і доброзичливості у Брунеї³⁰.

Програма Партії є складовою частиною Статуту. Крім того, Статут регламентує такі питання, як партійні символи, умови членства у Партії, організаційна структура Партії, у т.ч. створення її осередків, питання залучення молоді та жінок до участі у функціонуванні Партії, фінансування діяльності Партії, умови припинення функціонування Партії тощо.

Для того, щоб стати членом Партії, необхідно відповідати низці вимог – бути підданим Його Величності Султану, досягти 18-річного віку, виконувати вимоги Статуту Партії та інших внутрішніх документів, не перебувати в іншій політичній партії.

Процедура прийому до Партії є доволі простою. Необхідно заповнити заяву, оплатити вступний внесок та члеський внесок за перший рік перебування у Партії. До процедури заповнення заяви допускаються тільки особи, яких

²⁹ Vision of the Development Party of Brunei [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.aspirasi-ndp.com/en/about/index.htm>

³⁰ Mission of the Development Party [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.aspirasi-ndp.com/en/about/mission.htm>

запропонували до членства у Партії інші її члени. При цьому вже запропоновану кандидатуру має підтримати ще один член Партії.

Заповнений бланк заяви із помітками про проходження вищезазначених процедур та про сплату відповідних внесків надсилається до Верховної ради чи до Виконавчої ради, які розглядають заяву. Якщо кандидатура буде погоджена, заявник стає членом партії, що посвідчується видачею партійного квитка.

Членство у партії може бути припинено у разі, коли особа подає заяву про вихід з Партії, та ця заява погоджується Верховною радою Партії. Крім виходу із Партії за власним бажанням, є і інші випадки припинення членства. Наприклад, коли членства позбавляє Верховна рада, у т.ч. за недотримання вимог партійної дисципліни, або морального кодексу Партії.

Члени Партії мають низку прав та несуть деякі обов'язки. Так, члени Партії мають право обирати і бути обраним на будь-яку посаду у Партії, в т.ч. на місцевому рівні; пропонувати питання для розгляду партійними органами; бути присутнім на всіх офіційних і неофіційних мітингах і зборах партії; на отримання соціальної допомоги від Партії у разі потреби. До обов'язків належать такі, як сплачувати членські внески, дотримуватися рішень органів Партії, виконувати доручення посадових осіб Партії, відвідувати курси, тренінги, конгреси (зібрання, наради) Партії у разі запрошення на них, як і коли вони проводяться і призначених для цього, зберегати добре ім'я країни і партії на території Брунею та поза межами країни, ін.

Прізвище, ім'я та інша інформація про членів Партії заноситься до партійних реєстрів на місцевому та центральному рівнях, та регулярно оновлюється у разі її зміни. Це є одною з ознак того, що Партія належить до організаційно оформлених політичних партій.

Ще одним аргументом на користь того, що Партія є організаційно оформленою, є її чітка ієрархічна організаційна структура, передбачена Статутом³¹.

Першим органом, про який йдеться у Статуті Партії, є Верховна рада Партії. До її складу за посадою входять Президент, Заступник президента, чотири віце -президента, які представляють чотири райони Брунею (Муара, Белет, Тутонг та Тембуронг). Крім того, Президент Партії призначає ще 22 членів Верховної ради, розподіляючи між ними такі партійні посади, як Генеральний секретар, Головний скарбник, Глава ісламських справ, Глава немусульманських справ, Глава молодіжного підрозділу, Глава підрозділу жінок, начальник управління інформації та зв'язків з громадськістю, Глава комітету дисципліни і моральної поведінки, помічник Генерального секретаря, ін.

Президент очолює Партію, він є її «обличчям». До повноважень Президента Партії належить вирішення усіх управлінських та інших питань,

³¹ Constitution of the Aspirasi NDP [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.aspirasi-ndp.com/en/constitution/index.htm>

пов'язаних з забезпеченням поточного функціонування Партії, вирішення усіх спірних питань у відповідності до Статуту, контроль за діяльністю усіх партійних органів та посадових осіб, деякі процедурні повноваження. Президенту допомагає Віце-президент, який заміщує Президента у разі тимчасової чи постійної неможливості виконання ним своїх обов'язків. На Генерального секретаря покладається значна частина виконавчих повноважень, наприклад, з визначеною періодичністю звітувати Президентові про хід виконання рішень партійних органів, про досягнення Партії, про поточні проблеми.

Головний скарбник відповідає за управління майном та коштами Партії, за їхнє використання та збереження. На нього також покладається обов'язок готувати фінансові звіти про функціонування Партії та проектувати партійний бюджет.

Глава ісламських справ відповідає за доктринальну базу роботи Партії. До його повноважень входить встановлювати зв'язки з релігійними авторитетами, особливо з авторами доктринальних текстів, переконувати їх вступати до Партії або підтримувати її діяльність, навіть не будучи членами Партії. Він надає консультації членам партії з питань релігії, а також є главою Ісламського комітету Партії, який утворюється як допоміжний консультативний орган при Главі ісламських справ.

Глава немусульманських справ виконує таку важливу для Партії функцію, як об'єднання немусульман – підданих Його Величності у лавах Партії. Він бере активну участь в освітніх програмах, які проводяться Партією як для її членів – немусульман, так і для усіх немусульман, які цікавляться суспільним та політичним життям Брунею та хотіли б дізнатися про особливості цієї ісламської монархії.

Глава молодіжного підрозділу та Глава підрозділу жінок виконують схожі завдання – залучають відповідно молодь чоловічої статі (від 18 до 40 років) або жінок до активної участі у партійному житті, заохочують їх стати членами Партії. Глави цих підрозділів, так само як і Глава не мусульманських справ, концентрують свої зусилля на освітніх програмах для своїх цільових аудиторій. Крім того, вони проводять і інші заходи, спрямовані на залучення цих верств населення до партійної підтримки. Наразі особлива увага приділяється вихованню лідерських якостей у молодих людей та жінок.

Глава комітету дисципліни і моральної поведінки відповідає за розробку партійних актів, якими встановлюються вимоги до дисципліни та моральних якостей членів Партії. Також він є відповідальним за дотримання відповідних норм членами Партії та бере участь у розгляді спорів з цих питань. За його ініціативою особа може бути позбавлена членства у Партії за підстави невідповідності вимогам до дисципліни і моральної поведінки.

Цікаво, що Статут Партії не передбачає повноважень Верховної ради Партії як колегіального органу. Натомість, мова йде про «основні права та

обов'язки членів Верховної ради» (ст. 13)³². До основних прав належать визначення стратегії партійного розвитку та її регулярний перегляд, у разі необхідності, – оновлення; підтримка партійними зусиллями усіх ініціатив, проголошених Його Величністю Султаном; призначення членів Партії на низку партійних посад; розгляд питань про надання членства у Партії та про припинення членства у ній; номінувати кандидатів на загальнонаціональні та місцеві вибори; приймати внутрішні документи Партії, у т.ч. Статут; контролювати діяльність інших органів та посадових осіб Партії.

Наступний орган Партії, про який йдеться у Статуті, – Центральна виконавча рада. Вона має складатися з Президента, Заступника президента, чотирьох віце-президентів, які представляють чотири райони Брунею (Муара, Белет, Тутонг та Тембуронг), Генерального секретаря, Головного скарбника та помічника Генерального секретаря. Статут відносить до повноважень Центральної виконавчої ради допомогу Верховній раді; попередній розгляд заяв про вступ до Партії та про вихід з неї; організацію виконання рішень Верховної ради; надання Верховній раді пропозицій щодо питань, які доцільно включити до її порядку денного, ін.

У територіальних ячейках партії утворюються окружні виконавчі ради, які мають повноваження, аналогічні повноваженням Центральної виконавчої ради.

Статут передбачає наявність можливості скликати збори усіх членів Партії на загальнодержавному рівні (Генеральний конгрес) або на місцевому рівні (Окружні генеральні конгреси). Також можуть скликатися Конгрес молоді та Конгрес жінок. Однак, ці конгреси мають суто консультативні повноваження, що не є типовим для об'єднання громадян у демократичному суспільстві. Тим не менш, відповідно до Статуту, кожен з конгресів обов'язково скликається принаймні раз на календарний рік.

Ще раз підкреслимо, що Партія не може реалізувати одну з основних функцій, які покладаються на політичні партії на сучасному етапі, та брати участь у виборах через те, що наразі у Брунеї вони не проводяться.

Система органів державної влади. Система органів державної влади Брунею має свої особливості, обумовлені тим, що Бруней є абсолютною монархією. Деякі дослідники вважають його «абсолютною монархією з елементами конституційності»³³, «абсолютною монархією з деякими зовнішніми ознаками конституційної монархії»³⁴. На нашу думку, більш вірним вести мову про те, що ця держава є типовою абсолютною монархією. Відповідно, у Брунеї не реалізовано принцип поділу державної влади на три гілки, хоча існують органи, які виконують законодавчу, виконавчу та судову

³² Constitution of the Aspirasi NDP [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.aspirasi-ndp.com/en/constitution/index.htm>

³³ Бруней, Бруней – Даруссалам. Энциклопедический словарь конституционного права [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://constitutional_law.academic.ru

³⁴ Бруней // Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник – ред. А.Я. Сухарев [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.adhdportal.com/book_2717.html

функції. Незважаючи на те, що Бруней є абсолютною монархією та має антидемократичний режим, у країні формально існує поділ публічної влади на державну владу та місцеве самоврядування.

Султан Брунею є главою держави. Також він займає ще низку посад, у т.ч. – глави уряду (прем'єр-міністру), міністру фінансів та міністру оборони. Султан є Верховним головнокомандуючим Зброєних сил Брунею. Так як у країні наразі надзвичайний стан, то повноваження Султана є навіть більш широкими, ніж це передбачено Конституцією Брунею.

Конституція Брунею проголошує, що «Його Величність Султан» означає Його Величність Султан Держави Бруней-Даруссалам, що включає в себе: а) Султана, чиє сходження на трон було проголошено поза залежності від коронації; б) Регентську раду, коли це необхідно; і с) заступника Його Величності в межах, в яких це особа правомочна діяти як такий заступник»³⁵. Заступник Султана призначається Султаном відповідно до Прокламації про престолонаслідування і регентство 1959 р.

Султаном Брунею є Хасанал Болкіах з 1967 р. (офіційна процедура коронації відбулась у 1968 р.). Він отримав трон на правах старшого сину після відмови від нього свого батька, Алі Сайфуддіна III. Представники династії Болкіах займають трон у державі понад 600 років.

У 2010 р. журнал Forbes назвав Хасанал Болкіаха третім найбагатшим монархом планети (20 млрд. доларів США). Водночас, експерти Forbes прогнозують падіння вартості його майна тому, що у разі збереження сучасних темпів добичі нафти, запаси Брунею закінчаться через 25 років. На розмір статку Султану також вплинула скандальна крадіжка його братом 15 млрд. доларів США³⁶.

Офіційна резиденція Султану Брунею – палац Істана Нурул Іман. Він є найбільшим палацом у світі, площа якого складає 656 168 кв.м. (1778 кімнат, 257 санвузлів).

Султан Хасанал Болкіах є завзятим колекціонером автомобілів. Його особиста колекція, на думку експертів, нараховує від 3000 до 6000 автомобілів. Серед них щонайменше 600 автомобілів марки «Роллс-Ройс», 300 автомобілів марки «Феррарі», 180 БМВ, 177 «Ягуарів», 160 «Порше», ін.

Султан Брунею отримав вищу освіту в Університеті Вікторія, Куала-Лумпур, Малайзія. Він є надзвичайно освідченою людиною, яка цікавиться науковими питаннями. Він є почесним доктором кількох найвідоміших університетів – у т.ч. Оксфордського університету, Королівського коледжу Лондон (Лондонський університет), Московського державного університету міжнародних відносин, Київського політехнічного університету.

Султан Брунею має 2 державні нагороди України, які він отримав у 2004р. та у 2007 р.

³⁵ Constitution of Brunei Darussalam with Amendments 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Brunei_Constitution_1959_amended%202011_EN.pdf

³⁶ The World's Richest Royals [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.forbes.com/2010/07/07/richest-royals.html>

Наслідування трону у Брунеї відбувається за салічною системою. Наразі першим у черзі на престол є старший син Хасанала Болкіаха – Аль-Мухтаді Білла, який наразі займає посаду Старшого міністру в Уряді. Всього у Султана 12 дітей – 5 синів та 7 дочок, останні не розглядаються як претенденти на трон. Це – діти Султана від трьох браків, а наразі він має двох жінок (перший шлюб Султану триває і досі, а ось другий шлюб закінчився розлученням, після цього Султан ще раз одружився на жінці, яка отримала статус його другої жінки).

Незважаючи на те, що Султан є одним з найбагатіших монархів світу, Конституція Брунею запровадила т.з. «цивільний лист» – положення, в силу якого виділяються державні кошти для утримання двору Його Величності Султана, його Подружжя та інших членів сім'ї Султана.

Розмір цивільного листа визначає Законодавча рада, та періодично індексує його. Перелік осіб, які утримуються за рахунок цивільного листа «адекватно, раціонально та відповідно до чину, положення і звання», встановлюється та переглядається Султаном. При цьому, визначення розміру виплат здійснюється без огляду на доходи від власного майна особи. Султан може відмінити, призупинити чи зменшити розмір виплат за цивільним листом будь-якій особі.

Консультативними органами при Султані є низка рад, які він очолює за посадою. Це Таємна рада, Релігійна рада, Рада з питань помилування, Рада зі спадкових питань, Рада Кабінету міністрів та Законодавча рада.

Таємна рада. Відповідно до Конституції, Таємна рада надає консультативну допомогу Султану з питань внесення до Конституції поправок або скасування її положень; присвоєння традиційних звань, титулів і відзнак (і покладання відповідних повноважень в цих цілях); виконує інші повноваження, покладені на неї чинним законодавством або Султаном.

Таємна рада складається з низки посадових осіб, що займають відповідні посади, але процедура їхнього призначення вимагає видання Султаном відповідного акту. Також, він може відкликати будь-якого члена Таємної ради, навіть якщо він буде продовжувати займати свою основну посаду.

Отже, до складу Таємної ради входять: заступник Султану, регенти (якщо діє Регентська рада), члени Ради Кабінету міністрів, інші посадові особи за призначенням Султану. Посада у Таємній раді є дуже престижною, тому відповідні повноваження найчастіше виконують або члени родини Султану, або вищі посадові особи країни. Призначаючи члена Таємної ради, Султан водночас визначає термін його повноважень. Повноваження члену Таємної ради починаються після принесення ним присяги, текст якої міститься у додатку до Конституції Брунея.

Таємна рада є колегіальним органом та розглядає покладені на неї питання на своїх засіданнях. Якщо на засіданні є присутнім Султан, то Таємна рада може приймати рішення навіть за відсутністю кворуму. В усіх інших випадках необхідною є присутність щонайменше третини членів Таємної

ради. Питання кворуму вирішує особа, яка головує на засіданні замість Султана, – як правило, це його заступник або особа, яку призначив головувати Султан. Рішення приймаються більшістю голосів. Протоколи засідань оформлює Секретар Таємної ради, на нього також покладено обов'язок підписувати документи Ради.

Релігійна рада. Ч. 2 ст. 3 проголошує Султана главою релігії Брунею – ісламу. Він може видавати будь-які закони, що стосуються ісламу, на свій вибір узгоджуючи чи не узгоджуючи їхній зміст з Релігійною радою (повна назва – Брунейська ісламська релігійна рада). Консультативний характер цього органу підкреслюється тим, що у рамках Релігійної ради утворюється її Маджліс, який «складається з голови та членів, що призначаються Султаном, та ведуть його справи так, як Йому завгодно» (ст.3А). До складу Релігійної ради за посадою входить Генеральний прокурор, а інші її члени призначаються Султаном. За виконання рішень Султана та Ради відповідає Міністр релігійних відносин Брунею.

Рада з питань помилування. Як глава держави, Султан користується правом помилування. Для підготовки рішення за клопотаннями про помилування, які надходять до Його Величності, він утворює Раду з питань помилування. До складу цієї Ради входять п'ять осіб, однією з яких є Генеральний прокурор; усі члени Ради з питань помилування призначаються на посаду Султаном з одночасним визначенням терміну їх повноважень. Як і інші ради, Рада з питань помилування лише надає Султану поради, не обов'язкові для виконання. Розглядаючи справу, Рада доходить висновку стосовно рекомендації Султану застосувати одну з його прерогатив помилування: а) право помилувати особу, засуджену до покарання, шляхом її звільнення чи іншим чином, залежно від обставин; б) право відстрочки виконання вироку на певний чи невизначений час; с) право заміни більш суворого покарання на менш суворе; d) право пом'якшення покарання або звільнення від нього, а також право зменшити суму штрафу або пробачити борг перед Брунеєм-Даруссалам, Його Величністю Султаном; е) право звільнити особу з місць позбавлення волі, якщо вона була засуджена за скоєння правопорушення або несплату грошей (ст. 9 Конституції Брунею).

Рада зі спадкових питань є консультативним органом при Султані, який допомагає у вирішенні питань престолоспадкування. Члени Ради відповідальні за ведення Реєстру спадкоємців престолу, а також надають консультації при призначенні Заступника Султана та Регентської ради, у разі виникнення такої необхідності. Вона діє відповідно до Прокламації про престолонаслідування і регентство 1959 р.

Рада Кабінету міністрів. Рада міністрів, запроваджена Конституцією 1959 р., з 1984 р. іменується Рада Кабінету міністрів. Вона є Урядом Брунею. Її формує Султан, який займає посади Прем'єр-міністра, міністру оборони та міністру фінансів. Посаду Старшого міністру обіймає старший син Султана, а інші посади – здебільшого члени правлячої родини. Останні зміни у

персональному складі Ради відбулись у травні 2010 р. Було затверджено такий її склад: Прем'єр-міністр, Старший міністр, міністр фінансів, міністр оборони, міністр внутрішніх справ, міністр зовнішніх справ та торгівлі, міністр освіти, міністр промисловості і природних ресурсів, міністр розвитку, міністр культури, молоді та спорту, міністр здравоохоронення, міністр релігійних справ, міністр зв'язку. Таким чином, до складу Уряду увійшло 10 осіб, які займають 13 урядових посад. Також у травні 2010 р. вперше посадовою особою органу з виконавчими функціями стала жінка – її було призначено заступником міністра культури, молоді та спорту.

Відповідно до ст. 4 Конституції Брунею, Його Величність Султан має право призначити з числа громадян Брунею будь-яку кількість міністрів та заступників міністрів, які будуть особисто відповідальні перед Султаном за реалізацію повноважень виконавчої влади та сприятимуть Султану у здійсненні виконавчої влади.

На посаду міністра чи його заступника може бути призначено лише особу, яка є громадянином Брунею малайського походження та сповідує іслам, якщо Його Величність Султан не вирішить інакше. Міністри та їхні заступники призначаються па посади Його Величністю Султаном шляхом видання Їм акта з власноручним підписом і додатком Державної печатки. Вони залишаються на посаді на термін п'ять років або на інший строк за розсудом Його Величності Султана. Одне і те ж особа може бути призначена на посаду повторно. Його Величність Султан вправі звільнити особу від посади міністра або заступника міністра на свій розсуд без зазначення причини. Його Величність Султан має право визначити функції, повноваження і обов'язки міністрів і їх заступників. Всі міністри та їх заступники зобов'язані здійснювати свої повноваження відповідно до цього наказу. Султан має право передавати виконання повноважень від одного міністра іншому. Він також має право визначати наказом такі повноваження і робить це без пояснення причин³⁷.

Уряд Брунею є консультативним органом при Султані, та Султан не зобов'язаний прислухатись до порад Уряду. Він приймає рішення на свій власний розсуд. Але, на відміну від інших рад, у разі незгоди з рішенням Уряду, Султан у письмовій формі мотивує причини такої незгоди. З іншого боку, кожен з міністрів, який висловив пропозицію, не прийняту Султаном, може висловити прохання занести його виступ, рекомендацію чи думку до протоколу, – Уряд є колегіальним органом і збирається на засідання у випадку скликання їх Султаном. Якщо Султан присутній на засіданні Уряду, то питання кворуму не постає; в інших випадках Конституція вимагає присутності щонайменше 5 членів Уряду для того, щоб засідання було правомочним.

³⁷ Constitution of Brunei Darussalam with Amendments 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Brunei_Constitution_1959_amended%202011_EN.pdf

На своїх засіданнях Уряд приймає рішення. Вони набувають чинності після схвалення їхнього тексту Султаном.

Виконання рішень Уряду покладається на міністрів, які очолюють відповідні міністерства. Наразі у Брунеї функціонує 11 міністерств: міністерство фінансів, міністерство оборони, міністерство внутрішніх справ, міністерство зовнішніх справ та торгівлі, міністерство освіти, міністерство промисловості і природних ресурсів, міністерство розвитку, міністерство культури, молоді та спорту, міністерство здравоохоронення, міністерство релігійних справ, міністерство зв'язку.

Законодавча рада є ще одним консультативним органом при Султані. Ця рада є найбільш подібною до парламенту у його сучасному розумінні (вона фактично є парламентом з консультативними повноваженнями). Законодавча рада працює сесійно та є однопалатним органом.

У Брунеї вперше орган, подібний до парламенту, з'явився у 1907 р. під назвою «Державна рада». У 1959 р., відповідно до положень Конституції, її було реорганізовано у Законодавчу раду.

Останні вибори до Законодавчої ради, як вже неодноразово зазначалось вище, відбулися у 1962 р. Режим надзвичайного стану у державі не дає можливості спрогнозувати дату наступних виборів.

З огляду на це, Законодавча рада не функціонувала протягом кількох десятиріч – а саме, з 1984 р. Але у 2004 р. Султан призначив 21 члена Ради, а у 2005 р. збільшив їхню кількість до 29 членів. У 2005 р. було внесено поправку до Конституції, відповідно до якої встановлено, що Законодавча рада складається не більше, ніж з 45 членів. Також у ній зазначено, що до складу Законодавчої ради можуть входити особи, що мають заслуги перед державою, та досягли видатних результатів у різних галузях, а також представники громадських організацій або конкретних громад³⁸. 15 із 45 членів Законодавчої ради мають бути обраними на свої посади шляхом прямих виборів.

Члени Законодавчої ради обіймають свої посади протягом 5 років. Відповідно, термін повноважень призначеної у 2004-2005 рр. Законодавчої ради вже сплинув, тому у березні 2011 р. Султан змінив своїх представників у Раді на нових, збільшивши їхню кількість до 33 осіб. Серед них сам Султан, його старший син як Старший міністр, деякі міністри та їхні заступники, видатні громадяни Брунею, представники територіальних одиниць – мукім (районів) та населених пунктів. Також до Законодавчої ради входять ще 3 особи, які займають ці місця *ex officio*. Це Спікер, Секретар Законодавчої ради та його заступник.

³⁸ Доклад Рабочей группы по Универсальному периодическому обзору. Бруней-Даруссалам. Добавление. Мнения по выводам и / или рекомендациям, добровольным обязательствам и ответам, представлениям государством – объектом обзора от 19 марта 2010 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.upr-info.org/IMG/pdf/A_HRC_13_14_Add-1_R.pdf

Конституція Брунею у ст. 30 містить вимоги до членів Законодавчої ради. Але, вона має не дуже традиційний для більшості Основних законів зміст. Ця стаття не містить вимог, яким мають відповідати члени Ради. Натомість, вона надає перелік обставин, за наявності яких особа не може претендувати на посаду у Законодавчій раді, або має залишити цю посаду. Ця стаття має назву «Дискваліфікація членів». Відповідно до її норм, «не може бути офіційним або призначеним членом Законодавчої ради особа, яка: а) по своїй волі зберігає вірність або покірність влади або державі за межами Брунею Даруссалам, або набуває громадянство іншої держави по своїй волі, або реалізує цивільні права на території іншої держави, або своїми діями, вчинками чи висловлюваннями висловлює непокірність Його Величності Султану; б) визнана недієздатною за законом Брунею Даруссалам; с) засуджена до смертної кари, позбавлення волі або штрафу понад тисячу доларів судом Брунею Даруссалам за будь-яке правопорушення³⁹; d) визнана банкрутом в Брунеї-Даруссалам або за кордоном; е) є віровідступником, який зрекся ісламу і перейшов у інші релігії, або став атеїстом; або f) дискваліфікована у зв'язку з вчиненням правопорушення у галузі виборчого права⁴⁰.

Законодавча рада функціонує відповідно до норм Конституції та Правил процедури (регламенту). Законодавча рада працює сесійно; відповідно до Конституції, щорічно має проходити як мінімум одна сесія та перерви між сесіями не можуть становити більше, ніж 12 місяців. Після поновлення функціонування Законодавчої ради у 2004 р., щорічно проводиться одна сесія, на початку березня. Це пов'язано із тим, що Законодавча рада приймає ряд рішень фінансового характеру перед закінченням бюджетного року. Наприклад, у 2013 р. Законодавча рада почала сесію 7 березня⁴¹. Як правило, сесія триває від 10 до 16 днів.

Що ж до припинення повноважень Ради, то Його Величність Султан має право у будь-який час оголосити перерву в роботі Законодавчої ради або розпустити Раду, про що публікується прокламація в офіційному друкованому органі. Також Його Величність Султан розпускає Законодавчу раду після закінчення п'яти років після її першого засідання з моменту призначення чи повторного призначення в будь-який час, якщо тільки вона не був розпущена до цього терміну.

³⁹ Положення п. с) не застосовуються: (i) до тих пір, поки не закінчиться час оскарження вироку або, у разі оскарження, апеляційна скарга не буде відхилена або задоволена, або поки апеляційний суд не призначить покарання, позначеного у підпункті «с»; (ii) якщо особа, засуджена до сплати штрафу, не вчинила дій, пов'язаних з шахрайством, безчестям або аморальною поведінкою; (iii) якщо особу помилувано; (iv) якщо пройшло три або більше років з моменту виходу особи на свободу; (v) якщо Його Величність Султан після повного дослідження обставин прийняв рішення, що положення зазначеного абзацу не застосовуються щодо конкретної особи.

⁴⁰ Constitution of Brunei Darussalam with Amendments 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Brunei_Constitution_1959_amended%202011_EN.pdf

⁴¹ The Legislative Council, Brunei // The Brunei Times [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bt.com.bn/bookmarks/2013/03/05/state-legislative-council-brunei>

Мета діяльності Законодавчої ради – консультування Султана з питань прийняття законів. Відповідно до ст. 39 Конституції, «Його Величність Султан має законне право видавати закони з метою укріплення миру, порядку та належного управління у Брунеї-Даруссалам»⁴². Таким чином, у законодавчій процедурі бере участь Султан та Законодавча рада.

Кожен член Законодавчої ради може внести на розгляд Ради будь-який законопроект, петицію або клопотання, які будуть розглянуті відповідно до Правил процедури. За винятком випадків, коли потрібна терміновість, що підтверджується письмово Його Величністю Султаном, законопроекти публікуються в офіційному друкованому органі держави. Законопроект повинен бути представлений до Законодавчої ради протягом семи днів з моменту опублікування або протягом іншого строку, встановленого Правилами процедури, незалежно від того, засідає чи Законодавча рада чи ні.

Деякі законопроекти розглядаються Законодавчою радою тільки з їх попереднього схвалення Його Величністю Султаном. До таких законопроектів, зокрема, відносяться: будь-які законопроекти, що мають відношення до емісії грошей, створенню асоціацій банків або внесення поправок до їх статутів; будь-які законопроекти, положення яких суперечать зобов'язанням, які накладаються на Його Величність Султана договором або угодою з іншими державами; будь-які законопроекти, що стосуються питань оборони або державної безпеки; будь-які законопроекти, які можуть знизити або іншим негативним чином вплинути на права, повноваження і привілеї Його Величності Султана, його спадкоємців або членів його сім'ї; будь-які законопроекти, які можуть послабити чи іншим негативним чином вплинути на положення національної філософії малайської ісламської монархії; будь-який законопроект, який може вплинути на фінанси або валютну політику Брунею-Даруссалам; будь-який законопроект, який пов'язаний з врегулюванням і прощенням державних боргів Брунею-Даруссалам; будь-який законопроект, що стосується позик, видачі гарантій Брунею-Даруссалам, а також внесення змін у фінансові зобов'язання Брунею-Даруссалам; будь-який законопроект, що стосується податків і зборів.

Це правило є настільки важливим, що Конституція передбачає: Спікер вправі на свій розсуд у будь-який момент оголосити перерву в засіданні Законодавчої ради або призупинити засідання, з тим щоб отримати пораду Його Величності Султана стосовно будь-якого законопроекту або поправки до нього, які знаходяться на розгляді Законодавчої ради. Він може зажадати від Законодавчої ради призупинити розгляд до отримання схвалення Його Величності Султана.

⁴² Constitution of Brunei Darussalam with Amendments 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Brunei_Constitution_1959_amended%202011_EN.pdf

Законодавчий процес у Брунеї є не типовим і не передбачає трьох читань законопроекту. Натомість, його зміст погоджується з Султаном, а після цього Законодавча рада переходить до процедури голосування.

Рішення з питань, представлених на розгляд Законодавчої ради, приймається більшістю голосів присутніх і голосуючих членів Ради. Спікер (або особа, яка його заміщає) має право вирішального голосу тільки у випадку поділу голосів порівну.

У разі відхилення Законодавчою радою законопроекту, про це складається негативна резолюція. Якщо Законодавчий рада прийме негативну резолюцію, Спікер протягом 14 днів повинен скласти звіт Його Величності Султану із зазначенням короткого змісту законопроекту і причин, за якими його відхилили. Його Величність Султан після ознайомлення з текстом звіту може, незважаючи на рішення Законодавчої ради, проголосити законопроект законом і встановити дату його введення в дію з опублікуванням в офіційному друкованому органі.

Законопроект стає законом після висловлення згоди з боку Його Величності Султана. Він підписує законопроект і докладає до нього Державну печатку на знак своєї згоди. Султан може одобрити законопроект як повністю, так і частково – внесши до нього зміни. При цьому, якщо Його Величність Султан внесе зміни до законопроекту після його проходження в Законодавчій раді, законопроект у Раду не повертається.

Якщо Його Величність Султан вважатиме, що будь-який законопроект або пропозицію, представлені на розгляд Законодавчої ради, доцільно прийняти в інтересах публічного порядку, підтримання громадської моральності і належного відправлення державної влади, а Рада відмовляється схвалити такий законопроект або прийняти таку пропозицію у строк, який Його Величність Султан вважатиме розумним і доцільним, Його Величність Султан може, незважаючи на будь-яке положення Конституції чи будь-яке правило процедури, оголосити, що такий законопроект чи пропозиція вводиться в дію, як якби вони були схвалені Радою в тій формі, в якій вони спочатку були внесені на розгляд Ради, або з поправками, внесення яких є, на думку Його Величності Султана, доречним і які були включені у відповідний законопроект або пропозицію⁴³.

Всі закони іменуються актами і починаються преамбулою : «Так буде встановлено Його Величністю Султаном за порадою і за згодою Законодавчої ради наступне: «.

Судова гілка влади. Найбільш яскравою рисою судової системи Брунею є наявність у ній як світських, так і релігійних судів. Це пов'язано з історичним минулим країни, яке обумовило її належність до правової родини, яка поєднує елементи як релігійного, так і спільного права (змішана правова родина). До інших її характеристик належить те, що вища судова інстанція не

⁴³ Там само.

є національним органом, та що для того, щоб стати суддею, не обов'язково бути громадянином Брунею. Суддей як релігійних, так і світських судів на їхні посади призначає Уряд.

Світські правові норми, які базуються на спільному праві, використовують у своїй діяльності світські суди. До системи світських судів належать магістратські суди (у середньому в кожному з них по 10 суддів-громадян Брунею), суди проміжної інстанції (у кожному з них по 2 судді – громадянина Брунею) та Верховний суд, який включає Високий суд та Апеляційний суд. Високий суд складається з 3 суддів; 2 з них є громадянами Брунею, а третій, що виконує обов'язки голови Суду, є суддею Верховного суду Гонконгу.

Вищою судовою інстанцією Брунею у системі світських судів є Апеляційний суд Брунею (3 судді, наразі це судді, які пішли у відставку з суддівських посад у Сполученому Королівстві Великій Британії і Північній Ірландії). Цей Суд не є постійно функціонуючим органом. Він засідає двічі на рік; кожна сесія триває приблизно календарний місяць.

Рішення Апеляційного суду можуть бути оскаржені до Судового комітету Таємної ради у Лондоні. У 1995 р. можливість такого оскарження була скасована стосовно будь-яких кримінальних питань⁴⁴.

У Брунеї не існує інституту присяжних. Судді розглядають справи одноособово, за виключенням випадків, коли за кримінальним законодавством до особи може бути застосовано смертну кару. Такі справи розглядають два судді.

Релігійні правові норми використовують у своїй діяльності релігійні суди. У 1956 р. було прийнято акт про шаріатські суди, відповідно до якого вони розглядають сімейні, цивільні та кримінальні справи⁴⁵. Вони приймають рішення відповідно до ісламських законів, прийняття яких Султан може узгоджувати з Релігійною радою. Ці суди розглядають переважно питання розлучень та порушень норм шаріату мусульманами. Система шаріатських судів є подібною до системи світських судів, за виключенням відсутності органів, аналогічних судам проміжної інстанції. Природно, також не існує можливості остаточного оскарження судового рішення до Таємної ради.

Бруней належить до держав, які мають орган конституційної юрисдикції. Йому присвячено один з розділів Основного закону – розділ «Суд з питань тлумачення Конституції». Його Величність Султан може передати будь-яке питання, що стосується визначення значення, тлумачення та наслідків застосування будь-якого з положень Конституції, на розгляд Суду з питань тлумачення Конституції. При цьому ініціатива може виходити або від Султана, або від одного з судів, який зутикнувся з необхідністю тлумачення

⁴⁴ Бруней // Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник – ред. А.Я. Сухарев [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.adhdportal.com/book_2717.html

⁴⁵ Раджабов Х. М. Бруней – богатейшая исламская страна / Х. М. Раджабов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.islamdag.ru/vse-ob-islame/2007>

при вирішенні конкретної справи. Однак, суди напряду не можуть звернутися до Суду з питань тлумачення Конституції, – вони подають відповідне клопотання Султану, та очікують на його рішення про доцільність залучення до справи органу конституційної юстиції.

Султан має вплив і на вибір осіб, які займуть посади суддів. Вони призначаються Його Величністю Султаном допомогою видання акта за Державною печаткою, і вони ведуть справи так, як завгодно Його Величності Султану.

Відповідно до Основного закону Брунею, Суд з питань тлумачення Конституції складається з трьох членів: Голови, яким може стати особа, яка займає або займала високі суддівські посади в будь-якій державі або що мала принаймні 20-річну юридичну практику в будь-якій державі; одного члена, яким має бути особа, яка принаймні 10-річну юридичну практику в будь-якій державі, та ще одного члена, який може бути громадянином будь-якої держави, що сповідує іслам, і який займав посаду в системі ісламського права або є експертом в мусульманському праві.

Суд працює колегіально та приймає рішення більшістю голосів. Рішення Суду з питань тлумачення Конституції з будь-якого питання, переданого йому Султаном, має обов'язковий і остаточний характер для всіх і не оскаржується в судах. Основний закон також передбачає, що Суд з питань тлумачення Конституції може відступати від раніше прийнятих рішень.

Загальні відомості про місцеве самоврядування. Бруней є простою унітарною державою. Його територія поділена на чотири округи (даєра) – Белайт, Бруней-Муара, Тембуронг, Тутонг. Територіально Бруней складається з двох частин. Одна з частин – це округи Белайт, Бруней-Муара і Тутонг. Столиця Брунею розташована на території Бруней-Муара. Округ Тембуронг відділено від інших трьох округів суб'єктом федерації Малайзії – штатом Саравак (у минулому Саравак був частиною Султаната Бруней). Його територія – це переважно гори, і у зв'язку з цим там проживає менше, ніж 10% населення Брунею.

Округи поділяються на 38 районів, які називають мукіми. Поділ на райони здійснювався не з урахуванням щільності населення, а за територією. У зв'язку з цим більше 90% населення Брунею зосереджено на території 15 районів.

В даний час місцеве самоврядування у Брунеї відсутнє. Вчені зазначають, що «управління в територіальних одиницях є централізованим. У районах діють районні офіцери, яких призначає центральний уряд. Поряд із ними функціонують призначувані консультативні ради»⁴⁶.

Як бачимо, влада Султану є дійсно необмеженою, що дозволяє стверджувати про існування абсолютної, а не конституційної монархії у Брунеї. Додатково про це свідчить і той факт, що Конституція містить низку

⁴⁶ Держава Бруней Даруссалам // Бориславська О. М. Організація державної влади в сучасному світі: конституційно-правова енциклопедія / О. М. Бориславська, С.В.Різник. – Львів : ПАІС, 2012. – С.65.

положень щодо впливу Основного Закону на прерогативи Його Величності Султану, та стосовно його імунітету. Відповідно до змісту цих статей:

– ніщо в Конституції не може применшувати прерогативи та повноваження Його Величності Султана, та з метою уникнення сумнівів проголошується, що Його Величність Султан не може втратити права на законотворчість і Його Величність може приймати будь-які норми, які вважатиме доцільними;

– Його Величність Султан не може творити зла ні в особистій, ні в офіційній якості. Його Величність Султан не несе відповідальності ні за які процесуальні дії, включаючи судові, які він здійснював, поки перебував на посаді, а також після її звільнення. Ніяка особа, що діє від імені Його Величності Султана, не несе відповідальності ні за які процесуальні дії, включаючи судові, які вона здійснювала, поки перебувала на посаді, якщо мова йде про її професійні обов'язки⁴⁷.

Питання для самоконтролю.

Охарактеризуйте форму правління Брунею.

Хто є главою держави Бруней?

Які особливості має конституційний розвиток Брунею?

Назвіть особливості Конституції Брунею.

Який обсяг повноважень Законодавчої ради?

Скільки рад входить до «системи рад» – консультативних органів при главі держави?

Які особливості формування Уряду Брунею? Яка його назва?

Перерахуйте 3 найбільш незвичайні риси судової системи Брунею.

Чи здійснюється в Брунеї місцеве самоврядування?

Рекомендована література.

Погадаев В. А. Малайский мир (Бруней, Индонезия, Малайзия, Сингапур). Лингвострановедческий словарь. Свыше 9000 словарных статей / В. А. Погадаев. – М.: Восточная книга, 2012. – 797 с.

Демин Л. М. Бруней / Л.М.Демин. – М.: Мысль, 1973. – 56 с.

Brunei. Sultan Haji Hassanal Bolkiah Muizzaddin Waddaulah Handbook. – BSB: International Bussiness Publications, 2008. – 300 p.

⁴⁷ Constitution of Brunei Darussalam with Amendments 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Brunei_Constitution_1959_amended%202011_EN.pdf

ТЕМА 17. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Тема присвячена знайомству з Китайською Народною Республікою (далі: КНР) як з державою, з її державним ладом та з основними інститутами галузі конституційного права.

Мета вивчення теми:

- ознайомитися з загальними відомостями про державу КНР;
- зрозуміти особливості конституційного розвитку КНР;
- мати загальне уявлення про політичну систему КНР та правовий статус людини та громадянина в Китаї;
- вивчити особливості здійснення державної влади.

Ключові терміни і поняття: Всекитайські збори народних представників, Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників, Голова КНР, Центральна військова рада, Державна рада КНР, національна автономія.

Загальні відомості про державу. Загальні відомості про державу. Китайська Народна Республіка – соціалістична держава у Східній Азії. Межує на півночі з Монголією, на північному заході – з Казахстаном, на північному сході – з Російською Федерацією та Північною Кореєю, на південному заході – з Індією та Непалом, на півдні – з Бутаном, М'янмою (раніше Бірма), Лаосом і В'єтнамом, на південному сході омивається Південно-китайським морем.

Має площу 9 596 960 кв. км (третє місце в світі), столиця – Пекін.

Рельєф: дві третини займають гори і пустелі (на півночі і заході), включаючи пустелю Гобі на півночі, на сході рівнина зрошується з річок Хуанхе (Жовта річка), Янцзи і Сіцзян.

Населення 1 349 585 838 (станом на 2013р. найбільш населена країна в світі), в основному етнічні китайці (хань), до інших етнічних груп належать тибетці, уйгури й джуанги; мови: китайська, кантонська й інші діалекти.

Експорт: чай, м'ясні продукти, шовк, бавовна, нафта, мінерали (найбільший виробник вольфраму і антимонію), хімікати, вироби легкої промисловості;

Прапор КНР («П'ятизірковий Червоний Прапор») був розроблений Зен Ліансоном, економістом та актором з провінції Чжецзян, та затверджений 1 жовтня 1949 р. на Народній політичній консультативній раді. Червоний колір прапору символізує революцію, комунізм. Велика п'ятикутна жовта зірка у лівому верхньому куті – Комуністичну партію Китаю, а дуга з чотирьох малих зірок – чотири класи населення: робочих, селян, інтелігенцію та «патріотичну буржуазію» (пропорції: 2:3), а малі зірки втричі менші за велику зірку.

Герб Китайської Народної Республіки був прийнятий 20 вересня 1950 р. Складається він із зображення Воріт Небесного Спокою (входу в Заборонене Місто з площі Тяньаньмень в Пекіні) у червоному колі.

Над зображенням Воріт розміщуються п'ять зірок, як на державному прапорі КНР. Круг обрамляють колоски пшениці, що відображає філософію аграрної революції моїстів. У центрі нижньої частини обрамлення розміщене колесо-зубачка, що символізує промислових робітників. В центрі герба зображена площа в Пекіні, на якій височіють ворота Тяньаньмень, що перекладається як «Ворота Небесного спокою». Ці ворота символізують давні традиції китайської нації.

Марш добровольців — державний гімн Китайської Народної Республіки (включаючи Гонконг та Аоминь), написаний у 1934 році під час китайсько-японської війни. Автор тексту відомий поет Т'єн Хан, а музики — Ньє Ер. Під час культурної революції фактичним гімном Китаю була пісня «Червоні Схід». 14 березня 2004 р. офіційний статус гімну був закріплений у Конституції КНР.

Історія конституційного розвитку КНР. Зародження ідей конституціоналізму в Китаї відбувалось у кінці XIX ст. У Меморандумі 10 тисяч слів, адресованому імператорському трону прибічниками реформ Кан Ювейєм, Лі Цичао, Тань Ситуром, містилась вимога не тільки прийняття Конституції, а й скликання парламенту, залучення суспільства до політичного управління⁴⁸.

Новий етап конституційного розвитку Китаю почався після перемоги Учанського повстання революційної армії у 1911 р. Імператриця від імені малолітнього імператора Пу I відреклась від престолу, а 1 січня 1912 р. була проголошена Китайська республіка на чолі з тимчасовим президентом Сунь Ятсеном. Однак, спроба встановити стабільний буржуазно-демократичний державний лад виявилась невдалою.

Офіційне проголошення КНР відбулося на мітингу в Пекіні 1 жовтня 1949 р., після того як відбулась сесія Народної політичної консультативної ради Китаю, що взяла на себе функції установчих зборів республіки та прийняла Декларацію про створення КНР, Організаційний статут Народної політичної консультативної ради Китаю, Закон про організацію Центрального народного уряду та Загальну (або Спільну) програму Народної політичної консультативної ради Китаю, яку потім стали називати тимчасовою Конституцією. Зокрема, вказана програма Народної політичної консультативної ради Китаю встановлювала права народу та обов'язки громадян, принципи організації та діяльності державних органів, військової системи держави та її економічну, внутрішню та зовнішню політику, КНР проголошувалась державою нової, народної демократії.

Вищим органом влади КНР в до конституційний період була Центральна народна урядова рада, сформована на сесії Народної політичної консультативної ради Китаю, який в свою чергу створив: Народно-революційну військову раду, Верховний народний суд, Верховну народну

⁴⁸ Егоров К.А. Представительная система Китая: история и современность / Под ред. и с пред. Л.М. Гудошникова. — М.: Спартак, 1998. — С.7.

прокуратуру, Адміністративну раду. Разом вони склали Центральний народний уряд, головою якого став Мао Цзедун⁴⁹.

Центральна народна урядова рада виконувала функції колегіального глави держави, його головною задачею була підготовка та скликання Всекитайських зборів народних представників (парламенту).

Рішення про підготовку проекту Конституції КНР було прийнято за пропозицією Центрального комітету Комуністичної партії Китаю на 20-му засіданні Центральної народної урядової ради у січні 1953 р. та створення конституційної комісії, до складу якої увійшли представники КПК, демократичних партій та громадських організацій. 14 червня 1954 р. Центральна народна урядова рада опублікувала проект Конституції для всенародного обговорення, яке тривало більше двох місяців за участю 150 мільйонів громадян. 9 вересня 1954 р. Центральна народна урядова рада затвердила проект Конституції для розгляду на сесії Всекитайських зборів народних представників.

Перша сесія Всекитайських зборів народних представників, обраних шляхом багатоступеневих виборів, відбулась 15 вересня 1954 р., а Конституція КНР була затверджена 20 вересня 1954 р. Разом з нею було прийнято п'ять органічних законів, які визначали структуру та принципи діяльності Всекитайських зборів народних представників, Державної ради (уряду), місцевих органів державної влади та державного управління, органів суду та прокуратури.

Конституція КНР формувалась під впливом досвіду державного будівництва в СРСР, що визначило її соціалістичний характер та проголошення КНР державою народної демократії, якою управляє робочий клас. Основою системи органів державної влади були принципи демократичного централізму, колективного керівництва, участі народу в управлінні державою, що втілювалось у закріпленні системи зборів народних представників в якості політичної форми державної влади на чолі з Всекитайськими зборами народних представників – єдиним законодавчим органом. У систему вищих органів державної влади входив також пост Голови КНР, який разом з Всекитайськими зборами народних представників був колективним главою держави⁵⁰.

Однак під час культурної революції Конституція КНР перетворилась на фіктивний документ, який не застосовувався.

Культурна революція – масовий рух, початий вождем китайської комуністичної партії Мао Цзедун у 1966–1969 рр., спрямований проти вищих представників середнього класу – державних службовців, артистів і вчених, з метою «очищення» китайського комунізму.

⁴⁹ Государственный строй Китайской Народной Республики / Отв. ред. Л.М. Гудошников. – М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука» АН СССР, 1988. – С.16.

⁵⁰ Конституция и основные законодательные акты Китайской Народной Республики. – М., 1955. – С. 29-30.

Приводом для початку руху послужила публікація та листопаді 1965 р. у шанхайської газеті «Веньхуей бао» статті Яо Веньюаня «Про нову редакцію історичної драми «Розжалування Хай Жуючи». П'єса була написана в 1960 р. видним китайським істориком, заступником мера Пекіна У Ханем. Він був звинувачений в тому, що, розповідаючи в своїй драмі про епізод з історії середньовічного Китаю, нібито натякав на несправедливість гонінь і розжалування маршала, що був міністра оборони КНР Пен Дехуая, що дали в 1959 р. негативну оцінку «великому стрибку» і народним комунам в КНР.

У травні 1966 р. на розширеному засіданні Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії Китаю було прийнято «Повідомлення Центрального комітету Комуністичної партії Китаю від 16 травня», в якому викладалися основні ідеї Мао Цзедуну культурної революції.

Для придушення опозиційних сил у партії Мао Цзедун і його прихильники використовували молодь, з якої формувалися штурмові загони хунвейбинів – «червоних охоронців» (перші з'явилися наприкінці травня 1966 р. у середній школі при пекінському університеті Цинхуа).

У серпні 1966 р. був скликаний XI пленум Центрального комітету Комуністичної партії Китаю 8-го скликання, в роботі якого не брали участь багато членів ЦК, що стали жертвами переслідувань. 5 серпня Мао Цзедун особисто написав і вивісив у залі засідань свою дацзибао «Вогонь по штабах!», він оголосив учасникам пленуму про існування в партії «буржуазного штабу», обвинуватив багатьох партійних керівників у центрі і на місцях в тому, що вони здійснюють «диктатуру буржуазії», і закликав відкрити «вогонь по штабах», припускаючи цілком розгромити або паралізувати керівні партійні органи в центрі і на місцях, народні комітети, масові організації трудящих, а потім створити нові революційні органи влади.

Почався розгром органів влади, громадських організацій, парткомів. хунвейбині були поставлені, по суті, над партією і державними органами.

В роки культурної революції, говорилося в обвинувальному висновку у справі «четвірки» (1981 р.), переслідуванням, цькування і знищенню піддалося «велике число працівників відділу Центрального комітету Комуністичної партії Китаю з організаційної роботи, органів суспільної безпеки різних ступенів, прокуратури, суду, армії, органів пропаганди, освіти та науки». Жертвами, відповідно до документа, стало в цілому більше 727 тис. осіб, з яких понад 34 тис. були «доведені до смерті». За офіційними китайськими даними, кількість постраждалих в ході культурної революції склало близько 100 млн осіб.

Поновлення конституційного режиму правління в Китаї було зумовлено внесенням змін до Конституції КНР у січні 1975 р., які закріпили ідеї культурної революції про загострення «класових протиріч» у суспільстві, керівництво партії державою, організаційне керівництво Комуністичною партією Китаю парламентом, право центрального партійного керівництва створювати «оперативні органи» для здійснення повсякденної роботи партії, уряду та армії, а також функціонування революційних комітетів, що були постійно діючими місцевими органами зборів народних представників. Одночасно був ліквідований пост Голови КНР та очолювана ним Верховна

Державна Нарада, органи нагляду за законністю – народні прокуратури, а також виключені положення про права та гарантії, зокрема, депутатська недоторканість депутатів Всекитайських зборів народних представників. КНР проголошувалась соціалістичною державою диктатури пролетаріату, побудованій на двох формах власності на засоби виробництва: соціалістичної загальнонародної власності та соціалістичної колективної власності⁵¹.

У кінці 1977 р. було офіційно оголошено намір китайського керівництва внести зміни до Конституції у редакції 1975 р. Проект Конституції КНР, який був прийнятий 5 березня 1978 р., вносився у Всекитайські збори народних представників Центральним комітетом Комуністичної партії Китаю, що не відповідало законодавчим положенням.

Перш за все зміни торкнулись найбільш радикальних лозунгів попередньої редакції Конституції КНР. Так, з тексту було виключено положення про підготовку на випадок війни та боротьбу проти нової мирової війни. На перше місце було висунуто завдання проведення чотирьох модернізацій у сфері сільського господарства, промисловості, національної оборони, науки та техніки за допомогою залучення «активних факторів». Цими факторами були, зокрема, революційний єдиний фронт, що мав об'єднати інтелігенцію та інші трудові маси, патріотичні демократичні партії та співвітчизників за кордоном, а також міжнародний єдиний фронт проти гегемонізму сверхдержав, в якому повинні були поєднатися усі здатні для співробітництва зовнішні сили.

Були поновлені окремі положення Конституції КНР у редакції 1954р. що стосувались статусу національних меншин та національної автономії, прав громадян і гарантій їх реалізації, а також деяких державних органів, зокрема прокуратури.

Проте, незважаючи на те, що Конституція КНР у редакції 1978р. було результатом політичного компромісу, вона не змогла стати стабільним інструментом і була змінена у 1979р. та 1980р.

Нова редакція Конституції КНР було прийнята 4 грудня 1982р., після всенародного обговорення. За змістом положення, що регламентували державну структуру, зокрема відновлення інституту Голови КНР, права і обов'язки громадян та національних районів, характеру економіки були наближені до першої Конституції КНР 1954 р. З тексту були усунені згадки про культурну революцію та значна увага приділена Єдиному фронту, який іменується патріотичним та включає патріотів, що не підтримують соціалістичні позиції, але є прибічниками об'єднання Батьківщини, тобто возз'єднання Тайваня з КНР.

Незважаючи на значний прогрес конституційних положень у редакції 1982р., вони не могли бути незмінними в умовах динамічного розвитку суспільства, яке спричинило внесення різних за змістом політичних та

⁵¹ Документи I сесии Всекитайского собрания народных представителей КНР пятого созыва. – Пекин, 1978. – С.18

економічних поправок у Конституцію КНР 12 квітня 1988р., 29 березня 1993р., 15 березня 1999р., 15 березня 2004 р. – загалом 31 поправка.

Конституція КНР у чинній редакції є писаним кодифікованим Основним законом держави, який включає в себе текст Конституції, що складається з преамбули та 138 статей, розподілених на чотири розділи: загальні положення, основні права та обов'язки громадян, державні органи, державні символи, а також тексти поправок (31 стаття).

Предметом правового регулювання чинної Конституції КНР (ч. 13 преамбули) є визначення основної системи та завдань держави, що є традиційним для подібних документів.

Основні ознаки Конституції КНР:

1. верховенство та вища юридична сила, тобто усі закони, адміністративні узаконення та місцеві правила не повинні суперечити їй. Всі державні органи, збройні сили, всі політичні партії і громадські організації, всі підприємства і установи зобов'язані дотримуватися Конституції і закону. Жодна організація або приватна особа не має привілеїв перед Конституцією або законом. Держава підтримує однаковість і гідність соціалістичної правової системи (ст. 5 Конституції КНР). При цьому, вирішення питання конституційності нормативних актів відноситься до компетенції Всекитайських зборів народних представників;

2. жорсткий характер, що проявляється в ускладненому порядку зміни Конституції КНР, яка здійснюється за пропозицією Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників або не менш однієї п'ятої від загальної кількості народних представників, що входять до її складу, а приймаються на пленарному засіданні Всекитайських зборів народних представників кваліфікованою більшістю в дві третини голосів (ст. 65 Конституції КНР);

3. соціалістичний характер, що проявляється у встановленні «демократичної диктатури народу»⁵² і системи демократичного централізму⁵³, соціалістичної суспільної власності на засоби виробництва, офіційної соціалістичної ідеології: марксизм-ленінізм, ідеї Мао Дзедуна та Ден Сяопіна;

4. політично-економічний характер, тобто закріплення в правовій формі результатів політичної боротьби багатонаціонального китайського народу та основи економічної політики держави;

5. відсутність принципу прямої дії конституційних норм, що пояснюється її політичним характером та загальністю положень. Так,

⁵² Прим.: Також зустрічається переклад «народно-демократична диктатура», яка означає державну владу народного демократичного єдиного фронту робочого класу, селян, мілкої буржуазії та інших демократичних елементів, заснованих на союзі працівників і селян.

⁵³ Важливим принципом Конституції КНР є принцип єдності влади, фактично відсутність її розподілу на окремі гілки із закріпленнями системи «стримувань та противаг» та зосередження усіх повноважень у представницьких органах. Демократичний централізм також розглядається як найважливіший фактор, що стримує тенденції національного сепаратизма регіонів та забезпечення єдності країни і соціальної стабільності.

Верховний народний суд КНР в 1955р. та в 1986р. прийняв два укази дня нижчестоящих судів, де стверджувалось:

– під час призначення міри покарання з кримінальних справ не можна посылатись на норми Конституції;

– Конституція КНР не відноситься до актів на які можна посылатись та на які не можна посылатись у мотивувальній частині судового рішення⁵⁴.

Крім Конституції КНР серед джерел конституційного права можна виділити конституційні звичаї, які формуються при взаємодії Комуністичної партії та вищого державного апарату для регулювання суспільних відносин, що виникають на стику політичної і правової сфер. Вказане обумовлене тим, що Комуністична партія Китаю фактично є єдиною партією, яка історично була керівником китайського народу. Конституційні звичаї представляють собою неписані правові норми матеріального і процесуального характеру, які регулюють такі питання, як процедура зміни Конституції КНР (повний перегляд та внесення поправок), порядок формування і повноваження органів державної влади.

Нормативно-правові акти представлені законами, адміністративними актами, підзаконними актами (положеннями, правилами тощо), актами місцевих зборів народних представників (правилами автономій), а також актами тлумачення права. При цьому, закони поділяються на основні (приймаються Всекитайськими зборами народних представників з питань цивільного і кримінального права, системи органів державної влади, інших питань – наприклад, особливих адміністративних районів) та інші (приймаються Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників з інших питань).

Предметом правового регулювання конституційного законодавства є різні аспекти функціонування державної влади (формування, порядок діяльності, територіальна організація державних органів, правовий статус посадових осіб), а також права і свободи громадян (загальні питання правового статусу громадян та окремих груп громадян, порядок здійснення прав і свобод, державні компенсації за заподіяну шкоду). Однак, немає законів про Голову КНР, Центральну військову раду, про політичні партії.

Адміністративні акти (адміністративні узаконення) приймаються Державною радою (Держрада, Центральний народний уряд) за дорученням Всекитайських зборів народних представників (парламенту) або його Постійного комітету, граючи роль законів до моменту прийняття законодавчих актів. Адміністративні узаконення мають меншу юридичну силу, ніж закони. Проте набагато більш детально регулюють ті ж питання, що й закони, на виконання яких вони приймаються.

⁵⁴ Третьяков К.Н. Основные источники современного конституционного права Китайской Народной Республики : диссертация... кандидата юридических наук : 12.00.02 / Третьяков Константин Николаевич; [Место защиты: Моск. гос. ин-т междунар. отношений]. – Москва, 2010. – С.46.

Основи конституційного статусу особистості. Правовий статус людини в КНР залежить від її приналежності до певної категорії – до громадян, іноземців або осіб без громадянства. При цьому слід відзначити, що іноземці та апатриди не прирівняні до громадян у цілому щодо будь-якої частини прав і свобод. Так, згідно зі ст. 32 Конституції КНР, яка не входить до її другого розділу «Основні права та обов'язки громадян», Китайська Народна Республіка захищає права та інтереси іноземців на території КНР. Іноземці, які перебувають на території Китаю, повинні дотримуватися законів Китайської Народної Республіки. Більш детальне регулювання прав та обов'язків здійснюється у Законі «Про в'їзд та виїзд», що набув чинності 1 липня 2013 р., яким встановлюється порядок в'їзду та виїзду іноземців, перебування й проживання іноземців в Китаї. Можна зауважити певну лібералізацію статусу іноземців в КНР. Зокрема цим законом були зняті обмеження надання виду на проживання, попередбачені попереднім законом, за яким лише іноземці, які відповідно до китайського законодавства мали в Китаї інвестиції або здійснювали економічне, науково-технічне, культурне співробітництво з китайськими промисловими підприємствами і господарськими організаціями, а також інші іноземці, яким потрібне тривале перебування в Китаї, на підставі дозволу компетентних органів уряду Китаю могли отримати право на тривале проживання в країні або на постійне проживання⁵⁵. Відповідно до норм нового закону іноземці, що перебувають і проживають в Китаї не повинні займатися будь-якою діяльністю, несумісною з вказаними ними причинами свого перебування або проживання, і повинні покинути Китай до закінчення відведеного періоду їх перебування і проживання. Іноземні громадяни, які працюють в Китаї, повинні мати дозвіл на роботу і посвідку на проживання. Органи громадської безпеки та органи державної безпеки можуть, з метою дотримання державної безпеки і виходячи з потреб громадської безпеки, обмежувати іноземних громадян та іноземні установи у створенні місця проживання або офісів у певній місцевості; якщо вони вже створені, то для них може бути встановлений строк, після закінчення якого вони повинні покинути територію. Також іноземці не можуть без дозволу відвідувати місця, в'їзд в які для іноземців обмежений⁵⁶.

Також на визначення правового статусу особи впливає те, на якій території проживає ця особа, оскільки правовий статус мешканців особливих адміністративних районів та особливих економічних зон відрізняється від загального статусу громадян. Проте Конституція в частинах другій та третій ст. 33, встановлюючи рівність громадян перед законом, вказує, що кожен громадянин користується правами, передбаченими Конституцією і законами, і в той же час повинен виконувати передбачені ними обов'язки.

⁵⁵ Закон КНР о въезде и выезде 1985 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://law.uglc.ru/foreigner2.htm>

⁵⁶ Там само.

Найбільш важливе значення для визначення правового статусу особистості в КНР має наявність (або відсутність) громадянства. Питання, пов'язані з громадянством КНР, регулюються Конституцією і Законом «Про громадянство КНР» 1980 р. При цьому, цей закон не містить положень, що передбачають застосування норм міжнародного права з питань громадянства.

Закон «Про громадянство» ґрунтується на перевазі принципу «права крові» при визначенні громадянства КНР, одночасно з цим відображаючи принцип рівності батьків при визначенні громадянства дитини. У тих випадках, коли «право крові» не може бути застосовано, діє «право ґрунту». Іншою важливою особливістю регулювання в КНР інституту громадянства є принцип невизнання подвійного громадянства (ст. 3 Закону про громадянство). Передбачається (ст. 7) можливість набуття громадянства КНР іноземцями та особами без громадянства при дотриманні відповідних процедур, якщо ці особи проявляють готовність дотримуватися Конституції та законів КНР і відповідають хоча б одній з наступних вимог: є близькими родичами громадян КНР, які постійно проживають в Китаї, а також мають інші належні підстави (Закон їх не конкретизує). Шлюб іноземця з громадянином КНР не спричиняє автоматичне набуття громадянства.

Відповідно до Правил укладення шлюбу з іноземцями, затверджених Міністерством цивільної адміністрації КНР 1983р., такий шлюб забороняється військовослужбовцям, дипломатичним працівникам, працівникам системи суспільної безпеки, таємних органів та інших осіб, що володіють таємними відомостями, а також особам, що відбувають покарання у виправно-трудовах закладах.

Китайські громадяни, які постійно проживають на території іншої держави, в разі добровільного набуття ними іноземного громадянства втрачають громадянство КНР (ст. 9). Однак, право виходу з громадянства не розповсюджується на державних службовців та військовослужбовців.

Розглядаючи правове регулювання питань громадянства в КНР, необхідно зазначити, що Закон не містить положень, що стосуються порядку регулювання громадянства дітей при зміні громадянства їх батьків, а також громадянства дітей в разі їх усиновлення чи знайдення на території КНР. Закон лише визначає, що питання набуття і втрати китайського громадянства, а також відновлення в ньому за осіб, які не досягли 18-річного віку, клопочуть їх батьки або інші їх законні представники (ст. 14).

Питання громадянства вирішуються Міністерством суспільної безпеки КНР.

Конституційне регулювання прав і свобод в КНР також відрізняється рядом особливостей:

– заперечення концепції «природних прав» – права і свободи надаються громадянам КНР тільки державою і тільки держава визначає перелік і обсяг цих прав і свобод;

– виділення правового статусу китайців, що проживають за кордоном, і китайців-репатріантів. Наявність даних норм показує, яке велике значення надається в КНР зв'язків з китайською діаспорою;

– в конституційній характеристиці права власності (і успадкування) акцент зроблено на його суспільній функції, що відповідає домінуванню колективістських засад у житті Китаю;

– в Конституції КНР відсутній ряд громадянських прав і свобод, що винесені в більшості країн на конституційний рівень (право на життя, свобода думки та ін.);

– відсутнє закріплення матеріальних гарантій багатьох прав і свобод, передусім цивільних і політичних, що веде до порушень прав людини;

– права і свободи мають яскраво виражену соціалістичну спрямованість, оскільки вони служать цілям і завданням будівництва соціалізму в Китаї. Права і свободи диференціюються за соціально-класовою ознакою, зокрема, розрізняють права громадян та права трудящих (наприклад, право на освіту мають всі громадяни, а право на відпочинок – тільки трудящі);

– детальне регулювання обов'язків громадян. Велика частина цих обов'язків носить яскраво виражений соціалістичний характер і відображає соціалістичні реалії (наприклад, обов'язок трудитися або дотримуватися трудової дисципліни), а обов'язок «охороняти честь і інтереси Батьківщини» разом з її безпекою являє собою по суті заборону будь-якої опозиції.

Перелік прав і свобод громадян в Конституції КНР відкривається виборчими правами, які можна реалізувати з 18 років, потім йде ряд інших політичних свобод (свобода слова, друку, зборів і т. д.)⁵⁷, свобода віросповідання, потім свобода особистості, недоторканність честі і гідності громадян. Однак, традиційно, на перше місце ставиться право на життя і здоров'я, право на ім'я (давнє за походженням право, засноване на традиційному для китайського менталітету розумінні імені як долі) і право на власне зображення, право на шлюб (шлюбний вік жінки – 20 років, чоловіка – 22 роки)⁵⁸.

Найбільшу увагу приділяє Конституція закріпленню соціально-економічних прав і свобод, які розглядаються в КНР як пріоритетні. До їх числа відносяться право на працю (ст. 42), на відпочинок (ст. 43), право на пенсійне забезпечення (ст. 44), право на отримання матеріальної допомоги від держави і суспільства в старості, в разі хвороби або втрати працездатності (ст. 45), право власності та її спадкування (ст. 13), право на освіту (ст. 46). Крім того, Конституція закріплює ряд прав у соціально-культурній сфері, зокрема, свободу науково-дослідної діяльності, літературно-художньої творчості та діяльності в інших галузях культури (ст. 47).

⁵⁷ Кримінальним кодексом КНР в якості додаткового покарання передбачена можливість позбавлення політичних прав осіб, які відбувають або відбули покарання протягом строку від одного до десяти років.

⁵⁸ Бергер Я. Права человека в Китае: всеобщность и специфика // Проблемы Дальнего Востока. – 1993. – № 3. – С. 35-39.

Плаття прав шиється на підкладці обов'язків – східна мудрість.

До числа основних обов'язків громадян КНР ставляться обов'язки дотримуватися Конституції і законів країни; зберігати державну таємницю; берегти суспільну власність; дотримуватись трудової дисципліни і суспільний порядок, поважати норми суспільної моралі; охороняти безпеку, честь та інтереси батьківщини, захищати вітчизну і відображати агресію, при цьому військова служба та участь в народному ополченні є обов'язком громадян; захищати єдність держави і згуртованість всіх національностей країни; відповідно до закону платити податки. Праву на освіту відповідає конституційний обов'язок вчитися, а праву на працю – почесний обов'язок всіх працездатних громадян трудитися. До числа конституційних також відноситься обов'язок батьків утримувати та виховувати неповнолітніх дітей, а повнолітніх дітей утримувати і підтримувати батьків.

Специфічним є обов'язок подружжя «здійснювати політику планування народжуваності» (ст. 49), що пов'язано зі складною демографічною ситуацією в країні. Так, у міській родині дозволяється мати не більше однієї дитини, а в сільській місцевості – не більше двох (для неханських народностей ця норма трохи вище).

Конституція наголошує, що громадяни КНР, здійснюючи свої права і свободи, не повинні завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і колективу, законним свободам і правам інших громадян (ст. 51 Конституції КНР).

Партійна система КНР. Найважливішою особливістю конституційного механізму влади в КНР є керівництво державою і суспільством з боку Комуністичної партії Китаю, фактичне зосередження влади в центрі і на місцях в руках партійних структур (партійних комітетів та партійних функціонерів), що дозволяє охарактеризувати державу як партократичну. У той же час самі партійні органи безпосередньо не здійснюють державну владу, а прийняті ними рішення реалізуються через формально непартійні органи та організації, насамперед через державні структури.

Її члени займають ключові пости в державних органах та керівних структурах інших політичних партій і громадських («народних») організацій, проводять свої рішення через рядових членів Комуністичної партії Китаю. Важливим інструментом проведення партійної політики в державних органах та недержавних організаціях є так звані «Партійні групи керівництва», які створюються відповідно до Статуту Комуністичної партії Китаю в апараті центральних та місцевих державних органів, господарських та культурних установ, недержавних та інших непартійних організацій.

Широке поширення в Китаї має практика прийняття спільних рішень партійними і державними органами, а в ряді випадків також і керівними структурами народних організацій, насамперед Єдиного фронту. Таким

чином, діє система паралельного управління за визначальної ролі Комуністичної партії Китаю і партійного апарату.

Іншою істотною особливістю політичного режиму КНР є наявність крім Комуністичної партії Китаю ще восьми інших політичних партій (Революційний комітет гоміньдана Китаю, Демократична ліга Китаю, Китайська асоціація демократичного національного будівництва, Китайська асоціація сприяння розвитку демократії, Селянсько-робоча демократична партія Китаю, Чжунго Чжигундан (Партія прагнення до справедливості), Товариство «3 вересня», Ліга демократичного самоврядування Тайваню), що здійснюють свою діяльність під керівництвом КПК, які беззастережно визнають, та разом з численними суспільними організаціями об'єднані в діючий під керівництвом Комуністичної партії Китаю Єдиний фронт, організаційною формою якого виступає Народна політична консультативна рада Китаю. Конституція визначає Єдиний фронт як «широкий патріотичний Єдиний фронт різних демократичних партій і народних організацій, які об'єднують всіх соціалістичних трудівників, підтримують соціалізм, і патріотів, підтримуючих об'єднання Батьківщини» (Вступ). Відповідно до ст. 19 Статуту Народної політичної консультативної ради Китаю (нова редакція затверджена 12 березня 2004 р.) її вищий орган – Всекитайський комітет – формується строком на п'ять років з представників Комуністичної партії Китаю, демократичних партій, безпартійних демократичних діячів, громадських організацій, національних меншин і різних верств населення, представників співвітчизників з Тайваню, з Сянгану і Аоминь і співвітчизників, які повернулися на батьківщину, а також спеціально запрошених діячів. Представники перерахованих організацій висувають кандидатів, список яких опубліковується та остаточно затверджується під час проведення сесії Народної політичної консультативної ради Китаю⁵⁹.

Основними завданнями органів Народної політичної консультативної ради Китаю є проведення політичних консультацій, демократичний контроль, організація політичних партій, недержавних організацій, демократичних діячів, репатріантів, їх участь в обговоренні найважливіших питань державного життя.

Слід зазначити, що в Китаї склалася так звана «система багатопартійного співробітництва та демократичних консультацій» під керівництвом партії, яка істотно відрізняється від існуючих в інших країнах багатопартійних систем насамперед тим, що вона складалася історично, має глибокі традиції, які відображають особливості політичної системи КНР, де не комуністичні партії виступають не як опозиційні, а як «дружні» по відношенню до Комуністичної партії Китаю партії. Певну самостійність проявляють ці партії у справі розвитку економіки, науки і техніки, охорони здоров'я, освіти і культури. Важлива роль відводиться цим партіям у налагодженні тісних багатосторонніх

⁵⁹ Степанова Г.А. Система многопартийного сотрудничества в Китайской Народной Республике. – М.: ИДВ РАН, 1999. – С.80.

(у тому числі й економічних) контактів з етнічними китайцями, проживають за кордоном (хуацяо), в роботі з реемігрантів, а також у реалізації політичного курсу КНР на мирне Воз'єднання з Тайванем на принципах «одна держава – дві системи». Іншою важливою особливістю партійної системи Китаю є допустимість подвійного членства в політичних партіях. У подібному вигляді, як вважають в Китаї, багатопартійна система буде існувати в КНР і надалі. Відповідно до поправок до Конституції 1993 р. «система багатопартійного співробітництва та політичних консультацій, керована Комуністичною партією Китаю, буде існувати і розвиватися протягом тривалого часу».

Крім політичних партій важливою ланкою політичної системи КНР є масові громадські чи «народні» організації, загальне число яких в даний час близько 2 тис. Найбільш численними і значущими є: Комуністичний союз молоді Китаю, Всекитайська федерація профспілок, Всекитайська федерація жінок, Всекитайська федерація молоді, Всекитайська асоціація промисловців і торговців, Китайська асоціація діячів науки і техніки, Всекитайська асоціація співвітчизників-тайванців, Всекитайська асоціація реемігрантів, різні організації дружби з закордонними країнами.

Відповідно до Правил реєстрації суспільних об'єднань, що вступили в силу 25 жовтня 1998 р. суспільними об'єднаннями є некомерційні організації, в які на добровільній основі об'єднуються громадяни Китаю з метою реалізації спільних намірів членів та здійснюють свою діяльність згідно статуту. До створення цих організацій висуваються такі вимоги: вони повинні нараховувати не менше 50 індивідуальних або 30 колективних членів, а при їх поєднанні не менше 50 членів; мати найменування та організаційну структуру; професійний штат співробітників; володіти майном; нести цивільну відповідальність. При цьому встановлюється грошовий фонд їх діяльності, який у загальнонаціональних суспільних організацій повинен складати не менше 100 тисяч юанів⁶⁰, тобто 128253,40 грн.

Загальні відомості про органи державної влади. Відповідно до чинної Конституції КНР «вся влада в Китайській Народній Республіці належить народу, який здійснює її через Всекитайські збори народних представників і місцеві збори народних представників різних ступенів» (ст. 2), які обираються демократичним шляхом, відповідальні перед народом і знаходяться під його контролем (ст. 3).

Особливістю державного механізму КНР є існування двох законодавчих органів – Всекитайських зборів народних представників та його Постійного комітету. Специфіка Китаю проявляється також і в тому, що повноваження колегіального глави держави здійснюються спільно Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників і Головою КНР. При цьому усі органи виконавчої та судової влади формуються зборами народних представників, відповідальні та підконтрольні ним.

⁶⁰ Правила регистрации общественных объединений. Перевод Томихиной И.К. / Новое законодательство КНР. Экспресс-информация. М.: ИДВ РАН, 2000. – №10. – С. 10-21.

Таким чином, повністю заперечується принцип розподілу державної влади і проголошується верховенство і повновладдя представницьких установ.

Виборча система КНР. Питання організації і проведення виборів у збори народних представників різних рівнів регулюється окремими статтями Конституції, Законом КНР про вибори до Всекитайських зборів народних представників та Законом про організацію місцевих зборів народних представників і місцевих народних урядів різних ступенів (в редакції 2004 р.).

Виборче законодавство КНР в якості важливішого принципу виборчого права називає принцип загальності. Усі громадяни КНР, які досягли 18 років, незалежно від національної, расової приналежності, статі, роду занять, соціального походження, віросповідання, освіти, майнового положення та осілості мають право обирати і бути обраними (ст. 34 Конституції).

Кожен виборець має один голос. Це не означає, однак, що в КНР встановлено рівне виборче право, оскільки законодавство передбачає переваги для міського населення перед сільським. Мета цих заходів – забезпечення диктатури пролетаріату і керівної ролі робітничого класу. Норми представництва встановлюються з таким розрахунком, щоб при виборах до Всекитайських зборів народних представників і зборів народних представників провінцій, автономних районів і міст центрального підпорядкування, автономних округів, повітів і автономних повітів депутат від сільської місцевості представляв у п'ять разів більше виборців, ніж депутат від міста чи селища; при виборах нижчестоящих зборів народних представників це співвідношення коливається від 4: 1 до 1: 1.

Законодавство приділяє особливу увагу забезпеченню представництва національних меншин, що проживають як компактно, так і розосереджено. Особливо нечисленні національності направляють щонайменше по одному депутату. У місцевих зборах народних представників кожна національна меншина, що компактно проживає, повинна мати представництво, а якщо її частка в населенні перевищує 30%, то для неї діє загальна норма представництва. Якщо ж її частка менше 15%, то й представництво може бути збільшено, але не більше ніж наполовину. Закон про вибори передбачає, що у складі депутатів Всекитайських зборів народних представників і місцевих зборів народних представників жінки повинні мати належну кількість місць і коефіцієнт їх представництва повинен поступово підвищуватися. Правда, яким є цей коефіцієнт, закон не говорить, залишаючи вирішення питання на розсуд політичних сил. Належна кількість місць повинна виділятися і репатріантам як в ВЗНП, так і в місцевих зборах регіонів, де проживає порівняно багато репатріантів.

Отже, нерівний характер виборчого права виражається в поєднанні зменшеного представництва для сільського населення порівняно з міським і збільшеного – для національних меншин (які також можуть відноситися до сільського населення), що визначає специфіку виборчого права КНР.

Для КНР характерно поєднання прямих і багатоступеневих виборів. Прямі вибори застосовуються для формування зібрань народних представників міст без районного поділу, міських районів, повітів, автономних повітів, волостей, національних волостей і селищ. Представницькі органи провінційного рівня та Всекитайські збори народних представників формуються шляхом багатоступеневих виборів, причому депутати нижчестоящих зборів народних представників обирають депутатів вищестоящих зборів народних представників.

Такий спосіб формування представницьких органів влади зумовлений рядом об'єктивних причин, і перш за все – відсутністю демократичних традицій в суспільстві, а також складністю в забезпеченні зв'язків і контактів між різними частинами країни через нерозвиненість інфраструктури.

Особливістю виборчої системи КНР є вибори від армії. Члени сімей військовослужбовців, як правило, беруть участь у місцевих виборах, але живуть у віддалених гарнізонах і з дозволу виборчої комісії або комітету військовослужбовців можуть брати участь у виборах від армії. Беруть участь в цих виборах також робітники і службовці, які працюють або розміщені у військах. Депутати від армії до місцевих зборів народних представників (повітового і провінціального рівня) обираються, як правило, на основі двоступеневих виборів, а вибори до Всекитайських зборів народних представників – триступеневі.

Голосування є таємним, що виключає контроль за волевиявленням виборців. Виборці, як правило, голосують особисто, проте якщо виборець неписьменний або з причини фізичного недоліку не може заповнити виборчий бюлетень сам, то він може уповноважити іншу особу заповнити бюлетень і проголосувати замість нього. У разі відсутності виборця у день виборів, він може за згодою виборчої комісії уповноважити в письмовій формі іншого виборця проголосувати замість нього, проте одна особа може мати доручення для голосування не більш ніж від трьох виборців.

Вибори проводяться за багатомандатними виборчими округами, які можуть бути утворені як за місцем проживання, так і за виробничим принципом. Право висунення кандидатів мають політичні партії (як окремо, так і разом), а також групи виборців (більше 10 осіб). При цьому число кандидатів у депутати повинно перевищувати чисельність депутатських місць при прямих виборах – від 1/3 до 2, а при багатоступеневих виборах – від 1/5 до 1/2⁶¹.

У процесі висунення проводяться попереднє багаторазове обговорення і узгодження кандидатур в групах виборців, перш ніж за п'ять днів до виборів опубліковується з урахуванням думки відносної більшості виборців остаточний список кандидатів.

⁶¹ Новое законодательство КНР. ИДВ РАН. Информационные материалы. – Вып. 3. – Ч.1. – М.: 1995. – С.19.

Вибори вважаються дійсними, якщо число поданих бюлетенів не перевищує загального числа осіб, що брали участь в голосування. Виборчі комісії здійснюють роботу по організації та проведенню виборів, при цьому керівництво проведенням виборів покладається на постійні комітети зборів народних представників відповідних ступенів та Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників.

Обраний кандидат наділяється мандатом, спеціальними повноваженнями і відповідальністю. У КНР найважливішим принципом, що визначає статус депутатів зборів народних представників різних ступенів, є принцип імперативного мандата, що припускає право виборців давати депутатам обов'язкові накази і достроково відкликати депутатів, якщо вони цих наказів не виконують або неналежним чином здійснюють свої повноваження.

Відповідно до ст. 40 Закону про вибори, відзив депутатів, обраних прямими виборами, проводиться шляхом прямого голосування виборцями відповідного виборчого округу. Відзив депутатів, обраних шляхом багатоступеневих виборів, проводиться більшістю голосів депутатів зборів народних представників, що обрав даного депутата, а в період між сесіями – більшістю голосів членів його постійного комітету. Рішення про відкликання депутата доводиться до відома постійного комітету зборів народних представників вищестоящого ступеню. Депутат, що відкликається, має право бути присутнім на засіданнях, на яких відбувається його відгук, і висловити в письмовій формі свою думку.

Законодавчі органи КНР: Всекитайські збори народних представників та їх Постійний комітет. Вищим органом державної влади в КНР, згідно ст. 57 Конституції, є однопалатний парламент – Всекитайські збори народних представників. Правовий статус Всекитайських зборів народних представників закріплюється Конституцією та Законом «Про організацію Всекитайських зборів народних представників». Термін повноважень Всекитайських зборів народних представників – 5 років. Загальна кількість депутатів Всекитайських зборів народних представників не повинна перевищувати 3 тис. осіб, зараз їх 2 979 осіб.

Депутати Всекитайських зборів народних представників, як і депутати всіх інших зборів народних представників, не працюють на постійній основі, а виконують депутатські обов'язки, не припиняючи своєї основної виробничої діяльності, що, за офіційною позицією законодавців, дозволяє депутатам не відриватися від народу, краще знати реальну дійсність, потреби населення і в ході депутатської діяльності втілювати їх у життя.

У межах повноважень Всекитайських зборів народних представників депутати (група не менше 30 осіб) мають право вносити пропозиції про прийняття певних законів і рішень, тобто володіють правом законодавчої ініціативи; у період проведення сесій – звертатися із запитами до Державної ради, міністерств і держкомітетів, які зобов'язані невідкладно дати відповіді. Найважливіший конституційний обов'язок депутатів – підтримання тісного

зв'язку з населенням, неухильне дотримання Конституції і законів. Депутати зборів народних представників повітів, міст, міських районів, волостей, національних волостей і селищ підконтрольні виборцям. Депутати вищестоящих зборів народних представників і Всекитайських зборів народних представників підконтрольні нижчестоящим зборам, які їх обрали.

Законодавство встановлює певні гарантії депутатської діяльності. Зокрема, депутат звільняється від юридичної відповідальності за свої виступи або голосування на сесії Всекитайських зборів народних представників, депутати не можуть бути заарештовані або притягнуті до кримінальної відповідальності без згоди президії, а в період між сесіями – без згоди Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників.

Повноваження Всекитайських зборів народних представників багато в чому аналогічні повноваженням представницьких установ в інших країнах. Так, вони здійснюють внесення змін до Конституції, а також конституційний контроль; приймають так звані «основні закони»: кримінальні, цивільні, про державну структуру тощо і вносять до них зміни; розглядають і затверджують плани економічного і соціального розвитку та звіти про їх використання, а також державний бюджет; формують найважливіші державні органи та звільняють з посади вищих посадових осіб (весь склад Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників, Прем'єра Державної ради (уряду) і його персональний склад, голову Центральної військової ради, голову Верховного народного суду і генерального прокурора Верховній народній прокуратури), затверджує особливі автономні райони і їх режим; вирішує питання війни і миру та інше. У відповідності до п. 15 ст. 62 Конституції перелік повноважень Всекитайських зборів народних представників є відкритим.

Всекитайські збори народних представників працюють у сесійному порядку. Сесії відбуваються один раз на рік (зазвичай навесні) і тривають дві-три тижні. Щорічне скликання Всекитайських зборів народних представників на сесії проводиться за рішенням Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників, який призначає дату скликання, визначає порядок денний і основні питання, керує проведенням сесії. Позачергові сесії можуть бути скликані за ініціативою Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників або не менше 1/5 від загальної кількості депутатів (близько 600 осіб). Напередодні кожної сесії Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників проводить підготовче засідання під головуванням одного з керівників Постійного комітету, на якому приймається порядок денний, обирається її керівний орган – президія – і вирішуються основні організаційні питання, в тому числі визначається регламент сесії. Робота сесії включає в себе засідання президії сесії, пленарні засідання та робочі наради депутатських груп (так званих делегацій). На пленарні засідання, які поєднуються з проведенням нарад делегацій, виносяться найбільш важливі питання, що підлягають обговорюванню на

сесії. Як правило, це звіти про діяльність Державної ради, міністерств та інших вищих державних органів, питання, що стосуються державного плану і бюджету, прийняття найбільш важливих законів, зокрема, що вносять зміни та доповнення до Конституції. Законотворчість є важливим напрямком діяльності Всекитайських зборів народних представників, але в той же час це лише порівняно невеликий її аспект, оскільки більшу частину законів КНР приймає інший законодавчий орган країни – Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників.

Керівним органом сесії Всекитайських зборів народних представників є їх президія, яка на своїх засіданнях в ході сесії виробляє проекти основних рішень сесії, визначає коло осіб, що запрошуються для участі в роботі сесії з правом дорадчого голосу і вирішує інші важливі питання, пов'язані з проведенням сесії. У число таких запрошених, крім обов'язково присутніх на сесії членів Державної ради, Центральної військової ради, голови Верховного народного суду і генерального прокурора Верховної народної прокуратури, входять також делегати сесії Всекитайського комітету Народно-політичної консультативної ради Китаю, що проходить, як правило, одночасно з сесією Всекитайських зборів народних представників, відповідальні працівники партійних і державних органів (ган'бу). Офіційні запрошення заздалегідь також направляються іноземним дипломатичним представникам та іноземним журналістам, акредитованим в КНР.

Президія сесії (близько 160 депутатів) формує постійне бюро президії – керівний колегіальний орган у більш вузькому складі (близько 20 депутатів), а також обирає виконавчих голів сесії.

Важливою складовою частиною Всекитайських зборів народних представників є постійні (спеціальні галузеві) комісії (комітети), які працюють як в період сесії, так і в міжсесійний період. Дані комісії розглядаються в КНР як одна з найважливіших форм залучення депутатів Всекитайських зборів народних представників до практичної роботи відповідно до їх професійної діяльності та рівня підготовки. Відповідно до Закону, склад комісій формується тільки з депутатів Всекитайських зборів народних представників, проте можливо також включення до складу цих комісій інших фахівців в якості радників з правом дорадчого голосу, що призначаються Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників. В даний час існує 9 таких комісій: законодавча; з фінансів та економіки; у справах національностей; з внутрішніх справ і юстиції; з питань освіти, науки, культури і охорони здоров'я; з міжнародних справ; у справах зарубіжних китайців (хуацяо); з охорони навколишнього середовища та ресурсів, у справах села та сільського господарства. Комісії розглядають законопроекти, передані їм президією Всекитайських зборів народних представників або їх Постійним комітетом, і вносять їх до законодавчих органів; переглядають передані їм Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників акти вищих органів державного управління, в тому числі

постанови і розпорядження Державної ради, постанови і рішення місцевих органів влади і управління з точки зору відповідності їх Конституції і законам; проводять необхідні розслідування та вивчення питань, переданих їм Всекитайськими зборами народних представників або його Постійним комітетом, і вносять відповідні пропозиції до законодавчого органу, розглядають звернені до них запити.

Вагоме місце у діяльності Всекитайських зборів народних представників займають депутатські групи, або делегації. Спочатку ці делегації утворювалися по принципу адміністративно-територіального представництва (від провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядкування та збройних сил), проте у подальшому через певну спеціалізацію діяльності депутатів делегації стали формуватися і за професійним (галузевим) принципом. Делегації попередньо обговорюють проекти рішень Всекитайських зборів народних представників до їх внесення на розгляд сесії Всекитайських зборів народних представників і доводять думку делегацій до відома сесії, обговорюють законопроекти, володіючи при цьому правом законодавчої ініціативи. Правом законодавчої ініціативи мають також президія Всекитайських зборів народних представників, Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників, комісії Всекитайських зборів народних представників, Державна рада, Центральна військова рада, Верховний народний суд і Верховна народна прокуратура, а також група не менше 30 депутатів. Рішення про включення (або не включення) конкретного законопроекту до порядку денного сесії приймається президією Всекитайських зборів народних представників після попереднього розгляду представлених законопроектів у відповідних спеціальних комісіях, і перш за все в комісії по законодавству. Висновки інших комісій по відповідних законопроектах передаються до цієї комісії і повинні бути відображені в її доповіді на сесії Всекитайських зборів народних представників або Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників.

Закони, а також інші рішення приймаються Всекитайськими зборами народних представників простою більшістю голосів.

Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників є постійно діючим органом Всекитайських зборів народних представників, одночасно з цим здійснює поряд з Всекитайськими зборами народних представників законодавчу владу в країні. Фактично ж у період між сесіями Всекитайських зборів народних представників він здійснює всі його основні функції. Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників як вищий колегіальний орган державної влади має власні повноваження, що дозволяє саме його розглядати як державний інститут, багато в чому аналогічний парламентам в інших країнах. Крім того, Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників здійснює ряд традиційних повноважень глави держави (спільно з Головою КНР).

Постійний комітет обирається Всекитайськими зборами народних представників з числа депутатів. До його складу входять приблизно 200 осіб – голова, його заступники, начальник секретаріату та члени Комітету. При цьому особи, що входять до складу Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників, не можуть займати посади в органах державної адміністрації, органах суду і прокуратури.

Термін повноважень Постійного комітету відповідає терміну повноважень Всекитайських зборів народних представників (5 років) і припиняється з моменту обрання знов сформованими Всекитайськими зборами народних представників нового Постійного комітету. Голова Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників та його заступники не можуть займати посаду більше двох термінів поспіль. Це обмеження не поширюється на членів. Засідання Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників, що скликаються його головою, проводяться зазвичай раз на два місяці.

До числа власних повноважень Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників відносяться: тлумачення Конституції, законів і конституційний контроль; законодавча діяльність, тобто прийняття законів з приватних питань (приватні закони), за винятком основних законів, прийняття яких віднесено до відання Всекитайських зборів народних представників; контроль за роботою Державної ради, Центральної військової ради, Верховного народного суду і Верховної народної прокуратури; скасування адміністративно-правових актів, постанов і розпоряджень Державного ради, актів органів влади провінційної ланки, що суперечать Конституції та законам; прийняття рішень про ратифікацію чи денонсацію міжнародних договорів, про загальну або часткову мобілізацію, про введення надзвичайного стану.

Важливе місце в діяльності Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників займають повноваження, здійснювані цим органом у період між сесіями Всекитайських зборів народних представників. У зв'язку з тим, що ці сесії проходять украй рідко і є нетривалими за часом, то фактично цю групу повноважень здійснює в основному він.

До числа цих повноважень належать: внесення часткових доповнень і змін до законів, прийнятих Всекитайськими зборами народних представників (при цьому ці доповнення і зміни не можуть суперечити основним принципам даних законів); розгляд та затвердження часткових поправок до планів економічного і соціального розвитку, а також державного бюджету; прийняття рішень про призначення та відсторонення з посад міністрів, голів комітетів, головного ревізора та начальника секретаріату (за поданням прем'єра Державної ради), а також членів Центральної військової ради (за поданням голови Центрального військової ради); прийняття рішення про оголошення війни, якщо КНР піддається збройному нападу або у разі необхідності виконання договірних зобов'язань по спільній обороні від агресії.

Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників також здійснює ряд функцій глави держави, наприклад, приймає рішення про ратифікацію та денонсацію міжнародних договорів, про призначення і відкликання дипломатичних представників КНР в іноземних державах, засновує ордени та нагороджує ними, присвоює почесні звання, приймає рішення про помилування. Однак відповідні акти на основі даних рішень Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників видає Голова КНР, тобто фактично має місце здійснення повноважень глави держави спільно Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників і Головою КНР.

Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників для оперативного вирішення питань, що відносяться до його сфери компетенції створює Раду голови Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників у складі голови, його заступників та відповідального секретаря. До повноважень Ради голови Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників входить, зокрема, прийняття рішень про терміни проведення засідань Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників, підготовка проекту порядку денного його засідань, направлення законопроектів на розгляд спеціальних комісій, керівництво діяльністю спеціальних комісій і надання допомоги в їх роботі. Ці комісії, створювані Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників, грають важливу роль в забезпеченні ефективної діяльності Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників, при цьому, на відміну від постійних комісій Всекитайських зборів народних представників, вони не виконують функцій органу державної влади, а лише забезпечують його роботу.

Голова КНР. Конституція КНР 1982 р. повернула пост Голови КНР, що існував раніше відповідно до Конституції 1954 р., але був скасований у період «культурної революції». Відтворення поста Голови КНР було пов'язано, з одного боку, необхідністю зміцнення всієї державної системи в країні, удосконалення державної структури, а з іншого – необхідністю забезпечення належного представництва Китаю у міжнародних відносинах. Крім того, це відповідає національним звичаям і традиціям у сфері державного управління.

Правовий статус Голови КНР як вищого державного органу досить вдало визначив професор А. Є. Лунев: «Голова КНР є єдиноосібним вищим виконавчим органом Всекитайських зборів народних представників та Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників»⁶².

Відповідно до Конституції також засновується пост Віце-голови КНР, який допомагає йому в роботі і за дорученням Голови КНР може виконувати частину його функцій, а у разі звільнення посади Голови КНР займає його місце. Якщо вільні обидві посади місце Голови до проведення додаткових

⁶² Лунев А.Е. Сущность Конституции Китайской Народной Республики/ А. Е. Лунев. – М.,1958. – С. 71.

виборів тимчасово займає Голова Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників.

Голова КНР (і його заступник – Віце-голова КНР) обираються Всекитайськими зборами народних представників і підпорядковується їм. На цей пост може бути обраний громадянин КНР, який досяг 45 років і володіє активним і пасивним виборчим правом. Термін їх повноважень відповідає строку повноважень Всекитайських зборів народних представників, тобто п'ять років, причому одна й та ж особа може обіймати зазначену посаду не більше двох строків підряд.

Конституція покладає на Голову КНР виконання частини повноважень колегіального глави держави, які здійснюються в повному обсязі їм спільно з Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників. Повноваження Голови КНР можна розділити на дві частини:

- повноваження, якими він наділений як глава держави (прийняття іноземних дипломатичних представників, здійснення представницьких функцій);

- повноваження, якими він наділений на основі рішень Всекитайських зборів народних представників і Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників (опублікування законів, призначення і звільнення вищих посадових осіб держави: прем'єра, заступників прем'єра і членів Державної ради, міністрів тощо; нагородження державними нагородами, присвоєння почесних звань; направлення та відкликання дипломатичних представників КНР; ратифікація і денонсація міжнародних договорів КНР; опублікування ряду указів Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників – про помилування, про введення воєнного стану, про мобілізацію, а також оголошення про стан війни).

Основні акти, прийняті Головою КНР, фактично оформляють рішення Всекитайських зборів народних представників і його Постійного комітету.

Процедура вирішення конфліктної ситуації, коли Голова КНР відмовляється підписати той чи інший акт, законодавством не передбачена.

Органи, що здійснюють виконавчі функції. Відповідно до Конституції та Закону про організацію Державної ради, центральним народним урядом КНР є Державна рада, що визначається як виконавчий орган державної влади, вищий державний адміністративний орган країни (ст. 85).

Особливістю правового становища Державної ради є те, що, з одного боку, вона є виконавчо-розпорядним органом державної влади, тобто Всекитайських зборів народних представників і його Постійного комітету, у зв'язку з чим у своїй діяльності реалізує рішення вищих органів влади країни, а з іншого-виступає як вищий орган державного управління загальної компетенції, який керує усіма галузями державного управління та іншими органами державної адміністрації.

Формування Державної ради відбувається на першій сесії новообраних Всекитайських зборів народних представників: главу Державної ради –

Прем'єр-міністра – затверджують Всекитайські збори народних представників за поданням Голови КНР. Всі інші особи, що входять до Державної ради (заступники прем'єра, члени Державної ради, міністри, голови державних комітетів, головний ревізор (у ранзі міністра), начальник Секретаріату (Канцелярії) затверджуються Всекитайськими зборами народних представників за поданням Прем'єр-міністра. У період між сесіями Всекитайських зборів народних представників необхідні зміни у складі Держради (за винятком посади прем'єра, заміна якого можлива тільки самими Всекитайськими зборами народних представників) здійснюються Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників і оформляється указами Голови КНР.

Законодавство встановлює систему персональної відповідальності Прем'єр-міністра, міністрів, голів комітетів. При цьому система персональної відповідальності Прем'єр-міністра поєднується з принципом колегіального керівництва, тобто всі найважливіші питання вирішуються на пленарних засіданнях Державної ради або на засіданнях її постійного бюро, а в міністерствах і комітетах з цією метою створюються колегії. Термін повноважень Державної ради відповідає терміну повноважень Всекитайських зборів народних представників, причому Прем'єр-міністр, його заступники та її члени не можуть займати ці посади більше двох строків підряд.

Державна рада несе відповідальність за свою діяльність перед Всекитайськими зборами народних представників, якому вона підзвітна, а в період між сесіями Всекитайських зборів народних представників – відповідальна перед їх Постійним комітетом.

Державна рада займає одне з провідних місць в систем державних органів КНР, забезпечуючи практичну реалізацію прийнятих на вищому партійному і державному рівні рішень, що пов'язано в першу чергу з підвищенням ролі виконавчих органів центральної ланки в механізмі держави. Обсяг повноважень Державної ради дозволяє йому керувати всією адміністративною роботою в загальнодержавному масштабі, визначати основні завдання, напрями роботи та здійснювати централізоване керівництво міністерствами та держкомітетами. Державна рада також здійснює керівництво діяльністю всіх місцевих адміністративних органів і визначає розмежування повноважень між центральними виконавчими органами і виконавчими органами провінцій, міст центрального підпорядкування і автономних районів.

До числа найважливіших повноважень Державної ради КНР відносяться: складання планів господарського і соціального розвитку, державного бюджету і керівництво роботою по їх реалізації; управління економічним і оборонним будівництвом, зовнішніми зв'язками, питаннями освіти науки, культури і т. д., охорона прав зарубіжних китайців і реемігрантів, що забезпечує права національних меншин; затвердження територіального поділу провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядкування; прийняття рішення про введення надзвичайного стану на окремих територіях всередині провінцій,

автономних районів і міст центрального підпорядкування і т. д. Державна рада має право змінювати або скасовувати неналежні розпорядження, інструкції і положення, прийняті міністерствами і комітетами, а також постанови і розпорядження місцевих державних адміністративних органів. Перелік повноважень Державної ради відкритий, тобто він може здійснювати і інші повноваження, покладені на нього Всекитайськими зборами народних представників та їх Постійним комітетом.

Здійснюючи свої повноваження, Державна рада видає постанови, розпорядження та адміністративно-правові акти, до числа яких відносяться положення або тимчасові положення. Широко поширена також практика прийняття спільних рішень Центральним комітетом Комуністичної партії Китаю та Державної ради.

В даний час існують наступні форми роботи Державної ради:

- пленарне засідання у повному складі Держради, яке скликається Прем'єр-міністром раз в 2-3 місяці для обговорення найважливіших питань;
- засідання Постійного бюро (комітету), в який входять прем'єр, його заступники, члени Держради і начальник Секретаріату (відповідальний секретар), проводиться щомісячно для обговорення адміністративно-правових актів;
- службова нарада Прем'єр-міністра для вирішення повсякденних питань⁶³.

При Державній раді функціонують безпосередньо йому підпорядковані центральні міністерства, комітети, управління, канцелярії, банк та інші установи.

Центральна військова рада КНР. Центральна військова рада КНР – інституція, яка немає аналогів в інших країнах. Центральна військова рада є органом, що здійснює керівництво усіма збройними силами країни. На практиці у її віданні знаходяться не тільки збройні сили Народно-визвольної армії Китаю, а й усі інші збройні формування країни, включаючи народне ополчення і збройну народну міліцію.

Центральна військова рада складається з голови, його заступників і членів. Голова Центральної військової ради обирається Всекитайськими зборами народних представників, кандидатури інших членів затверджуються Всекитайськими зборами народних представників за поданням голови Центральної військової ради. Термін його повноважень відповідає терміну повноважень Всекитайських зборів народних представників.

Конституція встановлює відповідальність голови Центральної військової ради перед Всекитайськими зборами народних представників та їх Постійним комітетом. Очолює Центральну військову раду генеральний секретар Центрального комітету Комуністичної партії Китаю (відповідно до її

⁶³ Чупанов Г.С. Государственный строй Китайской Народной Республики : конституционно-правовой аспект : дис.... канд. юрид. наук / Чупанов А.С. – М., 2006. – С. 180-181.

Статуту голова Військової ради обирається з числа членів Постійного комітету Політбюро Комуністичної партії Китаю).

Подібна структура керівництва збройними силами країни, як вважають в Китаї, пов'язана з необхідністю посилення централізації керівництва в галузі військового будівництва, і дана структура управління забезпечує єдність керівництва збройними силами з боку Комуністичної партії Китаю і держави. Власне ж збройні сили КНР складаються з Народно-визвольної армії Китаю, Військ народної озброєної поліції та народного ополчення.

Судова система та народна прокуратура КНР. Згідно ст. 123 Конституції народні суди КНР є державними судовими органами, однак не закріплюється принцип здійснення правосуддя виключно судами, що пов'язано з проведенням «судів мас» та судових мітингів з найбільш важливих для суспільства справ. Правовий статус судових органів врегульовано Конституцією КНР, Законом «Про організацію народних судів різних ступенів» 1979р. зі змінами 1983 р. і Законом «Про суддів» 1995 р.

Завданням народних судів є розгляд кримінальних і цивільних справ, покарання у судовому порядку злочинних елементів і вирішення цивільних спорів з метою захисту системи диктатури пролетаріату, охорони соціалістичної законності і громадського порядку, охорони соціалістичної загальнонародної власності, колективної власності трудящих і законної приватної власності громадян, охорони особистих свобод, демократичних та інших прав громадян, забезпечення успішного проведення соціалістичної революції і соціалістичного будівництва в країні.

Система судових органів є дволанковою, до її складу входять Верховний народний суд, який відповідальний перед Всекитайськими зборами народних представників та їх Постійним комітетом, місцеві народні суди, військові та інші спеціалізовані суди (наприклад морські суди у портових містах).

Верховний народний суд розглядає справи віднесені законами та постановами до юрисдикції Верховного народного суду по першій інстанції і справи, які Верховний народний суд вважатиме за потрібне розглянути по першій інстанції; за скаргами і протестам на рішення і ухвали місцевих народних судів вищого ступеня і спеціальних судів; за протестами Верховної народної прокуратури, принесеним в порядку нагляду.

Верховний народний суд дає роз'яснення з питань конкретного застосування законів і указів в судочинстві. Як вищий судовий орган Верховний народний суд здійснює нагляд за діяльністю місцевих та спеціальних народних судів.

Кандидат на посаду судді повинен мати громадянство КНР, досягти 23-річного віку, «підтримувати Конституцію КНР», мати «хороші політичні і професійні якості, а також зразкову поведінку», володіти фізичним здоров'ям, мати диплом про закінчення вузу за юридичною спеціальністю чи іншої спеціальності, але при наявності спеціальних юридичних знань і стажу не менше двох років, або мати вчений ступінь бакалавра права і стаж роботи не

менше одного року, або ж ступінь магістра права, доктора юридичних наук, на які не поширюється ценз трудового стажу⁶⁴.

Суддями не можуть бути особи, які в минулому зазнали кримінальне покарання за вчинення злочину, та особи, звільнені з державної служби.

Голови народних судів різних ступенів обираються відповідними зборами народних представників, а заступники голів народних судів, начальники палат, заступники начальників палат і судді, а також члени судових комітетів призначаються і зміщуються постійними комітетами зборів народних представників за пропозицією голів судів. Місцеві народні суди, середньої ступені, створюються по районах в провінціях і містах центрального підпорядкування, формуються зборами народних представників провінцій і міст центрального підпорядкування та їх постійними комітетами.

Нагляд за законністю в КНР покладено на органи народної прокуратури.

Народні прокуратури різних ступенів здійснюють нагляд за веденням справ про тяжкі злочини, пов'язані з державною зрадою, розколом країни, а також серйозним підривом однакового проведення політичних установок, законів, указів, адміністративних актів держави; ведення слідства у справах, віднесених безпосередньо до компетенції прокуратури; перевірку справ, за якими проводилося слідство органами громадської безпеки; прийняття рішень про необхідність арештів, порушення та відмови в порушенні справ, нагляд за відповідністю закону слідчої діяльності органів громадської безпеки; пред'явлення і підтримання публічного обвинувачення у кримінальних справах; нагляд за відповідністю закону судової діяльності народних судів; нагляд за відповідністю закону виконання рішень і ухвал народних судів у кримінальних справах, а також контроль за в'язницями, місцями попереднього ув'язнення і виправно-трудовами установами.

Діяльність державних прокурорів має відбуватись на науковій основі. Народні прокуратури відповідно до законодавства КНР при здійсненні своїх функцій повинні бути незалежні і не допускати втручання адміністративних органів, організацій і окремих осіб.

До органів прокуратури відносяться Верховна народна прокуратура, місцеві народні прокуратури, військові прокуратури та інші спеціалізовані народні прокуратури. Згідно зі ст. 132 Конституції КНР Верховна народна прокуратура відповідальна перед Всекитайськими зборами народних представників та їх Постійним комітетом і їм підзвітна. Вона керує роботою місцевих і спеціальних народних прокуратур. Відповідно вищі народні прокуратури керують роботою нижчестоящих.

Генерального прокурора Верховної народної прокуратури обирається на посаду за пропозицією президії сесії та звільняється з посади Всекитайськими зборами народних представників. Строк повноважень Генерального прокурора Верховної народної прокуратури збігається зі строком

⁶⁴ Закон КНР о судьях [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://law.uglc.ru/judge.htm>

повноважень Всекитайських зборів народних представників, а одна й та сама особа може займати цю посаду не більше двох строків підряд. Заступника Генерального прокурора, членів колегії та прокурорів Верховної народної прокуратури призначає і зміщує Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників за поданням Генерального прокурора Верховної народної прокуратури.

Головні прокурори народних прокуратур провінцій, автономних областей і міст центрального підпорядкування і головні прокурори відділень прокуратур призначаються на посаду і звільняються з посади відповідними зборами народних представників з відома Генерального прокурора Верховної народної прокуратури, який запитує санкцію Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників.

Відповідно до ст. 10 Закону «Про державних прокурорів» 1995 р. посаду державного прокурора може займати особа, яка відповідає таким вимогам:

- бути громадянином Китайської Народної Республіки;
- досягти віку 23 років;
- схвалювати Конституцію Китайської Народної Республіки;
- володіти відповідними політичними та професійними якостями і зарекомендувати себе гарною поведінкою;

– володіти хорошим здоров'ям;

– мати, щонайменше, дворічний стаж роботи у випадку, якщо людина закінчив коледж чи університет за юридичною спеціальністю, або закінчив коледж чи університет не за юридичною профілем, але при цьому володіє професійним знанням закону; або мати, щонайменше, річний стаж роботи, якщо є ступінь бакалавра права; на особи, які мають ступінь магістра права або доктора права, вимоги володіння стажем роботи не поширюються⁶⁵.

Адміністративно-територіальний устрій і національна автономія. Місцеве управління і самоврядування. За формою адміністративно-територіального устрою КНР є централізованою унітарною державою, яка включає в себе автономні національно-територіальні утворення.

На визначення форми територіального устрою в Китаї вплинула низка чинників: історичних, соціально-економічних, національно-демографічних, мовно-діалектних, а також сформовані в Китаї багатотисячолітні традиції державного управління. Але головна увага при цьому приділялась завданню збереження єдиного, цілісного і неподільного Китаю, стримування тенденцій сепаратизму регіонів, підвищенню ефективності державного і соціального управління, що могло бути забезпечене тільки при високому ступені концентрації влади в руках центру.

У Китаї згідно ст. 30 Конституції діє триланкова система адміністративно-територіального поділу: 1) верхня ланка – провінції, автономні області і міста центрального підпорядкування, 2) середня ланка –

⁶⁵ Закон КНР о государственных прокурорах [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://law.uqlc.ru/prosecutor2.htm>

провінції й автономні області діляться на автономні округи, повіти, автономні повіти і міста, 3) нижня ланка – повіти й автономні повіти діляться на волості, національні волості та селища. Автономні області, автономні округи та автономні повіти разом іменуються – райони національної автономії. Особливі адміністративні райони – це колишні колоніальні володіння Аоминь (Макао) і Сянган (Гонконг), повернуті Китаю відповідно Португалією та Великобританією. Вільні економічні зони – територіальні одиниці зі спеціальним митним режимом.

Структура сучасного адміністративного поділу КНР закріплюється в Конституції, а зміни в територіальну організацію країни можуть бути внесені тільки рішеннями Всекитайських зборів народних представників або Державної податкової ради КНР. Разом з тим адміністративно-територіальний розподіл провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядкування, а також територіальний поділ автономних округів, повітів, міст затверджується Державною радою КНР.

Система місцевих органів влади будується згідно з територіальним поділом. Правовий статус місцевих органів влади регулюється Конституцією КНР і Законом про організацію місцевих зборів народних представників і місцевих народних урядів 1979 р. зі змінами. Згідно з частиною першою ст. 95 Конституції в територіальних одиницях, зазначених в ст. 30, крім національно-автономних, формуються збори народних представників і народні уряди. Місцеві збори народних представників є органами державної влади на місцях і розглядаються як складова частина єдиної системи представницьких установ, очолюваних Всекитайськими зборами народних представників. Збори повітового рівня та вищі засновують постійні комітети. Закон же встановив, що волосні і селищні збори обирають на термін своїх повноважень голів та їх заступників.

Збори народних представників повітів, автономних повітів, міст без районного поділу, міських районів обираються прямими виборами строком на п'ять років, а збори волостей, національних волостей і селищ – так само прямими виборами на три роки. Всі інші місцеві збори обираються безпосередньо нижчестоящими зборами строком на п'ять років.

До компетенції місцевих зборів народних представників входить забезпечення дотримання виконання на відповідній території Конституції, законів, адміністративних актів, а також постанов і рішень вищестоящих зборів народних представників, затвердження народногосподарських планів і бюджетів даної територіальної одиниці та звітів про їх виконання, формування інших місцевих державних органів і ряд інших повноважень, причому перелік повноважень зборів волостей, національних волостей і селищ – вужчий порівняно з переліком повноважень інших зборів.

Здійснюючи свою компетенцію, місцеві збори приймають рішення, а збори народних представників провінцій, автономних областей, міст центрального підпорядкування з урахуванням конкретної обстановки і

реальних потреб та за умови відповідності Конституції, законам, адміністративно-правовим актам можуть виробляти місцеві установлення, про які повідомляються Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників і Державна рада.

Статус депутатів місцевих зборів в основному аналогічний статусу депутатів Всекитайських зборів народних представників, включаючи принцип імперативного мандата. Депутати зборів народних представників провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядкування, автономних округів і міст з районним поділом можуть брати участь з правом дорадчого голосу в сесіях зборів народних представників, які їх обрали. Депутати зборів народних представників повітів, автономних повітів, міст без районного поділу, міських районів, волостей, національних волостей і селищ з метою поділу праці та налагодження зв'язків з виборцями можуть організовувати у виборчих округах або на підприємствах, де є три і більше депутатів, депутатські групи, що допомагають у роботі відповідному народному уряду.

Сесії місцевих зборів народних представників проводяться не рідше одного разу на рік. Позачергові сесії можуть бути скликані за пропозицією не менше 1/5 числа депутатів даного органу. Перед сесією на підготовчому засіданні обирається президія сесії; у волосних і селищних зборах голова та його заступник входять до складу президії. Сесіями повітових і вищестоящих зборів народних представників засновуються посади начальника секретаріату і його кількох заступників. Начальник секретаріату обирається сесією зборів народних представників, його заступники – президією. Під час сесій можуть бути утворені мандатні комісії, комісії з розгляду пропозицій та інші необхідні комісії, що працюють під керівництвом президії.

Правом вносити пропозиції під час сесій місцевих зборів народних представників наділені президія, постійний комітет, відповідний народний уряд і депутати (не менше 5 – у волосних і селищних зборах, не менше 10 – в повітових і вищестоящих). Внесені на сесії пропозиції передаються президією на обговорення сесії зборів народних представників або обговорюються на сесії після їх вивчення в комісію з розгляду пропозицій.

Кандидатури осіб, які входять до складу постійних комітетів, голів зборів та їх заступників, губернаторів та віце-губернаторів провінцій, голів та заступників голів автономних областей, мерів та заступників мерів міст, начальників та заступників начальників округів, повітів, районів, волосних старшин і їх заступників, селищних старост та їх заступників, а також голів народних судів і головних прокурорів народних прокуратур висувуються президіями сесій зборів народних представників відповідних ступенів або депутатами спільно. Депутати можуть висувати кандидатів групами: не менше 30 – в зборах провінційного рівня, не менше 20 – міст з районним поділом і автономних округів, не менше 10 – інших.

Постійні комітети – постійно діючі органи зборів народних представників повітового і провінційного рівнів, підзвітні зборам у своїй діяльності. Постійні

комітети обираються у складі: голови, заступників голови і членів. Всі ці особи не можуть одночасно займати інші державні посади. Постійні комітети місцевих зборів народних представників керують виборами до відповідного зібрання, розглядають і вирішують важливі питання політичної, економічної, культурної, просвітницької, установ охорони роботи, діяльності адміністрації і міжнародних відносин на даній території; вносять часткові зміни в народногосподарські плани підвідомчих територій, контролюють роботу народних урядів, народних прокуратур і народних судів відповідної ступені, змінюють або скасовують неналежні рішення нижчих місцевих зборів народних представників і їх постійних комітетів, приймають рішення з кадрових питань, а також привласнюють місцеві почесні звання. У свою чергу, в період між сесіями постійні комітети провінцій, автономних районів і міст центрального підпорядкування мають право приймати місцеві встановлення з подальшим повідомленням Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників і Державної ради.

Засідання постійного комітету скликаються головою не рідше одного разу на два місяці. Голова та заступники голови постійного комітету утворюють раду голови, який «веде важливу поточну роботу постійного комітету». З ініціативи ради голови або 1/5 свого складу постійний комітет може створити слідчу комісію. Очевидно, що вже в законодавстві закладено можливість переходу влади в руки вузької колегії осіб – ради голови.

У 1995 р. була введена посада голів зборів народних представників волостей, національних волостей і селищ (раніше функції цих посад виконували відповідні волосні старшини та селищні старости). Голови зборів народних представників волосної ланки і його заступники організують роботу депутатів у період між сесіями, підтримують з ними постійний зв'язок, реалізують пропозиції, критичні зауваження і думки населення.

Місцеві народні уряди є виконавчими органами місцевих зборів. У КНР застосовується система подвійної відповідальності і підзвітності цих органів: по відношенню до зборів народних представників відповідного ступеню (а в період між сесіями – відповідному постійному комітету) і по відношенню до безпосередньо вищестоящего народного уряду. Таким чином, народні уряди перебувають під єдиним керівництвом Державної ради і в її підпорядкуванні. Місцеві народні уряди проводять у життя рішення відповідних зборів народних представників та їх постійного комітету (якщо такий є на даному ступені), а також постанови і розпорядження вищих адміністративних органів, забезпечують проведення в життя народногосподарських планів і керують роботою підвідомчих їм органів. Народні уряди повітового і провінційного рівня керують роботою нижчестоящих народних урядів, можуть скасовувати і змінювати їх рішення.

До складу народних урядів провінцій, автономних областей, міст центрального підпорядкування входять: губернатор, заступники губернатора провінції, голова та заступники голови автономної області, мер і заступники

мера міста, а також начальники секретаріатів, департаментів, бюро і голови комісій. До складу народних урядів автономних округів, повітів, автономних повітів, міст і міських районів входять: начальник і заступники начальника автономного округу, начальник і заступники начальника повіту, мер і заступники мера міста, начальник і заступники начальника району, а також начальники бюро та відділів. У волосних народних урядах, урядах національних волостей заснуються посади волосних старшин та заступників волосних старшин. У народних урядах селищ – посади селищних старост та їх заступників.

Термін повноважень народних урядів має таку ж тривалість, що і термін повноважень зборів народних представників відповідного рівня.

Обсяг повноважень місцевих народних урядів залежить від їх рівня. Зокрема, уряди повітового і вищестоящого ланки керують роботою не тільки своїх функціональних підрозділів, але і нижчестоящих народних урядів і можуть змінювати або скасовувати неналежні постанови та розпорядження нижчестоящих органів державної адміністрація. Народні уряди низової ланки подібними повноваженнями не володіють.

У кварталах (мікрорайонах) міських районів і міст, які не мають районного поділу, створюються квартальні канцелярії – делеговані органи районних урядів, в завдання яких входить робота серед населення за дорученням місцевих урядів, керівництво роботою комітетів населення, передача пропозиції населення в низові органи державного управління. На рівні кварталів функціонують організації самоврядування («самодіяльні організації») – комітети міського та комітети сільського населення за місцем проживання, що діють під керівництвом створюваних в них партосередків Комуністичної партії Китаю. Ці організації, з одного боку, вирішують всі місцеві питання самоврядування в даному кварталі, а з іншої – місцеві уряди покладають на них деякі адміністративні функції, наприклад, охорони громадського порядку, закупівля зерна, набору в армію, допомоги особливо потребуючим, дозволи виникають між жителями спорів, передачі пропозицій і побажань населення в народні уряди і т. д.

Райони національної автономії. Створення автономії для компактно проживають національних меншин є найважливішою формою вирішення національного питання в КНР. Особливості організації національної автономії в КНР в значній мірі визначаються демографічними особливостями країни, які полягають у наступному:

– населення китайської національності (хань) становить 91,96% населення країни;

– національні меншини, під якими на відміну від Європи розуміються неханських корінні народи, складають близько 8,04% населення, проте чисельність їх перевищує 90 млн. чоловік, причому ареали проживання національних меншин охоплюють приблизно 50-60% всієї території країни;

– національні меншини проживають здебільшого спільно з іншими національностями (приблизно 70% міст і повітів багатонаціональні);

– в деяких районах компактного проживання національних меншин чисельність ханьців і інших національностей навіть більше, ніж чисельність жителів, що належать до національних меншин, які здійснюють автономію.

Для вирішення національного питання в КНР застосована адміністративна форма автономії. Національні меншини (уйгури, тибетці, маньчжури, монголи тощо), що компактно проживають можуть створювати три види автономних утворень: автономну область, автономний округ, автономний повіт. В даний час в КНР створено 5 автономних областей.

Райони національної автономії розглядаються як невід'ємна частина унітарної держави. Органи автономних утворень здійснюють звичайні функції місцевих органів влади відповідного рівня і разом про тим є органами самоврядування даного автономного утворення. З точки зору національного складу автономні утворення в китайській літературі класифікуються за трьома групами:

– автономні утворення, створені на основі компактного проживання кількох національних меншин (наприклад, автономний округ національностей мяо та дун в південно-східній частині провінції Туйчжоу, Дунлінській багатонаціональний автономний повіт в провінції Гуансі та ін);

– автономні утворення, створені на основі проживання одного національної меншини (наприклад, Тибетський автономний район, Нінся-Хуейський автономний район, Ляишаньській автономний округ та ін);

– автономні утворення, побудовані на основі компактного проживання одного національної меншини, з включенням до його складу менших за розміром автономних утворень інших національних меншин (так, у складі Синьцзян-Уйгурському автономному області утворені автономні округи та автономні повіти казахської національності та ін.)⁶⁶.

Правовий статус автономних утворень, крім Конституції, врегульовано Законом КНР про районну національної автономії 1964 р. Відповідно до цих актів районна національна автономія є основною політичною формою марксистсько-ленінського вирішення Комуністичною партією Китаю національного питання в КНР, одним з важливих інститутів політичної системи країни. На органи самоврядування автономних утворень покладається обов'язок зберігати єдність країни.

Рішення про створення автономних утворень, їх межам і найменування приймається вищим органом влади спільно з відповідними місцевими органами і після «всебічних консультацій» передається на затвердження Державної ради. Його найменування, за винятком особливих випадків, встановлюється за місцевою назвою, назвою національності, адміністративного положення (наприклад, Тибетська автономна область).

⁶⁶ Ли Шунинь К вопросу об особенностях автономии национальных районов в нашей стране // Информационные материалы ИДВ АН СССР. Экспресс-информация. – Вып. 7. Ч. II. – 1989. – С. 33—34.

Автономні утворення наділені правом приймати нормативні акти, що регулюють їх правовий статус. Збори народних представників кожного автономного утворення приймає положення про автономію і окремо діючі положення. Ці акти автономних областей затверджуються Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників, а автономних округів і автономних повітів – постійними комітетами зборів народних представників провінцій і автономних областей і доводяться до відома Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників.

Якщо рішення, постанови чи накази та інструкції вищих державних органів не відповідають реальним умовам в автономному утворенні, його органи самоврядування можуть з дозволу вищестоящих органів призупиняти виконання даних актів або змінювати їх.

Органи самоврядування районів національної автономії на основі державних планів самостійно організують і ведуть економічне будівництво «з урахуванням місцевих особливостей та потреб розробляють курс, політичні установки і плани економічного будівництва», впорядковують суспільні відносини, забезпечують раціональне природокористування, користуються перевагами в розробці та використанні місцевих природних ресурсів, самостійно розпоряджаються місцевими фінансовими засобами.

Питання для самоконтролю.

Назвіть специфічні риси Конституції КНР.

До якого різновиду конституцій належить конституція КНР? Аргументуйте свою відповідь.

Охарактеризуйте конституційно-правовий статус людини та громадянина в КНР ?

Хто здійснює законодавчу владу в КНР?

Які особливості притаманні главі держави в КНР?

Опишіть особливості судової влади КНР?

Що являє собою народна прокуратура КНР?

Як особливості адміністративно-територіального устрою КНР впливають на організацію місцевого управління в КНР?

Рекомендована література.

Бергер Я. Права человека в Китае: всеобщность и специфика / Я. Бергер // Проблемы Дальнего Востока. – 1993. – № 3. – С. 35-39.

Государственный строй Китайской Народной Республики / Отв. ред. Л.М. Гудошников. – М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука» АН СССР, 1988.

Егоров К. А. Представительная система Китая: история и современность / Под ред. и с пред. Л.М. Гудошникова. – М.: Спартак, 1998.

Лунев А. Е. Сущность Конституции Китайской Народной Республики / А. Е. Лунев. – М., 1958.

Правила регистрации общественных объединений. Перевод Томихиной И.К. / Новое законодательство КНР. Экспресс-информация. М.: ИДВ РАН, 2000. – №10. – С. 10-21.

Степанова Г.А. Система многопартийного сотрудничества в Китайской Народной Республике / Г. А. Степанова. – М.: ИДВ РАН, 1999.

Тема 18. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Тема присвячена ознайомленню з конституційним розвитком Російської Федерації (РФ), її характеристиці як сучасної держави, отриманню оглядових відомостей про основні інститути галузі конституційного права РФ.

Цілі вивчення теми. Після вивчення цієї теми студент повинен знати:

- загальні відомості про РФ як сучасну державу;
- особливості конституційного розвитку РФ;
- політичну систему РФ;
- особливості здійснення публічної влади в РФ.

Ключові терміни і поняття: Президент, Федеральні Збори, Рада Федерації, Державна Дума, Уряд, муніципальні утворення, Верховний Суд, конституційні (статутні) суди, мирові судді.

Загальні відомості про державу. Російська Федерація (рівнозначне офіційне найменування держави – Росія) – президентська республіка, федеративна держава, розташована в Східній Європі і Північній Азії. Столиця – м. Москва. Державною мовою є російська мова.

Історія російської державності бере початок з 862 року, коли на півночі європейської частини сучасної РФ склався союз східно-слов'янських, фінно-угорських і балтійських племен під владою династії Рюриковичів (старшим в династії визнавався князь, що володів містом Київ). Русь (у Західній Європі – «Русса» і Русія (Russia, Ruscia, Rusca, Rutigia)) як єдине давньоруське державне утворення проіснувало до 1097 року, коли на Любецькому з'їзді князів було прийнято рішення про те, що «кожен тримає отчину свою», що поклало початок феодальній роздробленості руських земель. Останні в період з 1240 по 1480 р. потрапили у васальну залежність від Золотої Орди (татаро-монгольське іго). Після падіння іго центром розвитку державності сучасної Росії і об'єднання російських земель стало Московське князівство, що виділилося з Володимиро-Суздальського ще в XII ст. У Європі до цього часу країну в Європі називали Московією (історіографічна назва – Велике князівство Московське) на чолі з великим князем (пізніше – царем). Династія Рюриковичів переривається в кінці XVI ст., державність опиняється під загрозою зникнення («Смутні часи», 1598 – 1613 рр.), Після чого на російський престол приходять династія Романових.

Найменування Росія закріплюється в період правління Петра Великого (1689 – 1725 рр.), який 22 жовтня 1721 р. приймає імператорський титул. З

цього дня країна іменується Російською імперією. Столицею з 1712 р. було м. Санкт-Петербург (з 1914 р. – Петроград).

У ході лютневої революції 1917 року відбувається повалення царизму і встановлення республіканської форми правління: з 1 вересня 1917 країна офіційно іменується Російською Республікою. Після «жовтневого перевороту» 25 – 26 жовтня (7 – 8 листопада за новим стилем) – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР), яка згодом у 1922 – 1991 рр. входила до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). З 10 березня 1918 р. столицею є місто Москва.

Сучасне найменування – Російська Федерація – встановлено законом «Про зміну назви держави Російська Радянська Федеративна Республіка» № 2094-І від 25 грудня 1991 р.

Російська Федерація є правонаступником СРСР, який, свою чергу СРСР, є правонаступником Російської Республіки, а Російська Республіка є правонаступницею Російської імперії.

Населення РФ за станом на 2012 рік становило 143 200 000 чоловік, територія – 17098246 кв. км. Таким чином, РФ займає перше місце в світі за територією і дев'яте місце за кількістю населення.

Росія поділяється на 83 адміністративно-територіальні одиниці, 46 з яких є областями, 21 – республіками, дев'ять – краями, два – містами федерального значення, чотири – автономними округами і одна – автономною областю.

Державними символами РФ є державний герб, державний прапор і державний гімн.

Державний герб Російської Федерації являє собою зображення золотого двоголового орла, поміщеного на червоному французькому геральдичному щиті; орел увінчаний двома малими коронами і – над ними – однією великою короною, з'єднаними стрічкою; в лапах орла – скіпетр і держава; на грудях орла на червоному щиті – срібний вершник у синьому плащі на срібному коні, що вражає срібним списом чорного перекинутого навзнік дракона.

Державний прапор Російської Федерації являє собою прямокутне полотнище з трьох рівновеликих горизонтальних смуг: верхньої – білого, середньої – синього і нижньої – червоного кольору. Відношення ширини прапора до його довжини становить 2:3.

Музика та основа тексту державного гімну були запозичені з гімну Радянського Союзу, мелодію до якого написав Олександр Александров на вірші Сергія Михалкова і Габрієля Ель-Регістана.

Конституційний розвиток Росії. Осмислити весь процес конституційного розвитку Росії – це означає визначити, які періоди спаду і підйому пройшла російська державність з точки зору вкорінення конституційних установ в політико-правовій культурі та практиці державного

будівництва⁶⁷. Виділяються чотири етапи розвитку російського конституційного права: 1) створення передумов конституційного права (до жовтня 1917 р.), 2) дія тоталітарного соціалістичного конституційного (державного) права (1917 – кінець 1980-х рр.), 3) процес демонтажу тоталітарного права і переходу до демократичного конституційного права (кінець 1980-х рр. – 1993 р.); 4) створення сучасного конституційного права на основі Конституції РФ 1993 року⁶⁸.

Протягом першого етапу розвитку самодержавство (абсолютна монархія) за своєю суттю заперечувало зв'язаність державної влади правом. Вперше самодержавний лад у Росії був обмежений Маніфестом 17 жовтня 1905 року, яким було проголошено введення громадянських свобод і заснований законодавчий орган (Державна Дума). 23 квітня 1906 були прийняті Основні державні закони Російської імперії, що визначають двопалатну систему парламенту (Державна рада і Державна Дума), однак зберігають широкі прерогативи імператорської влади (формування уряду, введення в силу законів, розпуск Думи, абсолютне вето). Вважається, що ці акти «поклали початок буржуазному конституціоналізму в Росії»⁶⁹. Хоча дані зміни в державному ладі були продиктовані не ліберальними і демократичними настроями та ідеями в суспільстві, а посиленням революційного руху, що вимагав відповідних поступок з боку царського уряду.

В цей же час формуються і легалізуються ряд політичних партій, практично все чоловіче населення старше 25 років (крім солдатів, студентів, поденних робітників і частини кочівників) отримує виборче право, яке при цьому не було прямим і було нерівним для виборців різних категорій (курій).

«Перша» Дума приступила до роботи навесні 1906 року, проте її діяльність супроводжувалася постійним протистоянням з консервативним Державною Радою та Урядом. Дума була розпущена через 72 дні після початку роботи.

«Друга» Дума, що мала ще більшу перевагу лівих партій, також не підтримувала урядових реформ (аграрна реформа, реформа місцевого управління і суду, введення нового кримінального законодавства та інш.). І була розпущена через 102 після початку своєї роботи.

Одночасно з Маніфестом про розпуск Думи було видано нове положення про вибори, що суперечило Маніфесту 1905 року в тій частині, що жоден новий закон не може бути прийнятий без схвалення Державної Думи. Даним виборчим законом було урізано представництво небажаних для уряду партій і станів.

«Третя» («столипінська») Дума, що складалася переважно з консервативних політичних сил, дала можливість уряду здійснити низку

⁶⁷ Кравец І.А. Российский конституционализм: проблемы становления, развития и осуществления. – СПб.: Издательство Р.Асланова «Юридический центр «Пресс», 2005. – С. 79.

⁶⁸ Чиркин В.Е. Конституционное право России : учеб. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2006. – С. 35.

⁶⁹ Исаев И.А. История государства и права России : учебник. – М. : Юристъ, 1998. – С. 320.

значних перетворень і пропрацювала повний п'ятирічний термін з 1907 по 1912 рр.

«Четверта» Дума до поразок російської армії у Першій світовій війні висловлювала свою одностайність з урядом. Однак з 1915 р. Думська більшість різко критикує уряд, утворює т.зв. Прогресивний блок, до складу якого увійшли три чверті депутатів. Основними вимогами Думи стають впровадження «відповідального міністерства» (формування уряду Думою), політична амністія, проведення низки реформ. Така позиція Думи зумовила часту зміну голів Ради міністрів (п'ять за 1916 р.). 25 лютого 1917 Імператор розпустив Думу, проте 27 лютого її депутати створили Тимчасовий комітет Державної Думи, на основі якого після зречення імператора незабаром було створено Тимчасовий уряд.

Тимчасовим урядом у березні 1917 р. було створено Юридична нараду, на яку було покладено «обговорення питань публічного права, що виникають у зв'язку з встановленням нового державного ладу». Вона рекомендувала залишити в силі багато актів Російської імперії, а також розробила низку конституційних проектів, які передбачалося внести на затвердження Установчим зборам.

Однак захоплення влади партією більшовиків в ході військового перевороту 25 жовтня 1917р. поклало кінець демократичним намірам Тимчасового уряду та інших партій, Установчі збори було розпущено. Другий з'їзд рад, який носив установчий характер, проголосив перехід влади в центрі і на місцях радам, визнавши їх єдиною формою влади, створив керівні державні органи, видав перші правові акти, що мають основоположне значення для подальшого державного розвитку (Декрет про мир, Декрет про землю, Декрет про суд тощо).

Третій З'їзд рад (січень 1918 р.) прийняв знехтуваний Установчими зборами програмний документ – Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу. Цей акт проголошував Росію республікою рад і підкреслював їх всевладдя в центрі і на місцях; державний устрій визначався як федерація національних республік; проголошувалася соціалізація землі і скасування приватної власності; соціальною основою державності оголошувалася диктатура пролетаріату. Крім того, на З'їзді було ухвалено постанову «Про федеральні установи Російської Республіки», яка закріпила систему федеральної влади: Всеросійський з'їзд рад, Всеросійський Центральний виконавчий комітет (ВЦВК), Рада народних комісарів (РНК). Обидва акти стали складовими частинами прийнятої 10 липня 1918 р. на П'ятому з'їзді рад Конституції Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР).

З весни 1917 р. до осені 1918 р. йшла організація Радянських державних форм. Більше року Ради – органи нової соціалістичної влади – будувалися і жили без всякої конституції. І в другій половині липня 1918 року центральні та місцеві радянські організації вже остаточно склалися у всіх своїх

основних суттєвих рисах. Конституція Р.С.Ф.С.Р., що стала 10 липня законом, нічого не створювала. Це був більш-менш точний фотографічний знімок з того, що вже є. Якщо залишити осторонь агітаційно-пропагандистські цілі, які вона повинна була задовольняти, то її головне призначення: підвести підсумок зробленому, охопити і осмислити завоювання революції і тим самим дати приблизний план, чорновий начерк подальшого революційного будівництва⁷⁰.

Конституція 1918 р. закріпила виборчу систему, що відображала сформовану соціально-політичну ситуацію в країні. Виборче право не було загальним – до участі у виборах не допускалися особи, які використовують найману працю з метою отримання прибутку, приватні торговці і посередники, представники духовенства, службовці жандармерії, поліції та охоронного відділення. Навпаки, не застосовувалися обмеження за ознаками статі, національності, осілості, освіти, віросповідання до «трудящих», хоча норми представництва не були рівними з метою забезпечення нечисленному робітничому класу більшість в органах влади. Вибори не були прямими (за винятком сільських і міських рад): делегати наступних рівнів обиралися на відповідних з'їздах рад.

Конституцію 1918 р. називали «конституцією громадянської війни»⁷¹, оскільки в умовах здійснення на практиці «концепції революційного права» конституційному праву надавалася роль важливого інструменту в боротьбі з політичними і класовими опонентами.

Ст. 23 Конституції РРФСР 1918 р.

Керуючись інтересами робітничого класу в цілому, Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка позбавляє окремих осіб і окремі групи прав, які використовуються ними на шкоду інтересам соціалістичної революції.

30 грудня 1922 р. відбувся Перший з'їзд рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), який затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР, підписані РРФСР, Україною, Білоруссю і Закавказькою РФСР (до складу входили Грузія, Вірменія, Азербайджан), і прийняв рішення про розробку загальносоюзної конституції, згодом затвердженої Другим з'їздом рад СРСР 31 січня 1924 р.

Конституція СРСР 1924 р. закріпила перелік предметів відання Союзу (зовнішні відносини і торгівля, вирішення питань про війну і мир, організацію і керівництво збройними силами, загальне керівництво і планування економіки і бюджету, розробку основ законодавства). За союзними

⁷⁰ Гурвич Г.С. Основы Советской Конституции. – Вып. 1. – Изд-е 3-е, испр. и доп. – Москва, Петроград : Государственное изд-во, 1923. – С. 25.

⁷¹ Подробнее см.: Стучка П. Революционно-правовые перспективы // Революция права. – 1929. – № 2. – С. 3 – 10.

республіками зберігалось право виходу з СРСР, територія республіки могла бути змінена тільки з її згоди. Встановлювалося єдине союзне громадянство.

«Класова сутність, значення і роль соціалістичної Конституції розкрита В.І. Леніним у ряді його творів. Він підкреслював, що Радянська Конституція не вигадується якою-небудь комісією і не списується з інших конституцій, не складається в кабінетах, а розробляється на основі досвіду боротьби трудящих та організації пролетарських мас, виростає з ходу розвитку класової боротьби. В.І. Ленін відзначав також, що Радянська Конституція фіксує братерський договір між робочим класом і трудовим селянством, записує те, що існує на практиці, і разом з тим має великий вплив на хід суспільного розвитку, служить могутньою зброєю будівництва соціалізму... Він відзначав її реальність, що складається, зокрема, в тому, що Радянська Конституція переносить центр ваги в питаннях демократизму на практичну здійсненність користування правами і свободами трудящими масами»⁷².

Відповідно до першої радянської конституції верховним органом СРСР визначався З'їзд Рад СРСР, який обирався від міських Рад і від губернських з'їздів Рад. При цьому встановлювалася система непрямих виборів делегатів з'їзду. У період між з'їздами верховним органом влади був Центральний Виконавчий Комітет СРСР, який складався з Союзної ради (обирається з'їздом з представників республік пропорційно населенню) і Ради національностей (що складається з представників союзних і автономних республік). У проміжках між сесіями Центрального Виконавчого Комітету СРСР вищим законодавчим органом була Президія ЦВК СРСР (обиралася на спільному засіданні палат), яка могла припиняти дію постанов з'їздів рад союзних республік і скасовувати постанови РНК СРСР, Народних комісаріатів СРСР, ЦВК і РНК союзних республік. ЦВК СРСР формував вищий виконавчий і розпорядчий орган – Рада народних комісарів СРСР, до якого входив голова РНК, його заступники і десять народних комісарів.

У 1925 р. була прийнята нова Конституція РРФСР, положення якої здебільшого повторювали положення союзної конституції. Вона закріплювала систему органів влади, фіксувала статус автономій, встановлювала виборчу систему, права і обов'язки громадян, державні символи.

Соціально-політичні зміни перших двох десятиліть радянської влади (введення планової економіки, проведення колективізації та індустріалізації, ліквідація «експлуататорських» класів, зміни в державному апараті і національно-державному устрої) створили передумови для прийняття нової конституції. Вона була прийнята Восьмим Всесоюзним надзвичайних з'їздом Рад 5 грудня 1936 р..

Конституція 1936 р. («сталінська» конституція) проголосила, що соціалізм в СРСР переміг і в основному побудований. Економічною основою

⁷² Конституция развитого социализма : В помощь изучающим Конституцию СССР / В.Н. Кудрявцев, И.А. Азовкин и др. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1979. – С. 9 – 10.

проголошувалася планова соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, яка мала «або форму державної власності (всенародне надбання), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань)».

Вперше радянська конституція надавала всім громадянам рівні права: загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні; право на працю і відпочинок, матеріальне забезпечення в старості і хвороби, право на безкоштовну освіту. Проголошувалася свобода совісті, слова, друку, зборів і мітингів, а також недоторканість особи і таємниця листування. Однак, в цей же час в країні проходили масштабні політичні репресії.

У ст. 126 розділу «Основні права і обов'язки громадян» Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) проголошувалася «керівним ядром» всіх громадських і державних організацій. Така конституційна установка виключала можливість створення інших політичних партій і, отже, можливість переходу влади від цієї партії до іншої.

Вищим органом влади в країні оголошувався двопалатна Верховна Рада СРСР, що складається з двох рівноправних палат: Ради Союзу (обиралась за територіальними округами) і Ради Національностей (обиралась по союзним, автономним республікам, автономним областям і національним округам). У перервах між сесіями Верховної Ради її повноваження виконувала Президія Верховної Ради СРСР, на яку покладалися функції «колективного президента» (право розпуску Верховної Ради, зокрема).

Уряд країни формувався на спільному засіданні обох палат і перший час зберігав свою назву – Рада Народних Комісарів СРСР, проте в 1946 році його було перетворено на Раду Міністрів СРСР. Уряд було вищим виконавчим органом, підзвітним Верховній Раді та її Президії.

Постановою Надзвичайного XVII Всеросійського з'їзду Рад робітничих і селянських депутатів від 21 січня 1937 р. «Про затвердження Конституції (Основного Закону) РРФСР» була прийнята Конституція РРФСР 1937 року. За радянською практикою державного будівництва вона в усіх основних положеннях дублювала конституцію вищого рівня – Конституцію СРСР. Так, в РРФСР також засновувалась Верховна Рада (однак, однопалатна), що обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні громадянами старше 18 років, незалежно від статі, релігії та національності, строком на 4 роки. Верховна Рада приймала закони, встановлювала розміри податків і мит, затверджувала державний бюджет. Також засновувалась Президія Верховної Ради як постійно-діючий орган Верховної Ради, яка здійснює його повноваження між сесіями.

Постійними місцевими представницькими органами ставали ради депутатів трудящих, що обирались на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні громадянами старше 18 років строком на 2 роки.

Конституція 1937 р. передбачала існування у складі РРФСР автономних республік, в кожній з яких існувала своя верховна рада, а також автономних областей і національних округів. Кожна автономна республіка мала свою конституцію, прийняту верховною радою даної автономної республіки, яка затверджувалась Верховною Радою РРФСР. Автономні області приймали положення про дану автономну область, яке затверджувалося Верховною Радою РРФСР.

Розробка так званої «брежнєвської» Конституції СРСР від 7 жовтня 1977 р. почалася ще у 1962 році (була сформована конституційна комісія), підкреслювала свою спадкоємність з попередніми Основними Законами Радянського Союзу, констатувала побудову «розвиненого соціалістичного суспільства» і створення «загальнонародної держави», що базується на громадському самоврядуванні. Соціалістична власність на засоби виробництва проголошувалася основою економічної системи країни, ради – політичною основою.

Відсутні в творах класиків марксизму-ленінізму нові ідеологічні формулювання даної конституції («розвинений соціалізм», «загальнонародна держава») замінювали установки про швидкий перехід до комунізму і відмирання держави. Конституція 1977 р. приділяє увагу встановленню соціалістичної законності, ролі громадських організацій, підвищенню згуртованості громадян, які закликалися «активно включитися» в управління громадськими справами держави. Конституція закріплює нові види прав (право петицій, на судовий захист від посягання на честь і гідність, критику дій державних і громадських організацій, на охорону здоров'я, на житло, на користування досягненнями культури, на свободу творчості. Конституція 1977 р. найбільш твердо порівняно з попередніми конституціями стверджувала провідну роль Комуністичної партії як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій» (ст. 6). На практиці це звело роль рад до декоративної сутності – вони стали «сліпими» виконавцями волі партійних структур. Прийнята через кілька місяців Конституція РРФСР 1978 року в основному дублювала відповідні положення союзної конституції.

Подальші політичні перетворення пов'язані з проведенням новообраним у 1985 р. Генеральним Секретарем КПРС М.С. Горбачовим т.зв. «Перебудови», що передбачала перерозподіл влади, відновлення ролі рад як органів соціалістичної влади, повернення громадським організаціям їх первісного значення із збереженням провідної ролі партії в усіх громадських і державних процесах. «Саме з цією метою були організовані вибори за участю великої кількості конкуруючих між собою кандидатів, з розрахунком тим самим повернути законність партійному керівництву, зганьбленному

сталінізмом і «брежнєвським застоєм», і перетворити партію на силу, здатну виступати з пропозиціями перетворень і проводити їх у життя»⁷³.

За пропозицією XIX партійної конференції Верховною Радою СРСР в жовтні 1988 року було прийнято проект конституційної реформи, що передбачає повернення до дворівневої представницької системи – З'їзд народних депутатів (2250 депутатів з п'ятирічним терміном повноважень, з яких 1500 обиралися населенням і 750 – партією, профспілками і громадськими організаціями) і Верховна Рада СРСР, обрана з депутатів З'їзду (544 депутати), і запровадження поста президента СРСР, що обирається З'їздом і має широкі повноваження (одноосібне призначення глави уряду, керівництво зовнішньою політикою, обороною і інш.). Вибори проводилися за куріальною системою і вперше на альтернативній основі. Також було створено Комітет конституційного нагляду СРСР, а в 1991 р. – Конституційний Суд РРФСР.

15 березня 1990 р. на З'їзді народних депутатів Президентом СРСР був обраний М.С. Горбачов, що зберіг при цьому і вищий пост в партії.

Лібералізація державного режиму і паралельні невдалі соціально-економічні перетворення призвели до прояву відцентрових тенденцій у СРСР. 12 червня 1990 Першим З'їздом народних депутатів РРФСР було прийнято Декларацію про державний суверенітет РРФСР. Крім проголошення суверенітету РРФСР і наміру створити демократичну правову державу в складі оновленого Союзу РСР, в Декларації також затверджувалися: пріоритет Конституції і законів РРФСР над законодавчими актами СРСР; рівні правові можливості для всіх громадян, політичних партій і громадських організацій; принцип поділу влади; необхідність істотного розширення прав автономних республік, областей, округів, країв РРФСР.

Примітно, що в цей період відбувається звернення до форм безпосередньої демократії. Так, 17 березня 1991 р. на території РРФСР і більшості інших союзних республік пройшов всесоюзний референдум про збереження СРСР, що дав позитивний результат. А рівно через рік після прийняття Декларації про державний суверенітет, 12 червня 1991 р., було на перших всенародних виборах за всю історію Росії обрано першого російського президента – Б.М. Єльцина. У квітні 1993 р. відбувся всеросійський референдум про довіру Президенту і парламенту (З'їзду і Верховній Раді).

19 серпня 1991 р. напередодні підписання нового Союзного договору представниками консервативного крила в партії була зроблена спроба державного перевороту з метою збереження Союзу в існуючому вигляді і ролі партії в управлінні державою шляхом відсторонення М.С. Горбачова від влади і введення надзвичайного стану. На чолі з віце-президентом СРСР було утворено Державний Комітет з надзвичайного стану (ДКНС), який оголосив себе органом верховної влади. Однак, вже 21 серпня члени ДКНС визнали

⁷³ Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь мир», 1998. – С. 511.

свою поразку. Через кілька днів практично всі союзні республіки оголосили про свою незалежність, а до грудня 1991 р. СРСР перестав існувати юридично і як геополітична реальність.

Відцентрові явища мали місце також і в самій РРФСР: деякі автономні республіки і автономні області проголосили себе державами – республіками в складі СРСР або РРФСР, деякі з них розділилися (Чечено-інгушська) та їх складові частини також оголосили про державний суверенітет. У 1992 р. був укладений Федеративний договір між 89 суб'єктами федерації (республіки, краю, області, міста Москва і Санкт-Петербург, автономна область, автономні округи) про розмежування повноважень між федерацією та її суб'єктами.

Конституція РФ 1993 року: розробка і прийняття, характеристика, порядок внесення змін. В останні п'ять років дії Конституції РРФСР 1978 р. до неї було внесено кілька сотен поправок, які змінили її соціальний і політичний зміст. Проте, побудова нової державності Росії вимагала прийняття нового Основного Закону.

Розробка нової конституції спочатку зосередилася в парламентських кулуарах. Однак кілька З'їздів народних депутатів протягом 1992 – 1993 рр. виявилися не в змозі прийняти конституцію через гострі протиріччя між депутатами.

Однак у травні 1993 р. був оприлюднений проект, схвалений Верховною Радою РФ, що встановлював парламентське правління, значно урізуючи повноваження Президента РФ. Передбачалося, що він буде схвалений і майбутнім Десятим З'їздом народних депутатів РФ, який мав намір також здійснити відсторонення Президента РФ Б. М. Єльцина від посади. В умовах гострої конфронтації з Верховною Радою Президент РФ 12 травня 1993 р. видав Указ «Про заходи щодо завершення підготовки проекту нової Конституції РФ». У відповідності з даним указом було скликано Конституційну нараду, до складу якої були включені представники державних органів Федерації та її суб'єктів, політичних партій та громадських об'єднань, релігійних конфесій, підприємців і т.д. Частково Конституційну нараду було сформовано Президентом, почасти – місцевими органами та громадськими об'єднаннями. На розгляд Конституційній нараді Президент вніс свій проект конституції і закликав на базі цього проекту і проекту Верховної Ради підготувати компромісний варіант.

«Конституційний стан країни сьогодні дуже хиткий. Закривати очі на це неприпустимо. За словами «конституційність», «конституційна законність», «конституційний контроль» стоїть досить приблизний зміст, їх все частіше тлумачать залежно від політичної кон'юнктури. Але яке їх співвідношення, яка їхня процесуальна взаємопов'язаність, які їхні правові, справедливі рамки? Такими питаннями ні Верховна Рада, ні Конституційний Суд, на жаль, не задаються. Немає відповіді і на найголовніше питання: з точки зору правової справедливості або справедливості права, яка конституційність Конституції? Зате твердження про антиконституційність дій, рішень і навіть

слів даються з нечуваною легкістю. Глибоко сумніваюся, що всі виступи керівників Верховної Ради, Конституційного Суду відповідають високим конституційним стандартам.

Ні для кого не секрет, що конституційна основа у нас суперечлива вже на рівні конституційних аксіом. У Верховній Раді є десятки експертних висновків, та й власний доробок на цей рахунок, що стосується чинної Конституції Російської Федерації.

Суперечлива база з неминучістю породжує і суперечливі оцінки. Одне і те ж діяння може бути визнано як конституційним, так і неконституційним і навіть антиконституційним, і всі три вироки будуть доведені бездоганно в сенсі правильної розстановки номерів статей, частин і посилань на чинну Конституцію. Але з позиції права як справедливості з цих трьох рішень вірно тільки одне. Є у депутатів впевненість у власній категоричній правоті? І чи не обернеться їхня помилка трагедією для долі Росії?»⁷⁴.

Протистояння гілок влади при цьому тільки посилювалося, і 21 вересня 1993 р. Президент РФ видав Указ «Про поетапну конституційну реформу». Даним Указом припинялася дія низки статей Конституції 1978 р., припинялася діяльність З'їзду народних депутатів і Верховної Ради РФ, припинялися повноваження Конституційного Суду РФ. Також були введені в дію положення про створення нових органів влади – Державної Думи і Ради Федерації, про вибори їх членів, про створення Центральної виборчої комісії та інш. Це спричинило відповідну реакцію: Президія Верховної Ради оголосила про припинення повноважень Президента Б.М. Єльцина і передачу їх Віце-президенту А.В. Руцькому, Верховна Рада у своїй заяві оцінила дії Б.М. Єльцина як державний переворот, Конституційний Суд висловив думку про можливість відсторонення його від посади. Крім того, Верховна Рада доповнила Кримінальний кодекс РФ статтею, що встановлює відповідальність аж до смертної кари за антиконституційну діяльність, за невиконання рішень вищого органу законодавчої влади і перешкоджання його діяльності. Також Верховна Рада відсторонила від посад керівників силових міністерств і призначила на ці посади інших осіб без згоди Президента. Останній відсторонив від посади обраного в парі з ним Віце-президента. Обидві протиборчі сторони вдалися до силових методів розв'язання конфлікту, який був подоланий захопленням будівлі парламенту за допомогою обстрілу його з танків за наказом Президента, введенням на кілька днів у столиці надзвичайного стану, призупиненням випуску деяких газет, заборонаю деяким партіям висувати кандидатів на виборах до Державної Думи.

Після зазначених подій (3 – 4 жовтня 1993 р.) до прийняття нової конституції вся влада в країні зосередилася в руках Президента. Він у цей період власними указами перейняв повноваження парламенту, припинив повноваження місцевих рад народних депутатів, Конституційного Суду РФ.

⁷⁴ Послание Президента Российской Федерации Верховному Совету Российской Федерации «О конституционности» // Известия. – 2003. – 25 марта.

12 грудня 1993 р. на референдумі було затверджено проект Конституції РФ, узгоджений на Конституційній нараді з подальшими правками Президента. Одночасно були проведені вибори до Державної Думи і Ради Федерації.

Конституція РФ 1993 р. складається з преамбули та двох розділів, перший з яких включає дев'ять розділів, другий являє собою Прикінцеві та перехідні положення. Перший розділ складають такі глави:

1. Основи конституційного ладу.
2. Права і свободи людини і громадянина.
3. Федеративний устрій.
4. Президент Російської Федерації.
5. Федеральні Збори.
6. Уряд Російської Федерації.
7. Судова влада.
8. Місцеве самоврядування
9. Конституційні поправки та перегляд Конституції.

У розділі 1 «Основи конституційного ладу» РФ визначається як демократична федеративна правова держава з республіканською формою правління (ст. 1), як соціальна держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини (ст. 7), світська держава (ст. 14), в якій носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 3).

Людина, її права та свободи визнаються найвищою цінністю, визнання, дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина – обов'язком держави (ст. 2), гарантуються єдність економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг і фінансових коштів, підтримка конкуренції, свобода економічної діяльності, визнаються і захищаються так само приватна, державна, муніципальна й інші форми власності (ст. 8), визнається ідеологічне різноманіття (ст. 13).

Конституція РФ встановлює, що державна влада в РФ здійснюється на основі поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 10), в РФ визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 12).

У ст. 15 Конституції встановлюється її найвища юридична сила, пряма дія і застосування на всій території РФ. Закони та інші правові акти, прийняті в РФ, не повинні суперечити Конституції РФ. Положення першого розділу Конституції складають основи конституційного ладу РФ і не можуть бути змінені інакше як у порядку, встановленому в розділі 9 Конституції. Ніякі інші положення Конституції не можуть суперечити основам конституційного ладу РФ (ст. 16).

Реальність прийнятої Конституції знаходить різні оцінки дослідників. Найбільш характерною можна назвати характеристику Н.А. Бобрової: «... створений в 1993 р. під конкретну особу механізм суперпрезидентської влади

(до речі, зручний для будь-якого подальшого президента незалежно від його політичної орієнтації) реалізується в занадто жорсткій мірі, щоб вважати цей механізм влади стійким, а чинну Конституцію стабільною. Але в частині соціального змісту Конституцію Росії не можна вважати реальною, бо настільки ж далекі від дійсності конституційні принципи і норми, наскільки реальна дійсність віддалена від гуманістичних концепцій і справжнього гуманізму»⁷⁵. В.А. Туманов також вважає, що «Було б невірно представляти російську дійсність в ідеальному конституційному світлі. Реалізація багатьох конституційних принципів і норм наштовхується на труднощі економічного порядку, перешкоди з боку опозиційних політичних сил, на складності пошуку балансу між централізацією і децентралізацією у федеральному устрої країни, на низький рівень правової культури чиновників державної служби, традиційну для Росії невіру досить широких верств населення в право і закон тощо»⁷⁶.

Конституцією РФ закладений складний механізм внесення змін і доповнень до неї. При цьому, даний механізм деталізується у федеральних конституційних законах і передбачає чотири способи внесення змін:

1. *внесення поправок*: зміна глав 3 – 8 Конституції; суб'єктами законодавчої ініціативи є Президент, Рада Федерації, Державна Дума, законодавчі (представницькі органи) суб'єктів РФ, а також група чисельністю не менше однієї п'ятої членів Ради Федерації або Державної Думи РФ; відповідно до Федерального закону від 4 березня 1998 р. «Про порядок прийняття і набуття чинності поправок до Конституції Російської Федерації» федеральний Закон про поправку до Конституції РФ приймається за процедурою, передбаченою для прийняття федеральних конституційних законів, але, після схвалення трьома четвертими членів Ради Федерації і двома третинами депутатів Державної Думи, підлягає затвердженню протягом року органами законодавчої влади не менше двох третин суб'єктів РФ;

2. *включення назви нового суб'єкта РФ, прийнятого до складу Федерації на основі добровільного приєднання території зарубіжної держави або в результаті утворення нового суб'єкта РФ на її території*: відповідно до Федерального закону від 17 грудня 2001 р. «Про порядок прийняття в Російську Федерацію і утворення в її складі нового суб'єкта Російської Федерації» включення до статті 65 Конституції РФ нового суб'єкта РФ, прийнятого до її складу, пов'язане з попереднім укладанням міжнародного договору про приєднання до РФ території іншої держави, ратифікацією такого договору, а включенню до тексту Конституції назви новоутвореного суб'єкта РФ передують референдуми на території, що приєднується, та в РФ. Аналогічно вирішується питання про включення нової назви при об'єднанні суб'єктів РФ. Назва нового суб'єкта вноситься до ч. 1 ст. 65 Конституції, навіть якщо при цьому скорочується перелік суб'єктів РФ. Закон про поправку в

⁷⁵ Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России. – М., 2003. – С. 13.

⁷⁶ Туманов В.А. Избранное / В.А. Туманов. – М. : Норма : Инфра-М, 2010. – С. 504 – 505.

даному випадку не приймається, процедура здійснюється на основі звичайного федерального конституційного закону з подальшим перевиданням Конституції РФ;

3. *зміна назви суб'єкта РФ*: вирішення даного питання належить до власної компетенції суб'єкта РФ, а нове найменування суб'єкта РФ підлягає включенню до тексту Конституції без законодавчих процедур, а на підставі указу Президента (таке право йому надав Конституційний суд своєю постановою від 28 листопада 1995 р.);

4. *перегляд Конституції* пов'язаний з внесенням змін до глави 1, 2 і 9 Конституції РФ. Стаття 135 Конституції містить пряму заборону Федеральним Зборам піддавати змінам положення цих розділів. Ці глави можуть змінюватися тільки в порядку загального перегляду Конституції РФ з ініціативи зазначених вище суб'єктів, підтриманої трьома п'ятими від загальної кількості голосів членів Ради Федерації і Державної Думи. Після цього скликаються Конституційні Збори, які або підтверджують незмінність Конституції, або розробляють нову Конституцію і приймають її більшістю голосів у дві третини від загального числа своїх членів або виносять проект на референдум.

Конституція РФ 1993 року піддавалась змінам в результаті утворення нового суб'єкта РФ на її території та в зв'язку зі зміною назви суб'єкта РФ. У 2008 році з ініціативи Президента РФ Д.А. Медведєва були внесені поправки щодо збільшення термінів повноважень Президента РФ (з чотирьох до шести) і Державної Думи РФ (з чотирьох до п'яти років), а також поправки, які встановлюють звітність Уряду РФ перед Державною Думою РФ.

Конституційний статус людини і громадянина в РФ. Стаття 2 Конституції РФ визначає людину, її права і свободи найвищою цінністю, а частина перша статті 7 зводить суть державної політики до створення економічних, соціальних, політичних, духовних та інших умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини.

Глава 2 Конституції РФ закріплює 68 прав і 8 обов'язків особистості, закріплюючи тим самим основи конституційно-правового статусу людини і громадянина в Росії. Положення цієї глави підлягають зміні лише через загальний перегляд Конституції РФ, що є важливою конституційною гарантією прав людини.

Регулювання прав і свобод людини і громадянина належить до федеральної компетенції, а їх захист – до спільного ведення РФ і її суб'єктів. Суб'єкти Федерації не мають права у своїх основних законах скорочувати перелік прав і свобод, встановлений федеральною конституцією, вводити інше регулювання. Серед закріплених Конституцією РФ прав – права і свободи, що традиційно включаються до об'єкту конституційного регулювання.

У РФ діють основні, характерні для даного регіону, міжнародні договори та інші акти, що закріплюють стандарти прав людини. Серед них – Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини та

основних свобод, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та інші.

Примітно, що Росія, ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод, на конституційному рівні залишила скасування смертної кари на перспективу. Частина 2 статті 20 Конституції встановлює, що «смертна кара надалі до її скасування може встановлюватися федеральним законом як виняткова міра покарання за особливо тяжкі злочини проти життя при наданні обвинуваченому права на розгляд його справи судом за участю присяжних засідателів».

У цілому, ситуація із захистом прав людини в РФ викликає стурбованість міжнародного співтовариства. Так, починаючи з 1989 року організація Freedom House щорічно з трьох можливих варіантів («вільна», «частково вільна» і «невільна») присуджувала Росії (до 1991 року – СРСР) статус «частково вільної» країни. У 2004 році Росії вперше з 1989 року була зарахована до категорії «невільних країн»⁷⁷. А за підсумками 2008 року Росія вперше потрапила до групи країн, які Freedom House кваліфікує як «консолідований авторитарний режим»⁷⁸.

Міжнародна організація Міжнародна амністія у своїх щорічних доповідях повідомляє про випадки тортур в російських в'язницях, а також про побиття міліцією підсудних у слідчих установах: «тортири в слідчих ізоляторах та ізоляторах тимчасового утримання в Російській Федерації – факт, який неможливо заперечувати. Країна демонструє нездатність дотримуватися своїх зобов'язань в рамках міжнародного та внутрішнього права в частині захисту прав громадян»⁷⁹.

Згідно зі статистикою Європейського суду з прав людини на кінець 2012 року Росія займає 1-е місце за загальною кількістю скарг до ЄСПЛ і 21-е місце за кількістю цих скарг на душу населення⁸⁰.

Проблеми реалізації прав людини в Росії визнаються і на доктринальному рівні, коли провідними вченими в цій сфері вказується на те, що «покірність і непротивлення людини у випадках порушення її прав – характерна риса суспільної правосвідомості, що дісталася нам у спадок від вікових антиособистісних традицій»⁸¹.

Важливим елементом правового становища особистості є інститут громадянства. Стаття 62 Конституції РФ закріплює можливість подвійного громадянства для громадян РФ. Громадянин РФ може мати громадянство іноземної держави (подвійне громадянство) відповідно до федерального

⁷⁷ Freedom in the World 2004 // <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2004?page=363&year=2004>

⁷⁸ Россия строгого режима // Газета. RU. – http://www.gazeta.ru/politics/2009/07/01_a_3217651.shtml

⁷⁹ <http://www.amnesty.org.ru/pages/ruseur460562006>

⁸⁰ Annual Report 2012. Registry of the European Court of Human Rights Strasbourg, 2013. – http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/9A8CE219-E94F-47AE-983C-B4F6E4FCE03C/0/2012_Rapport_Annuel_EN.pdf

⁸¹ Права человека. Учебник для вузов. Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М. : Норма : Инфра-М, 1998. – С. 187.

закону або міжнародного договору РФ. Наявність у громадянина РФ громадянства іноземної держави не применшує його прав і свобод і не звільняє від обов'язків, що випливають з російського громадянства, якщо інше не передбачено федеральним законом або міжнародним договором РФ. Іноземні громадяни та особи без громадянства користуються в РФ правами і несуть обов'язки нарівні з громадянами РФ, крім випадків, встановлених федеральним законом або міжнародним договором РФ.

Відповідно до Федерального закону про громадянство (стаття 6) громадянин РФ, що має також інше громадянство, розглядається Російською Федерацією тільки як громадянин РФ, за винятком випадків, передбачених міжнародним договором або федеральним законом. Набуття громадянином РФ іншого громадянства не тягне за собою припинення громадянства РФ⁸². Громадянин Росії, «маючи деякі ознаки іноземного громадянина, зокрема наявність документів, що підтверджують належність даної особи до громадянства іноземної держави, для Російської держави таким не є: РФ визнає його тільки своїм громадянином. У зв'язку з цим він несе права та виконує обов'язки російського громадянина... маючи правовий статус російського громадянина, біпатрид повинен нести права і виконувати обов'язки, передбачені законодавством іноземної держави. Тим не менш, це не спричиняє розширення його правового статусу»⁸³.

Відповідно до Конституції РФ і Федерального конституційного закону «Про Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації»⁸⁴ з метою забезпечення гарантій державного захисту прав і свобод громадян, їх дотримання та поваги державними органами, органами місцевого самоврядування та посадовими особами заснована посада Уповноваженого з прав людини в РФ (далі – Уповноважений). Уповноважений сприяє відновленню порушених прав, вдосконаленню законодавства РФ про права людини і громадянина та приведення його у відповідність із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, розвитку міжнародного співробітництва в галузі прав людини, правової освіти з питань прав і свобод людини, форм і методів їх захисту.

Уповноважений призначається нижньою палатою російського парламенту строком на п'ять років, і при здійсненні своїх повноважень незалежний і невідзвітний жодним державним органам та посадовим особам. Відповідно до конституції (до статуту), закону суб'єкта РФ може засновуватися посада Уповноваженого з прав людини в суб'єкті РФ.

Уповноважений користується правом недоторканості протягом терміну повноважень. Він не може бути без згоди Державної Думи притягнутий до

⁸² О гражданстве : Федеральный закон РФ от 31 мая 2002 года № 62-ФЗ // <http://zakonprost.ru/zakony/o-grazhdanstve/>

⁸³ Овчинникова А.Н. Новое в миграционном законодательстве: от регистрации до получения российского гражданства / Овчинникова Н.А. – М., 2009. – С. 36.

⁸⁴ Об Уполномоченном по правам человека в Российской Федерации : Федеральный закон РФ от 26 февраля 1997 года № 1-ФКЗ // <http://www.yabloko.ru/Themes/Rights/rights-upoln-1.html>

кримінальної або адміністративної відповідальності, затриманий, заарештований, підданий обшуку, за винятком випадків затримання на місці злочину, а також підданий особистому огляду, за винятком випадків, коли це передбачено федеральним законом для забезпечення безпеки інших осіб.

Уповноважений розглядає скарги громадян РФ та іноземних громадян і осіб без громадянства, які знаходяться на території РФ (заявники) на рішення або дії (бездіяльність) державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, державних службовців, якщо раніше заявник оскаржив ці рішення або дії (бездіяльність) у судовому або адміністративному порядку, але не згоден з рішеннями, прийнятими за його скаргою. При цьому Уповноважений не розглядає скарги на рішення палат Федеральних Зборів РФ і законодавчих (представницьких) органів державної влади суб'єктів РФ. Також законом встановлено, що скарга повинна бути подана до Уповноваженого не пізніше закінчення року з дня порушення прав і свобод заявника або з того дня, коли заявнику стало відомо про їх порушення.

Скарги, адресовані Уповноваженому особами, які перебувають в місцях примусового утримання, перегляду адміністрацією місць примусового утримання не підлягають і протягом 24 годин направляються Уповноваженому.

Отримавши скаргу, Уповноважений має право: прийняти її до розгляду; роз'яснити заявнику засоби, які той має право застосовувати для захисту своїх прав і свобод; передати скаргу державному органу, органу місцевого самоврядування або посадовій особі, до компетенції яких належить вирішення скарги по суті; відмовити в прийнятті скарги до розгляду.

За наявності інформації про масові або грубі порушення прав і свобод громадян або у випадках, що мають особливе громадське значення або пов'язаних з необхідністю захисту інтересів осіб, не здатних самотійно використовувати правові засоби захисту, Уповноважений має право прийняти за власною ініціативою відповідних заходів в межах своєї компетенції.

Приступивши до розгляду скарги, Уповноважений має право звернутися до компетентних державних органів або до посадових осіб за сприянням у проведенні перевірки обставин, що підлягають з'ясуванню. Однак, перевірка не може бути доручена державному органу, органу місцевого самоврядування або посадовій особі, рішення або дії (бездіяльність) яких оскаржуються.

При проведенні перевірки за скаргою Уповноважений має право: безперешкодно відвідувати всі органи державної влади, органи місцевого самоврядування, бути присутнім на засіданнях їх колегіальних органів, а також безперешкодно відвідувати підприємства, установи та організації незалежно від організаційно-правових форм і форм власності, військові частини, громадські об'єднання; запитувати і отримувати від державних органів, органів місцевого самоврядування та у посадових осіб та державних службовців відомості, документи і матеріали, необхідні для розгляду скарги; отримувати пояснення посадових осіб та державних службовців, виключаючи

суддів, з питань, що підлягають з'ясуванню в ході розгляду скарги; проводити самостійно або спільно з компетентними державними органами, посадовими особами та державними службовцями перевірку діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб; доручати компетентним державним установам проведення експертних досліджень та підготовку висновків з питань, що підлягають з'ясуванню в ході розгляду скарги; знайомитися з кримінальними, цивільними справами і справами про адміністративні правопорушення, рішення (вироки) по яких набрали законної сили, а також із справами, провадження за якими припинено, і матеріалами, за якими відмовлено в порушенні кримінальних справ.

Уповноважений зобов'язаний направити державному органу, органу місцевого самоврядування або посадовій особі, в рішеннях або діях (бездіяльності) яких він вбачає порушення прав і свобод громадян, висновок, що містить рекомендації щодо можливих та необхідних заходів відновлення зазначених прав і свобод.

За результатами розгляду скарги Уповноважений має право: звернутися до суду із заявою на захист прав і свобод, порушених рішеннями або діями (бездіяльністю) державного органу, органу місцевого самоврядування або посадової особи, а також особисто або через свого представника брати участь у процесі у встановлених законом формах; звернутися до компетентних державних органів з клопотанням про порушення дисциплінарного чи адміністративного провадження або кримінальної справи стосовно посадової особи, у рішеннях або діях (бездіяльності) якої вбачаються порушення прав і свобод людини і громадянина; звернутися до суду чи прокуратури з клопотанням про перевірку вступило в законну силу рішення, вироку суду, ухвали або постанови суду або постанови судді; викласти свої доводи посадовій особі, яка має право вносити протести, а також бути присутнім при судовому розгляді справи в порядку нагляду; звертатися до Конституційного Суду РФ із скаргою на порушення конституційних прав і свобод громадян законом, що був застосований чи підлягає застосуванню в конкретній справі.

За результатами вивчення та аналізу інформації про порушення прав і свобод громадян, узагальнення підсумків розгляду скарг Уповноважений направляє державним органам, органам місцевого самоврядування і посадовим особам свої зауваження та пропозиції загального характеру, які стосуються забезпечення прав і свобод громадян, вдосконалення адміністративних процедур; звертається до суб'єктів права законодавчої ініціативи з пропозиціями про зміну та про доповнення федерального законодавства і законодавства суб'єктів РФ або про заповнення прогалин у федеральному законодавстві та законодавстві суб'єктів РФ, якщо Уповноважений вважає, що рішення або дії (бездіяльність) державних органів, органів місцевого самоврядування або посадових осіб, що порушують права і свободи громадян, здійснюються на підставі та на виконання федерального законодавства і законодавства суб'єктів РФ, або в силу існуючих прогалин у

законодавстві, або у випадку, якщо законодавство суперечить загально визнаним принципам і нормам міжнародного права і міжнародних договорів РФ.

У разі грубого або масового порушення прав і свобод громадян Уповноважений має право виступити з доповіддю на черговому засіданні Державної Думи. Уповноважений має право звернутися до Державної Думи з пропозицією про створення парламентської комісії з розслідування фактів порушення прав і свобод громадян і про проведення парламентських слухань, а також безпосередньо або через свого представника брати участь у роботі зазначеної комісії і проведених слуханнях.

Партійна система Росії. Партійне будівництво в сучасній Росії починалося в умовах конституційного закріплення однопартійності. Статті з однаковим номером – 6 – Конституцій СРСР 1977 року і РРФСР 1978 року встановлювали «керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії Радянського Союзу, що була ядром політичної системи радянського суспільства».

16 червня 1990 року однопартійна система в РРФСР була скасована. При цьому в новій редакції статті 6 Конституції РРФСР жодної згадки про КПРС не містилося, на відміну від союзної поправки 15 березня 1990 року. Формально ж монополія КПРС була припинена в квітні 1991 року, коли була зареєстрована Ліберально-демократична партія Радянського Союзу.

Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народу.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірний науково обґрунтований характер його боротьбі за перемогу комунізму.

Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

(Ст. 6 Конституції СРСР 1977 р.)

У Російській Федерації визнаються політичне різноманіття, багатопартійність.

(Ч. 3 ст. 13 Конституції РФ 1993р.)

Після подій 19 – 21 серпня 1991 р. (спроба державного перевороту, організована вищим керівництвом КПРС) діяльність Комуністичної партії була призупинена серією указів Президента РРФСР, а пізніше – припинена, її майно конфісковано. Згодом (у 1992 р.) були визнані неконституційними положення даних указів, які передбачали проведення розслідування фактів антиконституційної діяльності Компартії РРФСР і націоналізації власності КПРС. При цьому, конституційними були визнані призупинення діяльності органів і організацій Компартії РРФСР і розпуск керівних структур КПРС і Компартії РРФСР (але не організаційних структур первинних парторганізацій, утворених за територіальним принципом). Суд констатував, що лише на рівні

первинних організацій КПРС мала риси громадського об'єднання, хоча виробничий принцип формування цих організацій ставив членів КПРС в залежність від їхнього керівництва, тісно пов'язаного з адміністрацією», «керівні структури КПРС привласнили державно-владні повноваження і активно їх реалізовували, перешкоджаючи нормальній діяльності конституційних державних органів».

Прийняття нової Конституції РФ у 1993 р., яка проголосила багатопартійність, сприяло різкому зростанню кількості політичних партій.

Політична партія у відповідності з Федеральним законом «Про політичні партії»⁸⁵ є громадським об'єднанням, створеним з метою участі громадян РФ в політичному житті суспільства за допомогою формування і вираження їхньої політичної волі, участі у громадських та політичних акціях, у виборах і референдумах, а також з метою представлення інтересів громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Політична партія в РФ повинна відповідати наступним вимогам: мати регіональні відділення не менш ніж у половині суб'єктів РФ; в політичній партії має перебувати не менше п'ятисот членів політичної партії; керівні та інші органи політичної партії, її регіональні відділення та інші структурні підрозділи повинні знаходитися на території РФ.

Політична партія створюється вільно, без дозволів органів державної влади та посадових осіб. Політична партія може бути створена на установчому з'їзді політичної партії або шляхом перетворення в політичну партію загальноросійської громадської організації або загальноросійського громадського руху на з'їзді загальноросійської громадської організації або загальноросійського громадського руху.

Політична партія та її регіональні відділення підлягають державній реєстрації. Політична партія та її регіональні відділення здійснюють свою діяльність у повному обсязі, в тому числі як юридичні особи, з моменту державної реєстрації.

Членство в політичній партії є добровільним та індивідуальним. Членами політичної партії можуть бути тільки дієздатні громадяни, які досягли віку 18 років.

Політична партія в порядку, встановленому законодавством РФ, має право: вільно поширювати інформацію про свою діяльність, пропагувати свої погляди, цілі і завдання; брати участь у виробленні рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування в порядку та обсязі, встановлених законом; брати участь у виборах і референдумах; створювати регіональні, місцеві та первинні відділення, в тому числі з правами юридичної особи, приймати рішення про їх реорганізацію та ліквідацію; організовувати і проводити збори, мітинги, демонстрації, ходи, пікетування та інші публічні заходи; засновувати видавництва, інформаційні агентства, поліграфічні

⁸⁵ О политических партиях : Федеральный закон РФ от 11 июля 2001 года № 95-ФЗ // <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=133799>

підприємства, засоби масової інформації та навчальні заклади додаткової освіти дорослих; користуватися на рівних умовах державними і муніципальними засобами масової інформації; створювати об'єднання та союзи з іншими політичними партіями та іншими громадськими об'єднаннями без утворення юридичної особи і т.д.

Федеральні органи державної влади, органи державної влади суб'єктів РФ і органи місцевого самоврядування надають підтримку на рівних умовах політичним партіям, їх регіональним відділенням та іншим структурним підрозділам допомогою: забезпечення рівних умов і гарантій доступу до державних і муніципальних засобів масової інформації; створення рівних умов надання приміщень і засобів зв'язку, що перебувають у державній і (або) муніципальній власності, на умовах, аналогічних умовам їх надання державним і муніципальним установам; забезпечення рівних умов участі у виборчих кампаніях, референдумах, громадських та політичних акціях.

Політична партія є єдиним видом громадського об'єднання, яке володіє правом висувати кандидатів (списки кандидатів) у депутати та на інші виборні посади в органах державної влади. Політична партія, яка не брала протягом семи років поспіль участі у виборах, підлягає ліквідації.

У разі порушення політичною партією Конституції РФ, федеральних конституційних законів, федеральних законів федеральний уповноважений орган виносить політичній партії письмове попередження із зазначенням допущених порушень і встановлює термін їх усунення, що становить не менше двох місяців. У разі, якщо політичною партією у встановлений строк ці порушення не були усунені і попередження федерального уповноваженого органу не було оскаржено до суду, діяльність політичної партії може бути призупинена на строк до шести місяців рішенням Верховного Суду РФ на підставі заяви федерального уповноваженого органу.

Політична партія може бути ліквідована за рішенням її вищого керівного органу чи за рішенням Верховного Суду РФ.

З 2000-х рр. в РФ склалася партійна система з однією домінуючою партією. Політична партія «Єдина Росія» за результатами парламентських виборів 2007 року отримала кваліфіковану більшість в нижній палаті парламенту, що дозволяло вносити зміни до Конституції без погодження з іншими парламентськими фракціями. За результатами виборів у 2011 р. чисельність фракції зменшилася до простої більшості, що, хоча і зберегло для неї можливість приймати федеральні закони без урахування інших думок, створило необхідність у підтримці інших фракцій для прийняття федеральних конституційних законів і поправок до Конституції РФ.

При цьому, опозиційні партії не допускаються до участі у виборах, а інші парламентські партії є сателітами партії-лідера. Зайняття посад в державному апараті і місцеве самоврядування обумовлено партійністю кандидатів.

Президент РФ. Ст. 11 Конституції РФ поряд з іншими суб'єктами, що здійснюють державну владу в РФ (Федеральні Збори, Уряд РФ, суди РФ),

вказує Президента РФ. Дану посадову особу не віднесено жодної з гілок влади – Президент є главою держави, гарантом Конституції РФ, прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до ст.ст. 80, 85 Конституції Президент РФ здійснює арбітражну функцію: «забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади», «може використовувати погоджувальні процедури для розв'язання розбіжностей між органами державної влади РФ і органами державної влади суб'єктів РФ, а також між органами державної влади суб'єктів РФ». Президент РФ відповідно до Конституції і федеральними законами визначає основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави, представляє РФ всередині країни і в міжнародних відносинах.

Разом з тим, його вплив на виконавчу владу є визначальним: він формує персональний склад Уряду, має право відправити Уряд і його окремих членів у відставку, скасовує акти Уряду, має право головувати на засіданнях Уряду РФ.

Президент РФ обирається строком на шість років громадянами РФ на основі загального рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Одна і та ж особа не може обіймати посаду Президента РФ більше двох термінів поспіль. Президентом РФ може бути обраний громадянин РФ не молодший 35 років, що постійно проживає в РФ не менше 10 років.

Президент РФ формує ряд державних органів і здійснює призначення на вищі державні посади, зокрема: призначає за згодою Державної Думи Голову Уряду РФ; подає Державній Думі кандидатуру для призначення на посаду Голови Центрального банку РФ; за пропозицією Голови Уряду РФ призначає на посаду та звільняє з посади заступників Голови Уряду РФ, федеральних міністрів; представляє Раді Федерації кандидатури для призначення на посади суддів Конституційного Суду РФ, Верховного Суду РФ, Вищого Арбітражного Суду РФ, а також кандидатуру Генерального прокурора РФ; вносить до Ради Федерації пропозицію про звільнення з посади Генерального прокурора РФ; призначає суддів інших федеральних судів; формує і очолює Раду Безпеки РФ; призначає і звільняє повноважних представників Президента РФ; будучи Верховним Головнокомандувачем, призначає і звільняє вище командування Збройних Сил РФ.

У взаємодії з парламентом Президент РФ реалізує такі повноваження: призначає вибори Державної Думи у відповідності з Конституцією і федеральним законом; розпускає Державну Думу у випадках і порядку, передбачених Конституцією; призначає референдум в порядку, встановленому федеральним конституційним законом; вносить законопроекти у Державну Думу; підписує і оприлюднює федеральні закони; звертається до Федеральних Зборів із щорічними посланнями про становище в країні, про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Крім того, Президент РФ вирішує питання громадянства і надання політичного притулку; нагороджує державними нагородами, присвоює почесні звання, вищі військові і вищі спеціальні звання; здійснює

помилування, а також вводить на території РФ або в окремих її місцевостях військовий стан або надзвичайний стан з негайним повідомленням про це палатам парламенту.

На виконання своїх повноважень Президент видає укази і розпорядження, обов'язкові для виконання на всій території РФ.

Перелік повноважень Президента РФ, закріплений Конституцією РФ, фактично не є вичерпним. Склалася практика штучного розширення повноважень глави держави як його власними актами, так і федеральними законами, рішеннями Конституційного Суду РФ⁸⁶. Показовим у цьому випадку є постанова Конституційного Суду від 30 квітня 1996 року № 11-П, відповідно до якої «не суперечать Конституції видання ним указів, що заповнюють прогалини у правовому регулюванні з питань, які потребують законодавчого вирішення, за умови, що такі укази не суперечать Конституції РФ і федеральним законам, а їх дія в часі обмежується періодом до прийняття відповідних законодавчих актів».

У всіх випадках, коли Президент РФ не в змозі виконувати свої обов'язки, їх тимчасово виконує Голова Уряду. Виконуючий обов'язки Президента РФ не має права розпускати Державну Думу, призначати референдум, а також вносити пропозиції про поправки та перегляд положень Конституції.

Дострокове припинення повноважень глави держави передбачено у випадках відставки, стійкої нездатності за станом здоров'я виконувати свої повноваження і в разі відставки з посади.

Президент РФ може бути усунутий з посади Радою Федерації лише на підставі висунутого Державною Думою звинувачення у державній зраді або скоєння іншого тяжкого злочину, підтвердженого висновком Верховного Суду РФ про наявність в діях Президента РФ ознак злочину і висновком Конституційного Суду РФ про дотримання встановленого порядку висунення обвинувачення. Рішення Державної Думи про висунення звинувачення і рішення Ради Федерації про усунення з поста повинні бути прийняті двома третинами голосів від загального числа в кожній з палат за ініціативою не менше однієї третини депутатів Державної Думи і при наявності висновку спеціальної комісії, утвореної Державною Думою. Рішення Ради Федерації про усунення з поста Президента РФ має бути прийняте не пізніше ніж у тримісячний термін після висунення Державною Думою звинувачення проти Президента. Якщо в цей термін рішення Ради Федерації не буде прийнято, обвинувачення проти Президента вважається відхиленим.

Незважаючи на виборність глави держави, в Росії, як показує практика, велике значення має воля чинного Президента щодо вибору свого наступника. Так, у 1999 році Президент РФ Б.М. Єльцин заявив, що бачить своїм послідовником В.В. Путіна, який згодом був обраний Президентом РФ у 2000

⁸⁶ Подробнее см.: Краснов М.А., Шаблинский И.Г. Российская система власти: треугольник с одним углом. – М.: Институт права и публичной политики, 2008. – 232 с.

році. У свою чергу, В.В. Путін після закінчення другого президентського терміну висунув і підтримав кандидатуру свого соратника Д.А. Медведєва, обраного Президентом РФ у 2008 р.

У перший же рік президентства Д.А. Медведєва ним були ініційовані зміни до Конституції РФ щодо збільшення терміну повноважень Президента РФ з чотирьох до шести років. Причому, дана зміна стосувалася тільки наступного Президента і не впливала на термін повноважень чинного Президента Д.А. Медведєва. При цьому, сам Д.А. Медведєв не став балотуватися на другий термін у 2012 р., висунувши на пост Президента РФ Голову Уряду В.В. Путіна, який і був обраний.

У даному випадку висока підтримка населенням В.В. Путіна, його авторитарний стиль управління і виступ в якості реального політичного лідера свідчать про те, що висунення і обрання на пост Президента РФ Д.А. Медведєва було правовим вирішенням політичного завдання – забезпечити В.В. Путіну продовжувати здійснювати безпосереднє управління країною в умовах конституційної заборони займати президентський пост третій термін поспіль. Тому в останні роки в Росії склався політичний тандем, в якому В.В. Путін і Д.А. Медведєв змінюють один одного на посадах Президента РФ і Голови Уряду РФ з явною політичною перевагою В.В. Путіна незалежно від займаної посади. Для Росії такий досвід «двовладдя» не є унікальним. Найбільш відома ситуація, коли під час опричнини Івана Грозного майже на рік (1575-1576 рр.) формальним правителем Московського царства став Симеон Бекбулатович, що пройшов процедуру вінчання на царство і підписував царські грамоти. Однак Симеон був правителем лише формально при збереженні абсолютної влади у Івана Грозного, який пізніше з власної волі повернувся на престол.

Федеральні Збори РФ. Парламентом Росії є Федеральне Збори – представницький і законодавчий орган, що складається з двох палат – Ради Федерації і Державної Думи.

Рада Федерації формується і структурується за непартійним принципом, його члени не створюють фракції і партійні об'єднання. Конституцією РФ визначено, що до її складу входять по два представники від кожного суб'єкта РФ: по одному від представницького і виконавчого органів державної влади. При цьому, порядок її формування неодноразово змінювався. З грудня 2012 р. наділення повноваженнями члена Ради Федерації здійснюється відповідним органом державної влади суб'єкта на основі волевиявлення виборців даного суб'єкта РФ.

Наділення повноваженнями члена Ради Федерації здійснюється відповідно законодавчим (представницьким) органом державної влади суб'єкта РФ нового скликання та новообраною вищою посадовою особою суб'єкта РФ (керівником вищого виконавчого органу державної влади суб'єкта РФ) на термін повноважень зазначеного органу державної влади суб'єкта РФ. Кандидатом для наділення повноваженнями члена Ради

Федерації може бути громадянин РФ, який досяг віку тридцяти років, що володіє бездоганною репутацією і постійно проживає на території відповідного суб'єкта РФ протягом п'яти років, що передують висуненню кандидатом для наділення повноваженнями члена Ради Федерації. При цьому, кандидатом для наділення повноваженнями члена Ради Федерації – представником від законодавчого (представницького) органу державної влади суб'єкта Російської Федерації може бути тільки депутат цього органу.

Кандидатури для наділення повноваженнями члена Ради Федерації – представника від законодавчого (представницького) органу державної влади суб'єкта РФ вносяться на розгляд цього органу його головою, фракцією або групою депутатів чисельністю не менше однієї п'ятої від загального числа депутатів законодавчого (представницького) органу державної влади суб'єкта РФ (не більше однієї кандидатури від кожного з названих суб'єктів). Рішення про наділення повноваженнями члена Ради Федерації – представника від законодавчого (представницького) органу державної влади суб'єкта РФ приймається більшістю голосів від загального числа депутатів цього органу і оформлюється постановою законодавчого (представницького) органу державної влади суб'єкта РФ. Таке рішення має бути прийнято протягом одного місяця з дня першого засідання у правомочному складі законодавчого (представницького) органу державної влади суб'єкта РФ нового скликання, в тому числі у разі дострокового припинення повноважень цього органу попереднього скликання.

При проведенні виборів вищої посадової особи суб'єкта РФ (керівника вищого виконавчого органу державної влади суб'єкта РФ) кожен кандидат на дану посаду представляє у відповідну виборчу комісію три кандидатури, які відповідають вимогам і обмеженням, передбаченим законом для кандидатів для наділення повноваженнями члена Ради Федерації. Одна з кандидатур у разі обрання кандидата, що її представив, буде наділена повноваженнями члена Ради Федерації – представника від виконавчого органу державної влади суб'єкта РФ. При цьому одна і та ж кандидатура для наділення повноваженнями члена Ради Федерації – представника від виконавчого органу державної влади суб'єкта РФ не може бути представлена різними кандидатами на посаду вищої посадової особи суб'єкта РФ (керівника вищого виконавчого органу державної влади суб'єкта РФ).

Рішення про наділення повноваженнями члена Ради Федерації – представника від виконавчого органу державної влади суб'єкта РФ має бути прийнято новообраною вищою посадовою особою суб'єкта РФ (керівником вищого виконавчого органу державної влади суб'єкта РФ) не пізніше, ніж наступного дня після дня її вступу на посаду. Дане рішення оформляється відповідним указом (постановою).

Державна Дума складається з 450 депутатів, що обираються строком на п'ять років. Депутатом Державної Думи може бути обраний громадянин РФ, який досяг 21 року і має право брати участь у виборах.

Одна і та ж особа не може одночасно бути членом Ради Федерації і депутатом Державної Думи. Депутат Державної Думи не може бути депутатом інших представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Депутати Державної Думи працюють на професійній постійній основі. Депутати Державної Думи не можуть перебувати на державній службі, займатися іншою оплачуваною діяльністю, крім викладацької, наукової та іншої творчої діяльності.

Члени Ради Федерації і депутати Державної Думи володіють недоторканністю протягом всього терміну їх повноважень. Вони не можуть бути затримані, заарештовані, піддані обшуку, окрім випадків затримання на місці злочину, а також піддані особистому огляду, за винятком випадків, коли це передбачено федеральним законом для забезпечення безпеки інших людей. Питання про позбавлення недоторканності вирішується за поданням Генерального прокурора РФ відповідної палатою Федеральних Зборів.

Рада Федерації і Державна Дума засідають окремо. Засідання Ради Федерації і Державної Думи є відкритими. У випадках, передбачених регламентом палати, вона вправі проводити закриті засідання. Палати можуть збиратися спільно для заслуховування послань Президента, послань Конституційного Суду РФ, виступів керівників іноземних держав.

Кожна з палат приймає свій регламент і вирішує питання внутрішнього розпорядку своєї діяльності. Палати обирають зі свого складу Голову палати і його заступників, які проводять засідання і видають внутрішнім розпорядком палати. Палати утворюють комітети і комісії, проводять з питань свого ведення парламентські слухання.

Для здійснення контролю за виконанням федерального бюджету Рада Федерації і Державна Дума утворюють Рахункову палату, склад і порядок діяльності якої визначаються федеральним законом.

До відання Ради Федерації належать: затвердження зміни кордонів між суб'єктами РФ; затвердження указу Президента РФ про введення воєнного стану та надзвичайного стану; вирішення питання про можливість використання Збройних Сил РФ за межами території РФ; призначення виборів Президента РФ; усунення Президента РФ з посади, призначення на посаду суддів Конституційного Суду, Верховного Суду, Вищого Арбітражного Суду, призначення на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора, призначення на посаду та звільнення з посади заступника Голови Рахункової палати і половини складу її аудиторів.

Рада Федерації приймає постанови з питань, віднесених до її відання Конституцією РФ. Постанови Ради Федерації приймаються більшістю голосів від загального числа членів Ради Федерації, якщо інший порядок прийняття рішень не передбачений Конституцією РФ.

До відання Державної Думи належать: дача згоди Президенту РФ на призначення Голови Уряду РФ; вирішення питання про довіру Уряду РФ; заслуховування щорічних звітів Уряду РФ про результати його діяльності, в

тому числі з питань, поставлених Державною Думою; призначення на посаду та звільнення з посади голови Центрального банку РФ; призначення на посаду та звільнення з посади Голови Рахункової палати і половини складу її аудиторів; призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого з прав людини; ж) оголошення амністії; висунення звинувачення проти Президента РФ для усунення його від посади.

Державна Дума приймає постанови з питань, віднесених Конституцією РФ до її відання, більшістю голосів від загального числа депутатів, якщо інший порядок прийняття рішень не передбачений Конституцією РФ.

Державна Дума може бути розпущена Президентом РФ після триразового відхилення представлених Президентом кандидатур Голови Уряду або після повторного висловлення недовіри Уряду РФ. У разі розпуску Державної Думи Президент призначає дату виборів з тим, щоб новообрана Державна Дума зібралася не пізніше ніж через чотири місяці з моменту розпуску. При цьому Державна Дума не може бути розпущена внаслідок повторного висловлення недовіри Уряду РФ протягом року після її обрання. Державна Дума також не може бути розпущена з моменту висунення нею звинувачення проти Президента РФ до ухвалення відповідного рішення Радою Федерації. Крім того, Державна Дума не може бути розпущена у період дії на всій території РФ воєнного чи надзвичайного стану, а також протягом шести місяців до закінчення терміну повноважень Президента РФ.

Право законодавчої ініціативи належить Президенту РФ, Раді Федерації, членам Ради Федерації, депутатам Державної Думи, Уряду РФ, законодавчим (представницьким) органам суб'єктів РФ. Також право законодавчої ініціативи належить Конституційному Суду, Верховному Суду та Вищого Арбітражного Суду з питань їх відання.

Обидві палати Федеральних Зборів РФ беруть участь у законодавчому процесі. При цьому законопроекти вносяться в Державну Думу. Законопроекти про введення або скасування податків, звільнення від їх сплати, про випуск державних позик, про зміну фінансових зобов'язань держави, інші законопроекти, що передбачають витрати, що покриваються за рахунок федерального бюджету, можуть бути внесені тільки за наявності висновку Уряду РФ.

Федеральні закони приймаються Державною Думою більшістю голосів від загального числа її депутатів і протягом п'яти днів передаються на розгляд Ради Федерації. Федеральний закон вважається схваленим Радою Федерації, якщо за нього проголосувало більше половини від загального числа членів цієї палати або якщо протягом чотирнадцяти днів він не був розглянутий Радою Федерації. У разі відхилення федерального закону Радою Федерації палати можуть створити погоджувальну комісію для подолання розбіжностей, після чого федеральний закон підлягає повторному розгляду Державною Думою. У разі незгоди Державної Думи з рішенням Ради Федерації федеральний закон вважається прийнятим, якщо при повторному голосуванні за нього

проголосувало не менше двох третин від загального числа депутатів Державної Думи.

Обов'язковому розгляду у Раді Федерації підлягають прийняті Державною Думою федеральні закони з питань: федерального бюджету; федеральних податків і зборів; фінансового, валютного, кредитного, митного регулювання, грошової емісії; ратифікацію та денонсацію міжнародних договорів; статусу і захисту державного кордону; війни і миру.

Прийнятий федеральний закон протягом п'яти днів направляється Президентові РФ для підписання і оприлюднення. Президент протягом чотирнадцяти днів підписує федеральний закон і оприлюднює його. Якщо Президент протягом чотирнадцяти днів з моменту надходження федерального закону відхилить його, то Державна Дума і Рада Федерації у встановленому Конституцією порядку знову розглядають даний закон. Якщо при повторному розгляді федеральний закон буде схвалений в раніше прийнятій редакції більшістю не менше двох третин голосів від загального числа членів Ради Федерації і депутатів Державної Думи, він підлягає підписанню Президентом РФ протягом семи днів і оприлюдненню.

Федеральні конституційні закони приймаються з питань, передбачених Конституцією РФ. Такий закон вважається прийнятим, якщо він схвалений більшістю не менше трьох чвертей голосів від загальної кількості членів Ради Федерації і не менше двох третин голосів від загального числа депутатів Державної Думи. Прийнятий федеральний конституційний закон протягом чотирнадцяти днів підлягає підписанню Президентом РФ і оприлюдненню.

Уряд РФ та інші органи виконавчої влади. Вищим виконавчим органом державної влади РФ є Уряд Російської Федерації – колегіальний орган, який очолює єдину систему виконавчої влади в РФ. Уряд РФ здійснює свою діяльність на основі Конституції, федеральних конституційних законів, федеральних законів і нормативних указів Президента РФ.

Уряд РФ складається з членів Уряду – Голови Уряду, заступників Голови Уряду і федеральних міністрів. Голова Уряду РФ призначається Президентом РФ за згодою Державної Думи. У разі триразового відхилення Державною Думою представлених кандидатур (Президент має право представляти одну і ту ж кандидатуру) Президент призначає Голову Уряду, розпускає Державну думу і призначає нові вибори.

Голова Уряду РФ звільняється з посади Президентом РФ за заявою Голови Уряду РФ про відставку; у разі неможливості виконання Головою Уряду РФ своїх повноважень. Президент повідомляє палати Федеральних Зборів про звільнення з посади Голови Уряду в день прийняття відповідного рішення. Звільнення з посади Голови Уряду одночасно тягне за собою відставку всього складу Уряду РФ.

Заступники Голови Уряду РФ і федеральні міністри призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом РФ за пропозицією Голови Уряду РФ. Члени Уряду РФ не можуть бути членами Ради Федерації, депутатами

Державної Думи, депутатами законодавчих (представницьких) органів державної влади суб'єктів РФ і депутатами виборних органів місцевого самоврядування, а також займати інші посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та громадських об'єднаннях, займатися підприємницькою діяльністю особисто або через довірених осіб, в тому числі брати участь в управлінні господарюючим суб'єктом незалежно від його організаційно-правової форми, займатися іншою оплачуваною діяльністю, крім викладацької, наукової та іншої творчої діяльності.

Уряд РФ керує роботою федеральних міністерств та інших федеральних органів виконавчої влади та контролює їх діяльність. Федеральні міністерства та інші федеральні органи виконавчої влади підпорядковуються Уряду РФ і відповідальні перед ним за виконання доручених завдань. Уряд РФ затверджує положення про федеральних міністерствах і про інших федеральних органах виконавчої влади, встановлює граничну чисельність працівників їх апаратів і розмір асигнувань на утримання цих апаратів в межах коштів, передбачених на такі цілі у федеральному бюджеті.

Уряд РФ для здійснення своїх повноважень може створювати свої територіальні органи та призначати відповідних посадових осіб, призначає на посаду та звільняє з посади заступників федеральних міністрів, керівників федеральних органів виконавчої влади, які не є федеральними міністрами, та їх заступників, керівників органів та організацій при Уряді РФ, затверджує членів колегій федеральних міністерств та інших федеральних органів виконавчої влади.

Уряд РФ має право скасовувати акти федеральних органів виконавчої влади або припиняти дію цих актів.

Уряд РФ в межах своїх повноважень: організовує реалізацію внутрішньої і зовнішньої політики РФ; здійснює регулювання у соціально-економічній сфері; забезпечує єдність системи виконавчої влади в РФ, спрямовує і контролює діяльність її органів; формує федеральні цільові програми та забезпечує їх реалізацію; реалізує надане йому право законодавчої ініціативи.

Уряд РФ за погодженням з органами виконавчої влади суб'єктів федерації може передавати їм здійснення частини своїх повноважень, якщо це не суперечить законодавству. Уряд РФ здійснює повноваження, передані йому органами виконавчої влади суб'єктів федерації на підставі відповідних угод.

На підставі та на виконання Конституції, федеральних конституційних законів, федеральних законів, нормативних указів Президента РФ Уряд видає постанови і розпорядження, забезпечує їх виконання. Акти, що мають нормативний характер, видаються у формі постанов Уряду РФ. Акти з оперативних та інших поточних питань, які не мають нормативного характеру, видаються у формі розпоряджень Уряду РФ.

Для вирішення оперативних питань Уряд РФ за пропозицією Голови Уряду може утворити Президію Уряду РФ, засідання якої проводяться в міру

необхідності. Її рішення приймаються більшістю голосів від загального числа членів Президії Уряду РФ і не повинні суперечити актам, прийнятим на засіданнях Уряду РФ. Уряд РФ має право скасувати будь-яке рішення Президії Уряду РФ.

Уряд РФ взаємодіє з Президентом РФ, який має право головувати на засіданнях Уряду і Президії Уряду РФ. Крім того, Президент відповідно до Конституції, федеральними конституційними законами, федеральними законами керує діяльністю федеральних органів виконавчої влади, що відають питаннями оборони, безпеки, внутрішніх справ, закордонних справ, запобігання надзвичайних ситуацій і ліквідації наслідків стихійних лих, затверджує за поданням Голови Уряду положення про них і призначає їх керівників, а також здійснює інші повноваження як Верховний Головнокомандувач Збройними Силами РФ і Голова Ради безпеки РФ.

Постанови і розпорядження Уряду РФ у разі їх невідповідності Конституції, федеральним конституційним законам, федеральним законам і указам Президента РФ можуть бути скасовані главою держави.

Уряд РФ складає свої повноваження перед новообраним Президентом РФ. Рішення про складання Урядом своїх повноважень оформлюється розпорядженням Уряду РФ у день вступу на посаду Президента РФ. Уряд може подати у відставку, яка приймається або відхиляється Президентом.

Президент РФ має право прийняти рішення про відставку Уряду, в тому числі і в передбачених Конституцією РФ випадках вираження Державною Думою недовіри Уряду РФ або відмови Державної Думи в довірі Уряду РФ.

У разі відставки або складання повноважень Уряд за дорученням Президента РФ продовжує діяти до формування нового Уряду РФ.

Структуру федеральних органів виконавчої влади складають всі федеральні органи виконавчої влади за затвердженням Президентом РФ за пропозицією Голови Уряду РФ при кожній зміні Уряду переліком. Структура федеральних органів виконавчої влади включає три блоки: 1) федеральні міністерства, федеральні служби й федеральні агентства, керівництво діяльністю яких здійснює Президент РФ, і федеральні служби й федеральні агентства, підвідомчі цим федеральним міністерствам (так званий «силовий блок»), 2) федеральні міністерства, керівництво діяльністю яких здійснює Уряд РФ, федеральні служби й федеральні агентства, підвідомчі цим федеральним міністерствам, 3) федеральні служби й федеральні агентства, керівництво діяльністю яких здійснює Уряд РФ.

Державний устрій РФ. Російський федералізм. Росія складається з рівноправних суб'єктів Російської Федерації, які не мають права виходу з її складу. Конституція РФ 1993 року визначила основи федеративного устрою Росії, однак модель федеративних відносин постійно змінювалася під впливом різних факторів, пройшовши шлях від «децентралізованої» (до 1999 року) до «централізованої». «У 2000 – 2005 рр., без змін до Конституції РФ, проведена повномасштабна реформа федеративних відносин конституційного значення,

в ході якої істотно (концептуально) змінені основні інститути федеративного устрою: статус суб'єктів РФ, розмежування предметів відання і повноважень, організація державної влади в суб'єктах, взаємини федеральних і регіональних органів державної влади, а також засновані нові інститути: відповідальність вищих органів державної влади суб'єктів РФ, тимчасове заміщення посад органів державної влади суб'єктів РФ федеральними посадовими особами та органами державної влади»⁸⁷.

Росія має деякі зарубіжні території. Зокрема, місто Байконур знаходиться на території Казахстану, але разом з комплексом космодрому Байконур орендоване Росією на період до 2050 р. і наділене статусом міста федерального значення Російської Федерації, на території якого діє російське законодавство.

Згідно Шпицбергенському трактату 1920 р. Росія здійснює економічну діяльність на архіпелазі Шпіцберген (Баренцбург, Піраміда і Грумант).

У Севастополі розташовується головна військово-морська база Чорноморського флоту Росії, згідно з чинним до 2042 р. договором між РФ і Україною.

Сама Росія є суб'єктом конфедерації – Союзної держави Білорусії і Росії.

Для російського федералізму властиві такі риси: велика чисельність суб'єктів федерації (83), різні найменування суб'єктів (республіки, краї, області, міста федерального значення, автономна область, автономні округи), включення одного суб'єкта до іншого (автономні округи входять до складу країв і областей, крім Чукотського округу), різниця за розмірами територій суб'єктів федерації (в 388 разів), за чисельністю населення (в 442 рази), розподіл на 8 федеральних округів, відсутність територій, які не є суб'єктами федерації.

Конституційному положенню, яке закріплює рівність суб'єктів федерації, суперечить визначення республік як держав, на відміну від інших суб'єктів федерації. Тільки республіки можуть мати свою конституцію, встановлювати свої державні мови.

При цьому, автономний округ і автономні області не є автономіями, а являють собою повноцінні суб'єкти федерації. Їх назва – лише спадщина радянського минулого.

Статус республіки у складі РФ визначається Конституцією РФ і конституцією республіки. Статус краю, області, міста федерального значення, автономної області, автономного округу визначається Конституцією РФ і статутом краю, області, міста федерального значення, автономної області, автономного округу, прийнятою законодавчим (представницьким) органом відповідного суб'єкта РФ. Крім того, за поданням законодавчих і виконавчих

⁸⁷ Лебедев А.Н. Основные тенденции в развитии современного российского федерализма (1993 – 2005 гг.) // Конституционный строй России: труды Института государства и права РАН. – Вып. 5 / Отв. ред. Ю.Л. Шульженко. – М., 2006. – С. 214 – 215.

органів автономної області, автономного округу може бути прийнятий федеральний закон про автономну область, автономний округ. Відносини автономних округів, що входять до складу краю чи області, можуть регулюватися федеральним законом і договором між органами державної влади автономного округу і, відповідно, органами державної влади краю чи області.

Статус суб'єкта РФ може бути змінений за взаємною згодою РФ і суб'єкта РФ у відповідності з федеральним конституційним законом.

Частиною 2 ст. 65 Конституції РФ передбачено прийняття до складу РФ нового суб'єкта і утворення у складі Федерації нового суб'єкта РФ. Ця конституційна норма була втілена у Федеральному конституційному законі від 17 грудня 2001 р. № 6-ФКЗ «Про порядок прийняття до Російської Федерації та утворення в її складі нового суб'єкта Російської Федерації» (далі – Закон). Поділ у тексті Закону понять «прийняття» і «утворення» говорить про те, що прийняття в РФ нового суб'єкта РФ не є формою утворення її нового суб'єкта.

Утворення нового суб'єкта РФ може відбуватися у формі об'єднання двох і більше суб'єктів. Таке об'єднання відповідно до Закону може спричинити припинення існування суб'єктів, території яких підлягають об'єднанню. Формулювання «може спричинити» свідчить про те, що дана умова не є обов'язковою і один з об'єднаних суб'єктів РФ може зберегти як своє найменування, так і статус. Така ситуація мала місце щодо Красноярського краю, який об'єднався з Таймирським (Долгано-Ненецьким) і Евенкійським автономними округами, і Іркутської області, яка об'єдналася з Усть-Ординським Бурятським автономним округом на підставі прийняття відповідного федерального конституційного закону. У свою чергу, при утворенні Пермського і Камчатського країв суб'єкти РФ, що створили їх – Пермська область і Комі-Перм'яцький автономний округ, Камчатська область і Коряцький автономний округ – припинили існування.

Під прийняттям до складу РФ нового суб'єкта відповідно до п. 1 ст. 1 Закону розуміється процедура, яка передбачає зміну складу суб'єктів РФ в результаті приєднання до РФ іноземної держави або її частини.

Умовами для прийняття в РФ нового суб'єкта, є:

1. В якості нового суб'єкта в РФ може бути прийнято іноземну державу або її частину.

2. Прийняття до РФ в якості нового суб'єкта іноземної держави або її частини здійснюється за взаємною згодою РФ і даної іноземної держави відповідно до міжнародного (міждержавного) договору про прийняття до РФ в якості нового суб'єкта іноземної держави або її частини, укладеним РФ з іноземною державою.

3. У разі прийняття до РФ іноземної держави в якості нового суб'єкта такоу суб'єкту надається статус республіки, якщо міжнародним договором не передбачається надання новому суб'єкту статусу краю чи області.

4. У разі прийняття до РФ в якості нового суб'єкта частини іноземної держави цьому суб'єкту надається статус республіки, краю, області, автономної області чи автономного округу.

Закон виділяє наступні стадії процесу прийняття до РФ нового суб'єкта:

1. Внесення іноземною державою пропозиції про її прийняття до РФ в якості нового суб'єкта (п. 1 ст. 6 Закону);

2. Повідомлення Президентом РФ Ради Федерації РФ про пропозицію, що надійшла (п. 2 ст. 6 Закону);

3. Розгляд пропозиції про прийняття до складу РФ нового суб'єкта і прийняття рішень, що стосуються укладення міжнародного договору (п. 3 ст. 6 Закону);

4. Підписання міжнародного договору Президентом РФ (п. «б» ст. 86 Конституції РФ);

5. Звернення Президента РФ до Конституційного Суду РФ із запитом про перевірку відповідності Конституції РФ даного міжнародного договору (п. 4 ст. 7 Закону);

6. Внесення Президентом РФ до Державної Думи РФ міжнародного договору на ратифікацію, у разі, якщо Конституційний Суд РФ визнає договір таким, що відповідає Конституції РФ (п. 1 ст. 8 Закону).

7. Прийняття федерального закону про ратифікацію міжнародного договору палатами Федеральних Зборів РФ (п. 1 ст. 9 Закону).

8. Підписання федерального закону Президентом РФ (п. «д» ст. 84 Конституції РФ, ч. 2 ст. 107 Конституції РФ).

9. Офіційне опублікування федерального конституційного закону (ч. 3 ст. 15 Конституції).

10. Набрання законної сили федерального конституційного закону про прийняття до РФ нового суб'єкта (п. 3 ст. 9 Закону).

11. Внесення змін до ч. 1 ст. 65 Конституції РФ на підставі федерального конституційного закону про прийняття нового суб'єкта до складу РФ і офіційне опублікування тексту Конституції РФ в новій редакції (п. 4 ст. 9 Закону).

Під утворенням нового суб'єкта РФ слід розуміти процес, в результаті якого відбувається об'єднання двох або більше суб'єктів РФ, які межують між собою.

Статтею 5 Закону чітко визначено умови утворення у складі РФ нового суб'єкта РФ:

1. Утворення в складі РФ нового суб'єкта може бути здійснено в результаті об'єднання двох і більше суб'єктів РФ, які межують між собою.

2. Утворення в складі РФ нового суб'єкта може спричинити за собою припинення існування суб'єктів РФ, території яких підлягають об'єднанню.

3. Зміна найменування суб'єкта РФ, передбачена ч. 2 ст. 137 Конституції РФ, не тягне за собою утворення у складі РФ нового суб'єкта.

Нове найменування суб'єкта РФ включається в текст ст. 65 Конституції РФ і враховується при перевиданні тексту Конституції РФ.

Таким чином, утворення нового суб'єкта РФ допускається тільки у формі об'єднання двох і більше суб'єктів, що межують між собою. Об'єднання суб'єктів РФ, які не межують між собою, не допускається.

У процедурі утворення нового суб'єкта РФ шляхом об'єднання можна виділити наступні стадії:

1. Направлення пропозиції про утворення нового суб'єкта РФ Президенту РФ (п. 1 ст. 10 Закону);

2. Повідомлення Президентом РФ Ради Федерації Федеральних Зборів РФ, Державної Думи РФ, Уряду РФ про пропозицію суб'єктів РФ (п. 3 ст. 10 Закону);

3. Проведення референдуму в суб'єктах РФ, зацікавлених в утворенні нового суб'єкта РФ (п. 1 ст. 11 Закону);

4. Надання офіційних даних про результати референдумів зацікавлених суб'єктів РФ з питання утворення у складі РФ нового суб'єкта Президенту РФ (п. 4 ст. 11 Закону);

5. Внесення Президентом РФ проекту федерального конституційного закону до Державної Думи РФ (п. 1 ст. 12 Закону);

6. Направлення Державною Думою РФ схваленого нею федерального конституційного закону до Ради Федерації (ч. 3 ст. 105 Конституції РФ);

7. Направлення Президенту РФ схваленого палатами Федеральних Зборів РФ федерального конституційного закону (ч. 1 ст. 107 Конституції РФ);

8. Підписання федерального конституційного закону Президентом РФ (п. «д» ст. 84 Конституції РФ, ч. 2 ст. 107 Конституції РФ);

9. Офіційне опублікування Федерального конституційного закону (ч. 3 ст. 15 Конституції РФ);

10. Внесення змін до ч. 1 ст. 65 Конституції РФ на підставі федерального конституційного закону про утворення нового суб'єкта у складі РФ і офіційне опублікування тексту Конституції РФ в новій редакції (п. 2 ст. 13 Закону).

Конституція РФ закріпила розмежування предметів відання і повноважень між федеральними органами державної влади РФ і органами державної влади її суб'єктів. Таке розмежування є одним з конституційних принципів федералізму (стаття 5). Розмежування предметів відання і повноважень здійснюється Конституцією РФ, Федеративним договором, іншими договорами про розмежування предметів відання і повноважень.

У РФ діє Федеративний договір від 31 березня 1992 року, який являє собою нормативний договір, а точніше – сукупність трьох самостійних договорів про розмежування предметів відання і повноважень всередині Федерації між федеральними органами влади і органами влади суб'єктів Федерації: Договір про розмежування предметів відання і повноважень між федеральними органами державної влади Російської Федерації і органами державної влади суверенних республік у складі Російської Федерації; Договір

про розмежування предметів відання і повноважень між федеральними органами державної влади Російської Федерації і органами державної влади країв, областей, міст Москви і Санкт-Петербурга Російської Федерації; Договір про розмежування предметів відання і повноважень між федеральними органами державної влади Російської Федерації і органами державної влади автономної області, автономних округів у складі Російської Федерації. Федеративний договір є одним з основних джерел конституційного права РФ у сфері регулювання федеративних відносин.

Однак, прийнята пізніше Конституція РФ 1993 року інакше, ніж Федеративний договір, розмежувала предмети відання РФ (стаття 71), спільного відання (стаття 72) та відання суб'єктів РФ (стаття 73). Більшість положень Федеративного договору не узгоджуються з Конституцією РФ, а в разі невідповідності Федеративного договору та інших договорів між органами державної влади РФ та її суб'єктів превалюють положення Конституції РФ.

Договори та угоди підписуються уповноваженими представниками РФ і суб'єктів РФ відповідно до Федерального закону 1999 року «Про принципи та порядок розмежування предметів відання і повноважень між органами державної влади РФ і органами державної влади суб'єктів РФ» і розглядаються в Раді Федерації, в законодавчих (представницьких) органах суб'єкта РФ.

Предметом договору можуть бути конкретизація предметів відання і повноважень, умови та порядок їх здійснення, питання взаємодії. Федеральні органи виконавчої влади та органи виконавчої влади суб'єктів РФ можуть за угодами передавати один одному здійснення частини повноважень, якщо це не суперечить Конституції РФ і федеральним законам, угоди підписуються на підставі федеральних законів або договорів. Договори та угоди не можуть перерозподіляти предмети відання, встановлені Конституцією РФ, у разі суперечності договорів і угод Конституції РФ і федеральним законам діють положення Конституції РФ і федеральних законів.

Відповідно до Конституції РФ у віданні РФ знаходяться: прийняття та зміна Конституції РФ і федеральних законів, контроль за їх дотриманням; федеративний устрій і територія РФ; регулювання і захист прав і свобод людини і громадянина; громадянство в РФ; регулювання і захист прав національних меншин; встановлення системи федеральних органів законодавчої, виконавчої та судової влади, порядку їх організації і діяльності; формування федеральних органів державної влади; федеральна державна власність і управління нею; встановлення основ федеральної політики і федеральні програми в галузі державного, економічного, екологічного, соціального, культурного і національного розвитку РФ; фінансове, валютне, кредитне, митне регулювання, грошова емісія, основи цінової політики; федеральний бюджет; федеральні податки і збори; федеральні фонди регіонального розвитку; зовнішня політика та міжнародні відносини РФ,

міжнародні договори РФ, питання війни і миру; оборона і безпека; визначення статусу і захист державного кордону, виняткової економічної зони і континентального шельфу РФ; судоустрій; прокуратура; кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство; амністія і помилування; цивільне, цивільно-процесуальне та арбітражно-процесуальне законодавство; правове регулювання інтелектуальної власності; тощо.

У спільному віданні РФ і суб'єктів РФ знаходяться: забезпечення відповідності конституцій і законів республік, статутів, законів та інших нормативних правових актів країв, областей, міст федерального значення, автономної області, автономних округів Конституції РФ і федеральним законам; захист прав і свобод людини і громадянина, захист прав національних меншин, забезпечення законності, правопорядку, громадської безпеки; режим прикордонних зон; питання володіння, користування і розпорядження природними ресурсами; розмежування державної власності; загальні питання виховання, освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту; встановлення загальних принципів оподаткування і зборів в РФ; адміністративне, адміністративно-процесуальне, трудове, сімейне, житлове, земельне, водне, лісове законодавство, законодавство про надра, про охорону навколишнього середовища; кадри судових і правоохоронних органів; адвокатура, нотаріат; встановлення загальних принципів організації системи органів державної влади та місцевого самоврядування; координація міжнародних і зовнішньоекономічних зв'язків суб'єктів РФ, виконання міжнародних договорів РФ.

Поза межами відання РФ і повноважень РФ з предметів спільного ведення РФ і суб'єктів РФ суб'єкти РФ мають усю повноту державної влади.

Система органів державної влади республік, країв, областей, міст федерального значення, автономної області, автономних округів встановлюється суб'єктами РФ самостійно відповідно до основ конституційного ладу РФ і загальних принципів організації представницьких і виконавчих органів державної влади, встановлених федеральним законом.

У межах відання РФ і повноважень РФ з предметів спільного відання РФ і суб'єктів РФ федеральні органи виконавчої влади та органи виконавчої влади суб'єктів РФ утворюють єдину систему виконавчої влади в РФ.

Федеральні органи виконавчої влади для здійснення своїх повноважень можуть створювати свої територіальні органи та призначати відповідних посадових осіб. Федеральні органи виконавчої влади за погодженням з органами виконавчої влади суб'єктів РФ можуть передавати їм здійснення частини своїх повноважень, якщо це не суперечить положенням Конституції РФ і федеральних законів. І навпаки, органи виконавчої влади суб'єктів РФ за згодою з федеральними органами виконавчої влади можуть передавати їм здійснення частини своїх повноважень.

Росія розділена на вісім федеральних округів: Центральний, Південний, Північно-Західний, Далекосхідний, Сибірський, Уральський, Приволзький,

Північно-Кавказький. Федеральні округи були створені відповідно до Указу Президента РФ № 849 «Про повноважного представника Президента Російської Федерації у федеральному окрузі» від 13 травня 2000 року.

Ці округи не є суб'єктами чи іншою конституційною частиною адміністративно-територіального поділу РФ і були створені за аналогією з військовими округами та економічними районами, але не збігалися з їх кількістю і складом. Право призначати своїх повноважних представників Президенту РФ дала Конституція (п. «до» ст. 83), однак без вказівки куди. Повноважні представники Президента є співробітниками Адміністрації Президента РФ, членами Ради безпеки РФ, мають право дорадчого голосу в Уряді РФ з питань, що зачіпають інтереси відповідних округів. Керівництво округів, не маючи на те конституційних повноважень, але маючи відповідні відомчі важелі (у федеральних відомствах діють управління по федеральних округах), головує над суб'єктами федерації, що входять до складу округу.

Основними завданнями повноважного представника є: організація у відповідному федеральному окрузі роботи з реалізації органами державної влади (у тому числі – органами суб'єкта федерації) основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики держави, що визначаються Президентом РФ; організація контролю за виконанням у федеральному окрузі рішень федеральних органів державної влади; забезпечення реалізації у федеральному окрузі кадрової політики Президента РФ; подання Президенту РФ регулярних доповідей про забезпечення національної безпеки у федеральному окрузі, а також про політичне, соціальне та економічне становище у федеральному окрузі, внесення Президентові РФ відповідних пропозицій.

Судова система РФ. Відповідно до Конституції і федерального законодавства РФ судова влада в РФ самостійна і діє незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Судова влада в РФ здійснюється виключно судами допомогою конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства.

Суддями можуть бути громадяни РФ, які досягли 25 років, мають вищу юридичну освіту і стаж роботи з юридичної професії не менше п'яти років. Повноваження суддів федеральних судів не обмежені певним терміном, якщо інше не встановлено Конституцією РФ, федеральним конституційним законом і прийнятим відповідно з ними федеральним законом про статус суддів. Граничний вік перебування на посаді судді федерального суду – 70 років, якщо інше не встановлено відповідним федеральним конституційним законом. Суддя незмінний, не може бути призначений (обраний) на іншу посаду або до іншого суду без його згоди.

У РФ діють федеральні суди, конституційні (статутні) суди й мирові судді суб'єктів РФ, що складають судову систему РФ. До федеральних судів належать: Конституційний Суд РФ; Верховний Суд РФ, верховні суди республік, крайові і обласні суди, суди міст федерального значення, суди

автономної області і автономних округів, районні суди, військові та спеціалізовані суди, що складають систему федеральних судів загальної юрисдикції; Вищий Арбітражний Суд РФ, федеральні арбітражні суди округів (арбітражні касаційні суди), арбітражні апеляційні суди, арбітражні суди суб'єктів РФ і спеціалізовані арбітражні суди, що складають систему федеральних арбітражних судів.

До судів суб'єктів РФ належать: конституційні (статутні) суди суб'єктів РФ, мирові судді, які є судьями загальної юрисдикції суб'єктів РФ. При цьому, єдність судової системи РФ забезпечується шляхом: встановлення єдиної судової системи; дотримання всіма федеральними судами та мировими судьями встановлених федеральними законами правил судочинства; застосування всіма судами Конституції РФ, федеральних конституційних законів, федеральних законів, загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів РФ, а також конституцій (статутів) та інших законів суб'єктів РФ; визнання обов'язковості виконання на всій території РФ судових постанов, що вступили в законну силу; законодавчого закріплення єдності статусу суддів; фінансування федеральних судів і мирових суддів із федерального бюджету.

Верховний Суд РФ є найвищим судовим органом у цивільних, кримінальних, адміністративних та інших справах, що підсудні судам загальної юрисдикції, здійснює в передбачених федеральним законом процесуальних формах судовий нагляд за діяльністю судів загальної юрисдикції, включаючи військові та спеціалізовані федеральні суди.

За останні двадцять років кількість виправдувальних вироків в російських судах зростає, але все одно залишається дуже малою. У 1993 році в судах були виправдані 0,3% підсудних, у 1997 році – 0,42%, в 2003 році – 0,8%. Останні десять років ця цифра числа виправдувальних вироків – 0,8% – незмінна. Саме вона часто і фігурує як доказ крайньої жорсткості судової системи. Проте в реальності ця цифра ще менша – кількість виправданих, щодо яких виправдувальні вирокі скасовані (зазвичай судами вищої інстанції), складає в середньому за період з 1996 по 2007 роки 33,3%. Таким чином, справжнє число виправдувальних вироків з урахуванням цього доповнення – близько 0,5%.

Найменше число виправдувальних вироків припадає на справи по викраденню автомобілів – 0,03% і крадіжкам – 0,04%. Щодо грабежів ця цифра становить 0,07%. На іншому полюсі справи по бандитизму і незаконним збройним формуванням – 3,35% виправдувальних вироків, по екстремізму – 3,56%, посадові злочини – 4,49%.

На цьому тлі суди присяжних різко відрізняються своєю гуманністю. У 2005 році вони виправдали 30% підсудних, в наступні роки ця цифра знижувалася, але все одно залишається високою – 15% виправдувальних вироків у 2011 році.

Низьке число виправдувальних вироків, винесених російськими судами, компенсується відносно невеликим числом реальних тюремних термінів. Так, в останні 5 років вироком з позбавленням волі закінчується лише 32% справ, по яких обвинувачений був поміщений в слідчий ізолятор у процесі

слідства. 68% підсудних із зали суду виходять на волю (ім при винесенні вироку або зараховується строк, проведений в ізоляторі, або призначається умовне покарання)⁸⁸.

Верховний Суд у межах своєї компетенції розглядає справи як суд другої інстанції, у порядку нагляду і за нововиявленими обставинами, а у випадках, передбачених федеральним законом, – також і в якості суду першої інстанції.

Верховний Суд РФ є безпосередньо вищою судовою інстанцією по відношенню до верховних судів республік, крайових (обласних) судів, судів міст федерального значення, судів автономної області і автономних округів, військових судів військових округів, флотів, видів і груп військ. Також Верховний Суд РФ дає роз'яснення з питань судової практики.

Верховний суд республіки, крайовий (обласний) суд, суд міста федерального значення, суд автономної області, суд автономного округу в межах своєї компетенції розглядають справи в якості суду першої і другої інстанції, у порядку нагляду і за нововиявленими обставинами. Ці суди є безпосередньо вищестоящими судовими інстанціями по відношенню до районних судів, діючих на території відповідного суб'єкта РФ.

Районний суд у межах своєї компетенції розглядає справи як суд першої та другої інстанції та здійснює інші повноваження, передбачені федеральним конституційним законом, є безпосередньо вищою судовою інстанцією по відношенню до мирових суддів, що діють на території відповідного судового району.

Військові суди створюються за територіальним принципом за місцем дислокації військ і флотів і здійснюють судову владу у військах, органах і формуваннях, де федеральним законом передбачена військова служба. Військові суди в межах своєї компетенції розглядають справи в якості суду першої і другої інстанції, у порядку нагляду і за нововиявленими обставинами.

Окремо Конституцією і федеральними законами регламентована діяльність арбітражних судів. Так, Вищий Арбітражний Суд РФ визнається найвищим судовим органом для розв'язання економічних суперечок та інших справ, розглянутих арбітражними судами. Він є вищою судовою інстанцією по відношенню до федеральних арбітражних судів округів, арбітражним апеляційним судам, арбітражним судам суб'єктів РФ і спеціалізованим арбітражним судам.

Діє Суд з інтелектуальних прав – спеціалізований арбітражний суд, що розглядає в межах своєї компетенції справи у спорах, пов'язаних із захистом інтелектуальних прав, в якості суду першої та касаційної інстанції.

Мирові судді в РФ в межах своєї компетенції розглядають цивільні, адміністративні та кримінальні справи в якості суду першої інстанції.

⁸⁸ Русская планета [Електронний ресурс] – Режим доступу: [www. http://rusplt.ru](http://rusplt.ru)

Конституційний контроль в РФ. Судовим органом конституційного контролю, що самостійно і незалежно здійснює судову владу за допомогою конституційного судочинства в РФ, є Конституційний Суд РФ.

З метою захисту основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства і прямої дії Конституції РФ на всій території РФ Конституційний Суд:

- 1) вирішує справи про відповідність Конституції РФ:
 - а) федеральних законів, нормативних актів Президента, Ради Федерації, Державної Думи, Уряду РФ;
 - б) конституцій республік, статутів, а також законів та інших нормативних актів суб'єктів РФ, виданих з питань, що належать до відання органів державної влади РФ і до спільного відання органів державної влади РФ органів державної влади суб'єктів РФ;
 - в) договорів між органами державної влади РФ і органами державної влади суб'єктів РФ, договорів між органами державної влади суб'єктів РФ;
 - г) міжнародних договорів РФ, які не набули чинності;
- 2) вирішує спори про компетенцію:
 - а) між федеральними органами державної влади;
 - б) між органами державної влади РФ і органами державної влади суб'єктів РФ;
 - в) між вищими державними органами суб'єктів РФ;
- 3) за скаргами на порушення конституційних прав і свобод громадян, а також за запитами судів перевіряє конституційність закону, застосованого в конкретній справі;
- 4) дає тлумачення Конституції РФ;
- 5) дає висновок про дотримання встановленого порядку висування обвинувачення Президента РФ у державній зраді або скоєння іншого тяжкого злочину;
- 6) виступає із законодавчою ініціативою з питань свого відання.

Конституційний Суд РФ складається з дев'ятнадцяти суддів, які призначаються на посаду Радою Федерації за поданням Президента РФ. Повноваження Конституційного Суду РФ не обмежені певним терміном.

Суддею Конституційного Суду РФ може бути призначений громадянин РФ, який досяг на день призначення сорока років, з бездоганною репутацією, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи з юридичної професії не менше п'ятнадцяти років, володіє визнаною високою кваліфікацією в галузі права.

Пропозиції щодо кандидатів на посади суддів Конституційного Суду РФ можуть вноситися Президентові РФ членами Ради Федерації і депутатами Державної Думи, а також законодавчими (представницькими) органами суб'єктів РФ, вищими судовими органами і федеральними юридичними відомствами, всеросійськими юридичними спільнотами, юридичними науковими та навчальними закладами.

Кожен суддя Конституційного Суду РФ призначається на посаду в індивідуальному порядку таємним голосуванням. Призначеним на посаду судді Конституційного Суду РФ вважається особа, що отримала при голосуванні більшість від загального числа членів Ради Федерації.

Повноваження судді Конституційного Суду РФ не обмежені певним терміном. Граничний вік перебування на посаді судді Конституційного Суду РФ становить сімдесят років. Суддя Конституційного Суду РФ вважається таким, що вступив на посаду з моменту прийняття ним присяги. Його повноваження припиняються в останній день місяця, в якому йому виповнюється сімдесят років. Суддя Конституційного Суду РФ, який досяг граничного віку перебування на посаді судді, продовжує виконувати обов'язки судді до ухвалення підсумкового рішення по справі, розпочатого за його участю, або до призначення на посаду нового судді.

Примітно, що на Голову Конституційного Суду РФ встановлений граничний вік перебування на посаді судді не поширюється.

Голова Конституційного Суду РФ і два його заступника призначаються на посаду Радою Федерації за поданням Президента РФ строком на шість років з числа суддів Конституційного Суду РФ. Голова та заступники Голови Конституційного Суду РФ після закінчення терміну їх повноважень можуть бути призначені на посаду на новий термін.

Рішення Конституційного Суду РФ приймаються відкритим голосуванням шляхом поіменного опитування суддів. Головуючий у всіх випадках голосує останнім. Рішення Конституційного Суду РФ вважається прийнятим, як правило, за умови, що за нього проголосувала більшість суддів, які брали участь у голосуванні.

У разі, якщо при прийнятті рішення у справі про перевірку конституційності нормативного акту, договору між органами державної влади, міжнародного договору РФ голоси розділилися порівну, рішення вважається прийнятим на користь конституційності оспорюваного акта. Рішення по спорах про компетенцію у всіх випадках приймається більшістю голосів. Рішення про тлумачення Конституції РФ приймається більшістю не менше двох третин від загальної кількості суддів.

Суддя Конституційного Суду РФ не вправі утриматися при голосуванні або ухилитися від голосування.

У РФ діє інститут конституційної скарги. Правом на звернення до Конституційного Суду РФ з індивідуальною або колективною скаргою на порушення конституційних прав і свобод мають громадяни, чії права і свободи порушуються законом, застосованим в конкретній справі, і об'єднання громадян, а також інші органи та особи, зазначені у федеральному законі. При цьому, скарга на порушення законом конституційних прав і свобод допустима при двох умовах: закон зачіпає конституційні права і свободи громадян; закон застосований у конкретній справі, розгляд якої завершено в суді.

Відповідно до Федерального конституційного закону «Про судову систему Російської Федерації» суб'єктом РФ може створюватися конституційний (статутний) суд суб'єкта РФ для розгляду питань відповідності законів суб'єкта РФ, нормативних правових актів органів державної влади суб'єкта РФ, органів місцевого самоврядування суб'єкта РФ конституції (статуту) суб'єкта РФ, а також для тлумачення конституції (статуту) суб'єкта РФ.

Конституційний (статутний) суд суб'єкта РФ розглядає віднесені до його компетенції питання в порядку, встановленому законом суб'єкта РФ. Рішення конституційного (статутного) суду суб'єкта РФ, прийняте в межах його повноважень, не може бути переглянуте іншим судом.

Конституційні (статутні) суди не утворюють, на відміну від судів загальної юрисдикції та арбітражних судів, єдиної системи, очолюваної яким-небудь судовим органом. Конституційний Суд РФ не є вищою судовою інстанцією відносно конституційних (статутних) судів суб'єктів РФ. При цьому конституційні (статутні) суди входять у судову систему Росії, тобто на суддів цих судів поширюються всі гарантії та вимоги, передбачені Законом «Про статус суддів в Російській Федерації», за винятком порядку призначення на посаду та строку повноважень, які регулюються законами суб'єктів РФ.

Місцеве самоврядування в РФ, згідно зі ст. 130 Конституції РФ, забезпечує самостійне вирішення населенням питань місцевого значення, володіння, користування і розпорядження муніципальною власністю. Даний інститут становить одну з основ конституційного ладу РФ, визнається, гарантується і здійснюється на всій території РФ. Загальні правові, територіальні, організаційні та економічні засади організації місцевого самоврядування в РФ встановлені Федеральним законом «Про загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації», ним же визначаються державні гарантії його здійснення.

Відповідно до зазначеного Закону, місцеве самоврядування в РФ – це форма здійснення народом своєї влади, що забезпечує в межах, встановлених Конституцією, федеральними законами, а у випадках, встановлених федеральними законами, – законами суб'єктів РФ, самостійне і під свою відповідальність рішення населенням безпосередньо і (або) через органи місцевого самоврядування питань місцевого значення виходячи з інтересів населення з урахуванням історичних та інших місцевих традицій.

Розвитку місцевого самоврядування в Росії поклали початок земська (1864р.) і міська (1870р.) реформи імператора Олександра II. Положенням про земські установи 1864 року створювалися виборні губернські та повітові земські збори, які завідували місцевими господарськими справами. Створювалися три виборчі курії – повітових землевласників (потрібний високий майновий ценз), міська (учасники повинні були бути купцями або власниками підприємства певного розміру), сільська (без майнового цензу, але з триступеневою системою виборів).

Організація міського самоврядування визначалася Городовим положенням 1870 року, органами міського самоврядування були міські думи і управи. Поряд з губернськими, повітовими, міськими органами самоврядування діяли державні органи.

Після Жовтневої революції 1917 року в основу організації влади було покладено принцип єдність системи Рад як органів державної влади знизу доверху, місцеве самоврядування відкидалося.

До ідеї місцевого самоврядування повернулися в кінці 1980-х років у зв'язку з реформою державної влади в країні. Закон СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства» (1990 р.), Закон РРФСР «Про місцеве самоврядування» (1991 р.) зіграли велику роль у становленні місцевого самоврядування. Були розмежовані повноваження між місцевими радами та адміністраціями, введені судові та деякі інші гарантії місцевого самоврядування.

У 1993 році діяльність місцевих рад було припинено, розпорядчі повноваження передані місцевим адміністраціям, а вибори нових представницьких органів місцевого самоврядування були проведені у 1994р.

Громадяни РФ здійснюють місцеве самоврядування через участь у місцевих референдумах, муніципальних виборах, через інші форми прямого волевиявлення, а також через виборні та інші органи місцевого самоврядування.

До питань місцевого значення законодавством віднесений широкий спектр сфер суспільної діяльності. Умовно питання місцевого значення можна поділити на сім груп: 1) муніципальна власність і фінанси; 2) муніципальна соціально-культурна сфера; 3) житлово-комунальне та торговельне обслуговування населення; 4) муніципальна технічна інфраструктура: муніципальні енерго-, газо-, тепло- та водопостачання і каналізація; муніципальне дорожнє будівництво та утримання доріг місцевого значення; 5) природокористування; 6) територіальний розвиток; комплексний соціально-економічний розвиток муніципального утворення; регулювання планування і забудови території; 7) нормотворчість⁸⁹.

Територіальна основа місцевого самоврядування в РФ включає муніципальні утворення декількох рівнів. Перший рівень складають міські та сільські поселення. До складу території міського поселення можуть входити одне місто або одне селище, а також відповідно до генерального плану міського поселення – території, призначені для розвитку його соціальної, транспортної та іншої інфраструктури (включаючи території селищ і сільських населених пунктів, які не є муніципальними утвореннями). До складу території сільського поселення можуть входити, як правило, один сільський населений пункт або селище з чисельністю населення понад 1000 осіб (для території з високою щільністю населення – понад 3000 осіб) і (або) об'єднані спільною територією декілька сільських населених пунктів з чисельністю

⁸⁹ См.: Колушкін Е.И. Конституционное (государственное) право России. – М., 1999. – С. 358 – 359.

населення менше 1000 чоловік кожен (для території з високою щільністю населення – менше 3000 чоловік кожен).

Другий територіальний рівень місцевого самоврядування становлять муніципальні райони – кілька поселень або поселень і міжселенних територій, об'єднаних загальною територією, в межах якої місцеве самоврядування здійснюється з метою вирішення питань місцевого значення населенням безпосередньо і (або) через виборні та інші органи місцевого самоврядування, які можуть здійснювати окремі державні повноваження, передані органам місцевого самоврядування федеральними законами і законами суб'єктів РФ. Межі муніципального району встановлюються з урахуванням необхідності створення умов для вирішення питань місцевого значення міжселищного характеру органами місцевого самоврядування муніципального району, а також для здійснення на всій території муніципального району окремих державних повноважень, переданих зазначеним органам федеральними законами і законами суб'єктів РФ. Адміністративним центром муніципального району може вважатися місто (селище), що має статус міського округу і розташоване у межах муніципального району.

Окремим видом муніципальних утворень в РФ є міський округ – міське поселення, яке не входить до складу муніципального району та органи місцевого самоврядування якого здійснюють повноваження з вирішення питань місцевого значення поселення і питань місцевого значення муніципального району, а також можуть здійснювати окремі державні повноваження, передані органам місцевого самоврядування федеральними законами і законами суб'єктів РФ. Наділення міського поселення статусом міського округу здійснюється законом суб'єкта РФ при наявності сформованої соціальної, транспортної та іншої інфраструктури, необхідної для самостійного вирішення органами місцевого самоврядування міського поселення питань місцевого значення міського округу та здійснення окремих державних повноважень, переданих зазначеним органам федеральними законами і законами суб'єктів РФ, а також за наявності сформованої соціальної, транспортної та іншої інфраструктури, необхідної для самостійного вирішення органами місцевого самоврядування прилеглого (прилеглих) муніципального району (муніципальних районів) питань місцевого значення муніципального району та здійснення ними окремих делегованих державних повноважень. При наділенні міського поселення статусом міського округу враховуються перспективи розвитку міського поселення, підтверджені генеральним планом даного міського поселення.

Також до числа муніципальних утворень законом віднесена внутрішньоміська територія (внутрішньоміське муніципальне утворення) міста федерального значення – частина території міста федерального значення, в межах якої місцеве самоврядування здійснюється населенням безпосередньо і (або) через виборні та інші органи місцевого самоврядування.

Структуру органів місцевого самоврядування становлять представницький орган муніципального утворення, голова муніципального утворення, місцева адміністрація (виконавчо-розпорядчий орган муніципального утворення), контрольно-рахунковий орган муніципального утворення, інші органи та виборні посадові особи місцевого самоврядування, передбачені статутом муніципального утворення, що володіють власними повноваженнями у вирішенні питань місцевого значення.

Представницький орган поселення складається з депутатів, що обираються на муніципальних виборах. Представницький орган поселення не формується, якщо чисельність жителів поселення, що володіють виборчим правом, становить не більше 100 осіб. У цьому випадку повноваження представницького органу здійснюються сходом громадян.

Представницький орган муніципального району може складатися з голів поселень, що входять до складу муніципального району, і з депутатів представницьких органів вказаних поселень, що обираються представницькими органами поселень зі свого складу відповідно до рівної незалежно від чисельності населення поселення нормою представництва, а може обиратися на муніципальних виборах на основі загального рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. При цьому число депутатів, обраних від одного поселення, не може перевищувати дві п'яті від встановленої чисельності представницького органу муніципального району.

У виключній компетенції представницького органу муніципального утворення знаходяться: 1) прийняття статуту муніципального утворення і внесення до нього змін і доповнень; 2) затвердження місцевого бюджету та звіту про його виконання; 3) встановлення, зміна та скасування місцевих податків і зборів; 4) прийняття планів та програм розвитку муніципального освіти, затвердження звітів про їх виконання; 5) визначення порядку управління та розпорядження майном, що перебуває в муніципальній власності; 6) визначення порядку прийняття рішень про створення, реорганізації та ліквідації муніципальних підприємств, а також про встановлення тарифів на послуги муніципальних підприємств та установ, виконання робіт, за винятком випадків, передбачених федеральними законами; 7) визначення порядку участі муніципального утворення в організаціях міжмуніципальної співпраці; 8) визначення порядку матеріально-технічного та організаційного забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування; 9) контроль за виконанням органами місцевого самоврядування та посадовими особами місцевого самоврядування повноважень щодо вирішення питань місцевого значення; 10) прийняття рішення про видалення глави муніципального утворення у відставку.

Глава муніципального утворення є вищою посадовою особою муніципального утворення і наділяється статутом муніципального утворення відповідно до цієї статті власними повноваженнями у вирішенні питань місцевого значення.

Глава муніципального утворення відповідно до статуту муніципального утворення обирається на муніципальних виборах або представницьким органом муніципального утворення зі свого складу. У поселенні з чисельністю жителів, що володіють виборчим правом, не більше 100 чоловік голова муніципального утворення обирається на сході громадян, здійснює повноваження представницького органу муніципального утворення і виконує повноваження голови місцевої адміністрації. Однак, у разі обрання на муніципальних виборах він або входить до складу представницького органу муніципального утворення з правом вирішального голосу і виконує повноваження його голови, або очолює місцеву адміністрацію. А в разі обрання представницьким органом муніципального утворення виконує повноваження його голови. Дана посадова особа не може одночасно виконувати повноваження голови представницького органу муніципального утворення та повноваження голови місцевої адміністрації.

Глава муніципального утворення виконує такі повноваження: 1) представляє муніципальне утворення у відносинах з органами місцевого самоврядування інших муніципальних утворень, органами державної влади, громадянами та організаціями, без довіреності діє від імені муніципального утворення; 2) підписує і оприлюднює в порядку, встановленому статутом муніципального утворення, нормативні правові акти, прийняті представницьким органом муніципального утворення; 3) видає в межах своїх повноважень правові акти; 4) має право вимагати скликання позачергового засідання представницького органу муніципального утворення; 5) забезпечує здійснення органами місцевого самоврядування повноважень щодо вирішення питань місцевого значення та окремих державних повноважень, переданих органам місцевого самоврядування федеральними законами і законами суб'єкта РФ.

Глава муніципального утворення підконтрольний і підзвітний населенню і представницькому органу муніципального утворення. Глава муніципального утворення надає представницькому органу муніципального утворення щорічні звіти про результати своєї діяльності, а в разі, якщо глава муніципального утворення очолює місцеву адміністрацію, – про результати діяльності місцевої адміністрації та інших підвідомчих йому органів місцевого самоврядування, в тому числі про вирішення питань, поставлених представницьким органом муніципального утворення.

Місцева адміністрація як виконавчо-розпорядчий орган муніципального утворення наділяється статутом муніципального утворення повноваженнями у вирішенні питань місцевого значення та повноваженнями для здійснення окремих державних повноважень, переданих органам місцевого самоврядування федеральними законами і законами суб'єктів РФ. Місцевою адміністрацією керує голова місцевої адміністрації на засадах єдиноначальності.

Главою місцевої адміністрації є глава муніципального утворення або особа, яка призначається на посаду голови місцевої адміністрації за контрактом, що укладається за результатами конкурсу на заміщення зазначеної посади на строк повноважень, який визначається статутом муніципального утворення. Контракт з головою місцевої адміністрації укладається на термін повноважень представницького органу муніципального утворення, який прийняв рішення про призначення особи на посаду голови місцевої адміністрації (до дня початку роботи представницького органу муніципального утворення нового скликання), але не менше ніж на два роки.

Голова місцевої адміністрації, який здійснює свої повноваження на основі контракту: 1) підконтрольний і підзвітний представницькому органу муніципального утворення; 2) представляє представницькому органу муніципального утворення щорічні звіти про результати своєї діяльності та діяльності місцевої адміністрації, в тому числі про вирішення питань, поставлених представницьким органом муніципального утворення; 3) забезпечує здійснення місцевою адміністрацією повноважень щодо вирішення питань місцевого значення та окремих державних повноважень, переданих органам місцевого самоврядування федеральними законами і законами суб'єкта РФ.

Місцева адміністрація має права юридичної особи. Її структура затверджується представницьким органом муніципального утворення за поданням голови місцевої адміністрації. У структуру місцевої адміністрації можуть входити галузеві (функціональні) і територіальні органи місцевої адміністрації.

Питання для самоконтролю.

Які державні утворення передували Російській Федерації?

Назвіть основні конституційні акти Росії у ХХ ст.

Якими особливостями характеризувався радянський період державотворення?

Яким є порядок внесення змін до Конституції РФ?

Учасником яких основних конвенцій з прав людини є Росія?

Яка партія в Росії є домінуючою?

Що собою являють федеративні округи в Росії?

У чому полягає особливість російського федералізму?

Який механізм стримувань і противаг запроваджений в Росії?

Якою є модель конституційного контролю в Росії?

Яка модель місцевого самоврядування запроваджена в РФ?

Рекомендована література.

Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России. – М., 2003.

Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь мир», 1998.

Кравец И.А. Российский конституционализм: проблемы становления, развития и осуществления. – СПб.: Издательство Р.Асланова «Юридический центр «Пресс», 2005.

Краснов М.А., Шаблинский И.Г. Российская система власти: треугольник с одним углом. – М.: Институт права и публичной политики, 2008.

Кутафин О.Е. Российский конституционализм. – М.: Норма, 2008.

Лучин В.О. Конституция Российской Федерации: проблемы реализации. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.

Основы конституционного строя России: двадцать лет развития / Под ред. А.Н. Медушевского, послесловие В.Б.Пастухова. – М.: Институт права и публичной политики, 2013.

ТЕМА 19. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО КОРОЛІВСТВА САУДІВСЬКА АРАВІЯ.

Тема присвячена знайомству з Королівством Саудівська Аравія як з державою, особливостями форми правління, державного устрою та політико-правового режиму здійснення державної влади, місцевого управління та самоврядування в державі.

Цілі вивчення теми:

– ознайомитися з загальними відомостями про державу Саудівська Аравія;

– зрозуміти особливості конституційного розвитку Саудівська Аравія;

– мати загальне уявлення про конституційний лад Саудівської Аравії;

– вивчити особливості здійснення державної влади в Саудівській Аравії.

Ключові терміни і поняття: Король, Консультативна Рада, Рада міністрів, Основний нізам правління, шаріат, ваххабізм, Вища судова рада, муніципальне управління.

Загальна інформація про державу. Саудівська Аравія – найбільша держава на Аравійському півострові. Межує з Йорданією, Іраком і Кувейтом на півночі, Катаром і Об'єднаними Арабськими Еміратами на сході, Оманом на південному сході і Єменом на півдні. Омивається Перською затокою на північному сході і Червоним морем – на заході.

Чисельність населення – 27,6 млн чол., з них 92,8% -100% мусульман.
Державна мова – арабська. Столиця – Ер-Ріяд. Грошова одиниця – саудівський ріал. Державний устрій – абсолютна теократична монархія. Саудівська Аравія унітарна держава, складається з 13 адміністративно-територіальних одиниць.

Ісламський календар Саудівської Аравії. Ісламський календар – місячний календар, використовуваний в ісламі для визначення релігійних свят, а так само офіційний календар Саудівської Аравії. Літочислення ведеться від Хіджри (16 липня 622 р.н.е.) – дати переселення пророка Мухаммеда і перших мусульман з Мекки в Медину. Тому в мусульманських країнах календар називають календарем Хіджри. Зараз в Саудівській Аравії 1435 р. (2013 р. за григоріанським календарем). Рік складається з 12-місячних місяців і містить близько 354 днів, що на 10 або 11 днів менше сонячного р.. З цієї причини дні мусульманських релігійних свят кожен рік зсуваються відносно григоріанського календаря. Добу, згідно з мусульманським календарем, починаються в момент заходу сонця, а не опівночі, як у григоріанському календарі⁹⁰.

Державними символами Саудівської Аравії є прапор, герб і гімн.

Прапор Саудівської Аравії являє собою прямокутне зелене полотнище, у центрі прапора – напис «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед – пророк Аллаха», під яким зображений оголений меч. Для того, щоб напис читався з обох сторін, прапор зшивається з двох однакових полотнищ. Меч символізує перемоги засновника країни – Абдель-Азіза Ібн-Сауда. Прапор не опускається ніколи.

Державний герб – зображення двох перехрещених мечів, між якими розташована пальма. Пальма символізує головне дерево Саудівської Аравії. Мечі символізують два роду, які заснували сучасну Саудівську Аравію: рід Аль Сауд і рід Аль Шейх.

«Аш аль-Малік» (араб. – «Хай живе Король») – державний гімн Королівства Саудівська Аравія з 1950 р. Текст був написаний в 1935 р. Ібрагімом Хафаджі.

Саудівська Аравія є однією з небагатьох країн, яка відмовилася визнати деякі статті Загальної декларації прав людини, прийнятої ООН у 1948 р.⁹¹, але у 2010 р. ратифікувала Арабську хартію прав людини, прийняту Лігою арабських держав у 2004 р.

Священі міста Королівства Саудівська Аравія. Саудівська Аравія є центром ісламського світу. У Саудівській Аравії знаходяться два священних міста мусульман – Мекка і Медіна. Обидва міста є

⁹⁰ Исламский календарь [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://sawab.ru/2011/10/16/islamskiy-kalendar/>

⁹¹ Восточный вектор внешней политики Кыргызстана : Азиатско-Тихоокеанский регион и Ближний Восток / под общ. ред. А.Л. Салиева. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2011.

центром паломництва мусульман зі всього світу. У Мекці близько 570 р. народився засновник ісламу пророк Муххамад (Мухаммед). Тут приблизно у 610 р. він почав проповідувати свої ідеї, на основі яких і виникла нова релігія – іслам. У 624 р., перебуваючи у вигнанні в Медіні, пророк Муххамад ввів правило, відповідно до якого його послідовники, за якими закріпилася назва "мусульмани", повинні під час молитви звертатися в бік Мекки. Медіна – друге священне місто ісламу, після Мекки. Медіна стала першим містом, де утвердився іслам. Тут у 632 р. пророк Муххамад помер, тут знаходиться його могила. Немусульманам відвідування Мекки і Медіни заборонено⁹².

Історія конституційного розвитку Королівства Саудівська Аравія. Ще у XVIII ст. клан Саудитів в союзі з Мухаммедом Ібн Абд аль-Ваххабом і його послідовниками почав рух об'єднання, який завершився у 1902 р. встановленням панування Саудидів над Ер-Ріядом – теперішньою столицею Саудівської Аравії. У 1932 р. процес об'єднання було офіційно завершено проголошенням Королівства Саудівської Аравії, в тому ж році Абдель Азіз ібн Сауд став першим Королем Саудівської Аравії. Абдель Азіз ібн Сауд дотримувався релігійно-політичного руху в ісламі – ваххабізм. В результаті чого ваххабізм став головною ісламською доктриною у даній країні, що наклало свій відбиток на суспільний і державний лад, на формування правової системи Королівства. Сама назва країни – Саудівська Аравія – означає, що вона контролюється кланом Саудидів⁹³.

Ваххабізм – офіційна релігійна доктрина Саудівської Аравії, релігійно-політична течія, що закликає до повернення до чистоти раннього ісламу часів Мухаммада, найсуворішому дотриманню принципів єдиногобожжя, відмови від поклоніння святим, відмови від запозичення нововведень. XVIII століття – час появи ваххабізму, засновником якого був Мухаммед ібн Абд аль-Ваххаб (1704-1792). Важливе місце в ваххабізмі займає положення про «священну війну» – джихад – проти всіх безбожників. До безбожників зараховуються всі, хто не сповідує ваххабізм, навіть мусульмани⁹⁴.

Усі наступні Королі Саудівської Аравії є синами Абдель Азіз ібн Сауда. Це зумовило зберігання досі надзвичайно високого авторитету саудівської династії у широких верств населення. У літературі зазначається, що фактично в Саудівській Аравії склалася не стільки

⁹² Мекка и Медина [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: <http://milura.narod.ru/makkah/>

⁹³ История Саудовской Аравии (1745-1973 гг.) / под общ. ред. Васильева А.М. – Москва: изд-во НАУКА, 1982. – 616 с.

⁹⁴ Ислямов Р.В. К вопросу о роли и месте учения Мухаммада ибн Аль-Ваххаба в процессе образования Королевства Саудовская Аравия (2-я половина XVIII века -1932г.) / Р. В. Ислямов // Материалы II Всероссийской молодежной научно-практической конференции «Современные проблемы и перспективы развития исламоведения, востоковедения и тюркологии» / Под общ. ред. Д. В. Мухетдинова. – Нижний Новгород: Издательский дом «Медина», 2009. – С.10-13.

абсолютна влада самого монарха, скільки абсолютна влада клану, який виділився історично в правлячий. Король тут виступає персоніфікованим носієм влади клану, визнаного панівним плем'ям. До того ж в умовах відсутності опозиційних партій і організацій, які могли б загрожувати внутрішньополітичній стабільності, і значного зростання добробуту населення, прямо пов'язаного з доходами від нафти, формування капіталістичних відносин відбувалося більш спокійно і не викликало різких змін у сфері влади і управління.⁹⁵

З моменту виникнення ісламу в VII ст. н.е. і аж до утворення Королівства Саудівської Аравії в 1932 р. мусульманське право було основою правової системи країни, хоча і взаємодіяло з місцевими традиціями і звичаями.

В даний час правова система країни продовжує повністю орієнтуватися на мусульманське право. Можна сказати, що мусульманське право є стрижнем правової системи Саудівської Аравії. Шаріат для всіх мусульман є основою права, його джерелом і запорукою їх існування в суспільстві. Мусульмани дотримуються норм шаріату, які диктують їм їх ісламське віровчення. З основ шаріату беруть початок принципи прав людини та їх правильні поняття, особливо що стосуються свободи людини. Застосування шаріату є стримуючим початком для мусульманської громади, щоб уникнути розповсюдження несправедливості й аморальності, зростання злочинності і розпаду сім'ї.⁹⁶

Шаріат (араб. правильний шлях, спосіб дії) – сукупність правових, канонічно-традиційних, морально-етичних і релігійних норм ісламу, що охоплюють значну частину життя мусульманина і проголошувана в ісламі як «вічне і незмінне Божественне встановлення. Шаріат спирається на Коран і сунну; включає елементи конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, сімейного та процесуального права, а також моральні, етичні норми без скільки-небудь детального поділу.

Для подальшого розгляду і розуміння державного ладу Саудівської Аравії необхідно розуміти, чим є мусульманське право. Дослідники мусульманського права зазвичай звертають увагу на дві його характерні риси і взаємообумовлені особливості – релігійне походження і тісний нерозривний зв'язок юридичних приписів з релігійними нормами ісламу. На думку І. Шахта, в ісламі релігійні та моральні правила поведінки обіймають всі вчинки людини, не залишаючи місця для суто юридичних норм. Мухаммад Фарук ан-Набхан, відзначаючи тісний зв'язок в мусульманському праві юридичних правил поведінки з нормами моралі, а також із загальними цілями та інтересами ісламу як релігії, стверджує, що

⁹⁵ Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов / под общ. ред. проф. М. Баглая. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – С.754-755.

⁹⁶ Мухсин ат-Турки А. Ислам и права человека (взгляд Саудовской Аравии) / А. Мухсин ат-Турки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kavkaznasledie.ru/archives/1510/3>

в загальному комплексі нормативних приписів шаріату релігійні і «цивільні» норми не розрізняються. Дійсно, тісний взаємозв'язок правових і релігійних приписів ісламу, релігійна основа мусульманського права, його «мусульманський» характер не викликають сумнівів. Це реальний факт, який підтверджується аналізом особливостей мусульманського права як системи діючих юридичних норм. У першу чергу мова йде про загальний для всіх нормативних положень ісламу походження. Так, основними джерелами мусульманського права – як і неюридичних норм ісламу – визнаються Коран і сунна⁹⁷.

Саудівська Аравія відноситься до типу країн, де мусульманське право продовжує застосовуватися максимально широко. Насамперед його норми і принципи надають глибокий вплив на конституційне законодавство і сформовану тут форму правління. У Саудівській Аравії мусульманське право ніколи не поступалося своїй ролі домінуючого джерела права⁹⁸, але в умовах економічного та промислового піднесення Саудівської Аравії необхідно було пристосувати «шаріат» до вимог сучасного суспільства. Саудівські улеми знайшли вихід – у відповідності з класифікацією правознавців раннього ісламу, всі людські дії розбивалися на 5 категорій: 1) ті, які Аллах чітко вимагав; 2) рекомендував; 3) був байдужий; 4) засуджував; 5) забороняв. Держава обрала сферу законодавства 3-ї категорії, коли Аллах залишався байдужим. Використовуючи цю лазівку, в Саудівській Аравії вже з 20-х рр. стали вводитися «нізами» – статути або «марсуми» – королівські декрети, які формально законами не вважалися, але фактично були ними. Саудівські суди, засновані на шаріаті були змушені передати частину функцій торговим і промисловим палатам⁹⁹.

У Саудівської Аравії довгий час відмовлялись від ідеї прийняти писану конституцію, наполягаючи, що конституція у державі вже існує, це – Коран.¹⁰⁰ Саудівська Аравія була заснована у 1932 р., але тільки через тридцять років (у 1962 р.) уряд країни започав програму реформ, в якій говорилося, що: «настав час прийняти основний закон держави...який би чітко визначив основні принципи діяльності уряду та взаємовідносини між керівниками та керуєними; врегулював діяльність органів влади та внутрішні взаємовідносини між ними; закріпив би права підданих, включаючи свободу думки та слова обмежене лише ісламською вірою та громадським порядком.» Ще через тридцять років був прийнятий такий акт, він отримав назву Основний низам правління.¹⁰¹

⁹⁷ Мусульманское право. Вопросы теории и практики / под общ. Ред. Л.Р. Сюкияйнен. – Москва: Изд-во НАУКА, 1986. – С.7-29.

⁹⁸ Там само. С. 27-29.

⁹⁹ Старостина С.А. История мусульманского государства и права. Учебно-методическое пособие. / С. А. Старостина. – Калининград: КЮИ МВД России, 2002. – Ч.2. – С. 46.

¹⁰⁰ Empty reforms; Saudi Arabia's New Basic Laws / Human rights watch. – 1992. – May. – P. 9.

¹⁰¹ Там само. P. 5-7.

Конституційні акти Саудівської Аравії. Саудівська Аравія є країною релігійної правової родини, а тому не має конституції у її сучасному розумінні. Роль Конституції Саудівської Аравії *de jure* виконують священні книги ісламу – Коран та Сунна, про що зазначено у ст. 1 Основного низаму правління 1992 р.. Цей акт є конституцією *de facto*. Його текст поділено на 10 глав, що містять 83 статті. Першу главу присвячено основним принципам державного ладу Саудівської Аравії, другу – монарху та особливостям монархічної форми правління. Положення Глави 2 розвинено у Главі 6, яка присвячена організації державної влади у країні.

Основи правового статусу особи закладають дві глави Основний низам правління: Глава 3 присвячена родині як основній ячeyці суспільства у Саудівській Аравії, а Глава 5 містить перелік основних прав і свобод людини.

Основний низам правління приділяє значну увагу економічним та фінансовим питанням життя держави. Зокрема, Глава 4 стосується економічного життя, Глава 7 – регулювання фінансових взаємовідносин законами та бюджетних питань, а Глава 8 передбачає обов'язковість проведення аудиту діяльності низки органів державної влади.

Отже, Основний низам правління за своєю структурою і змістом нагадує багато світових конституцій. Але у статті 1 Основного низама правління закріплено, що Конституція Королівства Саудівська Аравія – Книга Всевишнього Аллаха і сунна Його Пророка. Це є наочним прикладом пріоритету релігійних норм. Ісламська релігія є стрижнем актів конституційного характеру Королівства Саудівська Аравія. Будучи прапором і ідеологією об'єднання Аравії початку минулого століття, обумовлюючи легітимність всіх наступних перетворень в Королівстві, будучи основою національної єдності, зовнішньої і внутрішньої політики країни, ісламська релігія і мусульманський спосіб життя отримали юридичне закріплення в низамах короля Фахда. При цьому положення інших категорій осіб (не мусульман) і питання іншого способу життя повністю виключені з основних принципів устрою держави.¹⁰²

Основним низамом правління Саудівської Аравії не передбачено особливого порядку внесення змін до цього акту. Відповідно до ст. 83, зміни вносяться таким самим чином, яким було проголошено Основний низам правління.

Відповідно до ст. 82, призупинення дії статей Основного низаму правління не допускається. Тимчасове призупинення їх дії можливо виключно у воєнний час або при оголошенні надзвичайної ситуації на основі відповідного положення.

¹⁰²Зайцева Е.В. Конституционно-правовое развитие мусульманских государств (на примере Исламской Республики Пакистан, Королевства Саудовской Аравия, Республики Судан): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. / Е. В. Зайцева. – М., 2004. – 243 с.

Поряд з Основним низамом правління 1 березня 1992 р. Король Фахд проголосив ще два декрети « Положення про Меджліс аш-шуру» та «Порядок управління у провінціях», які повинні були регламентувати порядок управління державою. Ці декрети, за словами короля, повинні «документально закріпити те, що вже існує»¹⁰³

Можна сказати, що на основі таких правових актів з урахуванням основ мусульманського права і сформований сучасний конституційний лад Саудівської Аравії.

Конституційний статус особистості у Саудівській Аравії визначається виходячи з того, що офіційною релігією у державі є іслам. Багато положень Основного низама правління підкреслюють значимість ісламської віри, її першорядність і важливість. Прикладом є Розділ 3 «Основи саудівського суспільства». Основний низам правління закріплює, що основою саудівського суспільства є сім'я. Її члени повинні виховуватися на основі ісламської віри передбаченою нею відданості і покорі Всевишньому Аллаху, Його Пророку і представникам влади, поважати закони і виконувати їх, любити і цінувати свою Вітчизну і її славу історію. Держава прагне до зміцнення уз сім'ї, збереженню арабських і ісламських сімейних цінностей, прояву турботи про всіх її членах, створенню необхідних умов для підвищення їхнього добробуту та розвитку здібностей. Саудівське суспільство ґрунтується на сповідуванні його членами ісламу, їх благочестивому, дбайливому і солідарному взаємному відношенні без будь-яких протиріч. Зміцнення національної єдності є обов'язком кожного. Держава перешкоджає всім діям, що вносять розкол, смуту і роз'єднаність.¹⁰⁴

Основний низам правління проголошує Саудівську Аравію соціальною державою. Цього вдається досягнути за рахунок того, що державний бюджет формується здебільшого не з податкових надходжень, а з надходжень з продажу нафти. Відповідно, соціальні та культурні права у державі реалізовано на високому рівні. Наприклад, медична допомога є безоплатою, отримання вищої освіти за кордоном заохочується шляхом її оплати за рахунок коштів державного бюджету, а щомісячні виплати безробітним становлять приблизно 600 доларів США на місяць.

Доступ до соціальних та культурних благ, як і в інших державах, залежить від наявності або відсутності у особи підданства.

У Саудівській Аравії існує досить суворе законодавство про громадянство (підданство). Перш за все законодавство передбачає отримання підданства Саудівської Аравії за народженням. При визначенні підданства за народженням пріоритетне значення має громадянство

¹⁰³ Комерова И. В. Законодательная деятельность правящего режима в Саудовском Королевстве в начале 90-х гг. XX в. / И. В. Комерова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 63-1. – С. 146-147.

¹⁰⁴ Основний Низам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. // Конституції зарубіжних країн: Навч. посіб. / за заг.ред. к.ю.н., доц. В.О. Серьогіна. – Х.: «Фінн», 2009.

(підданство) батька. Підданим Саудівської Аравії визнається будь-яка особа, що народилася у Королівстві Саудівська Аравія або за її межами, чий батько та мати є підданими Саудівської Аравії, або чия мати є підданою Саудівської Аравії, а батько невідомий або є особою без громадянства. Будь-яка особа, що народилася у Саудівській Аравії, батьки якої є іноземцями, або мати якої є підданою Саудівської Аравії, а батько – іноземцем, визнається іноземцем.

Тим не менш законодавство Саудівської Аравії передбачає, що особа, яка народилася від батька – іноземця та матері – підданої Саудівської Аравії, може отримати підданство Саудівської Аравії при досягненні повноліття за наступних умов: наявність посвідки на постійне проживання при досягненні повноліття; наявність зразкової поведінки, відсутність судимості за кримінальні злочини або тюремного ув'язнення за моральні злочини на термін більше 6 місяців; знання арабської мови; звернення з клопотанням про надання саудівського підданства протягом одного р. з дня настання повноліття.

Законодавство Саудівської Аравії також передбачає можливість натуралізації – набуття підданства Саудівської Аравії на основі добровільного бажання здобувача підданства. Будь-яка особа може прийняти підданство Саудівської Аравії, якщо вона виконає наступні умови: досягнення повноліття, наявність посвідки на постійне проживання протягом останніх десяти років; відсутність слабоумства і фізичної інвалідності; відсутність судимості за кримінальні злочини або відсутність тюремного ув'язнення за моральні злочини на термін більше 6 місяців; наявність зразкової поведінки; наявність легальних джерел доходів.

Для осіб, які отримала підданство Королівства Саудівська Аравія шляхом натуралізації законодавством передбачена можливість позбавлення їх підданства протягом перших п'яти років з моменту надбання підданства у двох наступних випадках:

- 1) якщо особа була покарана за кримінальний злочин або за злочин, покарання за яке, передбачено більше одного р.;
- 2) якщо буде доведено, що особа скоїла правопорушення, яке посягає на суспільну безпеку або якщо буде доведено, що особа скоїла якісь дії, що роблять перебування цієї особи в країні небажаним.

Законодавство Саудівської Аравії передбачає також підстави для втрати підданства Саудівської Аравії. Такими підставами є: якщо особа набула громадянство іншої країни; якщо особа вступила на службу до збройних сил іноземної держави без дозволу уряду Саудівської Аравії; якщо особа працює на інтереси іншої країни, яка знаходиться у стані війни з Королівством Саудівська Аравія; якщо особа отримала роботу в іншій державі або міжнародній організації та продовжує там працювати,

незважаючи на отримання від уряду Саудівської Аравії наказу покинуту цю роботу.¹⁰⁵

В одному загальному положенні Основного низаму закріплено, що: «держава повинна захищати права людини відповідно до шариату». Це було вперше в Саудівській Аравії формальне визнання урядом концепції прав людини.

Положення про правовий статус особистості в Основному низамі правління закріплено досить лаконічно. Як пише відомий російський вчений Р. Хунов, «у Конституціях арабських країн досить чітко простежується переважаюче становище держави над особистістю, фактичний примат вищих органів державної влади»¹⁰⁶. Саудівська Аравія не є виключенням. Основний низам правління гарантує лише деякі права і свободи підданих Королівства. Закріплені особисті права та свободи (гарантування недоторканності житлових приміщень підданих: вхід до них здійснюється виключно з дозволу власника, обшук житлових приміщень проводиться тільки у випадках, встановлених відповідним законом; гарантований захист поштово-телеграфної листування, телефонних переговорів та інших видів зв'язку; їх перегляд або прослуховування здійснюються виключно у випадках, визначених законом); економічні права (Свобода приватної власності та її недоторканність гарантовані державою, конфіскація приватної власності можлива тільки за судовим рішенням; Надання державою кожному працездатному підданому можливості трудитися в будь-якій сфері діяльності).

Перелік прав та свобод є досить вузьким: навіть такі природні права людини, як право на життя, право на повагу честі та гідності відсутні в основному низамі.

Обов'язком осіб, що проживають на території Королівства Саудівська Аравія є дотримання законів держави, повага до цінностей саудівського суспільства, його традицій. Обов'язком кожного підданого є захист ісламської віри та Вітчизни. Піддані та іноземці повинні дбайливо відноситися до державної власності.

В Основному низамі правління є цікаве положення про обов'язки держави. Можна вважати, що це ті обов'язки, які держава бере перед своїм народом та тим самим надає додаткові права своїм підданим. Такими обов'язками є: зміцнення арабської сім'ї, збереження ісламських сімейних цінностей; перешкоджання будь-яким діям, що вносять у суспільство розкол, смуту, роз'єднанність; охорона державної власності; захист ісламської віри; турбота про науку, культуру, літературу, заохочення до наукових досліджень; забезпечення загальної освіти; охороні здоров'я,

¹⁰⁵Saudi Arabian Nationality Regulations // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.refworld.org/docid/3fb9eb6d2.html>

¹⁰⁶ Хунов Р. Особенности конституционного статуса личности в исламском праве / Р. Хунов // Право и жизнь. – 2003. – № 5. – С. 27-29.

захист здоров'я кожного підданого, збереження, захист і поліпшення стану навколишнього середовища; забезпечення безпеки підданих і іноземців на території Королівства.

Незважаючи на те, що Основний низам правління був прийнятий у ХХ столітті положення про права людини не знайшли в ньому достатнього розвитку. Безумовно іноді проблеми конституційного статусу громадянина вирішуються на основі сталих століттями традицій і норм шаріату: спадкування, шлюбно-сімейні відносини, відносини дітей і батьків, релігійний статус людини, майнові відносини і т.д. Все це «створює додаткову неточність у визначенні конституційного статусу особистості», а неконкретність і декларативність ряду основних прав і свобод ще більше посилюють «пробільність» правового становища особистості – стверджує Б.І.Ісмаїлов¹⁰⁷. Проте не всі вчені дотримуються такої точки зору.

Релігійна ситуація у Саудівській Аравії. Абсолютна більшість громадян належить до течії ісламу, що називають ваххабізм. У східній провінції країни проживає два млн. шиїтів, є також групи неортодоксальних исмаїлитів. До цих пір зберігається дискримінація щодо проживають в країні шиїтів, для них як і раніше закрито будь-яке просування по соціальних сходах. Для немусульман практично повністю заборонене будь-яке публічне сповідання їх віри, хоча серед іноземців, що проживають в країні, чимало індуїстів, буддистів і християн¹⁰⁸.

Абдулла ібн Абд аль-Мухсін ат-Турки у своїй роботі «Іслам і права людини (погляд Саудівської Аравії)» стверджує, що розбіжності з питань прав людини між мусульманськими та європейськими правознавцями виникають в результаті відмінності між ісламом і західною думкою щодо прав людини: «будь-яке право людини як такого в ісламі є результатом того, що утвердилося в шаріатських нормах, зафіксованих у Корані або сунні пророка, а не результатом якогось суспільного чи політичного розвитку, як це має місце в європейському мисленні, яке познайомилося з тим, що називається правами людини, лише в сучасну епоху після тривалого розвитку та інтенсифікації досліджень у правовій та соціально-політичній галузях.» В підтвердження своїх слів автор наводить цитату з Корану, що гарантує право на життя: «... і не вбивайте душу, яку Аллах оголосив недоторканною, інакше як по праву...»¹⁰⁹ Можливо, що закріплення правового статусу особистості в Корані (головному джерелі права Саудівської Аравії) і є однією з причин відсутності детального закріплення прав людини в Основному низамі правління Королівства Саудівська Аравія.

¹⁰⁷ Исмаилов Б.И. Конституционно-правовой статус личности в странах арабского востока / Конституционно-правовой статус личности в странах арабского востока / Б. И. Исмаилов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum5770/print5771.html>

¹⁰⁸ Empty reforms; Saudi Arabia's new Basic laws. P. 37-39.

¹⁰⁹ Мухсин ат-Турки А. Вказ. праця.

Проблема захисту прав та свобод у Саудівській Аравії стоїть дуже гостро. За даними доповіді організації "Міжнародна амністія" керівництво країни перешкоджає всім спробам міжнародних правозахисних організацій вплинути на роботу органів правосуддя, розглядаючи подібні спроби як втручання у свої внутрішні справи. Разом з тим, не можна не відзначити деяке пом'якшення позиції Саудівської Аравії щодо загальноновизнаних стандартів у галузі прав людини. Так, у січні 1996 р. Ер-Ріяд все ж приєднався (правда, з великими застереженнями) до Конвенції про права дитини 1989 р., а в серпні 1997 р. на засіданні Ради Міністрів було прийнято рішення приєднатися або ратифікувати Конвенцію 1984 р. проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання.¹¹⁰ По даним на 2012 проблема захисту прав людини в Саудівській Аравії, як і раніше актуальна, і потребує свого вирішення. Міжнародна спільнота засуджує дії Саудівської Аравії та закликає державу припинити порушення прав людини. За даними *Human Rights Watch*, у Саудівській Аравії продовжуються порушення прав жінок та дітей, тривають порушення свободи слова та свободи віросповідання. У державі продовжуються свавільні арести та затримання, тортури та інші види жорстокого поводження, збільшилася кількість смертельних вироків, застосовується смертельні вирок для дітей¹¹¹.

Цікаві факти про права жінок у Саудівській Аравії. Особливо гостро стоїть питання про права жінок в Саудівській Аравії. Жінки королівства обмежені в правах і свободах більшою мірою, ніж у будь-якій країні Близького Сходу та Північної Африки. Саудівська Аравія – єдина країна в світі, де жінкам, в тому числі іноземкам, заборонено керувати машиною. У 2011 р. Суд Саудівської Аравії визнав винною 30-річну Шему Гассанію у порушенні закону Королівства, який забороняє жінкам водити автомобіль. За поїздки за кермом порушниця було призначено покарання у вигляді 10 ударів батоном. Цього покарання їй вдалося уникнути тільки завдяки скасування вир. Королем.¹¹²

У 2012 р. на Олімпіаді в Лондоні в складі збірної Саудівської Аравії вперше взяли участь дві жінки. До цього часу в Саудівській Аравії участь жінок в олімпійських іграх було під забороною.

Саудівська Аравія отримує багато нарікань від міжнародних правозахисних організацій не тільки стосовно порушень принципу рівності жінок і чоловіків, але й стосовно істотних обмежень громадянських (особистих) прав.

¹¹⁰ Беккин В.И. Международная амнистия и права человека в мусульманском праве (на примере Саудовской Аравии) / В. И. Беккин // Востоковедный сборник. – М.: 1999. – С. 31.

¹¹¹ World Report 2012: Saudi Arabia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrw.org/print/world-report-2012/world-report-2012-saudi-arabia>

¹¹² Король Саудовской Аравии помиловал женщину, которую должны были высечь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti.az/news/90968/news.php?id=129177>

Законодавство Саудівської Аравії передбачає досить жорстоку систему покарань. Засноване на шаріаті кримінальне право Саудівської Аравії поширюється і на немусульман, у тому числі іноземців (відомо чимало випадків покарання іноземців за злочини категорії Хадда і кікас).

Система покарань у Саудівській Аравії. Система покарань у кримінальному праві Саудівської Аравії включає, зокрема, смертну кару і тілесні покарання.

Смертна кара в Саудівській Аравії застосовується досить широко за ряд злочинів категорії Хадда (розбій, позашлюбні статеві стосунки, віровідступництво, бунт), умисне вбивство (злочин категорії кікас), а також за окремі злочини категорії тазір (наприклад, зберігання, поширення і виготовлення наркотиків)¹¹³.

Саудівська Аравія залишається єдиною країною, де страта здійснюється в тому числі шляхом відсікання голови. Крім обезголовлювання арабської шаблею застосовується також побиття камінням і розстріл. Більшість казні проходить публічно. Слід зазначити, що в Королівстві Садовська Аравія найнижчий рівень вбивств.

Крім того у Саудівській Аравії існують і інші види покарання (відрубання рук, тощо). Проте історіки говорять, що вони застосовуються нечасто. «Що стосується такого злочину, як крадіжка, і відрубання рук в покарання за крадіжку, то потрібно зазначити, що крайні міри покарання застосовувалися значно рідше, ніж це здається з боку, так як для них існував ряд обмежень. Факт крадіжки повинен бути встановлений, злодій повинен бути повнолітнім і нормальним і діяти з власної волі. Об'єкт пограбування повинен бути цінним; вода, вино, картини, музичні інструменти, юридичні книги не потрапляють в цю категорію. Вкрадена річ повинна коштувати щонайменше 3 дирхема. Об'єкт повинен бути вкрадений з місця, в якому його зазвичай зберігають під замком. Якщо один злодій розбиває замок, а інший краде, то не можна відрубати руку ні тому, ні іншому. Крадіжка у близьких родичів не враховується. Для встановлення факту злочину повинно бути два свідка. У роки голоду або дорожнечі відрубання руки скасовується. Подружня зрада вважається шаріатом злочином проти сім'ї та суспільної моралі. У разі подружньої зради обох забивають камінням»¹¹⁴.

Відповідні покарання впливають на реалізацію низки таких особистих прав, як право на життя, право на повагу до гідності тощо. Проте поки що ситуація залишається незмінною.

Політичні партії Саудівської Аравії. Незважаючи на заборону діяльності політичних партій та профспілок, в країні існує ряд опозиційних режиму політичних, громадських і релігійних організацій різної орієнтації.

¹¹³ Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник. – 3-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. проф. А.Я. Сухарев. – М: Изд-во НОРМА, 2003. – С. 129.

¹¹⁴ История Саудовской Аравии (1745-1973). С. 320-351.

Ліва опозиція включає в себе нечисленні групи націоналістичної і комуністичної орієнтації, що спираються головним чином на іноземних робітників і національні меншини, серед них: Голос авангарду, Комуністична партія Саудівської Аравії, Партія арабського соціалістичного відродження, Партія зелених, Соціалістична партія праці, Соціалістичний фронт Саудівської Аравії, Союз народів Аравійського півострова, Фронт звільнення окупованих зон Перської затоки. В останні роки їх активність помітно знизилася, багато груп розпалося.

Ліберальна опозиція організаційно не оформлена. Вона представлена в основному бізнесменами, представниками інтелігенції, технократами і виступає за розширення участі різних представників суспільства в управлінні державою, прискорену модернізацію країни, політичні та судові реформи, запровадження інститутів західної демократії, зменшення ролі консервативних релігійних кіл та поліпшення становища жінок. Число прихильників ліберальної опозиції невелика, але останнім роки королівський режим, який прагне зберегти хороші відносини з Заходом, змушений все більше прислухатися до її думки.

Найбільш радикальною опозиційною силою є консервативні і релігійно-фундаменталістські ісламські кола сунітського і шіїтського толку. Ісламістський рух виник ще в 1950-і як конгломерат неформальних груп, але остаточно оформилося тільки до початку 1990-х. Серед сунітської опозиції виділяються три течії: помірне крило традиціоналістського ваххабізму, войовниче протягом неоваххабізма і ліберально орієнтоване протягом прихильників ісламських реформ.

До числа традиціоналістів відносяться багато улемів, осіб похилого віку, богослови, а також колись могутні шейхи племен. У 1990-ті рр. традиціоналісти були представлені такими організаціями, як «Група наслідування благочестивості предків», «Група збереження Корану», «єдінобожників» і інші.

Неоваххабіти, на думку багатьох експертів, спираються на безробітну молодь, вчителів та студентів-теологів, а також колишніх моджахедів, які воювали в Афганістані, Алжирі, Боснії і Чечні. Вони різко критикують уряд за його дії в період війни в Перській затоці, модернізацію суспільства за західним зразком і виступають на захист релігійних цінностей. Спецслужби припускають, що найбільш войовничі кола неоваххабізма пов'язані з міжнародними терористичними організаціями («Аль-Каїда», «Брати-мусульмани») і можуть стояти за рядом нападів, скоєних на іноземців в 1990-ті рр. і на початку 2000-х рр.

Помірні ісламісти представлені «Комітетом із захисту законних прав» (утворений в травні 1993 р.) і «Рухом за ісламську реформу в Аравії» (виникло в березні 1996 р. в результаті розколу Комітету). Обидві групи діють переважно у Великій Британії і в своїх заявах поєднують радикальну ісламістську риторику з вимогами проведення реформ у політичній,

соціальної та економічній сфері, розширення свободи слова і зборів, контактів з країнами Заходу, дотримання прав людини.

Шіїтські ісламісти представляють релігійну меншину Східній провінції і виступають за скасування всіх обмежень для шіїтів і свободу відправлення їх релігійних обрядів. Найбільш радикальними шіїтськими угрупованнями вважаються «Саудівська Хезболлах» (відома також як «Хезболлах Хиджаза», до 1000 чол.) Та «Ісламський джихад Хиджаза». Більш помірним є «Шіїтський рух за реформи», що виникло на початку 1990-х рр. на базі «Організації ісламської революції». З 1991 р. воно видає «Аль-Джазіра аль-Арабія» в Лондоні і «Арабіен монітор» у Вашингтоні.¹¹⁵

Загальна характеристика органів державної влади Саудівської Аравії. Відповідно до статті 44 Основного нізаму правління державну владу королівства утворюють: судова влада, виконавча влада, законодавча влада. Вищою інстанцією всіх видів влади є Король.¹¹⁶

Незважаючи на існування правової норми про поділ державної влади, на практиці принцип поділу влади не реалізується.

Король Саудівської Аравії. займає особливе місце в державі. Згідно з Основним низамом правління влада належить синам короля – засновника держави Абдель Азіза Абдель Рахмана аль-Фейсала Аль Сауда і синам їх синів. Династія саудитів править державою з 1932 р.. Главою держави і релігійним лідером країни з 2005 р. став (імам) – Служитель двох Священних мечетей, Король (малик) Абдалла ібн Абдель Азіз¹¹⁷.

Цікаві факти про Короля Саудівської Аравії. Абдалла ібн Абдель Азіз Аль Сауд (1924 р.н.) – один із синів першого Короля Саудівської Аравії. Є Королем Саудівської Аравії з 2005р. До цього обіймав посаду першого заступника прем'єр-міністра.

Стан монарха оцінюється в 63,2 млрд.доларів США.

Король Абдалла був одружений на тринадцяти дружинах і є батьком принаймні тридцяти п'яти дітей.

Король захоплюється перегонами на верблюдах і соколиним полюванням.

У лютому 2008 р. американський журнал Parade (додаток до The Washington Post) оприлюднив список найжорстокіших диктаторів сучасності, в якому Король Абдалла зайняв четверте місце¹¹⁸.

Відповідно до ст. 55 Основного нізаму правління, Король проводить національну політику відповідно до норм ісламу. Він контролює застосування ісламського шаріату і законодавчих норм, проведення

¹¹⁵ Восточный вектор внешней политики Кыргызстана.

¹¹⁶ Основний Низам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. Там само.

¹¹⁷ Восточный вектор внешней политики Кыргызстана.

¹¹⁸ Абдалла ибн Абдель Азиз Аль Сауд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Абдалла_ибн_Абдель_Азиз_Аль_Сауд

загальної політики держави, керує обороною країни. Король також є головою уряду та призначає на всі вищі посади у державі.¹¹⁹

На практиці це знаходить свій прояв у тому, що Король наділений практично необмеженими розпорядчими повноваженнями у сфері законодавчої, виконавчої та судової влади. Король є головою уряду, формує Консультативну Раду. Наслідком цього є те, що органи влади у країні створюються як допоміжні Королю і реалізують на практиці визначені монархом пріоритети державної політики. Король має право абсолютного вето. Крім вищесказаного, особливе місце Короля в структурі державного апарату підкреслює його статус Верховного Головнокомандувача збройних Сил Королівства. Монарх особисто призначає на посади старших офіцерів і припиняє їх обов'язки; оголошує надзвичайний стан, загальну мобілізацію і стан війни. У сфері зовнішньої політики Король офіційно приймає глав зарубіжних держав, призначає послів в інші держави, а так само приймає вірчі грамоти про зарубіжних послів, які акредитовані при ньому.¹²⁰ Король наділений правом помилування.

Король обирає наслідного принца і зміщує його своїм указом. Наслідний принц повністю присвячує себе діяльності спадкоємця престолу і виконує обов'язки, доручені йому королем. У разі смерті короля наслідний принц бере на себе керівництво державою і виконує королівські обов'язки до складення присяги.¹²¹

За традиціями влада в Саудівській Аравії передається не від батька до сина, а від брата до брата, які всі є синами першого короля Саудівської Аравії Абдель-Азіз ібн Сауда, який помер в 1953 р. Так наслідним принцом нині діючого Короля Саудівської Аравії мав стати його брат Султан бен Абдель Азіз аль-Сауд, проте у зв'язку з його смертю Король оголосив спадкоємцем престолу свого брата Наефа бен Абд-ель-Азіза¹²².

Однак реальна структура монархічної влади в Саудівській Аравії дещо відрізняється від того, як її представляють у теорії. Значною мірою влада короля спирається на сімейство Аль Сауд, що складається з більш ніж 5 тис. осіб і становить основу монархічного ладу в країні. Король править, спираючись на поради провідних представників сімейства, зокрема своїх братів. На такій же основі будуються його відносини з релігійними лідерами.¹²³ Улеми, або ісламські релігійні лідери відіграють унікальну роль, надаючи релігійну підтримку владі Саудитів. За винятком

¹¹⁹ Основний Низам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. Там само.

¹²⁰ Передерий О. С. Вказ.праця. – С. 37-38.

¹²¹ Основний Низам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. Там само.

¹²² Король Саудовской Аравии избрал наследником пожилого брата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.reuters.com/article/topNews/idRURXE79R15W20111028>

¹²³ Восточный вектор внешней политики Кыргызстана.

Ірану, де улеми брали безпосередню участь в управлінні державою, Саудівська Аравія – єдина мусульманська країна, в якій улеми стали такою впливовою політичною силою. З моменту заснування держави улеми в Саудівській Аравії вважалися знавцями теології і права завдяки як особистій набожності, так і спеціальній підготовці. Хоча богословом міг стати будь-який, природно, що улеми були вихідцями, як правило, з «шляхетних» племен або клану, які вважалися нащадками пророка. Але в Саудівській Аравії найбільшим авторитетом користувалися члени сімейства Ааль аш-Шейха.¹²⁴ Сьогодні до улемів Королівства включені релігійні вчені, кадї (судді), юристи, вчителі семінарії, імами. Як група, улеми та їх сім'ї включає по різних оцінках від кілька тисяч осіб. Але тільки тридцять-сорок найстаріших вчених серед них мають реальну політичну владу і вплив.

Свою владу улеми продемонстрували, коли Ібн Сауд вирішив святкувати п'ятидесятиріччя свого сходження на престол. Богослови заявили, що такого свята в ісламі немає, і король погодився з їх думкою. Але далеко не завжди Король Саудівської Аравії погоджується з думкою улемів. Наприклад, у червні 1930 р. Богослови у Мецці протестували проти включення в програму новосформованого директорату освіти таких предметів, як географія, іноземні мови та креслення. Вони стверджували, що креслення – це все одно, що малювання, а мови – спосіб дізнатися релігійну думку невірних, географія обурювала їх, тому що вона стверджувала, що земля кругла. Але Король просто ігнорував їх протести. Улеми стали рішучими противниками змін, коли настав час хоча б частково модернізувати феодальну державу і залишаються такими до наших днів¹²⁵.

Настільки ж важливим для стабільності королівства є також підтримка короля знатними родинами, такими, як ас-Судайрі і Ібн Джілюві, а також релігійного сімейства Аль аш-Шейх, що є побічною гілкою династії Саудідов. Ці родини залишаються вірними клану Аль Сауд протягом майже двох століть.¹²⁶

Консультативна рада в Королівстві Саудівська Аравія. Меджліс аш-Шура або Консультативна рада – законодорадчий орган в системі управління Саудівської Аравії. Прихильність принципу шури, що становить основу ісламської концепції управління державою, передбачає вирішення найбільш важливих питань на колегіальній основі шляхом обміну думками між представниками різних груп населення з метою досягнення консенсусу. Однак в останні роки відбулися серйозні зміни в структурі шури, намітилася важлива тенденція до розширення повноважень цього органу і значної зміни процедури його формування і

¹²⁴ История Саудовской Аравии (1745-1973). – С. 325-351.

¹²⁵ Там само. С. 320-351.

¹²⁶ Восточный вектор внешней политики Кыргызстана.

функціонування. Відомий сходознавець Р.Р. Косач вже іменує цю структуру в Саудівській Аравії як «протопарламент»¹²⁷

Меджліс аш-Шура Саудівської Аравії пройшов досить тривалий час формування. Заснування шури почалося у 1924 р. Королем Абдул-Азізом. Перша рада мала назву Консультативна національна рада. Вона складалася з 12 членів. Раді було доручено підготувати проекти основних законів для управління країною. На той час не було ніякого закону, який би визначив функції ради. З того часу консультативна рада зазнала ще декілька етапів реформування у 1925, 1927, 1928 рр. Після того як королівство досягнуло величезного прогресу у розвитку Король Фахд ібн Абдель Азіз видав указ модернізувати всі основні закони в країні. Так було прийняте Положення про Меджліс аш-Шуру. Консультативна Рада першого скликання складалася з 60 членів, другого скликання з 90 членів, третя зі 120. Рада четвертого скликання вже складалася зі 150 членів та представляє людей знань, досвіду і компетенції. З приходом до влади Короля Абдалли ібн Абдель Азіза Консультативна Рада починає мати все більшу вагу у державі.¹²⁸

Правове становище Консультативної Ради закріплено в Основному нізамі правління Саудівської Аравії та «Положенні про Консультативну Раду».

Згідно з Основним Нізамом Правління до компетенції законодавчої влади входить розробка правових норм і правил, що перешкоджають проникненню зла у справи держави, а також відповідають загальним інтересам та ісламському шаріату.

Меджліс аш-Шура складається з Голови і 150 членів, що обираються Королем з числа вчених і людей знань, фахівців.

Термін повноважень Меджліс аш-Шура становить чотири роки. Новий склад Ради повинен бути сформований не пізніше, ніж за два місяці до закінчення терміну повноважень чинної Консультативної Ради. При формуванні нової Консультативної Ради число новообраних членів повинно складати не менше 50 відсотків від складу Консультативної Ради.¹²⁹

До членів Консультативної ради висуваються такі вимоги: особа саудівської національності за народженням і походженням; компетентна особа з високими моральними якостями; особа не молодше 30 років.

До недавнього часу до складу Консультативної Ради Саудівської Аравії могли входити тільки чоловіки. У січні 2013 р. в ЗМІ з'явилася

¹²⁷ Сапронова М.А. Арабский восток на современном этапе: эволюция институтов власти и модернизация традиционного общества / М. А. Сапронова // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – №318. – С. 130.

¹²⁸ Shura in the Kingdom of Saudi Arabia : A Historical Background [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.shura.gov.sa/wps/wcm/connect/ShuraEn/internet/Historical+BG/>

¹²⁹ Shura Council Law // Highlights of development in Saudi Arabia. – Riyadh : Research & publ. dep. in Dar Al-Ufuq, 1994. – 160 p.

інформація, що Король Саудівської Аравії Абдалла бін Абдель Азіз видав указ про реорганізацію Консультативної Ради з обов'язковим включенням до його складу 20% жінок. Указ було видано після консультацій з багатьма мусульманськими вченими-богословами. В указі так само визначаються правила участі жінок у роботі Ради. Для жінок виділена окрема від чоловіків частина залу засідань. Як для чоловіків, так і для жінок передбачений окремі вихід і вхід до зали засідань.¹³⁰

Перед вступом на посаду депутати складають присягу перед Королем. Якщо місце депутата в Консультативній Раді стає вакантним, Король повинен призначити іншу особу своїм указом.

Членство в Меджліс аш-Шурі не може бути поєднано з іншими державними посадами або з керуванням якою-небудь компанією за винятком випадків, якщо Король визнає це необхідним.

Консультативну Раду очолює Голова, якого призначає Король строком на 4 роки. Голова керує роботою Меджлісу, представляє Раду у відносинах з іншими органами влади, головує на засіданнях Ради. Голова відкриває сесію, визначає тему обговорення, бере участь в обговореннях, ставить питання на голосування.

Меджліс включає в себе 12 комітетів: з питань ісламу, юриспруденції та прав людини, у справах суспільства, сім'ї та молоді, економіки та енергії, безпеки, освіти і науки, культури та інформації, зовнішньої політики, охорони здоров'я та навколишнього середовища, фінансів, з питань адміністрації, кадрів і петицій, води та громадської інфраструктури, транспорту, зв'язку та інформаційних технологій. Глава комітету здійснює загальне керівництво діяльністю комітету і представляє його перед Радою. Засідання комітетів не повинні бути відкритими для громадськості. Засідання комітету є дійсними за умови присутності не менше двох третин його членів

Згідно зі ст. 15 Положення про Меджліс аш-Шуру, Меджліс має висловлювати свою думку з питань загальної політики держави. Зокрема Рада має право на: обговорення загального плану економічного і соціального розвитку, вивчення законів і положень, міжнародних договорів і угод, і вираження своєї думки і пропозицій щодо них, тлумачення законів, обговорювання річних звітів міністерств та інших урядових установ.

Меджліс проводить чергові засідання не рідше одного разу на два тижні. Час і дата зборів визначається Головою, який може при необхідності відкласти засідання.

¹³⁰ Король Саудовской Аравии впервые пустил в Консультативный совет женщин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/news/546445-korol-saudovskoy-aravii-vpervyie-pustil-v-konsultativnyiy-sovet-jenschin.html>

Засідання Консультативної Ради є дійсними, якщо присутні не менше 2/3 його членів, включаючи Голову або його заступника.

Всі резолюції Меджліс аш-Шури спрямовуються на розгляд Раді Міністрів. Якщо думки Консультативної Ради і Ради Міністрів ідентичні, то резолюція набирає чинності після схвалення Короля. Якщо думки суперечливі, то остаточне рішення приймає Король на свій розсуд.

Меджліс аш-Шура має право законодавчої ініціативи. Згідно зі статтею 23 Положення «Про Консультативну Раду» будь-яка група з десяти осіб Меджлісу має право запропонувати новий законопроект або поправки до закону, що вже набув чинності, і представити його на розгляд Голові Консультативної Ради. Голова зобов'язаний представити пропозицію Королю.¹³¹

Основний Низам правління не закріплює чітку процедуру і стадії законодавчого процесу.

Органи виконавчої влади у Саудівській Аравії. На чолі цієї системи органів стоїть Рада міністрів Саудівської Аравії – орган з виконавчими повноваженнями, очолюваний Королем. Король, будучи Головою Ради міністрів, визначає загальну політику держави. Він визначає та забезпечує координацію різних урядових установ, а також повинен забезпечувати гармонійну, тривалу і одноманітну роботу Ради міністрів. Він має повноваження зі спостереження за роботою Ради, міністрами та урядовими установами. Король має стежити за виконанням статутів, правил і декретів.

Правове становище Ради міністрів, повноваження Ради в галузі внутрішньої та зовнішньої політики, внутрішня організаційна структура уряду, порядок взаємодії уряду з іншими державними установами, вимоги, що пред'являються до осіб, які займають посаду міністра визначають Основний низам правління Саудівської Аравії та Положення «Про Раду міністрів».

До складу Ради міністрів входить: Голова Ради, Заступник Голови Ради, міністри (очолюють міністерства), державні Міністри (міністри без портфелю, які призначені членами Ради міністрів згідно з королівським наказом), радники Короля, які призначені членами Ради міністрів згідно з королівським наказом.

Термін повноважень Ради міністрів повинен становити 4 роки, на протязі цього терміну має бути створений новий склад рРади Королівським декретом.

Членство в Раді міністрів має відповідати таким умовам:

– член Ради міністрів повинен бути вихідцем із Саудівської Аравії за походженням і вихованням;

¹³¹ Shura Council Law.

– член Ради міністрів повинен мати репутацію гідної і компетентної людини;

– член Ради міністрів не може бути звинувачений у злочині проти релігії і честі.

Своїм указом король призначає заступників голови Ради міністрів і членів Ради міністрів, а також звільняє їх від виконання обов'язків.

Заступники голови Ради міністрів і члени Ради міністрів несуть колективну відповідальність перед королем за виконання ісламського шаріату, правових актів, загальної політики держави.

Король приймає рішення щодо формування та реорганізації Ради міністрів.¹³² Міністри і керівники окремих відомств несуть відповідальність за очолювані ними міністерства і відомства перед головою Ради міністрів. Члени Ради міністрів займають свої посади після принесення клятви.

Членство в Раді міністрів має виключати собою зайняття будь-якого іншого державного поста, крім того випадку, коли Голова Ради міністрів вважатиме це за необхідне. Під час виконання своїх обов'язків, член Ради міністрів не має права купувати або орендувати будь-яку державну власність сам безпосередньо, через третю особу або на державних торгах. Також він не матиме права продавати або здавати яку-небудь частину своєї власності уряду. Він не повинен брати на себе зобов'язання щодо виконання якоїсь комерційної або фінансової роботи, а також ставати членом ради директорів якої-небудь компанії.¹³³

Засідання Ради міністрів проводяться під головуванням Голови Ради міністрів – Короля або одного із заступників Голови. Його рішення є остаточними після схвалення Короля.

Право відвідування зборів Ради міністрів належить тільки його членам та Генеральному Секретареві Ради. На прохання Голови або члена Ради міністрів, і після схвалення Головою Ради, посадова особа або експерт може отримати дозвіл на відвідування засідань Ради міністрів з метою подання важливих відомостей та пояснень. Однак у голосуванні може брати участь виключно член Ради.

Засідання Ради міністрів буде дійсним тільки в разі присутності на засіданні двох третин його членів. Рішення Ради будуть дійсні тільки у випадку їх прийняття більшістю присутніх на зборах. У разі поділу голосів порівну, Голова має вирішальний голос. У виняткових випадках, збори Ради міністрів буде дійсним за наявності половини присутніх членів. У цьому випадку, рішення Ради не матимуть законної сили, крім як за згодою двох третин присутніх членів та Голови, що має право давати оцінку виняткових випадків.

¹³² Основний Низам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. Там само.

¹³³ The Law of the Council of Ministers // Highlights of development in Saudi Arabia. – Riyadh : Research & publ. dep. in Dar Al-Ufuq, 1994. – 160 p.

Будучи гілкою виконавчої влади, Рада має повний контроль над виконавчими і адміністративними справами. Наступні питання належать до відання Ради Міністрів:

- спостереження за виконанням законів, правил і декретів;
- створення та організація громадських служб;
- контроль термінів виконання загального плану розвитку;
- створення комітетів, метою яких буде дослідження роботи міністерств та інших урядових установ, або іншого особливого питання. Дані комітети подають Раді результати своїх досліджень у встановлений час. Рада переглядає результати їх досліджень і виносить рішення.

Рада міністрів вивчає державний бюджет і голосує по ньому (по кожному розділу). Публікація бюджету відбувається відповідно до королівського декрету. Будь-яке необхідне збільшення бюджету можна провести тільки королівським декретом.¹³⁴

До інших центральних органів виконавчої влади у Саудівській Аравії належать міністерства та інші урядові установи. У країні наразі функціонує 24 міністерства: сільського господарства, державної служби, торгівлі та промисловості, зв'язку та інформаційних технологій, культури та інформації, оборони, економіки та планування, освіти, фінансів, іноземних справ, внутрішніх справ, ісламських справ, муніципальних справ, соціальних справ, з питань паломництва, охорони здоров'я, вищої освіти, житлового господарства, юстиції, праці, національної безпеки, нафти та природних ресурсів, транспорту, водопостачання та електроенергетики¹³⁵.

Всі міністерства та інші урядові установи повинні представляти протягом 90 днів з початку кожного фінансового року Голові Ради міністрів доповідь про досягнуті здобутки у порівнянні з тим, що було зазначено в загальному плані розвитку протягом попереднього фінансового р., про труднощі, які виникли та пропозиції щодо поліпшення роботи.

Місцевою ланкою в системі органів виконавчої влади в Саудівській Аравії є емір чи губернатор провінції (департаменту), яких в Саудівській Аравії тринадцять.

Емір знаходиться в прямому підпорядкуванні Короля і безпосередньо підзвітний і підконтрольний Міністрові внутрішніх справ Саудівської Аравії. Реалізуючи політику Ради Міністрів на місцях, емір відповідає за всі адміністративні справи в провінції, йому лагодяться всі державні установи і відомства.

Емір особисто відповідальний перед Королем за стан соціально-економічного розвитку провінції, за результати реалізації всіх державних і громадських програм і проектів. Крім того, він веде всі справи, пов'язані з

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Facts and Figures about Saudi Arabia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.saudiembassy.net/about/country-information/facts_and_figures/

життям підданих, відводячи для цього щодня кілька годин для їх особистого прийому. Під час роботи з підданими емір особисто приймає скарги, пропозиції, обговорює їх і приймає відповідне рішення в межах, наданих йому державно-владних повноважень.

У кожній провінції при губернаторі діє рада, яка складається з 30 осіб, які мають право дорадчого голосу. Персональний склад ради призначається Королем Саудівської Аравії. Термін повноважень ради становить два роки. Членом ради може стати підданий Саудівської Аравії, який досяг 25 років, проживає на відповідній території провінції або займається на цій території торгової або підприємницькою діяльністю, вміє читати і писати і який зарекомендував себе як правомірний мусульманин. На першому засіданні ради створюється створюються спеціалізовані комісії, які займаються реалізацією державної політики у визначеній сфері.

Рада координує розвиток соціальної сфери: розвиток шкільної справи, організацію культурно-масових заходів, діяльність благодійних товариств.

Кожна провінція в адміністративно-територіальному відношенні ділиться на головну провінцію, тобто центр, де знаходиться провінційна столиця і де проживає емір, і підлеглі йому населені пункти (міста і села). На чолі кожної з таких одиниць так само варто емір, який особисто відповідає перед губернатором провінції. Емір міста і села призначається з урахуванням думки більшості населення, яка проживає на території, яка йому довірена¹³⁶.

Ісламська поліція моралі у Саудівській Аравії. Для підтримки правопорядку та захисту прав і свобод людини і громадянина в Саудівській Аравії діє поліція моралі (Комітет заохочення схвалюемого і заборони того, що осуджується). Цікавим є аналіз обов'язків цього Комітету. До них відноситься: спонукати людей дотримуватися стовпів ісламської релігії, таких, як молитва, закят, пост і хадж; закликати їх здійснювати гідні вчинки, підтверджені шаріатом – бути правдивими і щирими, виконувати дані обіцянки, повертати віддане на зберігання, шанувати батьків і кровних родичів, поважати права сусідів, надавати допомогу бідним, допомагати людям похилого віку. Членам Комітету треба стежити за тим, щоб молитва здійснювали в мечетях в передбачені шаріатом години, спонукати людей поспішати на заклик до неї; їм слід перевіряти, щоб у години молитви закривалися магазини і крамниці, і не велася торгівля; вести нагляд за ринками, дорогами, парками та іншими громадськими місцями, щоб там не відбувалися наступні засуджені шаріатом речі: заборонені шаріатом змішання статей та виставляння напоказ жіночої краси; уподібнення однієї статі іншому; проголошення безсоромних або непристойних слів; включення радіоприймачів,

¹³⁶ Передерий О. С. Вказ.праця. С. 37.

телевізорів, магнітофонів і т. п. поблизу мечетей або там, де це заважає молільникам; демонстрація немусульманами своїх вірувань чи обрядів, або вияв ними неповаги до обрядів і нормам ісламу; демонстрація або продаж зображень, книг, відео-та аудіозаписів, що суперечать шаріатській моралі або суперечать ісламському віровченню; демонстрація символів неісламських релігій, як-то: хрест, зірка Давида, зображення Будди і т. п.; виготовлення та розповсюдження спиртних напоїв або їх вживання спільно з іншими особами; припинення умов для вчинення розпусти (азартних ігор, тощо), а також утримання будинків та інших місць, де відбуваються розпусні дії; прославлення окремих дат, місць про які замовчує шаріат, або святкування єретичних неісламських свят і подій; чаклунство, знахарство і шарлатанство з метою виманювання грошей у людей; обважування і обман в заходах; нагляд за бійнями для забезпечення забою худоби відповідно до вимог шаріату; нагляд за ярмарками і магазинами жіночого одягу¹³⁷.

Положення цього акту наглядно демонструє суспільний лад Саудівської Аравії, права та обов'язки людини і підданого.

Судова влада Королівства Саудівської Аравії. Згідно з Основним нізамом правління судочинство є незалежним; гарантовано право підданих Королівства та інших осіб, які проживають в ньому, на рівних підставах звертатися до суду.

Судова система Королівства заснована на мусульманському праві. Згідно з Основним нізамом правління при вирішенні поставлених перед судами питань вони діють відповідно з ісламським шаріатом, Кораном, сунной, а також на заснованих положеннях та постановах представників влади, якщо вони не суперечить Корану і сунні. В основі громадянського та судового кодексів лежать положення шаріату. Таким чином, всі шлюбні, шлюбозлучні, майнові, спадкові, кримінальні та інші справи регулюються ісламськими приписами.

Суди Шаріату включають в себе: Вищу судову раду, Апеляційний Суд, загальні суди та суди нижчої інстанції (сумарні суди).

Кожен із судів має юрисдикцію щодо справ, переданих їм відповідно до закону.

Основний Нізам правління закріплює, що здійснення судової влади має ґрунтуватися на Корані і сунні. Суди діють відповідно з ісламським шаріатом, Кораном і сунной. На чолі судової влади стоїть Вища судова рада.

Судді призначаються і зміщуються королівським указом за поданням Вищої судової ради.¹³⁸

Для того, щоб стати суддею, кандидат повинен відповідати наступним вимогам: бути громадянином Саудівської Аравії, а також

¹³⁷ Исламская полиция нравов Саудовской Аравии и [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldislamlaw.ru/archives/737>

¹³⁸ Основний Нізам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. Там само.

особистістю з високими моральними якостями; бути висококваліфікованим фахівцем у галузі права, зокрема отримати ступінь в одному з коледжів шариату в Королівстві Саудівська Аравія або будь-який еквівалентний сертифікат, за умови, що в останньому випадку він повинен пройти спеціальний іспит, який буде підготовлений Міністерством юстиції. У разі необхідності особи, відомі своїми знаннями, які не мають необхідну ступінь, можуть бути призначені в якості суддів.

До інших вимог належать:

– вік не молодше 40 років, якщо особа претендує на призначення в ранг судді апеляційного суду, і не молодше 20 років, якщо особа претендує на призначення в будь-який інший ранг судової системи;

– кандидат не був засуджений до хадд (в ісламському праві цим терміном позначають певні ясними смислами (Корану і Сунні) покарання, які передбачаються за порушення дозволеного в шариаті) або тазір (в ісламському праві покарання за гріхи і злочини, які, на відміну від покарань -хадд не обумовлені в Корані і Сунні. Тазір застосовується, наприклад, в якості покарання за такі гріхи, як недотримання посту в місяць Рамадан, відмова від здійснення намазу).

Призначення суддів та звільнення їх з посади проводиться за указом Короля на підставі пропозицій Вищого Судового Ради.

Вища Судова Рада складається з 11 членів. Судді призначаються Королем з числа осіб, які мають вищу релігійно-правова освіта. Вища Судова Рада здійснює нагляд за судами в межах, встановлених законом. Крім того на Вищу Судову Раду покладаються функції розгляду питань, які, на думку Короля, повинні бути розглянуті Радою; надання висновку з питань судоустрою на прохання міністра юстиції, перегляд судових рішень, що передбачають смертну кару, ампутацію, або забивання камінням.¹³⁹

Апеляційний Суд складається з головного судді і достатньої кількості суддів. Суд має палату з розгляду кримінальних справ, палату з розгляду справ статусу особистості, а також третю палату, що розглядає всі інші справи. Головний суддя Апеляційного суду призначається на посаду міністром юстиції за рекомендацією Вищої Судової Ради. Рішення Апеляційного суду виносяться у складі трьох суддів, за винятком випадків, де покарання передбачає смертну кару, побивання камнями, ампутацію. В цьому випадку рішення повинно бути винесено п'ятьма суддями.

Суди першої інстанції складаються з одного або декількох суддів. Персональний склад таких судів визначають міністр юстиції за поданням Вищої Судової Ради. В судах першої інстанції суддя розглядає справи

¹³⁹ The law of the judiciary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.saudiembassy.net/about/country-information/laws/Law_of_the_Judiciary.aspx

одноособово за винятком випадків, де покарання предбачає смерть або ампутацію. Тоді справа розглядається в складі трьох суддів.¹⁴⁰

Крім судів Шаріату у Саудівській Аравії існує ряд квазісудових органів зі спеціальною юрисдикцією: Торгівельно– промислова палата, комітет з комерційних паперів, Головна комісія з трудових спорів, Комісія з питань імпичменту міністрів.¹⁴¹

Загальні відомості про місцеве самоврядування в Королівстві Саудівська Аравія. Адміністративно-територіальний поділ країни передбачає наявність 13 провінцій. Кожна провінція знаходиться під управлінням принца (еміра) з королівської родини.

Питання про місцеве самоврядування в Саудівській Аравії є досить складним у зв'язку з тим, що місцеве самоврядування в цій державі ще не отримало достатнього розвитку. Вперше вибори в муніципальні ради були проведені в 2005 р., наступні – у 2011 р.. Законодавчою основою для проведення виборів став прийнятий ще в 1977 р. Королівський Указ «Про муніципалітети і села». Указ визначав поняття «муніципалітет» – «фінансово та адміністративно незалежного місця, покликаного виконувати покладені на нього обов'язки». В коло цих обов'язків входили: «організація життя муніципального освіти, в тому числі проведення необхідних реставраційних ремонтних робіт, діяльність у сфері охорони здоров'я, дозвілля жителів і підтримки громадського порядку». Завданням муніципальних рад виступала, таким чином, «видача дозволів на спорудження будівель, прокладення комунікацій, підтримання чистоти, створення громадських скверів і басейнів, боротьба з заболочуванням і зсувами, закладання лісосмуг для охорони муніципального утворення від наступу пустелі». Природно, що в сферу їх уваги повинні були увійти питання, пов'язані з організацією поставок продовольства в ті чи інші населені пункти населені пункти в межах муніципалітету, контроль над цінами, надання ліцензій на торговельні операції, збір податків і відрахувань у власний бюджет, витрати якого призначалися тільки на реалізацію потреб адміністративного утворення. І нарешті положення того ж указу визначали, що половина членів муніципальної ради має обиратися мешканцями того чи іншого адміністративного утворення (решта ж назанчались міністром у справах муніципальних сіл).¹⁴²

У 2003 р. Рада міністрів Саудівської Аравії з метою розширення участі громадян в управлінні місцевими справами прийняв рішення про проведення муніципальних виборів, які відбулися в 2005 р. Військовослужбовці і жінки були виключені з виборчого процесу. Кандидатом у муніципальну раду може бути будь-який саудівський

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Kingdom of Saudi Arabia. Public Administration country profile [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan023182.pdf>

¹⁴² Косач Г.Г. Реформи в Саудовской Аравии: муниципальные выборы (14 мая 2005 г.) / Г. Г. Косач [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/?p=3632>

громадянин «за фактом народження» чи натуралізований іноземець арабського походження, з моменту отримання яким саудівського громадянства пройшло не менше десяти років. Участь у муніципальних виборах обумовлено досягненням ним двадцятип'ятирічного віку. Його реєстрація в якості кандидата припускала, що він не піддавався судовому переслідуванню і не був звільнений з державної посади, а також постійно проживає у межах того муніципалітету, де він балотувався. Активне виборче право надавалося громадянам (подданим) держави (чоловічої статі), які досягли 21 р.. Вони не могли бути військовослужбовцями і, крім того, повинні були постійно проживати в межах того муніципального освіти, де вони збиралися голосувати¹⁴³.

Муніципальні вибори відбулися в три етапи з 10 лютого 2005 р. по 21 квітня 2005 р. у 13 регіонах Саудівської Аравії до 178 муніципальних рад. Зважаючи на обмежені повноваження майбутніх муніципальних рад, виключення жінок з виборчого процесу, а також факт того що обирається тільки половина членів муніципальної ради (інша половина призначається) саудівськи громадяни скептично віднеслись до проведення виборів. Громадяни не поспішали реєструватися та голосувати, що помітно було на прикладі Ер-Ріаду (столиці Саудівської Аравії), де число зареєстрованих голосуючих не перевищило 18% від тих, хто мав право голосувати¹⁴⁴.

Але, незважаючи на це, світова спільнота поздоровляла Саудівську Аравію з виборами. Це вважається першим кроком на шляху демократизації країни та основою для подальшого проведення виборів. Незважаючи на деякі порушення виборчого процесу, вибори 2005 р. у Саудівській Аравії надали позитивний результат. Ось основні позитивні аспекти муніципальних виборів: залучення громадян до управління державою та до виконання громадських обов'язків, формування нової політичної культури, розширення свободи вираження думок¹⁴⁵

Муніципальні вибори повинні відбуватися кожні чотири роки. Наступні вибори до муніципальних рад мали відбутись у 2009 р., але відбулися у 2011. На виборах у 2011 р. кількість муніципальних рад до яких обиралися кандидати збільшилася з 179 до 285. Кожен виборець мав один голос для голосування. Натупні вибори до муніципальних рад плануються на 2015 рік. На відміну від муніципальних виборів 2005 та 2011 років на майбутні вибори будуть допущені до участі жінки відповідно до Указу Короля.¹⁴⁶

¹⁴³ Kechichian J. Legal and political reforms in Saudi Arabia \ J. Kechichian. – London : Routledge, 2013. – P. 10.

¹⁴⁴ Menoret P. The municipal elections in Saudu Arabia 2005: First steps on a democratic path / P. Menoret // Arab Reform Initiative. – 2005. – December, 27.

¹⁴⁵ Al-Sulami M. F. Reform in Saudi Arabia: The case of municipal elections / M. F. Al- Sulami // JKAU Arts& Humanities. – 2008. – Vol.16. – # 2. – P. 113-135.

¹⁴⁶ Municipal elections in Saudi Arabia 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org/wiki/Saudi_Arabian_municipal_elections_2015

Питання для самоконтролю.

Коли та ким було засноване Королівство Саудівська Аравія?

Який порядок передачі престолу діє в Саудівській Аравії?

Визначте правовий статус Консультативної Ради Саудівської Аравії.

Хто такі улеми і яку роль вони відіграють у політичній системі

Саудівської Аравії?

Надайте визначення поняттям «шаріат» та «ваххабізм».

Рекомендована література.

Зайцева Е.В. Конституционно-правовое развитие мусульманских государств (на примере Исламской Республики пакистан, Королевства Саудовсой Аравия, Республики Судан): дис...канд.юрид.наук: 12.00.02. – М., 2004. – 243 с.

История Саудовской Аравии (1745-1973) / под общ. ред. Васильева А.М.– Москва: Изд-во НАУКА, 1982. – 616 с.

Основний Низам (Конституція) Саудівської Аравії від 29 лютого 1992 р. // Конституції зарубіжних країн: Навч. посіб. / за заг.ред. к.ю.н., доц. В.О. Серьогіна. – Х.: «Фінн», 2009.

Передерий О. С. Державний апарат Королівства Саудівська Аравія: особливості структурної будови і функціонування / О. С. Передерий // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право». – № 9.

Kechichian J. Legal and political reforms in Saudi Arabia \ J. Kechichian. – London : Routledge, 2013. – 346 p.

ТЕМА 20. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ І ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ.

Ознайомлення з Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії як з державою, з державним ладом Сполученого Королівства, огляд основних інститутів британського конституційного права.

Цілі вивчення теми. Після вивчення цієї теми студент повинен знати:

- загальні відомості про Сполучене Королівство як державу;
- особливості конституційного розвитку Сполученого Королівства;
- основні відомості про політичну систему Сполученого Королівства;
- особливості здійснення державної влади та місцевого самоврядування в Сполученому Королівстві.

Ключові терміни і поняття: Конституція, Королева, королівська прерогатива, Парламент, Палата громад, Палата лордів, Кабінет.

20.1. Загальна інформація про країну. Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії, держава у Західній Європі, парламентська монархія. Розташоване на Британських островах і відокремлене від материкової Європи Північним морем, протоками Па-де-Кале і Ла-Манш. До складу Сполученого Королівства входять Англія, Шотландія і Уельс, які розташовані на острові Великобританія, та Північна Ірландія, яка займає північну частину острова Ірландія. Форма адміністративно-територіального устрою Сполученого Королівства – унітарна держава з деволюцією Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії. Загальна площа країни 244 тис. кв. км, населення 62,6 млн. осіб (2011). Скорочено країну називають Сполученим Королівством, а також Великою Британією, Великобританією або просто Британією. Сучасна назва держави – Сполучене Королівство була затверджена Актом «Про королівські та парламентські титули» 1927 р.

Глава держави – королева Єлизавета II.

В якості офіційної мови використовується англійська мова. Столиця – місто Лондон.

Прапор Сполученого Королівства – синє прямокутне полотнище із зображенням червоного прямого хреста (Хрест св. Георгія – символ Англії) у білій окантовці, який накладений на білий (хрест св. Андрія – символ Шотландії) та червоний (Хрест св. Патрика – символ Ірландії) косі хрести.

Співвідношення ширини прапора до його довжини може складати як 1:2, так і 3:5, де перше співвідношення використовується переважно цивільними установами, а друге – армією та флотом. Неофіційна назва прапора – «Юніон Джек» (англ. «Union Jack»).

Герб Сполученого Королівства – офіційний герб британського монарха.

Знакова система герба поєднує у собі відображення монархічного характеру держави із традиційною символікою Англії, Шотландії, Північної Ірландії та Уельсу – «країн», які складають Сполучене Королівство.

Герб несе два девізи: *Noni soit qui mal y pense* (Хай буде соромно тому, хто про це погано подумає) та *Dieu et mon droit* (Бог і моє право).

Британська конституція. Сучасна конституція Великої Британії є продуктом тривалого, більш ніж тисячолітнього розвитку, який відбувався переважно еволюційним шляхом, і відбиває особливості, які притаманні англосаксонській правовій сім'ї. Саме таку безперервність, послідовність Ентоні Кінг вважає визначальною рисою конституційного розвитку Британії¹⁴⁷.

У цьому розвитку можна виділити ряд епох, коли він відбувався найбільш інтенсивно: XIII-XV ст., коли формувалися основи організації Парламенту; кінець XVII ст. – перші декади XVIII ст., епоха Славетної революції і радикальних конституційних перетворень, які визначили основні аспекти форми держави Сполученого Королівства; демократичні реформи

¹⁴⁷ King A. The British Constitution] / Anthony King. – Oxford : Oxford univ. press, 2009. – P. 2.

XIX – першої половини XX ст.ст.: введення загального виборчого права і посилення позицій Палати громад у законотворчому процесі, остаточне оформлення британської моделі парламентської монархії; сучасний період конституційної модернізації Сполученого Королівства, яку обумовили як внутрішньодержавні соціально-політичні чинники, так і поглиблення процесів європейської інтеграції Великої Британії як по лінії Європейського Союзу, так і по лінії Ради Європи.

Основними властивостями конституції Сполученого Королівства є її неписаний характер і гнучкість, які вдало поєднуються із вірністю засадничим принципам британського конституціоналізму, а саме: монархічної форми правління, верховенства права, парламентського верховенства, визнання прав і свобод індивіда.

У конституції Великої Британії можна виділити наступні складові:

- 1) статутне право;
- 2) загальне право;
- 3) конституційні угоди;
- 4) праці авторитетних державознавців, які визнано доктринальними джерелами права;
- 5) міжнародні договори.

Статутна компонента конституції Великої Британії являє собою досить мозаїчну і розрізнену систему нормативно-правових актів, де переважають законодавчі акти, які приймає Парламент (статути). Критерієм віднесення того чи іншого законодавчого акту до категорії конституційних послугує у Сполученому Королівстві виключно його предмет регулювання, а не юридична сила акту, яка не перевищує юридичної сили звичайного закону навіть для найбільш конституційно значущих законів, які прийняті Парламентом. Скасування або зміна конституційних законів у Сполученому Королівстві не вимагають якої-небудь спеціальної процедури, яка б відрізнялася від процедури зміни або скасування звичайного закону.

Серед статутної компоненти конституції Сполученого Королівства найбільш вагомими є Велика хартія вольностей 1215 р., яка дала імпульс створенню Парламенту та створила підґрунтя для затвердження принципу верховенства права; Хабеас корпус акт 1679 р., Білль про права 1689 р., Акт про права людини 1998 р., якими визначено основні права індивіду у Сполученому Королівстві. Необхідно згадати також Акт «Про престолонаслідування» 1701 р., Акт «Про Союз» 1707 р., Акти «Про Парламент» 1911 і 1949 рр., Акт «Про довічних перів» 1958 р. та Акт «Про перів» 1963 р, Акт «Про Палату лордів» 1999 р. та Акт «Про конституційну реформу» 2005 р., Акт «Про міністрів Корони» 1975 р. та інші, що регулюють окремі аспекти організації держави; Акт «про Європейські співтовариства» 1972 р., який визначив умови і механізми європейської інтеграції Сполученого Королівства; Акт «Про Шотландію», Акт «Про управління Уельсом», Акт «Про Північну Ірландію», прийняття яких у 1998 р. забезпечило передачу

частини державних повноважень від центральної влади органам складових частин королівства (т. зв. «деволюція»).

Загальну кількість законів, які мають конституційне значення важко визначити навіть самим британським правознавцям. Можна лише зауважити, що за найконсервативнішими оцінками зазначена кількість складає не менш ніж три сотні актів Парламенту.

Загальне право Сполученого Королівства є складним комплексом норм і принципів, які сформульовано прецедентними рішеннями судів Королівства. Коріння загального права сягає ще у донорманський період історії Англії, а активно розвиватися воно почало з часів правління короля Генріха II Плантагенета у XII ст.

У теперішній час питома вага норм загального права у сукупному масиві норм британської конституції поступово скорочується. Але це скорочення пояснюється переважно тим, що багато принципів та норм, які було сформульовано судами, знайшли своє подальше закріплення вже у законодавчих актах Парламенту Великої Британії.

Проте, суди Сполученого Королівства як і раніше, продовжують створювати прецеденти конституційного значення, особливо у сфері прав людини, витлумачують акти Парламенту, вирішують конфлікти норм, які містяться в національних і міжнародних джерелах права і т.п.

Прикладом цього можуть служити рішення у справах «Правління Британської залізниці проти Пікіна» 1974 р., «Генеральний Аторней проти Джонатан Кейп Лимитед» 1976 р., «Джексон та інші проти Генерального Аторнея її Величності» 2005 р. та інші.

Конституційні угоди, за визначенням провідного британського конституціоналіста А. Дженнінгса «вдягають у плоть сухі кістки закону; вони вимушують юридичну конституцію працювати; вони підтримують зв'язок із розвитком ідей»¹⁴⁸. Конституційні угоди являють собою стійкі та визнані правила політичної поведінки, які, проте, не можна вважати джерелом права в строгому сенсі цього поняття, оскільки вони не користуються судовим захистом, а є, на думку того ж А. Дженнінгса, найбільш значущим класом позаправових конституційних норм.

Конституційні угоди відіграють значну роль в регулюванні питань відносин монарха і Парламенту, організації виконавчої влади, індивідуальної та колективної відповідальності міністрів і т.п.

До творів авторитетних державознавців, т.зв. доктринальних джерел права, звертаються парламентарі, судді, члени Уряду в ситуаціях конституційної невизначеності, необхідності сформулювати судження про конституційність тих чи інших дій або актів. Серед доктринальних джерел британської конституції, які визнані найбільш актуальними у теперішній час, слід назвати трактат Ерскіна Мея «Про право, провадження та звичаї

¹⁴⁸ Jennings Ivor, Sir. The law and the constitution / I. Jennings, Sir. -London : Hodder and Stoughton, 1959. – P. 81.

Парламенту», праці Вальтера Беджгота «Англійська конституція», Ієремії Бентама «Тактика законодавчих зборів», Альберта Дайсі «Вступ до вивчення конституційного права».

Серед міжнародних угод, що стали частиною британської конституції, найважливіше місце належить Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод і комплексу установчих договорів Європейського Союзу, членом якого є Сполучене Королівство.

Монархія Великої Британії. Сполучене Королівство – конституційна монархія. Особливості британської конституції обумовлюють, з одного боку, формальне визнання монарха сувереном і номінальне наділення його широкими повноваженнями з управління державою, проте, з іншого боку, обмежують свободу реалізації монархом цих повноважень статутами, прецедентами і конституційними угодами у такій ступінь, що Вальтер Беджгот, характеризуючи роль британського монарха, вказував, що в його (монарха) розпорядженні залишилися тільки «право радити, право заохочувати і право попереджати»¹⁴⁹.

Фактично, монарх у Сполученому Королівстві перетворився на переважно церемоніальну фігуру, а реальна влада зосереджена в таких інститутах як Парламент і Кабінет.

Водночас, народ Сполученого Королівства сприймає монарха як втілення національної єдності, фігуру, яка об'єднує націю, та, особливо у період криз, як гаранта збереження традиційних устоїв держави та суспільства.

Зараз на троні знаходиться королева Єлизавета II. Вона народилася в 1926 р., а правити почала з 1952 р., успадкувавши трон після смерті свого батька короля Георга VI.

Єлизавета II належить до династії Віндзорів. Офіційним спадкоємцем престолу є принц Уельський Чарльз, наступними за ним у лінії спадкування трону знаходяться його сини Вільям та Гаррі.

Крім трону Сполученого Королівства, Єлизавета II є главою Співдружності націй і монархом п'ятнадцяти з держав-членів Співдружності.

Офіційний титул Єлизавети II звучить наступним чином: «З Ласки Божої, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії й інших її Королівств та Територій Королева, Голова Співдружності, Захисниця Віри».

Номенклатура, межі та обсяг прав та привілеїв монарха Сполученого Королівства визначаються, у кінцевому підсумку складним комплексом норм статутного і загального права, конституційними угодами у відповідності із проголошеним ще у 1610 р. рішенням у т.зв. «Справі про прокламації» принципом: «Король не має інших прерогатив окрім тих, які визнані за ним правом країни».

¹⁴⁹ Bagehot W. The English Constitution (1867)/ W. Bagehot. – Oxford : Oxford univ. press, 2001. – P. 64.

Права і привілеї, які належать британському монарху, можна розділити на дві групи. До першої групи ми віднесемо ті права і привілеї, які мають переважно формальний і церемоніальний характер, належать монарху особисто і реалізуються ним відносно самостійно (т.зв. «особисті» права і привілеї), а до другої – такі, які реалізуються за згодою Парламенту або «за порадою міністрів» і пов'язані із реальним управлінням державою, (т.зв. «політичні» права і привілеї).

До «особистих» прав і привілеїв ми віднесемо статус глави держави і глави законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; статус головнокомандувача збройними силами; статус глави Англiканської церкви; статус глави Співдружності націй і т.д.

Крім того, монарх особисто виступає з королівською промовою на щорічному відкритті сесії Парламенту; особисто «створює» перів, посвячує у лицарі та нагороджує деякими орденами; проводить офіційні прийоми глав зарубіжних держав у Букінгемському палаці і відвідує з офіційними візитами інші країни; головує на засіданнях Таємної Ради; йому присвячена церемонія виносу прапора – військовий парад з нагоди дня народження правлячого монарха; щотижня, зазвичай по вівторках, монарх приймає доповідь прем'єр-міністра про стан справ в країні і обговорює з ним питання державної політики.

Монарху заборонено входити у приміщення Палати громад. Тому традиційне звернення монарха з промовою під час відкриття сесії Парламенту відбувається в приміщенні Палати лордів, де збираються члени обох палат.

До «політичних» прав і привілеїв належать: право, за згодою Парламенту, призначити Прем'єр-міністра; право скликати та розпускати Парламент; право надавати королівську санкцію биллям, які прийнято Парламентом; право за поданням Прем'єр-міністра призначати міністрів та інших членів Уряду; право призначати, суддів, дипломатів, офіцерів збройних сил, поліції, єпископів і архієпископів Англiканської церкви; право визначати програму законодавчої діяльності Парламенту у королівській промові при відкритті сесії Парламенту, де текст королівської промови у цій частині готується Прем'єр-міністром.

Окремо необхідно згадати групу політичних прерогатив британського монарха у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики. У цій сфері права і повноваження монарха тісно переплітаються з правами і повноваженнями Парламенту і Уряду, внаслідок чого реалізація королівської прерогативи у цій сфері часто вимагає узгодженого рішення і монарха, і Парламенту, і Кабінету.

Королівську прерогативу у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики утворюють: право оголошувати війну і укладати мир; право укладати міжнародні договори; право анексувати території і право поступатися

територіями; право направляти і приймати послів; право визнавати закордонні держави і уряди.

Також британські монархи користуються прерогативою помилування засуджених злочинців.

При монарху діє Таємна рада – колегія радників, яка складається з декількох сотень осіб. Створений ще у XVI ст., цей орган поступово втрачав своє значення як колегія найбільш близьких монарху державних діячів і радників, зберігши, проте, формальну роль інституту влади, оскільки частина королівських прерогатив і повноважень реалізуються «Королевою – у – Раді», тобто повинні бути оформлені рішенням Таємної ради під головуванням монарха.

Наприклад, частина актів Кабінету мають юридичну форму наказів Королеви-у-Раді, члени Кабінету входять до складу Таємної ради, а сам Кабінет діє як один з її комітетів.

Важливу та відносно самостійну роль грає і Судовий комітет Таємної ради. Цей комітет, незважаючи на проведеній цикл реформ судової гілки влади та створення Верховного Суду Королівства, зберіг за собою апеляційну юрисдикцію з деяких специфічних категорій справ, таких як призові спори, спори релігійного характеру і т.п.

Крім того, Судовий комітет виступає в якості апеляційної інстанції для ряду держав Співдружності націй, заморських і залежних територій.

Судовий комітет виступає також у ролі своєрідного консультанта монарха з питань права, надаючи відповідні висновки у разі звернення із запитом.

Монарх в Сполученому Королівстві не несе юридичної відповідальності за свої дії і користується імунітетом від судового переслідування, тобто позов не може бути поданий по відношенню до монарха особисто. Водночас, визнається можливість подачі позовів до Корони, більше того – саме такі позови стали одним з основних способів оформлення та обмеження королівської влади на початковому періоді становлення британського конституціоналізму (XVI-XVII ст.ст.).

Зараз у Сполученому Королівстві застосовується кастильська система спадкування трону, яка віддає перевагу чоловікам перед жінками у прямій лінії спадкування. Крім того, спадкоємець престолу повинен належати до англіканської церкви і не перебувати у шлюбі з католиком (католичкою).

З 28 по 30 жовтня 2011 р. в австралійському місті Перт пройшла конференція глав урядів держав Співдружності, які погодилися з тим, що правила спадкування трону Сполученого Королівства та монархій, які входять до Співдружності і трон яких займає Єлизавета II, будуть змінені. Було вирішено, що нащадки принца Уельського Чарльза, нинішнього спадкоємця престолу, мають успадковувати трон за принципом простої, а не чоловічої прімогенітури. Таким чином, чоловіки втратять перевагу в праві спадкування трону Сполученого Королівства та вказаних монархій

Співдружності. Крім того, було вирішено відмовитися від дискваліфікації потенційних спадкоємців, які перебувають у шлюбі з віруючими Римокатолицької церкви. Прийняте в Перті рішення почало реалізовуватися із прийняттям Парламентом Сполученого Королівства Акта про наступництво Корони 2013 р., який отримав королівську санкцію у квітні 2013 р. Аналогічні за змістом законодавчі акти мають бути прийняті і парламентами інших країн, монархом яких є Єлизавета II.

Фінансування монарха, його двору і членів королівської сім'ї здійснювалося у Сполученому Королівстві до останнього часу з чотирьох основних джерел.

Акт «Про субсидії суверену» 2011 р. з 1 квітня 2012 р. встановив єдину державну субсидію суверену, скасувавши допомоги монарху та такий типовий для парламентської монархії спосіб фінансового забезпечення глави держави як цивільний лист.

У Велкій Британії з початку існування парламентської монархії цивільний лист затверджувався Парламентом. З 2001 по 2011 рр. за цивільним листом королева Єлизавета II отримувала з державного бюджету 7 900 000 фунтів щорічно. А її чоловік, герцог Единбурзький принц Філіп, отримував щорічно 359 000 фунтів. Окреме утримання встановлення і для інших членів королівської сім'ї. Кошти, які одержує Королева за цивільним листом, витрачались переважно на офіційні потреби двору. Наприклад, видатки лише на заробітну платню службовців королівського двору складали приблизно сім десятих щорічних надходжень від цивільного листа.

Т.зв. «допомогами» з державного бюджету фінансувалися видатки на утримання королівських палаців, за виключенням палаців Балморал у Шотландії та Сандрінгхем у Норфолку, оскільки останні належать до особистої власності Королеви. Вони також використовувались для утримання королівського транспорту – літака і поїзда, а також транспортні витрати на офіційні візити.

Крім єдиної державної субсидії суверену, Королева має т.зв. «особистий гаманець» монарха – доходи, які надходять від земель герцогства Ланкастерського. Крім того, вона та члени королівської родини мають і власні, особисті доходи, у т.ч. доходи від професійної діяльності.

Починаючи з 1993 р. особисті доходи Королеви та членів королівської родини стали об'єктом оподаткування. Королева Єлизавета II прийняла це рішення добровільно, з метою підкреслити готовність глави держави і членів королівської сім'ї брати участь у формуванні державного бюджету разом із підданими.

Партійна система. Партії у Сполученому Королівстві формувалися на основі об'єднання членів Парламенту зі спільними політичними поглядами і сягають своїм корінням у XVIII сторіччя, період формування партій торі і вігів, які пізніше трансформувалися відповідно у Консервативну і Ліберальну партії.

Такий шлях формування партій "зверху", з Парламенту, разом з особливостями виборчої системи зумовили специфічні властивості британської партійної системи:

1) тяжіння до моделі партійної системи із домінуванням двох політичних партій, якими протягом XIX – початку XX ст.ст. були Консервативна і Ліберальна партії, а пізніше – Консервативна і Лейбористська партії;

2) аморфна організаційна структура провідних політичних партій, яка спрямовані переважно на забезпечення участі партії у виборах;

3) порівняно обмежений обсяг нормативного регулювання державою діяльності цієї категорії об'єднань громадян, де основна частка регулювання діяльності політичних партій припадає на внутрішньопартійні норми, а держава регулює переважно питання участі партій у виборчому процесі, прикладом чого може служити Акт про політичні партії, вибори і референдуми 2000 р.

Вибори до Палати громад британського парламенту, які відбулися у 2010 р., змінили характер партійної системи Сполученого Королівства, надавши їй, принаймні до наступних парламентських виборів, риси системи двох з половиною партій.

На цих виборах лідерами за кількістю отриманих у Палаті громад місць стали Консервативна партія з 36,1 % голосів, що забезпечило консерваторам 306 депутатських мандатів у Палаті, або 47,1 % від їх загальної кількості; Лейбористська партія з 29 % голосів, що забезпечило лейбористам 258 мандатів у Палаті або 39,7 % від їх загальної кількості; Ліберально-демократична партія отримала 23,0 % від їх загального числа, отримавши 57 місць у Палаті або 8,8 % від їх загальної кількості.

Лейбористи, втративши більшість у Палаті громад, яке вони мали з 90-х рр. минулого століття, змушені були перейти в опозицію уряду, який створила коаліція консерваторів та ліберал-демократів.

Консервативна партія була сформована на початку XIX ст. членами Парламенту, яких називали «торі». Ця назва продовжує залишатися неофіційною назвою партії.

Партія не має фіксованого членства і постійної партійної програми, готуючи до кожних виборів т.зв. «Передвиборний маніфест», що містить комплекс заходів, які партія зобов'язується реалізувати у разі приходу до влади.

Вищий орган партії – партійна конференція, а основна партійна робота ведеться на рівні виборчих округів з метою забезпечити перемогу кандидата від консерваторів на виборах.

Консерватори – правоцентристська партія, що тяжіє до захисту принципів мінімізації державного втручання в економіку і зниження податкового тягаря на бізнес. У зовнішній політиці пріоритетами партії виступають національна та міжнародна безпека.

Наразі партія намагається переглянути власні політичні пріоритети, що обумовлено поверненням консерваторів до влади після майже 15 років перебування в опозиції.

Соціальну базу партії складають бізнесмени, частина консервативно налаштованих представників середнього класу, включаючи найманих працівників.

Лейбористська партія сформувалася на початку ХХ ст. як союз соціально орієнтованих інтелектуалів і представників профспілкового руху. У 1923 р. партія вперше сформувала уряд і заступила в якості другої домінуючої партії Сполученого Королівства лібералів.

Як і «торі», лейбористи не мають фіксованого членства і постійної партійної програми, також звертаючись до виборців з передвиборним маніфестом, намагаючись завоювати їхню симпатію.

Вищий орган партії – національна партійна конференція, а основна партійна робота також сфокусована на виборчих округах.

Лейбористи позиціонують себе як лівоцентристську партію, виступають за соціальний характер держави, захист інтересів меншин.

Довге перебування при владі (1997 – 2010 рр.) зумовило деякі зміни у соціальній базі партії. Ряд рішень, які приймалися лейбористськими урядами у цей період, об'єктивно свідчили про рух партії у напрямку захисту інтересів національного бізнесу, з одночасним ослабленням зв'язків з профспілками.

Ліберально-демократична партія сформувалася наприкінці 80-х років минулого століття як результат об'єднання Ліберальної партії (т.зв. спадкоємиці «вігів») та Соціально-демократичної партії, яку створили колишні прихильники лейбористів, що залишили партію.

Партія сформувала відносно сталу соціальну базу з представників середнього класу, які підтримують платформу поглиблення європейської інтеграції, послідовної децентралізації та деволюції, уваги до екологічних проблем.

Серед партій Сполученого Королівства «другого ешелону» слід згадати, перш за все, Партію незалежності Сполученого Королівства, яка постійно здобуває мандати на виборах до Європарламенту. Політична платформа партії ґрунтується на євроскептицизмі та бажанні зберегти традиційні для Великої Британії цінності, що забезпечує їй сталу підтримку виборців.

Особливістю партійної системи Сполученого Королівства є існування партій, які діють у кордонах окремих «країн» – складових частин Королівства і які представлені у його Парламенті. Це такі партії як: Шотландська національна партія (Шотландія), партія Шінн Фейн (Північна Ірландія), Демократична юніоністська партія (Північна Ірландія), партія Плейд Кімру (Уельс).

Парламент Сполученого Королівства наразі існує у складі монарху, Палати лордів (верхня палата) і Палати громад (нижня палата), які разом виступають як «Королева – у – парламенті». Архаїчна структура британського

Парламенту своїм корінням сягає у часи феодальної Англії і відображає еволюційний характер розвитку, який залишається однією з визначальних рис британського конституціоналізму. Інститути, які втрачають політичну владу і вплив, (Таємна Рада, Палата лордів і т.д.) не ліквідуються, а продовжують існувати і формально брати участь у здійсненні державної влади.

Основною функцією Парламенту є прийняття законів, причому, виходячи з принципу верховенства парламенту, зміст же цього принципу, за А. Дайсі, полягає у тому, що цей орган (Парламент) ніяк не обмежений юридично у своїй законотворчій діяльності і може, дотримуючись встановленої процедури, приймати, скасовувати або змінювати законодавчі акти без будь-яких юридичних обмежень¹⁵⁰.

Останні десятиліття, проте, дозволяють говорити про певну ерозію принципу верховенства парламенту, яку обумовили зобов'язання Сполученого Королівства дотримуватися, у тому числі і у сфері законодавчої діяльності, тих обмежень, які накладають на державу членство в Європейському Союзі та Раді Європи, міжнародні стандарти прав людини.

Конституційна практика Сполученого Королівства вимагає від Парламенту при виконанні ним законодавчих функцій поважати принцип верховенства права, конституційні угоди, традиції і прецеденти.

Крім законодавчих функцій і функцій представницького органу Королівства, Парламент ворує державний бюджет і контролює його виконання, бере участь у формуванні виконавчої влади та контролює її діяльність, за Парламентом також збереглися окремі судові повноваження.

Палата лордів та Палата громад Парламенту засідають у приміщеннях Вестмінстерського палацу у Лондоні, внаслідок чого іноді неофіційно Парламент іменують за назвою палацу – «Вестмінстер», або «вестмінстерський парламент». Це дозволяє ЗМІ відмежовувати його від Парламенту Шотландії та представницьких органів Уельсу і Північної Ірландії.

У будівлі Парламенту заборонено вмирати. Ця заборона обумовлена тим, що особи, які померли у Вестмінстерському палаці, мають бути поховані за рахунок казни.

Роль Королеви, як складової Парламенту зведена до суто формальних процедур скликання Парламенту на сесії та оформлення його розпуску, виступу із промовою, якою відкривається сесія Парламенту, та дарування королівської санкції законам, які прийняті Парламентом. Палата лордів, після набуття чинності Актами «Про Парламент» 1911 р. та 1949 р., серйозно поступилася своїми позиціями у процесі прийняття законів і втратила суттєву частину свого політичного впливу, перетворившись в типову «слабку» верхню

¹⁵⁰ Дайси А. Основы государственного права Англии : Введ. в изуч. англ. конституции / А.В. Дайси, проф. Оксфорд. ун-та; Пер., доп. по 6-му англ. изд. О.В. Полторацкой; Под ред. проф. П.Г. Виноградова. – Москва : тип. т-ва И.Д. Сытина, 1905. – С. 80-81.

палату. Все це зумовило той факт, що згадуючи Парламент Сполученого Королівства, зазвичай мають на увазі не всю систему «Королева – у – парламенті», яку складають монарх, Палата лордів і Палата громад, а тільки палати або навіть одну Палату громад.

Усі три складові Парламенту як єдиного органу збираються разом тільки з обмеженого числа підстав, таких як відкриття Королевою сесії.

Норми, які регулюють роботу Парламенту Сполученого Королівства, повноцінно не кодифіковані і містяться у безлічі парламентських рішень, конституційних угод, звичаїв і традицій. Внаслідок цього, узагальнення цих норм клерком Палати громад Ерскіном Меєм у його трактаті «Про право, провадження та звичаї Парламенту», перше видання якого побачило світ у 1844 р., найсерйознішим чином вплинуло на усю подальшу діяльність Парламенту Великої Британії, який отримав систематизоване викладення норм, які регулюють його роботу, а сам трактат постійно оновлювався спочатку самим Е. Меєм, а потім його наступниками, отримавши місце серед доктринальних джерел британської конституції.

Парламентаріям, які бере участь у парламентських дебатах, за традицією заборонено зачитувати свої промови, вони повинні виступати, не спираючись на надрукований текст.

Архаїчний характер Парламенту відбивається і у вимогах до кворуму в його палатах.

Так, Палата громад може відкрити пленарне засідання за умови наявності не менше 40 її членів, включаючи спікера, а Палата лордів – вимагає наявності не менше ніж 30 перів для проведення голосування, а дебати в у верхній палаті можна відкривати вже при наявності хоча б 3 перів, включаючи спікера.

Ухвалення рішення в обох палатах вимагає більшості голосів.

Провідне положення Палати громад у структурі парламенту обумовлено, насамперед, тим, що вона формується шляхом виборів, які відбуваються із дотриманням принципів загального, рівного та прямого виборчого права при таємному голосуванні із застосуванням мажоритарної системи відносної більшості в одномандатних виборчих округах.

Вік активного і пасивного виборчого права на виборах до Палати громад становить 18 років. Активним виборчим правом користуються, крім громадян Сполученого Королівства, громадяни Ірландії та держав Співдружності, якщо вони постійно проживають у Сполученому Королівстві.

Активне виборче право не визнається за особами, недієздатними внаслідок психічного захворювання; членами Палати лордів; особами, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину; особами, які протягом останніх п'яти років здійснили деякі

правопорушення у сфері виборчого права або певні корупційні правопорушення.

Пасивне виборче право визнається за усіма громадянами Сполученого Королівства, а також за громадянами Ірландської республіки.

При цьому, потенційний кандидат не повинен належати до категорій осіб, яким заборонено балотуватися в Палату громад. До таких осіб належать, зокрема, духовні і світські члени Палати лордів, судді, військовослужбовці, які перебувають на дійсній військовій службі, чиновники, службовці поліції; окремі категорії банкрутів; особи, засуджені до позбавлення волі на строк більше 12 місяців і які відбувають покарання; особи, яких засуджено за деякі виборчі правопорушення.

Виборча застава на виборах до Палати громад становить 500 фунтів стерлінгів, які повертаються кандидатам у разі, якщо вони отримали більше 5% голосів виборців.

Наразі у Палаті громад 650 депутатів.

З прийняттям Акту «Про парламент» у 1911 р. термін повноважень Палати громад становить 5 років. На практиці ж, Палата громад вкрай рідко допрацьовує до закінчення п'ятирічного терміну своїх повноважень, тому що, зазвичай, королівська прокламація про розпуск Палати приймається дещо раніше закінчення цього терміну.

Повноваження Палати громад можуть бути продовжені за межі п'ятирічного строку, про що також видається королівська прокламація. У ХХ ст. це траплялося двічі, і обидва рази причиною продовження терміну повноважень ставала участь Великої Британії у світовій війні. Обраний наприкінці 1910 р. склад Палати громад пропрацював до кінця 1918 р., а обраний у листопаді 1935 р. Парламент був переобраний тільки у липні 1945 р., тобто пропрацював майже 10 років.

Також королівською прокламацією оформляється розпуск Палати громад, який тягне за собою загальні вибори. До недавнього часу, ініціатива розпуску Палати, за конституційною угодою, завжди надходила від Прем'єр-міністра, який звертався до монарха з відповідним клопотанням, яке завжди, знов таки за конституційною угодою, задовольнялося.

У вересні 2011 р. отримав королівську санкцію Акт «Про фіксований строк повноважень Парламенту». За цим законом, наступні парламентські вибори у Сполученому Королівстві мають пройти 7 травня 2015 р., а Парламент остаточно отримує фіксований строк повноважень – 5 років.

Закон встановлює нові правила розпуску Парламенту, позбавляючи Прем'єр-міністра права довільно вирішувати, коли слід розпустити Парламент і провести вибори до Палати громад.

Наразі Парламент розпускається автоматично за 17 днів до дня проведення загальних виборів, як чергових, так і дострокових.

Дострокові вибори можуть бути призначені з наступних підстав.

По-перше, у разі висловлення недовіри Уряду Палатою громад, якщо Палата протягом чотирнадцяти днів після прийняття резолюції недовіри не прийме резолюцію про довіру Уряду, подолавши, таким чином, урядову кризу та/або сформувавши новий склад Уряд.

По-друге, Палата громад може, фактично, саморозпуститися, прийнявши рішення про проведення дострокових виборів двома третинами голосів від свого складу, включаючи вакантні місця.

Інших підстав проведення дострокових виборів Акт «Про фіксований строк повноважень Парламенту» 2011 р. не передбачає.

У разі появи вакантного депутатського місця в Палаті громад проводяться проміжні вибори. Причиною появи вакансії може служити смерть депутата або заняття ним посади, яка є несумісною з депутатським мандатом.

Добровільна відмова від депутатського мандата у Палаті громад формально є забороненою. Внаслідок цього, парламентарі, які бажають скласти з себе повноваження, вимушені вдаватися до допомоги юридичної фікції. Вони звертаються до монарха із проханням про призначення його керівником і бейліфом Чілтернських сотень Стоука, Десборо і Бернхема або керівником і бейліфом манора Нортстеда. Ці посади являють собою сінекури без будь-яких обов'язків та оплати, проте, зайнявши одну з них, парламентар формально поступає на службу монарху і позбавляється права засідати у Парламенті. За звичай, такі прохання парламентарів монархом завжди задовольняються, компенсуючи, таким чином, відсутність у депутатів Палати громад права добровільно скласти свої повноваження.

Очолює Палату громад спікер, який обирається голосуванням Палати з числа її членів на весь строк її повноважень.

За традицією, після обрання спікера Палати громад колеги-депутати фізично витягають нового главу Палати на його місце головуючого, так, якби він не бажав цього і активно опирався.

Коріння цього звичаю полягає у середньовічній історії Парламенту, який часто приймав рішення, що йшли у розріз із королівською волею. Донести рішення Палати до монарха було поєднаним з серйозним ризиком обов'язком спікера. А монарше незадоволення іноді приймало найнебезпечнішої форми. Наприклад, у період з 1394 по 1535 р.р. було страчено сім спікерів. Це пояснює, чому в ті часи посада спікера було не надто привабливою, а потенційних кандидатів на необхідно було буквально тягти до спікерського крісла, долаючи їх опір.

Обрання спікера Палати громад – знак високої довіри депутатів. З обранням особи спікером, вона залишає свою партію і має виключити у своїй діяльності демонстрацію будь-яких політичних симпатій і антипатій, не виступати з політичних питань, утримуватися при голосуванні Палати у всіх випадках, окрім як при поділі голосів депутатів навпіл. Іншими словами, від спікера очікується повна політична нейтральність, що обумовлено характером

і обсягом повноважень, які отримує депутат, обраний спікером. Ці вимоги обмежують навіть позаслужбове спілкування спікера зі своїми колегами-депутатами, як з партії, до якої він належав раніше, так і з інших партій.

Якщо спікер демонструє ці якості і кваліфіковано керує діяльністю Палати, то він може залишатися на своїй посаді досить довго, оскільки найбільші політичні партії не виставлятимуть своїх кандидатів в окрузі, від якого спікер обирається депутатом Громад, а новий склад Палати переобере його на цю посаду.

Спікер Палати громад – типовий «сильний» спікер. Він веде засідання Палати, стежить за порядком під час дебатів, тлумачить правила процедури Палати, представляє Палату у відносинах з монархом, Палатою лордів, іншими інституціями та громадськістю.

Надзвичайно важливим є повноваження спікера, який веде засідання Палати, на свій розсуд наділяти депутатів правом виступу. Від спікера очікується, що це повноваження буде використано розсудливо, обережно, і з урахуванням інтересів меншин Палати.

Депутат, який має бажання виступити, повинен або трохи підвестися зі свого місця – «зловити погляд спікера», або повідомити спікера про своє бажання виступити заздалегідь. Але у кожному такому випадку, спікер повністю самостійно визначить – чи отримає депутат слово, чи ні.

Зазвичай, при обговоренні питання на засіданні Палати спікер повинен забезпечити можливість виступити представникам Уряду та Опозиції її Величності; представникам інших партій, які є депутатами Палати; депутатам – представникам території, інтереси якої зачіпає обговорюване питання; депутатам, які володіють спеціальними знаннями з обговорюваного питання; решті депутатів, які бажають виступити.

Спікер має трьох заступників, які також можуть вести засідання Палати та повинні дотримуватися політичної нейтральності.

Крім того, спікер є головою Комісії Палати громад, на яку Актом «Про Палату громад (Управління справами)» 1978 р. покладено організаційне забезпечення діяльності Палати.

Крім спікера до складу Комісії входять Лідер Палати, який представляє парламентську більшість, Тіньовий лідер, який представляє опозицію, три депутати – «бекбенчери» («бекбенчер» – це депутат, який не належить до керівництва партії чи фракції. Керівництво партії або фракції зазвичай розміщуються у Палаті на передніх лавах), які представляють три найбільші партійні фракції Палати. Комісія відповідає за організацію роботи Палати, її фінанси і персонал. Схвалення Комісії необхідно для затвердження бюджету Палати та проведення серйозних змін, які стосуються Служби Палати.

Значну роль у діяльності Палати громад грають комітети. Після низки реформ, в Палаті діють два основних різновиди комітетів: спеціальні комітети (*Select Committees*) та загальні комітети (*General Committees*).

Палата громад може також перетворюватися в Комітет усієї Палати, засідання якого веде заступник спікера. За рахунок такого перетворення кожен член Палати отримує можливість взяти участь у розгляді законопроекту. У Комітеті усієї Палати розглядаються переважно фінансові законопроекти та законопроекти, які мають широкий суспільний резонанс.

Спеціальні комітети є, здебільшого, комітетами, чия діяльність зосереджена на виконанні контрольних функцій. Загальні ж комітети (раніше відомі як «постійні комітети») концентруються переважно на законодавчій діяльності, підготовці та обговоренні законопроектів. Загальні комітети можуть створюватися для обговорення публічних та приватних біллів; делегованого законодавства; питань європейської інтеграції; питань Шотландії, Уельсу, Північної Ірландії (в останньому випадку говорять про особливий різновид генеральних комітетів – т.зв. «Великі комітети» (*Grand Committees*)).

Об'єднані комітети Парламенту складаються з членів обох палат. Прикладами таких комітетів є Об'єднаний комітет з прав людини і Об'єднаний комітет статутарних інструментів, до функцій якого входить контроль за делегованим законодавством, яке створюється Урядом.

Палата лордів – верхня палата британського парламенту. Після циклу реформ, які мали місце у 1999 – 2009 рр., Палата істотно скоротила свою чисельність та змінила свій склад.

Наразі до складу Палати входять три різновиди перів – довічні пери та спадкові пери складають перший та другий різновиди, які об'єднуються під спільною назвою «світські лорди». Верховні ієрархи англіканської церкви – архієпископ Кентерберійський, Архієпископ Йоркський та інші належать до третього різновиду – т. зв. «духовних лордів».

Загальна кількість членів Палати лордів складає близько 800 осіб, з яких 92 місця зарезервованих для спадкових перів, 26 для духовних перів, а решта місць належить довічним перам, які призначається монархом за поданням Прем'єр-міністра.

Функції Палати лордів, як і Палати громад, охоплюють законотворчу діяльність і контроль за діяльністю Уряду. Особливості формування та персонального складу Палати обумовлюють більшу незалежність її членів від партійної політики, що, проте, ніяк не відбивається на обмежених можливостях Палати реалізувати свою позицію у відносинах з нижньою палатою.

З 1 жовтня 2009 р. Палата лордів втратила повноваження найвищої судової інстанції Великої Британії, 12 лордів з апеляцій стали суддями Верховного суду Королівства, до якого й перейшли зазначені повноваження.

Очолює Палату лордів виборний Лорд-спікер. Лорд-спікер обирається строком на 5 років з правом однократного переобрання. Це типовий «слабкий» спікер, оскільки, на відміну від Палати громад, у Палаті лордів він обмежений у праві підтримувати порядок в Палаті, а встановлення черговості виступів і

надання перам слова визначаються виходячи з чинних норм процедури норм та традицій Палати.

Як і від спікера Палати громад, від Лорда-спікера очікується політична нейтральність при здійсненні ним своїх повноважень, проте, на відміну від «сильного» спікера Палати громад, Лорд-спікера слід віднести до категорії «слабких» спікерів, оскільки чинні норми процедури Палати лордів суттєво обмежують можливості Лорда-спікера керувати засіданнями та діяльністю Палати на власний розсуд.

Посада Лорда-спікера була створена Актом «Про конституційну реформу» 2005 р., який скасував титул та посаду Лорда-канцлера – попереднього глави Палати.

У Палаті лордів, як і в Палаті громад, діють спеціальні комітети і Комітет усієї Палати. Члени Палати представлені також у об'єднаних комітетах Парламенту.

Законопроекти (біллі) можуть вноситися в будь-яку з палат Парламенту як відповідним міністром (урядовий законопроект), так і депутатом (законопроект члена парламенту). Однак більшість законопроектів вноситься все ж до Палати громад, що ж стосується законопроектів фінансового характеру, то усі вони спочатку вносяться до Палати громад.

Внесенню урядового законопроекту може передувати підготовка т.зв. «зеленої» або «білої» книг, у яких викладаються причини підготовки проекту і цілі, які передбачається досягти його прийняттям.

У кожній з палат процес прийняття законопроекту проходить три читання.

У Палаті громад перше читання обмежується формальним оголошенням про внесення законопроекту, дебати на цій стадії не проводяться.

Друге читання у Палаті громад передбачає обговорення концепції законопроекту. У разі, якщо Палата підтримує білль у другому читанні, він передається спікером Палати до комітету для обговорення і внесення до нього поправок.

У комітетах відбувається детальне постатейне обговорення проекту і поправок до нього. Підсумки роботи комітету над законопроектом відображаються в доповіді, яка комітет представляє Палаті до третього читання законопроекту.

Після заслуховування доповіді комітету і схвалення або відхилення поправок відбувається третє читання, у процесі якого білль дебатується в цілому, припускаючи внесення тільки редакційних поправок. Далі відбувається голосування Палати громад і, у разі, якщо білль було підтримано, його передають до Палати лордів.

Процедура розгляду білля у Палаті лордів є загалом подібною до процедури, яка застосовується у Палаті громад, за виключенням наступного: комітетська стадія розгляду законопроекту відбувається переважно у Комітеті усієї Палати; відсутні часові обмеження на розгляд Палатою лордів поправок

до законопроекту; певною мірою розширено можливості членів Палати вносити поправки до законопроектів на стадіях доповіді та третього читання.

Якщо Палата лордів приймає білль у тій ж редакції, що й Палата громад, то білль надсилається монарху для отримання королівської санкції, отримавши яку, білль стає актом Парламенту, тобто законом Сполученого Королівства. За звичаєм, час існування якого перевищує триста років, монарх не використовує своє право відмовити у даруванні королівської санкції біллю, який схвалений Парламентом.

Якщо Палата лордів внесла в законопроект зміни, то він повертається до Палати громад, яка може погодитися або не погодитися з ними і, у разі відсутності згоди, знову направити проект до Палати лордів (т.зв. процедура «човника» або «пінг-понг»).

Врешті-решт, Палата лордів може лише тимчасово заблокувати прийняття публічних біллів, які користуються підтримкою Палати громад, але не більше ніж на рік для нефінансових законопроектів, а для фінансових законопроектів – не більше ніж на місяць. Після закінчення зазначеного вище для кожного різновиду законопроекту строку та виконання інших умов, які визначені Актами «Про Парламент» 1911 р. та 1949 р., Палата громад отримує право повторно прийняти білль і направити його монарху для отримання королівської санкції.

У процесі обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Палати громад та/або у комітетах досить широко використовуються різного роду методи прискорення розгляду законопроектів. Це резолюція про закриття дебатів, «кенгуру», «гільйотина», резолюція про програму розгляду законопроекту.

Закриття дебатів з певного питання може бути запропоновано депутатом і поставлено на голосування головоючим на засіданні. Прийняття такої резолюції дозволяє відразу перейти до голосування з цього питання.

«Кенгуру» передбачає довільне, на розсуд головуючого, визначення запропонованих до законопроекту поправок на дебати і голосування.

«Гільйотина» обмежує тривалість часу, який може бути витраченим на проходження окремого етапу розгляду законопроекту.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. «гільйотина» як метод прискорення розгляду законопроектів у Палаті громад поволі поступається т.зв. «резолюції про програму прийняття законопроекту», зміст якої полягає у визначенні часових меж розгляду законопроекту у палаті із визначенням конкретних строків проходження основних стадій.

Залежно від свого змісту біллі, які вносяться до Парламенту, поділяються на публічні, приватні та гібридні.

Публічні біллі регулюють суспільні відносини у спільних інтересах, застосовуються до основних суб'єктів права і є найбільш поширеною категорією біллів. Усі внесені до Парламенту біллі вважаються публічними, якщо в них не міститься вказівка на зворотнє.

Приватні біллі припускають наділення конкретного суб'єкта права особливими правами, повноваженнями або привілеями. Цими правами приватні біллі пропонують наділити окремих осіб, корпорації, органи місцевого самоврядування тощо. Особливістю процедури внесення приватних біллів є, по-перше, застосування усіх доступних засобів інформування громадськості та зацікавлених суб'єктів про внесення такого біллю та його зміст, по-друге, виділення спеціального періоду часу, протягом якого будь-який суб'єкт, чиї права та інтереси тим чи іншим чином зачіпає цей білль, має право подати до Парламенту відповідну петицію з власними пропозиціями щодо цього біллю.

Гібридні біллі поєднують у собі властивості публічних і приватних біллів.

Уряд і Кабінет міністрів. Внутрішній кабінет. Функції Кабінету міністрів. Прем'єр-міністр. «Тіньовий» кабінет міністрів. До складу Уряду Сполученого Королівства входять Прем'єр-міністра і керівники міністерств (державні секретарі) та ін. відомств, державні міністри (заступники міністрів та керівників окремих структурних підрозділів міністерств), парламентські секретарі та низка інших посадових осіб, на яких покладено здійснення виконавчої влади.

Наразі кількість членів Уряду Сполученого Королівства складає приблизно 100 посадових осіб. Кількість членів Урядів не є постійною та змінюється залежно від уявлень конкретного Прем'єр-міністра про його оптимальну форму та чисельність.

Прем'єр-міністр призначається монархом і за конституційною угодою (звичаєм) є лідером партії більшості в Палаті громад. Ще одна конституційна угода визначає вимогу, за якою Прем'єр-міністр і більшість міністрів мають бути членами Палати громад, що дозволяє палаті ефективно контролювати їх діяльність. Уряд несе відповідальність перед нижньою палатою Парламенту.

Кабінет є колегіальним органом всередині Уряду, що складається з Прем'єр-міністра та відібраних ним міністрів; як правило їх близько двадцяти. У Кабінеті обговорюються і приймаються рішення з найважливіших питань державної політики. Як правило, при згоді Уряду Сполученого Королівства мають на увазі саме Кабінет як колегіальний центр ініціювання та прийняття основних політичних рішень у країні.

Рішення Кабінету, які вимагають змін у законодавстві країни реалізуються через Парламент шляхом подачі та прийняття урядових законопроектів. Інші рішення Кабінету можуть бути оформлені як накази Королеви – у – Раді, тому що формально Кабінет розглядається як один з комітетів Таємної ради.

Існування Кабінету міністрів засноване переважно на конституційних угодах, тоді як статутне право регулює діяльність Кабінету у порівняно обмеженому обсязі.

Роль Прем'єр-міністра в роботі Кабінету є вирішальною. Він визначає порядок денний Кабінету; розподіляє обов'язки між його членами; визначає і змінює персональний склад Кабінету та Уряду; здійснює інші призначення; виступає як суб'єкт взаємодії Кабінету з іншими державними інститутами, включаючи Парламент і монарха (щотижня представляє доповіді монарху, інформуючи главу держави про поточний стан справ у країні та обговорюючи вживані Урядом заходи); забезпечує контроль виконання рішень Уряду. Традиційно Прем'єр-міністр займає пости Першого лорда Казначейства та Міністра у справах державної служби. Також нагадаємо, що Прем'єр-міністр як правило є лідером правлячої партії.

Усі ці функції, які до того ж суміщені із лідерством у правлячій партії, визначають особливе положення Прем'єр-міністра в Уряді та дозволяють йому практично одноосібно визначати основні напрямки державної політики, часто залишаючи Кабінету функції суто формального схвалення вже прийнятого Прем'єром рішення.

Прагнення британських прем'єрів звузити діапазон осіб, які допущені до обговорення питань державної політики навіть усередині Кабінету, зумовило виділення у складі останнього т.зв. «Внутрішнього кабінету» – ще більш вузького, такого що складається з двох-трьох найбільш довірених міністрів, кола найближчих радників Прем'єра.

Звууженню кола учасників дискусій у британському Кабінеті сприяє і практика діяльності комітетів Кабінету, які об'єднують кількох міністрів для обговорення питань і підготовки рішень у певній сфері державного управління.

Відносини Кабінету і Парламенту будуються на принципі колективної відповідальності Кабінету за здійснювану ним політику перед Парламентом, що поєднується з індивідуальною відповідальністю міністра за стан справ у керованому ним департаменті.

Засобами, які забезпечують здійснення парламентського контролю над виконавчою владою у Сполученому Королівстві, виступають: контрольна діяльність парламентських комітетів; питання до членів Уряду, час на які передбачено правилами процедури у Парламенті; можливість прийняти резолюцію ю недовіри Уряду або відмовити йому у довірі, що тягне за собою відставку Уряду.

Дуже важливим заходом забезпечення парламентського контролю за діяльністю Уряду є діяльність парламентської опозиції і т.зв. «Тіньового кабінету», який формується найбільш численною опозиційною фракцією Палати громад.

Особливість британської моделі функціонування тіньового кабінету і опозиції у цілому полягає в офіційному визнанні їх існування та наділення їх статусом «Опозиції Її Величності», який передбачає навіть відповідне грошове утримання лідера тіньового кабінету і частини його членів.

Функції тіньового кабінету полягають, по-перше, у забезпеченні постійного контролю за діяльністю міністрів і очолюваних ними департаментів Уряду з боку профільних міністрів тіньового кабінету, і, по-друге, у забезпеченні швидкого і безболісного переходу влади до опозиції, яка, внаслідок існування тіньового кабінету, вже має відповідний пул кандидатур на посади у новостворюваному Уряді.

Забезпечення парламентського контролю за діяльністю виконавчої влади є основним завданням і Парламентського уповноваженого у справах адміністрації – омбудсмена Сполученого Королівства, посаду якого було створено у 1967 р.

Омбудсмен призначається монархом, а його кандидатура узгоджується лідерами парламентських партій. Він займає свою посаду безстроково до досягнення віку 65 років. До досягнення цього віку омбудсмен може бути зміщений тільки за згодою обох палат Парламенту.

У компетенцію омбудсмена входить розгляд скарг на дії органів центральної державної адміністрації, якщо ці дії не можуть стати предметом оскарження в суді або трибуналі. Скарга повинна бути подана громадянином Королівства, який постійно проживає на його території. Скарга повинна пройти парламентський «фільтр» – тобто бути передана омбудсмену через одного з депутатів Парламенту, котрий, у свою чергу, і звертається до омбудсмена з клопотанням про проведення розслідування порушення прав.

Крім проведення розслідувань порушення прав громадян, омбудсмен представляє Парламенту через відповідний парламентський комітет щорічні звіти про свою діяльність.

Також у Сполученому Королівстві функціонують ряд омбудсменів спеціалізованого та/або регіонального характеру, таких як Національний омбудсмен у справах охорони здоров'я; омбудсмени з питань місцевого самоврядування для Англії та Уельсу і для Шотландії; Омбудсмен для Північної Ірландії; омбудсмени у справах дітей для Англії, для Уельсу, для Шотландії, для Північної Ірландії і т.д.

Судова система Сполученого Королівства. Особливістю Сполученого Королівства є існування окремих правових систем у Англії та Уельсі, Шотландії, Північної Ірландії. Англія та Уельс разом із Північною Ірландією є територіями де домінує система загального права, тоді як правова система Шотландії розвивалася відносно самостійно і поєднує у собі риси як правової системи загального права, так і риси правової системи романо-германського типу. Наслідком цього є існування у Сполученому Королівстві трьох відносно самостійних судових систем відповідно для Англії та Уельсу, для Північної Ірландії і для Шотландії.

Найнижчою у системі судів загальної юрисдикції Англії та Уельсу є магістратські суди та суди графств.

Магістратські суди у спрощеному (сумарному) провадженні розглядають кримінальні справи, які стосуються незначних злочинів. Крім

того, до юрисдикції магістратських судів належить вирішення питання про передачу кримінальної справи про більш тяжкі злочини на розгляд у Суді Корони. За певних умов магістратські суди можуть розглядати кримінальні справи і в порядку повного (неспрошеного) провадження. Покарання, яке застосовує магістратський суд до особи, яка вчинила злочин, не може перевищувати півроку позбавлення волі за окремий злочин, року ув'язнення за сукупністю злочинів, 5000 фунтів штрафу.

Магістратські суди наділені також певною юрисдикцією у цивільних справах та справах неповнолітніх. Усього у Англії та Уельсі діє близько 330 магістратських судів, які розглядають більш ніж дев'ять десятих судових справ у цій частині Сполученого Королівства.

Суди графств розглядають по першій інстанції основну масу цивільних справ, а застосовувана у цій категорії процедура розгляду цивільних справ залежить від ціни позову. Загальна кількість судів графств у Англії та Уельсі складає близько 200.

Актом про конституційну реформу 2005 р. до т.зв. Вищих судів (*Senior Courts*) Англії та Уельсу віднесені Апеляційний Суд, Високий Суд та Суд Корони.

Суд Корони розглядає по першій інстанції складні кримінальні справи як за участі присяжних, так і без такої участі. Крім того, Суд Корони є апеляційною інстанцією і може переглядати справи, які вирішені магістратськими судами. На території Англії та Уельсу Суд Корони окрім Центрального кримінального суду, який розташований у Лондоні і більш відомий під своєю історичною назвою «Олд Бейлі», має більш ніж 90 представництв.

Високий Суд діє у складі трьох відділень: Канцлерського відділення, Відділення королівської лави та Відділення з сімейних справ.

Високий Суд розглядає справи і як суд апеляційної і як суд першої інстанції.

Канцлерське відділення розглядає справи, які пов'язані із підприємницькою діяльністю, патентними питаннями та питаннями інтелектуальної власності, спадкуванням і т.п. У певних питаннях юрисдикція Канцлерського відділення перехреснується із юрисдикцією Відділення королівської лави.

Відділення королівської лави основною своєю юрисдикцією має питання цивільно-правового характеру, зокрема порушення контрактів та відшкодування збитків. Крім того, це Відділення виконує функції апеляційної інстанції відносно окремих категорій справ, які вирішені магістратськими судами, та функції судового нагляду і судового контролю відносно відповідно судів нижчих ланок та актів та рішень, які приймають органи та посадові особи виконавчої влади, місцевого самоврядування і т.п.

Відділення з сімейних справ займається справами, які стосуються неповнолітніх та іншими категоріями сімейних справ.

Апеляційний Суд діє у складі Відділення з кримінальних справ та Відділення з цивільних справ. І Відділення з кримінальних справ і Відділення з цивільних справ розглядають справи виключно як апеляційна інстанція.

Високому Суду та Апеляційному Суду Англії та Уельсу Актом «Про права людини» 1998 р. також надано право проголошувати положення актів Парламенту Сполученого Королівства такими, що є несумісними з правами та свободами, які захищаються Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод.

Окрім зазначених вище судів, у Англії та Уельсі діють і інші судові та квазісудові установи. Це, зокрема, трибунали, які утворюють відносно самостійну систему органів де розглядаються скарги на рішення посадових осіб та органів виконавчої влади (адміністративні трибунали), трудові конфлікти (Трибунал з питань праці) і т.д.

Судова система Північної Ірландії є, у своїх основних рисах, подібною до судової системи Англії та Уельсу. Що ж стосується судової системи Шотландії, то вона має ряд особливостей, серед яких необхідно згадати, перш за все, ту обставину, що рішення найвищої судової інстанції Шотландії з кримінальних справ – Високого Суду юстиціарієв не можуть бути оскаржені у Верховному Суді Сполученого Королівства.

З прийняттям Акта про конституційну реформу 2005 р. і початком діяльності у 2009 р. Верховного Суду Сполученого Королівства, останній виконує функції вищої судової інстанції держави, які раніше належали Апеляційному комітету Палати лордів.

У цивільних справах Верховний Суд Сполученого Королівства розглядає апеляції на рішення судів як Англії та Уельсу, так і Шотландії та Північної Ірландії, а у кримінальних справах тільки Англії та Уельсу і Північної Ірландії.

Також Верховний Суд Сполученого Королівства наділений юрисдикцією з питань спорів про повноваження, які стосуються питань деволюції Шотландії, Уельсу і Північної Ірландії, та аналогічним за змістом праву Високого Суду та Апеляційного Суду Англії та Уельсу правом проголошувати положення актів Парламенту Сполученого Королівства такими, що є несумісними з правами та свободами, які захищаються Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод.

20.2. Загальні відомості про деволюцію та місцеве самоврядування у Сполученому Королівстві. З прийняттям Парламентом Сполученого Королівства у 1998 р. Акта «Про Шотландію», Акта «Про управління Уельсом», Акта «Про Північну Ірландію» відбувся процес т.зв. «деволюції» – перерозподілу повноважень між центром та регіонами, який передбачає наділення регіональних органів як виконавчими, так і окремими законодавчими повноваженнями. Причому, на відміну від децентралізації, ці повноваження мають політичний характер.

Найбільш глибокою є деволюція Шотландії, яка забезпечила утворення Шотландського Парламенту, до компетенції якого входить законодавче врегулювання питань, які не «зарезервовані» за Парламентом Сполученого Королівства. До «зарезервованих» питань належать, перш за все, питання конституційного характеру, зовнішньої політики, оборони та безпеки, макроекономічні питання і т.п. Крім того, деволюція Шотландії у законодавчій сфері не вплинула на зміст принципу верховенства Парламенту Сполученого Королівства. Закони для Шотландії приймаються її Парламентом з питань сільського господарства, цивільної та кримінальної юстиції, організації охорони здоров'я, місцевого самоврядування, транспорту, соціальних, освітніх та культурних питань, охорони навколишнього середовища і т.д. Шотландія отримала також власну виконавчу владу – був створений Уряд Шотландії на чолі з Першим міністром.

У вересні 2014 р. планується проведення референдуму, на якому буде вирішено питання перебування Шотландії у складі Сполученого Королівства.

Протягом тривалого часу муніципальне управління в Сполученому Королівстві було організовано по-різному у кожній з історичних частин держави: в Англії та Уельсі, у Шотландії, у Північній Ірландії. Останній час ці відмінності стають все більш суттєвими: після відновлення функціонування Парламенту Шотландії, створення Асамблеї Уельсу та Асамблеї Північної Ірландії до їх компетенції увійшло вирішення низки питань, які стосуються діяльності органів муніципального управління на відповідних територіях.

В даний час муніципальне управління в Сполученому Королівстві організовано згідно за моделлю, основною особливістю якої є «відсутність на місцях повноважних представників центрального уряду, які здійснюють опіку над муніципальними виборними органами» (Г. Барабашев). Цю модель традиційно іменують «англо-американською» або «англосаксонською».

Нормативно-правова регламентація здійснення муніципального управління у процесі деволюції державної влади була віднесена до компетенції складових частин Сполученого Королівства. Відповідно, у Шотландії регламентація цих питань належить до відання Парламенту Шотландії, в Уельсі та Північній Ірландії – до відання відповідно Асамблеї Уельсу та Асамблеї Північної Ірландії. В Англії, яка не має «власної» представницької асамблеї, муніципальні проблеми регламентуються актами Парламенту Сполученого Королівства («вестмінстерського парламенту»).

Система органів місцевого самоврядування (муніципального управління) будується на основі адміністративно-територіального поділу. Враховуючи історичні особливості, цей поділ має свої особливості у кожній з частин Сполученого Королівства. Відповідним чином, і муніципальне управління у кожній з цих частин має свої особливості.

Англія поділена на 9 регіонів. У свою чергу, територія регіонів може підрозділятися на :

- метрополітенські графства (поділяються на метрополітенські райони);
- неметрополітенські графства (поділяються на неметрополітенські райони);
- унітарні округи.

Територія метрополітенських та неметрополітенських районів, як і територія унітарних округів може бути поділена на світські парафії.

На території метрополітенських і неметрополітенських районів, а також унітарних округів розташовуються населені пункти – міські (сіті, тауни) і сільські (вілліджі).

Один з дев'яти регіонів Англії – столичний регіон – Великий Лондон. Столиця має особливий самоврядний статус – Лондон поділений на 32 бурги та Сіті. У кожній з цих 33 частин функціонують місцеві ради, крім того, існує і муніципальна рада Великого Лондона.

Уельс поділено на 22 графства, на території яких розташовуються населені пункти, Шотландія – на 32 унітарних округи, а Північна Ірландія – на 26 районів.

Компетенція органів муніципального управління закріплена поточним законодавством. Під час судового розгляду спорів про компетенцію враховується т.зв. «правило Діллона», яке за своїм змістом є аналогічним принципу *intra vires* («у межах компетенції»). Це означає, що органам муніципального управління не дозволяється мати повноваження, які не віднесені до їх відання.

Муніципальні органи Сполученого Королівства витрачають грошові кошти переважно на соціальні програми, освіту, економічний розвиток і благоустрій території, у тому числі на утримання місць відпочинку, культурних та спортивних споруд, комунального транспорту, шосейних доріг і вулиць, на капітальне будівництво, забезпечення пожежної безпеки, екологічні програми. Найбільшим обсягом компетенції володіють муніципальні ради міських і сільських населених пунктів.

На початку ХХІ в. у Сполученому Королівстві була запозичена практика США, відповідно до якої територіальні громади мають можливість обрати організаційну форму муніципального управління. Найчастіше вона фіксується у муніципальній хартії (статуті). В даний час існують три базові форми муніципального управління:

- «мер – кабінет»;
- «лідер – кабінет»;
- «мер – менеджер».

Як впливає з назви цих форм, традиційно більший вплив на муніципальну політику мають виконавчі органи, ніж представницькі – муніципальні ради. Вони обираються населенням строком на 4 роки, і мають відносно нечисленний склад. Наприклад, муніципальній раді Великого

Лондона (Асамблея) складається лише з 25 членів. Найбільш часто члени муніципальних рад працюють у складі постійних комітетів ради.

Найбільш поширеною в Сполученому Королівстві є форма «лідер – кабінет» (точніше – «лідер ради – кабінет»). Вона максимальна близька до тієї єдиної організаційно – правовій формі, яка існувала до введення вищезгаданих трьох форм.

Організаційно-правова форма муніципального управління «лідер – кабінет» передбачає, що рада більшістю голосів обирає одного з радників лідером ради на строк 4 роки (лідер може бути відкликаний з посади більшістю голосів членів ради). Лідер призначає до 9 інших членів муніципальної ради до складу кабінету, визначаючи сфери їх відповідальності. Кабінет є колегіальним виконавчим органом і відповідає за реалізацію рішень муніципальної ради.

Рис. 20.1. Організаційна форма «лідер – кабінет».

Наступна організаційна форма муніципального управління – «мер – кабінет». Її більш точна назва – «мер, який обирається населенням – кабінет». Організаційно-правова форма «мер – кабінет» передбачає, що мер обирається безпосередньо населенням на строк 4 роки і не може бути усунений з поста муніципальною радою.

Після свого обрання мер формує і особисто очолює виконавчий орган муніципальної ради – кабінет, до складу якого входить до 9 членів муніципальної ради. Кабінет є органом відповідальним за виконання рішень муніципальної ради.

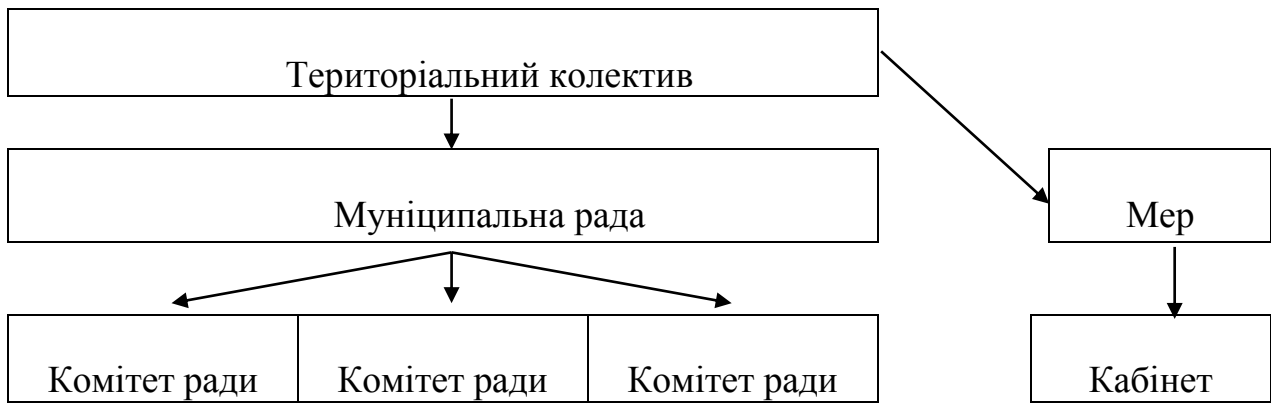

Рис. 20.2. Організаційна форма «мер – кабінет».

Найменш поширеною організаційною формою муніципального управління є форма «мер – менеджер». Вона повністю аналогічна використовуваної у США формі «рада – менеджер». Організаційна форма «рада – менеджер» («рада – керуючий») була запозичена у США з метою професіоналізації місцевого самоврядування. У разі використання форми «рада – менеджер» значна частина повноважень розподіляється між муніципальною радою та найманим менеджером (керуючим). Менеджер – це особа зі спеціальним вищою освітою, яка є фахівцем у сфері управління населеним пунктом. Рада делегує йому виконання своїх рішень, здійснення господарських функцій. Використання цієї організаційної форми передбачає існування посади мера, яку займає один з членів муніципальної ради. Єдиною істотною відмінністю від США є те, що у Сполученому Королівстві мер обирається безпосередньо членами територіального колективу.

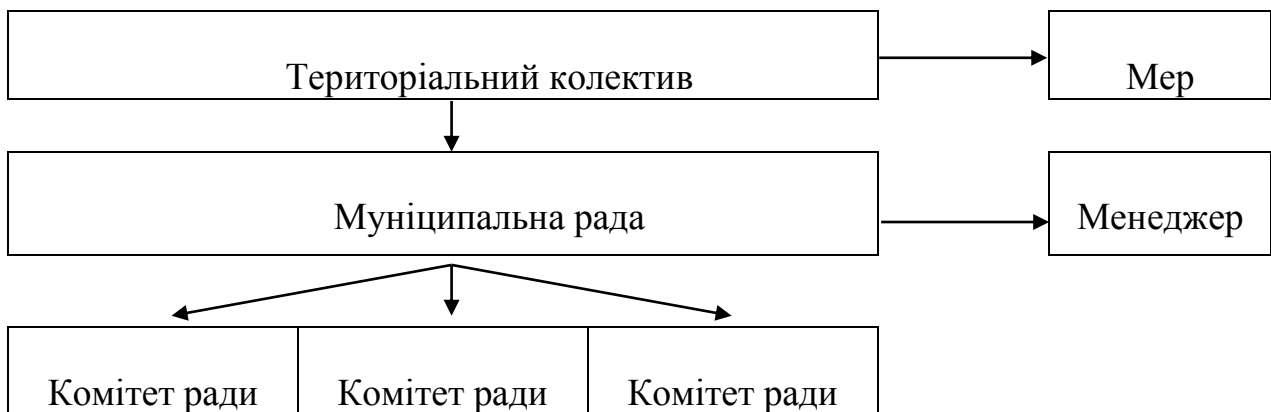

Рис. 20.3. Організаційна форма «мер – менеджер».

Найменші сільські населені пункти – парафії, населення яких є меншим за 150 осіб, не формують муніципальних рад. Рішення з основних питань місцевого життя приймаються на загальних зборах мешканців парафії, а реалізація цих рішень належить до функцій старости парафії, якого обирають на загальних зборах.

Питання для самоконтролю.

Назвіть найбільш відомі конституційні угоди.

До якого різновиду конституцій належить конституція Сполученого Королівства, якщо класифікувати її за порядком внесення до неї змін? Аргументуйте свою відповідь.

Яка система спадкування трону діє у Сполученому Королівстві?

До якої династії належить правлячий монарх Сполученого Королівства?

Назвіть основні політичні партії Сполученого Королівства.

Як формується верхня палата британського Парламенту і хто входить до її складу?

Що являє собою Кабінет як орган виконавчої влади?

Які види омбудсманів існують у Сполученому Королівстві?

Назвіть організаційно-правові форми місцевого самоврядування у Сполученому Королівстві.

Рекомендована література.

Конституции государств Европы: В 3-х т.– М., 2001.

Алексеев Н.А. Палата Лордов британского парламента: от Суда Короля Эгберта до революции Премьера Т.Блэра (825– 2003 гг.). – М., 2003.

Бромхэд П. Эволюция британской конституции.– М.: 1978.

Василенко И.А. Административно– государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия.– М., 1998.

Гарнер Д. Великобритания: центральное и местное управление.– М.,1984.

Иностранное конституционное право.– М.,1996.

Конституционное /государственное/ право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 3.– М.,1997.

Крылова Н.С. Английское государство. – М., 1980.

Шаповал В.Н. Британская конституция: политико– правовой анализ.– К., 1991.

ТЕМА 21. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Тема посвячена знайомству зі Сполученими Штатами Америки (США) як з державою, з державним устроєм і з основними інститутами галузі національного конституційного права.

Цілі вивчення теми:

- зрозуміти особливості конституційного розвитку США;
- розглянути політичну систему США;
- проаналізувати особливості форми держави;

– розглянути особливості здійснення державної влади та місцевого самоврядування в США¹⁵¹.

Ключові терміни і поняття: Конституція США, Президент США, Конгрес США у складі Палати представників та Сенату, Кабінет Президента, Верховний Суд США, штат, муніципальне управління в США.

Сполучені Штати Америки (США) – президентська республіка, асиметрична федерація (50 штатів і округ Колумбія), розташована в Північній Америці. Столиця США – город Вашингтон. Незалежність США від Великої Британії була проголошена 4 липня 1776 р.

Офіційною мовою країни вважається англійська, хоча в нормативно-правових актах поняття «офіційна мова» відсутнє. Прийнято говорити про те, що англійська є «національною мовою *de facto*». За даними Бюро статистики США, кількість людей старше 5 років, які розмовляють вдома не англійською мовою, за останні 30 років збільшилася на 140% (на тлі зростання кількості населення на 35%). В даний час близько 225,5 млн. американців розмовляють вдома англійською мовою, і приблизно 55,5 млн. – на якому-небудь іншому, в т.ч. 35,5 млн. – на іспанському¹⁵². Незважаючи на постійно збільшує кількість іспаномовного населення, мовна проблема в США не є політично актуальною – зокрема, республіканська і демократична партії не включають її в свої політичні програми.

Площа США становить близько 9,5 млн.кв.км, і держава займає третє місце у списку найбільш крупних країн світу за територією, після Російської Федерації і Канади. За даними Бюро статистики, населення США з 2010 р. по 2020 р. буде збільшуватись приблизно на 1% щорічно, та у 2014 р. становитиме 322 з половиною мільйонів осіб¹⁵³. За цим показником країна знаходиться на третьому місці, поступаючись Китаю та Індії.

Державний прапор США – прямокутне полотнище (10:19) з сімома червоними та шістьма білими горизонтальними смугами. Ці 13 смуг символізують 13 колоній, які утворили у XVIII столітті державу США. У лівому верхньому куті прапора знаходиться темно-синій прямокутник, який символізує союз штатів, нині там розташовано 50 зірок – за кількістю штатів США.

Цікаві факти про державний прапор США:

- прапор США – один з найстаріших національних прапорів у світі;
- прапор змінювався 26 разів з того моменту, як його вперше прийняли 13 колоній;

¹⁵¹ The author benefitted enormously from materials obtained during US sponsored activities during the writing of this article. Special thanks go to colleagues at the Public Affairs Section of the U.S. Embassy in Ukraine and the U.S. State Department for the insight and assistance during study trips to (or about) the USA.

¹⁵² New Census Bureau Report Analyzes Nation's Linguistic Diversity [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.census.gov/newsroom/releases/archives/american_community_survey_acs/cb10-cn58.html

¹⁵³The 2012 Statistical Abstract. Population [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.census.gov/prod/2011pubs/12statab/pop.pdf>

– теперішній 50-зірковий прапор використовується найбільш тривалий час (до 7 липня 2007 р. «рекордсменом» був прапор з 47 зірками);

– в США розповсюджена практика публічного спалення прапора на знак протесту проти чогось. Суперечки про правомірність таких дій ведуться в США достатньо давно. Верховний Суд США в рішенні по справі «Техас проти Джонсона» (1989 р.) висловив точку зору, що спалення прапора як форма вираження протесту гарантоване Першою поправкою до Конституції США;

– кожний ранок на усій території США усі діти, які знаходяться в дитячих садках та школах вимовляють Клятву вірності прапору США (незважаючи на рішення Верховного суду США 1943 р. про неприпустимість примусу дітей до її проголошення).

Державний герб у США – це кольорове зображення ліцевої сторони Великої печатки США. На ній зображений національний символ США – білоголовий орлан. В одній лапі він тримає 13 стріл, а в другій – оливкову гілку з 13 листочками і 13 оливками. Ці символи покликані нагадувати, що США «хочуть миру, але завжди готові до війни». Над орланом розташований сувій з латинською фразою «*E Pluribus Unum*» («з багатьох – єдине»), та 13 зірок в блакитній хмарині. На грудях у птаха щит з 13 червоними та білими вертикальними смугами і широкою синьою горизонтальною смугою над ними, що символізує союз штатів і 13 штатів, які утворили його і спочатку входили до складу США: Массачусетс, Коннектикут, Род-Айленд, Нью-Гемпшир, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсільванію, Делавер, Вірджінію, Меріленд, Північну Кароліну, Південну Кароліну, Джорджію.

Особливістю Великої печатки є наявність не тільки ліцевої, а і зворотної сторони (недобудована піраміда, на місці вершини якої зображено око в трикутнику). З 1935 р. обидві сторони Великої печатки США розміщені на звороті банкноти номіналом в один долар.

Історія конституційного розвитку США. Після відкриття Американського континенту європейцями почалось його поступове освоєння іспанцями, французами, англійцями. Першим англійським поселенням на території сучасних США став заснований в 1607 р. Джеймстаун, Вірджінія, населення якого швидко збільшувалось. «Новий світ» ставав все більш і більш привабливим завдяки багатим природним ресурсам, і почалась активна британська колонізація континенту. У кінці XVII ст., крім Вірджинії, існувало ще 12 англійських колоній: Нью-Гемпшир, Массачусетс, Род-Айленд, Коннектикут, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсільванія, Делавер, Меріленд, Північна Кароліна, Південна Кароліна і Джорджія.

Проблеми у взаємовідносинах між метрополією та колоніями почались у 1770-х рр., та отримали назву «імперська криза». Криза була пов'язана із серією подій.

Корені конфлікту полягають у Семирічній війні 1756-1763 рр., у якій взяли участь усі європейські держави того часу. Найбільш активними були Велика Британія, Франція та Іспанія, які захищали свої колоніальні інтереси.

За підсумками військових дій Велика Британія істотно розширила свої колоніальні володіння, але вступила у період економічної кризи, яку спричинив дефіцит державного бюджету. Також, у цих умовах не вистачало коштів для захисту кордонів колоній. Виходячи з цього, Парламентом Великої Британії було прийнято рішення ввести податки на території колоній, чого раніше не практикувалось. У північноамериканських колоніях намагались ввести гербовий збір¹⁵⁴.

З метою впровадження цього податку у 1756 р. було прийнято Акт про гербовий збір (*Stamp Act*). Планувалось оподатковувати усі торгівельні договори, а також оформлення певних документів. Але, цей акт викликав бурю протестів та через кілька років був скасований.

У 1770 р. протести населення м. Бостон, штат Массачусетс, проти податкової політики Великої Британії спричинили т.зв. «Бостонську бійню». Ця подія отримала таку назву скоріше не із-за кількості постраждалих, яка не перебільшувала 20 вбитих та ранених, а через те, що у Бостоні проживала найбільша кількість прихильників боротьби за незалежність від метрополії, та ця подія спричинила низку подальших, що призвели до проголошення незалежності від метрополії.

Введення все більш жорстких обмежень у сфері оподаткування до кінця XVIII ст. призвело до загострення відносин між колоніями і метрополією. Проводився пошук компромісних способів вирішення проблеми – так, в 1754 р. під егідою Б. Франкліна було запропоновано створити союз північноамериканських колоній з власним урядом і на чолі з президентом, який би призначався британським монархом. Тим не менш, обурення політикою метрополії вилилося у війну за незалежність США (Американську революцію, Американську революційну війну) 1775 – 1783 рр., спровоковану «Бостонським чаюванням».

«Бостонське чаювання» 1773 р. – ще одна акція, до якої вдалились американські колоністи для того, щоб виказати свій протест проти податкових інновацій Великої Британії, – цього разу незадоволення викликав акт, який ставив у нерівні цінові умови чай місцевих виробників та імпортований з метрополії (Чайний акт, *Tea Act*). Переодягнені в індіанців жителі міста знищили великий вантаж чаю, що знаходився у гавані Бостону. У відповідь на це Парламент Великої Британії відмінив самоврядні права Массачусетсу та вдався ще до низки дій, головною з яких було прийняття у 1774 р. «нестерпних законів» (*Intolerable Acts*) – п'яти актів, спрямованих на посилення ролі Великої Британії в управлінні своїми колоніями на Американському континенті. Ці закони послужили причиною скликання Першого Континентального конгресу.

¹⁵⁴ На думку істориків, основним прорахунком при цьому була відсутність пропозицій стосовно того, щоб оподаткування супроводжувалось включенням представників колоній до складу Парламенту Великої Британії.

У Першому Континентальному конгресі взяли участь представники більшості британських колоній у Північній Америці. Він був проведений в 1774 р. у Філадельфії, Пенсільванія. 56 учасників конгресу проголосували «за» встановлення торгового бойкоту Великій Британії (заборона продажу американських товарів англійцям і покупки англійських товарів американцями) та затвердили «Декларацію прав і скарг», в якій знайшло відображення невдоволення політикою метрополії. Ця Декларація містила перелік «образ» на Велику Британію – від невеликих до більш значних подій¹⁵⁵. Декларація мала революційний дух, але не могла розглядатись як акт конституційного характеру та змісту, бо не мала необхідних для цього елементів.

Представники колоній почали активно обговорювати ідею можливого об'єднання. Проте, поки що виникало настільки багато суперечок, що майже кожна колонія вважала за потрібне прийняти власну конституцію. Протягом 5 років це зробили усі колонії-штати, крім Род-Айленду. Наприклад, у 1776 р. – Меріленд, Нью-Гемпшир, Нью-Джерсі, Північна Кароліна, Пенсільванія, у 1777 р. – Вермонт, Делавер, Джорджія, Нью Йорк, у 1778 р. – Південна Кароліна¹⁵⁶. Ці акти заклали основу конституційного розвитку США.

Важливим підсумком роботи Першого Континентального конгресу стало рішення про скликання в 1775 р. Другого Континентального конгресу в тому випадку, якщо Британська корона не піде на поступки американським колоніям.

Перші військові сутички у Війні за незалежність США відбулися у квітні 1775 р. у Массачусетсі, неподалік від Бостону (найбільш відомими є бої при Лексінгтоні та Конкорді).

Другий Континентальний конгрес був скликаний 10 травня 1775 р. у Філадельфії незабаром після початку військових дій американських колоній проти метрополії. Конгрес доручив «Комітету п'яти», до якого увійшли Дж. Адамс, Б. Франклін, Т. Джефферсон, Р. Лівінгстон і Р. Шерман, розробити текст Декларації незалежності США. Існує і альтернативна думка стосовно авторства Декларації, її прихильники вважають, що текст було написано особисто Т. Джефферсоном. У будь-якому випадку, Декларація була актом конституційного характеру, який мав наукове підґрунтя у вигляді праць Дж.Локка, Ж.-Ж.Руссо, ін.

Декларація була схвалена Конгресом 4 липня 1776 р. (з тих пір 4 липня вважається державним святом США – Днем незалежності) і не тільки проголосила незалежність США, а й містила в собі вказівку на причини початку війни за незалежність – перераховувалися найбільш яскраві приклади утиску прав колоній і їхніх жителів королем Георгом III і британським

¹⁵⁵ До речі, вже при обговоренні Декларації підіймалось питання рабства. Але, для того щоб не розколоти поки що хиткий союз, його при написанні тексту обминули.

¹⁵⁶ Colonial Charters, Grants and Related Documents. The Avalon Project – Documents in Law, History and Democracy. Yale Law School [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/statech.asp

парламентом. «Ми вважаємо очевидними такі істини: всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, свобода і прагнення щастя», – проголошує Декларація. Вона залишається чинним актом і досі.

Підписи на Декларації незалежності США. Цікаво, що кожен із 56 делегатів Другого Континентального конгресу поставив свій підпис під текстом Декларації незалежності США дуже розбірливо та чітко. Згідно з законодавством Великої Британії ці люди вважались державними злочинцями, та, майже каліграфічно виводячи свої прізвища, вони висловлювали протест проти британської політики і впевненість у перемозі в війні за незалежність США.

На репродукціях оригінального тексту Декларації можна помітити, що найбільш великий за розміром підпис належить Джону Ганкоку, голові Другого Континентального конгресу. Як данина поваги його хоробрості, в сучасній англійській мові прізвище Ганкок іноді вживається як синонім іменника «підпис».

Після прийняття Декларації незалежності США, Другий Континентальний конгрес функціонував *de facto* як уряд США, приймаючи найбільш важливі рішення з державних питань.

Майже одночасно зі створенням «Комітету п'яти» Другий Континентальний конгрес доручив групі з 13 делегатів Конгресу підготувати проект Конституції союзу штатів (нагадаємо, що деякі штати вже мали свої конституції, а у більшості як раз йшов процес їхньої розробки та прийняття). Цей документ з'явився у 1777 р. та отримав назву «Статті Конфедерації і вічного союзу» (*Articles of Confederation and Perpetual Union*). Після прийняття Статті були ратифіковані кожним з 13 штатів; остання ратифікація здійснена Мерлендом 1 березня 1781 р. Після цього на своєму засіданні Другий Континентальний конгрес оголосив про те, що Статті ратифіковано усіма штатами і вони набувають чинності, а сам Конгрес відтепер іменується «Конгресом Конфедерації».

Дослідження змісту цього конституційного акту надає підстави резюмувати, що Статті конфедерації наділили Конгрес значно більшою владою, ніж усі інші органи. Як у типовій конфедерації, у США не було відокремленої виконавчої гілки влади, а повноваження судів були обмежені. Це значно мірою нагадувало систему розподілу законодавчої, виконавчої та судової функції між гілками влади у Великій Британії тих часів.

Багато дослідників вважають Статті Конфедерації (преамбула, 13 статей і список підписів) першою Конституцією США, виходячи з їх змісту:

- ст.1 закріплювала назву конфедерації – «Сполучені Штати Америки»;
- ст.2 встановлювала суверенітет штатів і збереження за ними тих повноважень, що не були передані Конфедерації;
- ст.3 передбачала дружній характер союзу штатів та їхнє зобов'язання допомагати один одному;

- ст.4 встановлювала свободу пересування громадян штатів по території Конфедерації та зобов'язання штатів щодо екстрадиції правопорушників;
- ст.5 містила принцип «один штат має один голос в Конгресі» і передбачала порядок призначення та строк повноважень делегатів від штатів у Конгресі;
- ст.6 передавала міжнародні відносини до компетенції Конфедерації, а також регламентувала порядок існування збройних сил і військово-морського флоту;
- ст.7 встановлювала порядок присвоєння військових звань у воєнний час;
- ст.8 передбачала існування бюджету Конфедерації, порядок його формування і витрачання бюджетних коштів;
- найбільша за обсягом стаття – ст.9 – містила перелік повноважень Конфедерації та загальні положення про Конгрес;
- ст.10 закріплювала, що в перервах між засіданнями (сесіями) Конгресу функціонує Комітет штатів (дослідники іменують його аналогом уряду);
- ст.11 встановлювала порядок прийняття в Конфедерацію нових членів і передбачала входження до Конфедерації Канади;
- ст.12 підтверджувала попередні фінансові зобов'язання США, встановлюючи, що «за їх сплату служать формальною порукою і Сполучені Штати, і громадська совість»;
- ст.13 містила положення про внесення змін і доповнень до Статті конфедерації. Право вносити їх отримав Конгрес за згодою всіх штатів – що на практиці унеможливило такі зміни і доповнення. Спроби їх внесення привели країну в кризовий стан і стали загрожувати її територіальній цілісності. Дослідники відзначають, що «в цих умовах завдання порятунку держави взяв на себе Філадельфійський конституційний конвент. У травні 1787 р. 55 його делегатів, що представляли 12 штатів (Род-Айленд відмовився брати участь у його роботі), приступили до розробки нової конституції всупереч прямо вираженого вимогу Конгресу тільки переглянути Статті конфедерації»¹⁵⁷.

Статті конфедерації діяли до прийняття в 1787 р. Конституції США.

Подальші історичні події, пов'язані з проголошенням незалежності США:

- у квітні 1782 р. Палата Громад Парламенту Великій Британії більшістю голосів схвалила рішення про припинення війни;
- у листопаді 1782 р. було укладено перемир'я (Версальський мир);
- у вересні 1783 р. Велика Британія визнала незалежність США.

¹⁵⁷ Лафитский В. И. Основы конституционного строя США / В. И. Лафитский. – М. : Норма, 1998. – С. 18.

Конституція США була прийнята у 1787 р. і вважається найстарішою писаною конституцією в світі. Незважаючи на це, вона і досі слугує моделлю при написанні текстів Основних законів.

Текст Конституції США являє собою компроміс, досягнутий конституційним конвентом – органом, на який було покладено внесення змін та доповнень до Статей конфедерації. Але у ході роботи конвенту, що тривала з 25 травня по 17 вересня¹⁵⁸, делегатами було прийнято рішення про розробку та затвердження конституції на загальнодержавному рівні. Статті конфедерації адресувались кожному зі штатів союзу, а Конституція мала стати єдиним документом, що об'єднає націю.

Після проголошення незалежності Сполучені Штати Америки продовжували використовувати прийняті під час революції Статті конфедерації. Але нагадаємо, що у них фактично дублювалась британська система управління – найбільше владних повноважень зосереджувалось у руках Конгресу, у той час як повноваження судової гілки влади були обмежені, а виконавчої влади на рівні Конфедерації не існувало як такої. Виконання відповідних повноважень покладалось на штати.

Основною проблемою при розробці проекту конституції стало обговорення того, який саме стане федерація США. Розбіжності виникли між прихильниками т.зв. «Вірджинського плану», за яким штати отримували значно менше повноважень, ніж федерація, і «Нью-Джерсійський плану», відповідно до якого пропонована модель державного устрою тяжіла до закріпленої Статтями конфедерації.

Компромісний варіант побудови державного управління являв модифікований з урахуванням федеративного устрою, до якого перейшли після прийняття Конституції США, британський підхід до розподілу державної влади. Дослідники дуже часто звертаються до цього прикладу, коли підкреслюють важливість базування конституції на національному досвіді та урахування історичних традицій. Також цю рису Конституції вважають одним з чинників її чинності й досі.

Конституційний конвент додав до британської системи розподілу державної влади механізм стримань і противаг, що надало можливість забезпечити більш ефективний «горизонтальний» розподіл влади. Присвячені федералізму положення доповнювали його розподілом влади також і «по вертикалі». Це з одного боку, ускладнило та зробило неможливим швидке прийняття рішень, а з іншого – захистило державну політику від радикальних проявів.

Конституція США починається з преамбули: «Ми, народ Сполучених Штатів, щоб утворити більш досконалий Союз, встановити правосуддя, гарантувати внутрішній спокій, забезпечити спільну оборону, сприяти загальному добробуту і закріпити блага свободи за нами і потомством нашим,

¹⁵⁸ У 2004 р. 17 вересня було оголошено державним святом – Днем Конституції.

проголошуємо і започатковуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки».

Дослідники про преамбулу Конституції США.

«Ми, народ Сполучених Штатів». Під конституційним поняттям «народ» в той час розумілися громадяни 13 незалежних штатів, наділених активним виборчим правом. У цю категорію входили лише вільні білі чоловіки-власники, що мали постійну осілість, які досягли встановленого конституціями штатів певного віку і задовольняли вимогам інших цензів. Таким чином, інші вільні громадяни – не-власники, жінки, мігранти, особи, які перебувають в служінні, і, звичайно, раби не включалися до складу виборчого корпусу, хоча і становили більшість дорослого населення країни...

Утворення «більш досконалого Союзу». У цій формулі міститься визнання недосконалості Конфедерації, яка була вельми слабким союзом 13 вільних і незалежних держав. Ці держави не могли існувати самостійно, а їх населення не усвідомлювало своєї автономності... Відомо, що Британія не змогла створити єдиної, централізованої імперської організації, що об'єднує всі її американські колонії. Зазнала невдачі і спроба американців об'єднатися після революції в рамках конфедеративного союзу. Це завдання було вирішене Філадельфійським конвентом, який не обмежився латанням і перекроюванням Статей Конфедерації, а створив цілком нову Конституцію як юридичну базу «досконалішого Союзу»¹⁵⁹.

Текст основної частини Конституції США організовано у 7 статей, що поділяються на розділи. Ст. I присвячено законодавчій гілці влади, яку представляє двопалатний Конгрес США. Ст. II передбачає основи функціонування виконавчої гілки влади на чолі з Президентом США. Відповідно, судовій гілці влади присвячено ст. III Конституції. Ст. IV закріплює основи взаємовідносин між штатами та державою, ст. V містить порядок внесення змін до Основного Закону. Ст. VI присвячена таким важливим питанням, як пріоритет федерального законодавства перед законодавством штатів у певних випадках, а також про присягу (клятву) усіх посадових осіб щодо «підтримки» Конституції. Ст. VII встановила порядок ратифікації тексту Основного закону для того, щоб він набув чинності.

Конституція США є жорсткою. Відповідно до ст. V, якщо дві третини членів обох палат визнають це необхідним, Конгрес може пропонувати поправки до Конституції або ж на вимогу законодавчих зборів двох третин штатів скликає Конвент для внесення поправок, які в обох випадках набувають обов'язкову силу і значення як частина Конституція, якщо будуть ратифіковані законодавчими зборами трьох чвертей штатів або ж конвентами в трьох чвертях штатів, залежно від того, який з цих двох способів ратифікації запропонує Конгрес.

¹⁵⁹ Мишин А. А. Конституция США: Политико-правовой комментарий / А. А. Мишин, В. А. Власихин. – М. : Междунар. отношения, 1985. – С. 16-18.

Таким чином, для зміни Основного закону США необхідно отримати згоду на державному рівні (2/3 членів Конгресу чи конституційного конвенту) і на рівні штатів (3/4 легіслатур штатів або 3/4 конституційних конвентів штатів, скликаних за рішенням Конгресу).

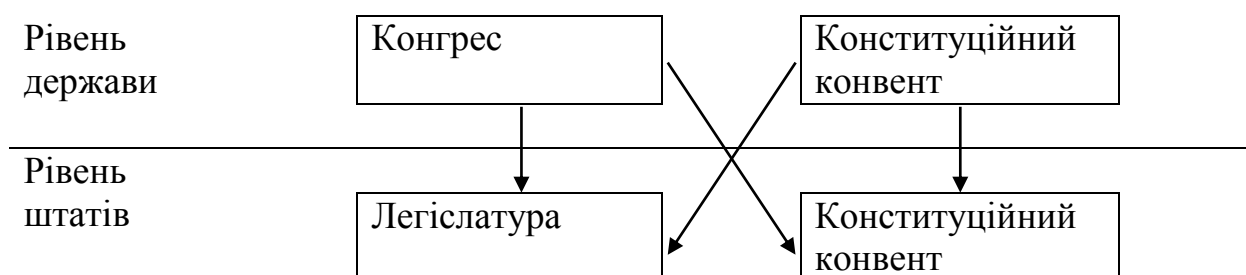

Рис. 21. 1. Способи внесення змін до Конституції США.

Отже, порядок внесення поправок до неї передбачає 4 можливих варіанти. Найбільшу популярність має варіант «Конгрес – легіслатури штатів» – майже усі поправки, крім XXI (про сухий закон) вносились саме так.

Поки що на державному рівні ніколи не скликався конституційний конвент, отже, варіанти «конституційний конвент – легіслатури штатів» та «національний конституційний конвент – конституційні конвенти штатів» не використовувались.

Зміни до Конституції США іменуються «поправками», нумеруються латинськими цифрами і розміщуються після тексту Основного закону.

Про незмінність тексту Конституції США. На перший погляд може здаватися, що це дуже незручно – коли поправки не інтегруються в текст основного акту, як це передбачено для Основного закону США. Однак, дослідники наводять аргументи на користь такого підходу.

І.А.Алебастрова розмірковує так: «недоторканість тексту Конституції технічно дуже зручна для професійної роботи юристів, причому і практиків, і дослідників, яким не треба запасатися усіма попередніми публікаціями Конституції, щоб розібратися, з якого моменту діє та чи інша конституційна норма та яке правило регулювало відповідні правовідносини раніше... Передбачаючи зауваження читача, зазначу, що незмінність тексту конституції, який включає нечинні положення, зручна саме для професіонала юриста, але, очевидно, не для людини, що вирішила вперше, а тим більше бігло, ознайомитись з американською Конституцією: їй не вдасться це зробити, лише проглянувши текст, буде необхідно відстежувати чинні норми, спів ставляючи різні конституційні положення.

Хоча, результат такого по необхідності осмисленого ознайомлення знов-таки буде, ймовірно, найбільш ефективним. Однак, вказана форма зміни Конституції крім утилітарного, має ще й ідеологічне значення: незмінність тексту конституції, яку безсила порушити навіть дійсна зміна тих чи інших норм, надає основному закону якість священного, «містичного» явища, сприяє поваги до нього та підйому його авторитету, а також випрацьовує у законодавців почуття відповідальності за зміст

поправок, що вносяться: адже якщо поправка буде внесена до тексту Конституції, вона залишиться у ній назавжди»¹⁶⁰.

Визначаючи місце Основного закону США у правовій системі країни, К. Петрова влучно вказала на те, що «будучи «верховним правом країни»¹⁶¹, Конституція Сполучених Штатів Америки:

– закріплює основи, принципи побудови не тільки державного апарату, а й в цілому правової системи США, зумовлюючи особливе місце останньої в сім'ї країн загального права;

– стоїть на вершині в ієрархії джерел американського права, здійснюючись не лише над законодавством (федеральним і штатів), а й над корпусом прецедентного права (виняток становлять лише прецеденти її тлумачення Верховним Судом США, що розташовуються на тій же сходинці в ієрархічній драбині джерел права, що й сама Конституція США, і утворюють так звану «живу» Конституцію)¹⁶²».

Отже, підвищена стабільність і невеликий обсяг Конституції США обумовлюються важливою роллю Верховного Суду, який здійснює тлумачення її норм. У зв'язку з цим навіть виникла популярна фраза про те, що «Конституція США не змінюється – змінюються судді Верховного Суду».

Лоуренс Фрідмен про дію Конституції США. «Коли ми говоримо про вплив Конституції, ми повинні пам'ятати, що Конституція сама по собі є тільки клаптиком паперу. У її словах і фразах немає нічого магічного. Могутня не саме американська Конституція, а конституційна система. Ця система складається, по-перше, зі ставлення суспільства до Конституції, а по-друге, із зразків поведінки та інститутів, вирощених навколо Конституції. Конституція, незважаючи на те що вона важлива і добре зроблена, сама по собі не могла б і не може пояснити конституційну систему»¹⁶³...

Н. О. Давидова зазначає, що «беручи до уваги складність процесу внесення змін до Конституції США, Верховний Суд своїми рішеннями фактично прилаштовує її до потреб сучасності. Можна умовно стверджувати, що Верховний Суд фактично вносить поправки до Конституції»¹⁶⁴.

Стислу інформацію про поправки до Конституції США надає Таблиця 21.1.

¹⁶⁰ Алебастрова И. А. Основы американского конституционализма / И. А. Алебастрова. – М. : Юриспруденция, 2001. – С. 10-11.

¹⁶¹ «the supreme Law of the Land» (ст. 6 Конституції США).

¹⁶² Петрова К. Конституція США як «верховне право країни» / К. Петрова // Право США. – 2013. – № 1-2. – С. 130.

¹⁶³ Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. – М. : Издательская группа «Прогресс» «Универс», 1993. – 286 с.

¹⁶⁴ Давидова Н. О. Вступне слово Головного редактору журналу «Право США» / Н. О. Давидова // Право США. – 2013. – № 1-2. – С. 12.

Таблиця 21.1.

Стисла інформацію про поправки до Конституції США.

	Стислий зміст	Запропонована	Набула чинності
I-X	Білль про права; <i>див. наступну Таблицю.</i>	25 вересня 1789	15 грудня 1791
XI	Судовий імунітет штатів: позови, подані проти якого-небудь з штатів, повинні розглядатися не федеральним судом, а судом цього штату	4 березня 1794	7 лютого 1795
XII	Зміна процедури голосування вибірників на президентських виборах	9 грудня 1803	15 червня 1804
XIII	Скасування рабства	31 січня 1865	6 грудня 1865
XIV	Гарантується рівність громадян США і забороняється прийняття будь-яким штатом дискримінаційних законів (в тому числі це означає дію Білля про права на всій території США); якщо при виборах -якої з штатів обмежує права будь-якої категорії громадян, норма представництва цього штату в палаті Представників повинна бути пропорційно зменшена, заборона займати посади для учасників повстання проти США; заборона відшкодування громадянам збитків, пов'язаних з їх ворожою США діяльністю або звільненням їх рабів	13 червня 1866	9 липня 1868
XV	Вводиться активне виборче право для кольорового населення і колишніх рабів	26 лютого 1869	3 лютого 1870
XVI	Вводиться федеральний прибутковий податок, надходження від якого цілком надходять до федерального бюджету	12 липня 1909	3 лютого 1913
XVII	Вводяться прямі вибори до сенату (раніше сенаторів обирали законодавчі збори штатів)	13 травня 1912	8 квітня 1913
XVIII	<i>Вводиться Сухий закон (скасована Двадцять першою поправкою)</i>	18 грудня 1917	17 січня 1920
XIX	Вводиться активне виборче право для жінок	4 червня 1919	18 серпня 1920
XX	Встановлено дата закінчення термінів повноважень Конгресу і Президента	2 березня 1932	23 січня 1933

XXI	Скасування Вісімнадцятої поправки; при цьому допускаються обмеження на обіг алкоголю на рівні штатів	20 лютого 1933	5 грудня 1933
XXII	Один і той же кандидат може займати пост президента не більше двох термінів	24 березня 1947	27 лютого 1951
XXIII	На президентських виборах сіті Вашингтон повинен бути представлений у колегії вибірників таким же числом вибірників, яким представлений найменш населений штат	16 червня 1960	29 березня 1961
XXIV	Заборона обмеження виборчих прав з підстав несплати податку	14 вересня 1962	23 січня 1964
XXV	Визначається порядок здійснення повноважень президента при достроковому припиненні повноважень президента (президентом стає віце– президент)	6 липня 1965	23 лютого 1967
XXVI	Вводиться загальне активне виборче право з 18 років на всій території США	23 березня 1971	1 липня 1971
XXVI I	Закон, яким змінюється платню сенаторів і представників, набуває чинності тільки після переобрання палати представників	25 вересня 1789	5 травня 1992

З моменту прийняття до Конституції було внесено 27 поправок (остання в 1992 р.). Перші 10 поправок 1789 р., що гарантують переважно особисті права, отримали назву «Білль про права». Вони встановлюють основу правового статусу особистості у США.

Правовий статус особистості в США базується федеральному законодавстві, законодавстві штатів, судових рішеннях тощо, які розвивають та доповнюють положення Біллю про права.

При прийнятті Конституції багато делегатів висловлювалось на користь включення до її тексту прав особистості. Вони наполягали на цьому з огляду на те, що Основний закон приймався як акт, що запобігає тиранії з боку органів публічної влади, – а отже, не тільки гілки влади, органи, штати, але й індивіди мають отримати цей захист.

Але, між штатами не було єдності стосовно змісту відповідних статей. Протягом наступних 4 років після набуття чинності Основним законом, легіслатури штатів надсилали до Конгресу пропозиції, узагальнення яких було покладено на Дж. Медісона.

Текст Біллю про права було запропоновано 25 вересня 1789 р., та він набув чинності 15 грудня 1791 р.

Стислий зміст кожної з 10 поправок наведено у таблиці нижче. Розглядаючи Білль про права, Н.О.Крашеніннікова висловились стосовно доцільності умовного поділу його тексту на дві частини: у першій з них

закріплено класичні демократичні права і свободи громадян, а у другій – гарантії їхньої реалізації¹⁶⁵.

Таблиця 21.2.

**Стислий зміст перших десяти поправок до Конституції США
(Біллю про права)**

	Стислий зміст
I	Свобода слова, свобода релігії, свобода преси, свобода зборів, право на подачу петиції
II	Право зберігати і носити зброю
III	Заборонено розміщувати солдатів у приватних будинках без згоди власника
IV	Заборона довільних обшуків і арештів
V	Гарантії належного кримінального процесу, заборона повторного притягнення до відповідальності за одне і те саме правопорушення, право не свідчити проти себе, гарантії при реквізиціях
VI	Права обвинуваченого, в тому числі право на суд присяжних
VII	Право на суд присяжних у цивільних справах
VIII	Заборона надмірних застав і штрафів, жорстоких і незвичайних покарань
IX	Перерахування прав в Конституції не повинно трактуватися як применшення інших прав
X	Повноваження, які Конституція не відносить до відання Сполучених штатів, зберігаються за штатами

Після прийняття Біллю про права, перелік конституційних прав не розширювався, тобто інші поправки до Конституції не закріплюють права другого та ін. поколінь. Це повністю відповідає ліберальній концепції прав людини, що була покладена в основу Білля. Її корені полягають у такому важливому з точки зору конституційного права документу, як Велика хартія вольностей 1215 р.

Вплив Magna Charta на законодавство США. Найстарішим актом, що й досі впливає на законодавство про права людини у США, є Велика хартія вольностей 1215 р. Вона вважається однією з підвалин Конституції США (у частині обмеження абсолютної влади глави держави парламентом) та Біллю про права (у частині обмеження абсолютної влади глави держави правами людини).

¹⁶⁵ Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А и проф. Жидкова О. А. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – С. 321.

Поправка V до Конституції США відтворює дух та майже повторює букву одного з положень Великої хартії вольностей: ніхто не може бути позбавлений життя, свободи чи власності без належної правової процедури.

Один з примірників Хартії зберігається у приміщенні Національного архіву США, – там де виставлено для публічного огляду оригінали Декларації незалежності, Конституції та Біллю про права.

Правозахисники відмічають, що у США базою для розширення переліку прав є скоріше Декларація незалежності, ніж Конституція. Основний закон має більш політизований зміст, та скоріше гарантує реалізацію прав. Наприкінці XIX ст. представник американської школи прагматизму У.Джеймс запропонував мітку фразу ‘fruits, not roots¹⁶⁶’, яка буквально перекладається як «плоди, а не коріння». Її доволі часто застосовують до конституційних прав у контексті того, що «права людини є плодами, а не коріннями Конституції». Іншими словами, першочергову увагу необхідно звернути на належне функціонування органів публічної влади, яке гарантуватиме забезпечення прав людини – і не тільки конституційних.

Розширення переліку прав особистості відбувається у двох напрямках – через розвинення поточного законодавства та через прецедентне право. Таке розширення відбувається поетапно.

Наприклад, у середині 1940-х рр. у США набув популярності рух, який виходив з того що положення Декларації незалежності про те, що «усі люди створені рівними» треба розуміти так, що рівними є не тільки чоловіки – що малось на увазі при прийнятті Декларації (*men*) – але й жінки.

Стосовно наступної хвилі вчені зазначають, що «справжнє розширення прав та свобод громадян відбулося у США наприкінці 60-х рр. минулого сторіччя. То була, т.з., «епоха Уоррена». Ерл Уоррен був Головою Верховного Суду США з 1953 р. по 1969 р. Верховний Суд США під його керівництвом значно збільшив обсяг прав та свобод громадян»¹⁶⁷.

Проблема зворотної дискримінації. А. А. П’ятак сформулювала сутність проблеми зворотної дискримінації так: «після прийняття законів про громадянські права 1964 р. та 1966 р. Верховний Суд США зутікнувся зі «зворотною» дискримінацією. Однією з відомих була справа Алана Бакке. Білий громадянин США звернувся з позовом, у якому оспорував відмову у прийнятті до медичної школи при університеті у штаті Каліфорнія. Медична школа відмовила Бакке у вступі, незважаючи на його більш високі бали, тому що зарезервувала 16 зі 100 місць для кандидатів, що представляють національні меншини. Бакке та його адвокати стверджували про прояв сегрегації та про порушення Чотирнадцятої поправки. Судді Верховного Суду США, з перевагою в один голос, задовільнили позов та зобов’язали

¹⁶⁶ Rights are the fruits not the roots of the constitution. Roots are separation of powers, federalism and judicial control.

¹⁶⁷ Барабаш Б. Правовий статус особи у конституціях штатів США / Б. Барабаш // Право України. – 2002. – № 3. – С. 167.

школу зачислити Бакке. Тим самим Верховний Суд США виключив розвиток дискримінаційних проявів по відношенню до білого населення»¹⁶⁸.

Стосовно зворотної дискримінації В. Бернхем у своїй книзі «Вступ до права та правової системи Сполучених Штатів Америки» розмірковує: «виглядає іронічним, що найважливіша проблема у справах стосовно расової дискримінації у наш час стосується дискримінації білих. Програми «позитивної дискримінації», розроблені для того, щоб виправити колишню дискримінацію, надаючи перевагу меншості у працевлаштуванні, прийнятті до школи та у державних контрактах, критикувалися як неконституційна дискримінація проти білих. Суд вирішив, що програми «позитивної дискримінації» підлягають жорсткій перевірці, оскільки в їх основі лежить расова сегрегація. Однак вони можуть обґрунтовуватися вагомим інтересом держави»¹⁶⁹.

Однак, права людини у США еволюціонують не тільки у бік розширення їхнього переліку. Інколи трапляються і інші випадки. Наприклад, після терористичних актів 11 вересня 2001 р. було прийнято т.зв. Патріотичний акт (Акт про згуртування та зміцнення Америки шляхом забезпечення належними засобами, необхідними для припинення і перешкоджання тероризму, федеральний закон 2001 р.¹⁷⁰). Цей документ значно розширив права ФБР, і багато американців вважають, що він обмежує їхні конституційні права. Точка зору пересічних громадян стала очевидною після оприлюднення Е.Сноуденом таємної інформації про масове стеження за інформаційними комунікаціями громадян США через мережі зв'язку.

З економічної точки зору США є однією з найбільш розвинених держав. Більшість соціальних та культурних прав, однак, належить громадянам США та особам, які отримали вид на проживання. У зв'язку з цим, незважаючи на кризові явища в економіці країни, набуття права легального проживання у США, а потім і громадянства США представляє неабиякий інтерес для багатьох імігрантів.

Ст. I Конституції надає Конгресу право встановлювати правила натуралізації. Питання набуття та припинення громадянства США регламентується Актом про імміграцію та громадянство 1952 р.¹⁷¹. зі змінами та доповненнями.

Акт про імміграцію та громадянство 1952 р. не забороняє множинне громадянство, але встановлює вимогу стосовно того, щоб громадяни США, які

¹⁶⁸ Пятак А. А. Защита политических прав и свобод граждан органами конституционного правосудия в Российской Федерации и Соединенных Штатах Америки : сравнительный анализ : дисс.... кандидата юридических наук : 12.00.02 / Пятак Ася Анатольевна. – Саратов, 2002. – С. 100.

¹⁶⁹ Бернхем В. Глава «Права особи, захищені Конституцією» з книги «Вступ до права та правової системи Сполучених Штатів Америки» / В. Бернхем // Право США. – 2013. – №№ 1-2. – С. 37.

¹⁷⁰ Акт отримав назву «патріотичний» з огляду на аббревіатуру, яку складають перші літери слів з його назви: **U**niting and **S**trengthening **A**merica by **P**roviding **A**ppropriate **T**ools **R**equired to **I**ntercept and **O**bstruct **T**errorism **A**ct of 2001 – USA PATRIOT.

¹⁷¹ Цей Акт часто іменують «законом Уолтера – Маккарена». Посилання на два прізвища у назві акту є характерним для США – використовуються прізвища тих парламентарів, що внесли його проект до палат Конгресу.

мають громадянство і інших країн, прибували до США та перебували на території країни, використовуючи американський паспорт. Також США не заохочує множинне громадянство з огляду на ті проблеми, які можуть виникнути при його наявності.

Найбільш поширеними способами набуття громадянства США є філіація та натуралізація.

Філіація можлива як за правом ґрунту, так і за правом крові. Право крові застосовується лише до осіб, що родились за межами США. Для того, щоб право крові було використано, крім необхідності одного з батьків бути громадянином США, встановлюються і інші вимоги, – наприклад, на момент народження дитини батьки мають перебувати у законному шлюбі один з одним.

Натуралізація можлива, якщо особа відповідає низці вимог, які передбачені чинним законодавством. До основних вимог належать досягнення 18-річного віку, постійне проживання на території США на законних умовах протягом щонайменше 5 років, наявність високих моральних якостей, знання англійської мови, знання та розуміння основ історії та організації органів публічної влади у США, ін. Із деяких вимог встановлено виключення. Існують і певні заборони при натуралізації – наприклад, не можуть стати громадянами США особи, які закликають до повалення законного уряду США, або є членами об'єднань, що мають це на меті; особи, які скоїли діяння, що є злочинами відповідно до законодавства США тощо.

Рішення про натуралізацію приймає Служба імміграції та натуралізації США.

Громадяни США мають низку політичних прав, серед яких – право брати участь у політичному житті, у т.ч. обирати та бути обраним до органів державної влади та муніципальних органів. Стосовно виборчого права, штати можуть встановлювати (і встановлюють) додаткові цензи – наприклад, право голосу не мають особи, що скоїли певні види правопорушень. Виключення при реалізації виборчого права можуть бути закріплені і на загальнонаціональному рівні – наприклад, натуралізований громадянин США не може балотуватися на посаду Глави держави.

Особливості заміщення посади Президента США. Практика свідчить про неможливість заміщення натуралізованими громадянами США посади Президента США у випадку дострокового припинення його повноважень.

Акт «Про спадкоємність посади Президента» 1947 р. передбачає приблизно 20 посадових осіб, які послідовно заміщують посаду Глави держави у випадку дострокового припинення повноважень Президента США – спочатку Віце-президент США, потім – Спікер палати представників, потім – Тимчасовий президент Сенату США, за ним – Державний секретар США і т.д.

У випадку, якщо одну з посад переліку займають натуралізовані громадяни США, вони виключаються з нього. Найбільш яскравими прикладами було виключення з переліку спадкоємців посади Президента

США державних секретарів Г. Кіссінджера (1973 – 1977 рр.), який народився у Німеччині, та М. Олбрайт (1997 – 2001 рр.), яка народилась у Празі. Вони отримали громадянство США після переїзду до США.

Інші права громадян США можуть мати і іноземці та особи без громадянства, здебільшого резиденти країни. Одним з таких прав є право перебувати на території США та влаштовуватися на роботу. Однак, громадяни не можуть бути позбавлені цього права, а іноземці та особи без громадянства, наприклад, можуть бути депортовані у разі порушення ними чинного законодавства. До цієї групи прав належить також право покидати територію США та повертатись у країну.

У громадян США вельми небагато обов'язків. Для тих громадян США, які проживають на території держави, єдиним обов'язком, що відрізняє їх від іноземців та осіб без громадянства, називають обов'язок виступати присяжним. Це пов'язано з тим, що у США наразі відсутній військовий обов'язок, а податкове законодавство є достатньо суворим, та часто урівнює у статусі усіх, хто проживає на території США. Однак, громадяни США зобов'язані сплачувати податки незалежно від джерела походження доходів та незалежно від того, чи вони проживають у США. Така вимога є доволі частою підставою для відмови від громадянства США тих громадян, які постійно проживають за кордоном.

Інші підстави набуття громадянства США використовуються не дуже часто. Наприклад, існує можливість набуття статусу почесного громадянина США, але наразі таких осіб налічується всього 7, та здебільшого вони отримали громадянство після своєї смерті.

Припинення громадянства США можливо у випадку відмови від громадянства та втрати громадянства. За ініціативою держави громадянство може припинятись у випадках державної зради, участі у військових діях проти США тощо. Відмова від громадянства передбачає подання заяви до органів, що компетентні вирішувати питання громадянства.

Одним з показників того, наскільки жорстокою є імміграційна політика США, є інформація про правлячу політичну партію.

Політичні партії США. В США існує двопартійна система. Вона склалась невдовзі після проголошення незалежності. На формування партійної системи вплинуло два основних фактори:

1) у Конституції безпосередньо про політичні партії не йдеться, але її інституціональна структура обумовлює наявність саме двопартійної системи. Понад усе цьому сприяє існування у США президентської республіки (посада Президента одна, тому немає сенсу у коаліції);

2) у Конституції передбачено, що Конгрес складається з двох палат, які є відносно незалежними інститутами. Пропорційна система при їх формуванні не використовується, що також сприяє виникненню двопартійності.

Формуванню двопартійної системи також сприяв федералізм, а саме той факт, що у США фактично немає загальнонаціональних виборів. Регламентація процесу виборів відноситься до компетенції штатів – адже Конституція США лише передбачає дату їх проведення та осіб, які наділяються активним та пасивним виборчим правом. Решта питань – таких як дизайн виборчого бюлетеню, проведення праймеріз, використання машин для голосування тощо, – закріплюється на рівні штатів.

Таким чином, перегляд партійної системи фактично вимагає змін у Конституції США.

Основними політичними партіями, які постійно змінюють одна одну як правлячі, є республіканська і демократична.

З обранням Президентом США Б. Обами більший вплив має демократична партія, а республіканці перебувають в опозиції.

Демократична партія заснована в 1828 р. і є однією з найстаріших політичних партій у світі. Її партійна програма неодноразово піддавалася перегляду та суттєвим змінам, що дозволяє деяким дослідникам стверджувати, що до кінця ХХ ст. демократи і республіканці практично помінялися електоратом. В теперішній час демократична партія відноситься до центристських партій лівого спрямування. Пріоритетними напрямками діяльності демократів є: регулювання державного втручання в економіку, збільшення ставок оподаткування з метою підвищення соціальних стандартів, державної підтримки високотехнологічних галузей промисловості та боротьби з екологічними проблемами. Особливу увагу демократи приділяють розвитку і підтримці «третього сектору», створюючи спеціальні програми для членів територіальних громад (наприклад, соціальне «включення» у громаду представників різних меншин, мігрантів і т.д.). Цікаво, що по ряду актуальних і обговорюваних питань демократична партія не має спільної політики, дозволяючи своїм членам брати ту чи іншу сторону за своїм розсудом. Президентом США – представниками демократичної партії були Ф. Рузвельт, Г. Трумен, Дж. Кеннеді, Б. Клінтон та ін.

Республіканська партія США була заснована в 1854 р. як альтернатива демократичної партії, спочатку підтримуючої рабовласницький лад у південних штатах країни. Республіканська партія віддавала переваги захисту інтересів промисловців індустріальної півночі США.

Республіканська партія США відноситься до центристських партій правого спрямування. В даний час її представники виступають за зниження ставок і зменшення кількості податків, лібералізацію економіки, зниження соціальних виплат, витрат на екологічні програми і, навпаки, збільшення витрат на утримання армії і спеціальних служб, які здійснюють боротьбу з тероризмом.

Президентами США – представниками демократичної партії були А. Лінкольн, Т. Рузвельт, Р. Ніксон, Р. Рейган, Дж. Буш та ін. Незважаючи на те, що Президентом США наразі є представник демократичної партії Б. Обама, на

останніх виборах до Конгресу республіканці отримали більшість у Палаті представників, а співвідношення сил у Сенаті практично рівне (53 членів демократичної партії, 45 представників республіканської партії, 2 незалежних сенатора).

Найбільш важливими питаннями, за якими республіканці та демократи розходяться у своїх позиціях, є:

- питання оподаткування: демократи наполягають на «справедливому оподаткуванні», у той час як республіканці заперечують проти встановлення нових податків та підвищення ставок існуючих податків;

- аборти: республіканці виступають за їхню заборону, а демократи мають більш лояльну точку зору;

- смертна кара: демократи пропонують заборону смертної кари, а республіканці зауважують на недоцільність прийняття такого рішення;

- евтаназія: демократи не заперечують проти евтаназії, а республіканці – навпаки;

- імміграційна політика: демократи виступають за більш лояльні умови імміграції та за пом'якшення санкцій за порушення законодавства у цій сфері, у той час як республіканці лобіюють обмеження імміграції та за підвищення відповідальності нелегальних іммігрантів;

- вогнепальна зброя: демократи виступають проти відносно легкого отримання дозволу на придбання її у власність та відповідно – широкого розповсюдження, а республіканці – ні;

- одностатеві шлюби підтримуються демократами та заперечуються республіканцями.

Як бачимо, консерваторам більше притаманна повага до традиційних взаємовідносин, релігії, родини, а демократи мають більш широкі погляди на проблемні питання суспільного життя. Як правило, консерваторами є та їх підтримують бізнесмени та заможні верстви населення. Відповідно і питання, які їх цікавлять – це зменшення оподаткування, дерегуляція бізнесу, приватизація (паркі, поліція на місцевому рівні, школи тощо).

Для того, щоб залучити як прихильників представників інших верств населення, консерватори (не тільки вони, але частіше саме вони) використовують так звані «кодові слова». Наприклад, рідко хто з консервативних лідерів прямо заявляє про те, що не підтримує одностатеві шлюби. Натомість, вони говорять про прихильність до «традиційних родин». Представники цієї партії також є консервативними у частини релігії, яка займає важливе місце у партійній програмі сучасних консерваторів. Релігія обумовлює їх позицію у таких питаннях як аборти та гомосексуальність, дослідження стоволових клітин.

Проте, окремі представники кожної з партій можуть висказувати й іншу думку стосовно наведених вище питань. Адже консерватори, як і демократи, є неоднорідними у своєму середовищі. Наприклад, вони можуть тяжіти як до

центристських поглядів, так і бути так званими «агресивними консерваторами», або «ліберальними демократами».

Все більше і більше американців зауважує, що двопартійна система вельми сильно обмежує їх у виборі політичної партії, яка відображала б їхню точку зору та захищала їхні інтереси. Так, республіканці консервативні економічно та консервативні соціально, а демократи ліберальні економічно та ліберальні соціально. Але на національному рівні немає партій, які були б, наприклад, ліберальні економічно та консервативно соціально. Так звані «треті» партії існують, але вони не мають значного впливу на президентських та парламентських виборах.

Наразі набуває популярності рух «чаювання» (*Tea Party*), назва якого походить від відомої історичної події – Бостонського чаювання. Він як раз і є ліберально-консервативним. Крім того, в США існують політичні партії зелених, конституційна, центристська, комуністична, соціалістична робоча, вільна соціалістична, незалежна, лейбористська, популістів, реформістська, партія «радикальні жінки» та ін.

Характерною рисою політичних партій США є відсутність їхньої організаційної оформленості: не існує офіційно легалізованих місцевих партійних органів, формального членства, постійних партійних програм – їх замінюють програми, які створюються на початку передвиборних кампаній.

Республіканська та демократична партія для проведення передвиборних кампаній утворюють Національний партійний комітет (вибори Президента), з яким координують свої дії Партійний комітет для обрання членів Палати представників та Партійний комітет для обрання сенаторів.

Система органів державної влади. Система органів державної влади в США будується на основі принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. США стали першою державою, яка застосувала на практиці ідеї Дж. Локка про необхідність організаційного поділу державної влади на гілки для запобігання її узурпації.

Автори тексту Конституції США «батьки-засновники» (А. Гамільтон, Дж. Джей, Дж. Медісон) послідовно закріпили в її тексті «класичний» варіант теорії поділу влади. Трьома вищими федеральними органами державної влади в США є Конгрес (законодавчий орган), Президент (очолює виконавчу гілку влади) і Верховний Суд (очолює судову гілку влади).

Ефективність застосування теорії поділу влади в США підвищується завдяки тому, що «батьки-засновники» скомбінували її з:

– системою стримувань і противаг (наявність у законодавчої, виконавчої та судової гілки влади контрольних повноважень по відношенню одна до одної);

– поділом влади «по вертикалі» – тобто між федерацією і її суб'єктами-штатами.

Законодавча гілка влади представлена парламентом США, який називається Конгресом. Правовому статусу Конгресу присвячена найбільш

об'ємна стаття Конституції – Ст. I. За статистикою, саме в цю статтю було внесено найбільше поправок.

Конгрес Сполучених Штатів складається з двох палат – Сенату і Палати представників. Засідає Конгрес в Капітолії, м. Вашингтон.

Історія Конгресу США починається з Першого континентального конгресу, скликаного в 1774 р. у Філадельфії. З 1789 р. законодавчий орган США має в своєму складі дві палати. Двопалатність парламенту зумовлена необхідністю подання у ньому інтересів не тільки всього населення країни в цілому, але і суб'єктів федерації.

Члени Конгресу обираються шляхом прямих виборів, доцільно звернути увагу на відмінності, наявні у формуванні палат. Вони узагальнені у Таблиці 21.3.

Таблиця 21.3. Відмінності у формуванні Палати представників та Сенату.

	Палата представників	Сенат
Мінімальний вік члена палати	25 років	30 років
Термін перебування у громадянстві США	Не менше 7 років	Не менше 9 років
Термін повноважень	2 роки	6 років
Кількість представників від штату	1-53, у залежності від кількості населення (у середньому в окрузі для виборів у нижню палату – 700 000 виборців)	2
Кількість членів у палаті	435	100

Нижня палата – Палата представників складається з 435 членів (вони іменуються «представники» або «конгресмени»). Кандидат у члени Палати представників повинен досягти 25-річного віку, бути громадянином Сполучених Штатів принаймні останні сім років, і жити в тому штаті, який він представлятиме.

Вибори проводяться раз на 2 роки по одномандатних виборчих округах. Місця в Палаті представників розподіляються серед штатів з урахуванням чисельності їхнього населення. Додатково, до складу Палати включається 6 членів з правом дорадчого голосу – вони представляють інтереси територій США, які не є штатами.

До складу верхньої палати – Сенату – входить 100 сенаторів, які представляють 50 штатів США (по 2 сенатори від кожного штату). Вибори в Сенат проводяться одночасно з виборами до Палати представників, раз на 2

роки. Сенатором США може бути обрана особа, яка досягла 30 – річного віку, є громадянином США як мінімум 9 років до дня виборів і є жителем штату, який бажає представляти. Термін повноважень сенаторів становить 6 років. Таким чином, стосовно до верхньої палати в США діє принцип ротації: кожні 2 роки оновлюється третина складу Сенату. Отже, Конгрес США ніколи не переобирається повністю, що сприяє наступництву та стабільності державної політики.

Перелік осіб, які мають активне виборче право у США, визначається штатами з урахуванням норм федерального законодавства. Так, активного виборчого права стосуються кілька поправок до Конституції США. Поправка XV у 1870 р. ввела активне виборче право для небілого населення та колишніх рабів, Поправка XIX у 1920 р. надала виборче право жінкам, а Поправка XXIV у 1964 р. заборонила обмеження активного виборчого права у разі несплати податків. Федеральними законами закріплені вимоги досягти 18-річного віку та бути громадянином США.

Також штати відповідають за проведення реєстрації виборців. Факт наявності реєстрації для участі у виборах є важливим пунктом партійних програм політичних партій. За скасування реєстрації активно виступають демократи, а республіканці навпаки, наголошують на її необхідності. Справа в тому, що електорат республіканців, – як правило, люди з високим рівнем доходу, – проходять реєстрацію, а не реєструються молодь, представники національних меншин, особи з низьким рівнем доходу, – електорат демократів.

З 3 січня 2013 р. набуло повноваження 113-е скликання Конгресу:

- на виборах до Конгресу 6 листопада 2012 р. у Палаті представників США більшість має республіканська партія (233 з 435 членів), а в Сенаті – демократична (53 сенатори з 100);
- спікером Палати представників є Дж. Бейнер (республіканська партія);
- головою Сенату є Дж. Байден (демократична партія).

Із такого розподілу мандатів у Конгресі впливає, що Президент США при реалізації своїх владних повноважень, наприклад, у законодавчому процесі, інколи не може спиратись на парламентську більшість. Це – характерна особливість і президентської республіки, і двопартійної системи, яка носить назву «розділене правління» (*divided government*). До середини XX ст. випадки розділеного правління у США були поодинокими та вважалося, що перевагу доцільніше надавати уніфікованому правлінню (*unified government*), коли одна політична партія «контролює» усі гілки влади. Але події Уотергейтського скандалу розкрили переваги розділеного правління.

Як правило, до Конгресу балотуються професійні політики, які вже мають досвід передвиборчої боротьби на місцевому рівні чи на рівні штатів, мають штат помічників та досвід збору коштів для проведення передвиборчої компанії. Це є особливим з огляду на те, що виборчий процес є різним від

штату до штату, а також тому, що часто використовуються попередні вибори – праймеріз. Також кандидати надають перевагу партійній підтримці. Вона може бути очевидною (партія допомагає у виборчому процесі, але такої домовленості здатні досягти не усі кандидати), або неочевидною – у такому випадку прямої допомоги від політичної партії не поступає, але партійна належність кандидата характеризує його перед виборцями.

Зарплата членів Конгресу востаннє переглядалась у січні 2009 р. та з тих пір становить 174 000 дол. США на рік¹⁷². Також вони мають додаткові права та привілеї. Так, розділ 6 ст. I Конституції передбачає, що «в усіх випадках, окрім державної зради, тяжкого кримінального злочину і порушення громадського спокою, вони мають привілеї захищеності від арешту під час перебування на сесії їхньої палати, а також по дорозі туди і назад; щодо будь-якої промови чи дебатів у їхніх палатах ніхто не має права їх допитувати в будь-якому іншому місці». Цей же розділ забороняє сумісництво посад: «жоден сенатор чи представник протягом часу, на який його обрано, не може бути призначений на жодну цивільну посаду на службі Сполучених Штатів, якщо її буде створено або платню на ній буде збільшено протягом цього часу; жодна особа, що обіймає якусь посаду на службі Сполучених Штатів, не може на час перебування на посаді бути членом жодної палати»¹⁷³.

Вичерпний перелік повноважень Конгресу міститься в Розділі 8 Ст. I Конституції США – вони зосереджені в економічній, фінансовій, політичній, у т.ч. у зовнішньополітичній сферах, у сфері оборони та охорони громадського порядку тощо.

Повноваження Конгресу США відповідно до розділу 8 ст. I Конституції. Конгрес має повноваження:

встановлювати і стягувати податки, мита, збори та акцизні збори, сплачувати борги і забезпечувати спільну оборону та загальний добробут Сполучених Штатів; проте всі мита, збори та акцизні збори мають бути однакові на всій території Сполучених Штатах;

брати грошові позики від імені Сполучених Штатів;

регулювати торгівлю з чужоземними державами, між окремими штатами, а також з індіанськими племенами;

встановлювати єдиний порядок натуралізації та єдині закони про банкрутство на всій території Сполучених Штатів;

карбувати гроші, регулювати їх вартість і вартість чужоземної монети, встановлювати стандарти ваги і мір;

встановлювати покарання за підробку державних цінних паперів і грошей в обігу в Сполучених Штатах;

створювати поштові служби і поштові шляхи;

сприяти розвитку науки й ремесл, забезпечуючи на певний час авторам і винахідникам виключне право на їх твори та винаходи;

створювати суди, підпорядковані Верховному Суду;

¹⁷² Brudnick I. A. Congressional Salaries and Allowances / Brudnick I. A. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www.senate.gov/CRSReports/crs-publish.cfm?pid=%270E%2C*PL\[%3D%23P%20%20%0A](http://www.senate.gov/CRSReports/crs-publish.cfm?pid=%270E%2C*PL[%3D%23P%20%20%0A)

¹⁷³ Конституція США // Право США. – 2013. – №№1-2.

встановлювати випадки піратства і злочинів, скоєних у відкритому морі, й накладати кару за них, а також за порушення міжнародного права;

оголошувати війну, видавати каперські свідоцтва та встановлювати правила щодо військової здобичі на суходолі й на морі;

набирати та утримувати військо, проте гроші на цей ужиток повинні асигнуватися на термін не довший, ніж два роки;

створювати та утримувати флот;

встановлювати правила керування наземними і морськими силами;

створювати умови для скликання народного ополчення, щоб впроваджувати в життя закони Союзу, придушувати заколоти і давати відсіч нападникам;

створювати умови для організації, озброєння і вишколу народного ополчення, а також керування тією його частиною, яка може бути задіяна для служби Сполученим Штатам, зберігаючи за відповідними штатами право призначати офіцерів і вести вишкіл народного ополчення згідно з правилами, що визначені Конгресом;

користуватись винятковою законодавчою владою в усіх випадках у такому окрузі (площею не більше десяти квадратних миль), який, після його відчуження певними штатами і прийняття Конгресом, може стати місцем перебування уряду Сполучених Штатів, і здійснювати таку ж неподільну владу в усіх місцях, викуплених за згодою законодавчих зборів штату, до якого вони відносяться, для зведення фортів, складів, арсеналів, корабельних та інших потрібних споруд; а також видавати усі закони, які будуть необхідні й доречні для чинення згаданих вище повноважень і всіх інших повноважень, наданих цією Конституцією урядові Сполучених Штатів чи будь-якому з його департаментів чи урядовців¹⁷⁴.

До того ж, відповідно до розділів 2-3 ст. I, Конгрес також має право застосовувати процедуру імпичменту до Президенту, а відповідно до розділу 2 ст. III Конгрес має право встановлювати винятки та правило для Верховного Суду США при розгляді справ в апеляційному порядку, а також встановлювати місце проведення судових слухань у певних справах.

Компетенція Конгресу обмежена змістом Конституції, переважно розділом 9 ст. I. Норми цього розділу, наприклад, забороняють скасування привілею, що надається повісткою *Habeas Corpus*, надання аристократичних титулів тощо.

Повноваження Конгресу здебільшого реалізуються шляхом прийняття спільного рішення обома його палатами. Проте, палати мають і власні повноваження, – наприклад, Палата представників має право ініціювати процедуру імпичменту посадових осіб, а Сенат – право ратифікувати міжнародні договори.

Конгрес США працює сесійно. Відповідно до періодичності виборів, Конгрес кожного скликання проводить дві щорічні сесії (чергові). Це відповідає вимозі Конституції стосовно того, що Конгрес має збиратися принаймні раз на рік. Поправка XX також встановлює, що «зібрання це має починатися опівдні третього січня, якщо Конгрес не встановить законом

¹⁷⁴ Конституція США // Право США. – 2013. – №№1-2.

іншого дня». Позачергові сесії скликаються Президентом у разі оголошення у країні надзвичайного стану.

Середня тривалість сесії становить 7-8 місяців, з перервами. Перерва може бути оголошена на певний термін (власне перерва), або на невизначений термін (фактично оголошення закінчення сесії та початку парламентських канікул).

Найбільш популярними організаційними формами роботи Конгресу є пленарні засідання, засідання постійних та інших комітетів, засідання у формі комітету усієї палати¹⁷⁵, а також парламентські слухання.

Палати засідають роздільно. Кворум для проведення засідання кожної з палат складає більшість її членів. Конституційні норми забороняють палатам проводити засідання за межами Капітолію, а також відстрочувати проведення засідання більше, ніж на 3 дні, за відсутністю згоди іншої палати. Спільні засідання обох палат проводяться надзвичайно рідко та тільки у випадках, передбачених законодавством, – наприклад, при заслуховуванні послань Президента, його інаугурації.

Постійні Правила Сенату Сполучених Штатів (в редакції 1979 р.).

Правило IV «Початок денних засідань»:

1. Як тільки головуєчий, після молитви капелана, займе своє місце і буде встановлений кворум, зачитуються записи в журналі за минулий день і виправляються помилки, допущені в них.

2. Під час сесії щоденно в ході засідань опівдні головуєчий відповідно до звичаю перериває розгляд справ для читання молитви капеланом Сенату.

Внутрішня структура верхньої і нижньої палати Конгресу є схожою.

Палати очолюються одноосібним керівним органом – головою. Голова Палати представників обирається з числа конгресменів від партійної фракції, що має більшість у палаті, а головою Сенату є Віце-президент США (за посадою).

При Конгресі діє ряд постійних комітетів:

– комітети Палати представників – 21 постійний комітет, у т. ч. бюджетний комітет, комітет з природних ресурсів, у справах ветеранів, у закордонних справах, з етики, з питань збройних сил;

– комітети Сенату – 16 постійних комітетів, у т. ч. з питань оборони, з питань енергетичних ресурсів, науки і технологій, з питань фінансових послуг та загального управління та 4 спеціальних комітети – з питань індіанців, з питань етики, з проблем старіння, з питань розвідки;

– спільні комітети двох палат – об'єднаний комітет Конгресу США з питань друку, об'єднаний комітет Конгресу США по бібліотеці Конгресу, об'єднаний комітет Конгресу США з оподаткування, об'єднаний економічний комітет Конгресу США.

¹⁷⁵ У Палаті представників засідання у формі комітету усієї палати найчастіше відбувається для обговорення фінансових законопроектів, у Сенаті – для розгляду міжнародних договорів.

Кожна з палат має право створювати тимчасові комітети, а для підготовки до інавгурації Президента США обидві палати створюють об'єднаний комітет Конгресу США з церемоній інавгурації.

В обох палатах Конгресу діють партійні фракції республіканської та демократичної партій. Комітет очолює лідер, а другою особою є партійний «батіг», до компетенції якого належить контроль за дотриманням членами фракції партійної дисципліни. Інститут «батоїв» був запозичений у Сполученому Королівстві Великій Британії та Північній Ірландії і введений в парламентську практику США на початку ХХ ст.

Законодавчий процес у Конгресі починається зі стадії законодавчої ініціативи. Вона належить членам Конгресу, які вносять законопроект до своєї палати. Для того, щоб проходження законопроекту (біллю) відбувалось швидше, його одночасно вносять до верхньої та нижньої палати, та надалі іменують за прізвищами ініціаторів. Виключеннями із цього правила є надання Президенту права вносити проект державного бюджету, та надання виключно членам Палати представників права внесення законопроекту про державний доход.

Після внесення білля реєструється та передається до профільного комітету. Комітет аналізує зміст біллю, прогнозує його потенційний вплив на доходи чи видатки державного бюджету, тощо. Деякі білли можуть бути передані на розгляд підкомітетів для більш детального розгляду та проведення публічних слухань. Ці публічні слухання відкриті для бажаючих, оголошення про їх проведення публікуються в офіційних друкованих виданнях. Вертаючи розглянутий білля до комітету, підкомітет має право внести до його тексту зміни.

Якщо комітет не погоджує білля, він припиняє його опрацювання, що автоматично означає відхилення біллю. Про такі законопроекти часто зауважують, що вони «померли у комітеті».

Якщо комітет погоджує білля, законодавчий процес переходить на наступну стадію.

Комітет у повному складі розглядає білля, обговорює його, можливим є внесення змін та доповнень. Після цього проводиться голосування. У випадку, якщо білля підтримала більшість членів комітету, складається Звіт про білля, що містить цілі та обґрунтування необхідності біллю, вплив його норм на чинне законодавство у разі, якщо білля перетвориться на закон, та витрати на імплементацію такого закону.

Підтриманий комітетом білля передається до палати, де він обговорюється, а до тексту можуть вноситись зміни та доповнення. Нижня та верхні палати мають особливості процедури розгляду біллів.

У Палаті представників для того, щоб почати розгляд, білля мають підтримати 100 конгресменів; фактично це є першим читанням. З огляду на значну кількість членів палати, у разі підтримки біллю одразу вирішується питання тривалості дебатів по ньому.

Друге читання вимагає перегляду кожної секції білль у ході дебатів. Після припинення обговорення білль може бути повернутим до комітету для доопрацювання, або може бути винесеним на третє читання, де Палата представників голосує за нього у цілому.

Після цього білль передається до непартійного офісу Конгресу з бюджетних питань для узгодження його з бюджетом на поточний рік.

Якщо білль було подано сенатором, проходження цих етапів у Палаті представників означає передачу білльові главі держави на розгляд. Якщо білль було ініційовано членом нижньої палати, він переходить на розгляд Сенату.

У Сенаті розгляд білльові відбувається майже так само, як і у Палаті представників. Виключення становлять лише друге читання – з огляду на те, що сенаторів усього 100, дебати з приводу білльові не обмежуються певним часом. Саме відсутність таких обмежень є причиною флібустьєрства. У свою чергу, можливість вдатися до флібустьєрства зумовлює твердження, що у Сенаті для прийняття білльові необхідна підтримка не простої, а кваліфікованої більшості його членів.

Якщо білль розглядався Сенатом після опрацювання у Палаті представників, та Сенат вносив до його тексти зміни та доповнення, білль знову відправляють до нижньої палати. Якщо Палата представників підтримує текст білльові простою більшістю голосів, він передається главі держави. Якщо ні, то палати мають узгодити розбіжності.

Дослідження взаємовідносин між верхньою та нижньою палатами Конгресу дозволяє зробити висновок про те, що Сенат є «сильною» верхньою палатою, – без його згоди Палата представників не може приймати рішення, законопроекти. У разі виникнення розбіжностей між Палатою представників і Сенатом для узгодження тексту прийнятого рішення створюється погоджувальна комісія. Після закінчення її роботи палати можуть погодитися або не погодитися з прийнятим рішенням.

Після того, як з текстом білльові погодились обидві палати, він передається Президенту США, який є останнім учасником законодавчого процесу. Йому надається 10 днів, без урахування неділь, на розгляд білльові та прийняття остаточного рішення щодо нього. Вето глави держави детально регламентовано розділом 7 ст. I Конституції.

Якщо Президент не схвалює білль, то він з мотивованими зауваженнями повертає його в ту палату, з якої виходив законопроект. Зауваження Президента фіксуються в журналі палати¹⁷⁶ і після цього палата переходить до повторного розгляду білльові. Подолати президентське вето палата може, підтримавши законопроект 2/3 голосів членів палати. Однак, дій однієї палати Конгресу недостатньо для подолання вето Президента – друга палата повинна

¹⁷⁶ Відповідно до розділу 5 ст. I Конституції США, кожна палата має вести протокол своїх засідань і час від часу оприлюднювати його, за винятком тих частин, які, на її думку, вимагають секретності; голоси «за» і «проти» членів кожної палати, з будь-якого питання, за бажанням однієї п'ятої присутніх, мають заноситися в протокол.

також підтримати білль 2/3 голосів членів палати. Тільки після цього, незважаючи на незгоду Президента з текстом законопроекту, білль все ж стає законом.

Таким чином, Президент США має право не абсолютного, а відносного вето. Також його вето є суцільним, а не вибірковим. Часто констатують, що глава держави у США має «кишенькове» вето. Це означає, що якщо протягом тих 10 днів, які надаються главі держави на формування своєї позиції щодо законопроекту, Конгрес уходить на канікули, то Президент може і не використовувати право вето у разі незгоди з біллем. Такий законопроект не стане законом автоматично, тому що глава держави не мав можливості повернути його до Конгресу. Наявність «кишенькового вето» передбачена Конституцією: «Якщо Президент не поверне якийсь законопроект протягом десяти днів (за винятком неділь) після його вручення, той стає законом таким самим чином, якби Президент його підписав, хіба що перенесення засідань Конгресу завадить його поверненню; в цьому випадку він не стає законом» (Розділ 7 Ст. I).

Верховний Суд США наділив Конгрес можливістю делегувати певні законодавчі повноваження органам виконавчої влади.

Виконавча гілка влади. Виконавчу гілку влади, на яку у США покладено реалізацію законів, укладання міжнародних договорів та ін., очолює Президент Сполучених Штатів. Він є главою держави і главою уряду. Президент має право законодавчої ініціативи, є Верховним головнокомандуючим, призначає суддів федеральних судів та Верховного Суду США, має право помилування тощо.

Вчені пояснюють наявність сильної виконавчої влади в США історичними причинами – спочатку сильний вплив виконавчих органів у колоніальний період змінилося домінуванням легіслатур штатів після створення конфедерації. Однак, і Конгрес Конфедерації, і легіслатури штатів здійснювали управління настільки неефективно, що при написанні тексту Конституції 1787 р. було вирішено передати домінуючу роль в управлінні державою органом виконавчої гілки влади.

Посада Президента була вперше введена Конституцією США 1787 р. (Ст. II), а до прийняття Основного Закону США існувала посада Президента Континентального конгресу – керівника конфедерації 13 штатів, які об'єдналися під час підписання Декларації про незалежність. Першим Президентом став Дж. Вашингтон. Цікаво, що його день народження протягом досить тривалого періоду визнавався державним святом, яке поклало традицію такому сучасному святу у США, як День Президента.

Конституція США встановлює вимоги до кандидата в Президенти досить незвичайним способом – не шляхом викладення вимог, яким повинен відповідати кандидат, а «від протилежного»: «жодна особа, крім громадянина за народженням або громадянина Сполучених Штатів на момент прийняття цієї Конституції, не підлягає обранню на посаду Президента; так само як не

підлягає обранню на цю посаду яка-небудь особа, яка не досягла віку 35 років і не проживала протягом чотирнадцяти років у Сполучених Штатах» (Ст. II).

Президент займає свою посаду протягом чотирирічного терміну. Протягом довгого часу існував конституційний звичай, згідно з яким одна й та сама особа не могла бути обрана Президентом США більше двох термінів. Цей звичай склався внаслідок того, що глави держави наслідували приклад Дж. Вашингтона, що пробув на посаді два терміни. Звичай був порушений в 1940 р., обранням на третій, а згодом і на четвертий термін Ф. Д. Рузвельта. Після його смерті конституційний звичай про два терміни президентства отримав нормативне закріплення: була прийнята Поправка XXII до Конституції (1951 р.), згідно якої одна й та сама особа може бути обрана Президентом США не більше двох термінів. У поправці не конкретизується – підряд або з перервою, проте в історії США є тільки один випадок, коли Президент займав посаду два терміни поспіль з перервою – Г. Клівленд в 1885 – 1889 рр. і в 1893 – 1897 рр.

Цікаві факти про інститут Президента в США:

- в листопаді 2008 р. Президентом обрано Б. Обаму (демократична партія), через 4 роки його було переобрано на другий термін;
- Б. Обама є 44-м президентом, але у США було всього 43 президента. 22-м (у 1885-1889 рр.) та 24-м (у 1893-1897 рр.) президентом був Г.Клівленд, який 2 рази з перервою заміщав цю посаду;
- усі президенти США були чоловіками;
- найстаршим Президентом, обраним на посаду, був Р. Рейган (69 років на момент обрання, 73 роки на момент переобрання на другий термін), а наймолодшим – Т. Рузвельт (42 роки);
- 25 президентів США, зокрема, А. Лінкольн, Ф. Рузвельт, Р. Ніксон і Б.Клінтон, перш ніж зайнятися політикою, були юристами. На другому місці серед "президентських" професій – військова служба;
- офіційне звернення до Президента США: «Пане президент; ясновельможний Пане»;
- розмір заробітної плати Президента встановлюється Конгресом за погодженням з Президентом. Останній раз вона переглядалась в 2001 р. і становить \$ 400 000 на рік. До неї додаються додаткові виплати на покриття витрат Президента, пов'язаних з виконанням його повноважень.

Вибори Президента США є непрямими. На виборах кандидати балотуються попарно: кандидат на посаду Президента та кандидат на посаду віце-президента США. Відповідно, голосування також відбувається за двох кандидатів одночасно, а не одноособово за кожного з них.

Виборча кампанія починається майже за 2 роки до дня інавгурації майбутнього президента, тому інколи шуткують, що у президентів США інтерв'ю при прийомі на роботу є найтривалішим у світі. Навесні року, що передує року виборів, кожна політична партія проводить з'їзд, на якому кандидати, що планують балотуватись на посаду Президента, висловлюють своє бажання. Після обговорення їхніх кандидатур проводиться голосування.

Як правило, на цьому етапі кандидату достатньо набрати більше 15% голосів делегатів з'їзду на свою підтримку. Після цього партія реєструє кілька погоджених з'їздом кандидатів, які на цьому етапі «змагаються» з іншими кандидатами-членами цієї ж партії.

Пара кандидатів від політичної партії на посади Президента та віцепрезидента США визначаються за підсумками т.зв. «номінаційного процесу». Номінаційний процес передбачає проведення серії праймеріз (попередніх виборів, *primary elections*) та кокусів (*caucuses*). Праймеріз та кокуси проводяться як разом, так і поодиночі. Дебати кандидатів, що братимуть участь у праймеріз та кокусах, проходять з червня по грудень року, що передуює року виборів, а самі праймеріз та кокуси – з січня по червень року, у який проводяться вибори.

Кокуси – це зібрання прихильників певної політичної партії, на яких відбувається обговорення кандидатів, часто – спілкування з ними, після чого наприкінці відбувається голосування, у той час як праймеріз організовуються штатами та передбачають проведення голосування за зареєстрованих кандидатів. На відміну від кокусів, які використовуються тільки для президентських виборів, праймеріз проводяться і при виборах до Конгресу. Це обумовлює наявність низки різновидів праймеріз.

У залежності від того, чи береться до уваги партійна належність кандидатів, за яких голосують на праймеріз, вибори поділяються на партійні та безпартійні.

Партійні праймеріз є найбільш популярним типом попередніх виборів. У залежності від того, хто має право голосувати, партійні праймеріз поділяються на відкриті, закриті та напівзакриті. На відкритих праймеріз голосують усі, хто має активне виборче право, незалежно від партійної належності. Натомість для того, щоб взяти участь у закритих праймеріз, необхідно заздалегідь зареєструватися як член тієї політичної партії, яка проводить праймеріз – наприклад за місяць до дня голосування. Проміжним варіантом є т.зв. напівзакриті праймеріз. Для того, щоб взяти участь у них, необхідною умовою є реєстрація, але вона є можливою у день голосування.

У деяких штатах проводяться праймеріз, на яких партійна належність кандидатів та виборців не береться до уваги. Такі праймеріз отримали назву «непартійні». Непартійні праймеріз найчастіше проводять у форматі «топ-два кандидати» та «топ-чотири кандидати», – саме стільки осіб, які отримали найбільшу підтримку виборців, включаються до бюлетеню у день голосування за виборників Президента США. Усі інші кандидати не балотуються після того, як програли праймеріз.

Отже, громадяни США, голосуючи на праймеріз і кокусах, обирають одного кандидата з кожної партії і делегатів від свого штату, які поїдуть на національний партійний з'їзд. Зазвичай перші праймеріз проходять на самому початку січня, тобто більш ніж за рік до дати оголошення імені нового президента.

Номінаційний процес завершується висуванням кожною політичною партією, яка бере участь у виборах, пари кандидатів на посади Президента та віце-президента США. Воно відбувається на загальнонаціональних партійних з'їздах шляхом голосування делегатів, з урахуванням підсумків праймеріз та кокусів. Процедура є такою: на національних партійних з'їздах, які проводяться у період з липня по початок вересня року, в якому відбудуться вибори, обрані делегати голосують так, як проголосував їхній штат. Кандидат, який має не менше половини голосів всіх делегатів, стає єдиним кандидатом на пост президента США від партії. Переможець вибирає собі кандидата у віце-президенти. Дуже часто таким кандидатом стає суперник у номінаційному процесі.

Тільки після завершення номінаційного процесу кандидати на посади Президента та віце-президента США починають свою передвиборчу кампанію, спрямовану вже не на перемогу у межах своєї партії, а на перемогу у виборах. Передвиборча агітація кандидатів планується з урахуванням партійних симпатій чи антипатій того чи іншого штату, а також того, скільки виборщиків обирається від штату. Часто буває, що кандидат від республіканської партії зосереджує свою увагу на штатах, у яких ця партія не дуже популярна, плануючи перемогти у них, натомість зовсім не відвідує ті штати, які

Б. Обама – перший «технопрезидент»?

Багато хто у США порівнює президентські кампанії Б.Обами з компаніями Дж.Кеннеді. На думку американців, Дж.Кеннеді першим використав необмежений ресурс такого мас-медіа, як телебачення, а Б. Обама обидва рази у боротьбі за президентське крісло вдало використовував можливості Глобальної мережі Інтернет¹⁷⁷. Він часто оновлював свою сторінку на Facebook та спілкувався там з прихильниками, розміщував рекламні відеоматеріали на YouTube, що робило можливим завжди мати їх у розпорядженні виборця (скажімо, він міг поділитися посиланням чи розмістити їх на власному Інтернет-ресурсі), а також та активно залучав пожертви через власний веб-сайт www.MyBarackObama.com. Ці невеличкі надходження від пересічних американців, число яких було сенсаційним, дуже допомогли у боротьбі за президентське крісло.

Важливою частиною агітаційної кампанії є серія передвиборчих президентських дебатів, на яких обговорюються найважливіші питання суспільного та політичного життя США, поточні проблеми держави з метою виявлення ставлення кандидатів до шляхів їхнього вирішення. Дебати широко висвітлюються у засобах масової інформації та мають значний вплив на уподобання виборців. Цикл дебатів починається наприкінці вересня та триває до кінця жовтня.

¹⁷⁷ Miller C. C. How Obama's Internet Campaign Changed Politics / C.C. Miller [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://bits.blogs.nytimes.com/2008/11/07/how-obamas-internet-campaign-changed-politics/?_r=0

У листопаді переходять до голосування. Голосування на виборах Президента США відбувається щонайменше у два етапи.

Перший етап – це голосування виборців за виборників. Воно відбувається у «перший вівторок після першого понеділка листопада в рік, ділення числа-позначення якого на чотири не має залишку» – тобто в залежності від того, яким числом буде перший понеділок, голосування відбувається у проміжок з 2 по 8 листопада.

Приходячи на виборчу дільницю, виборці бачать у бюлетені прізвища кандидатів на посаду президента та віце-президента. Тобто *de jure* вони голосують за пару «президент – віце-президент». Але *de facto* вони обирають не президента та віце-президента, а виборників. Кожна політична партія, яка висуває кандидатів на виборах, подає і кандидатури виборників, у кожному штаті вони різні.

Кількість виборників варіюється від штату до штату та дорівнює числу представників штату у Конгресі США. Так як кожен штат представлено двома сенаторами, то кількість виборників від кожного штату завжди є більшою двох. Станом на 1 січня 2014 р. найменша кількість виборників становить 3 (наприклад, Аляска: 2 сенатори + 1 член Палати представників), а найбільша – 55 (Каліфорнія: 2 сенатори + 53 члени Палати представників). Сама ідея при обранні такого способу виборів Президента полягала у тому, щоб кожен штат мав вплив на цей процес.

Усі штати, крім Небраски та Мейна, використовують принцип «переможець отримує усе», – тобто, якщо демократична партія набере найбільшу кількість голосів, то усі виборники від кожного з 48 штатів будуть представляти саме цю партію. Наприклад, у штаті Аляска демократична, республіканська та інші партії, які висували кандидатів, надають по 3 кандидатури виборників, у штаті Каліфорнія – по 55 кандидатур.

У штатах Мейн (2+2 округів) та Небраска (3+2 округів) принцип «переможець отримує усе» не використовується. Натомість, підсумки голосування підводяться за округами, за якими відбуваються вибори у конгрес. При цьому підсумки голосування за округами, за якими обираються конгресмени у Палату представників, підводяться окремо за кожним округом – 2 округів у Мейні та 3 округів у Небрасці. Від цих штатів також обирається по 2 сенатори – але ці два виборники вже обираються за принципом «переможець отримує усе».

Усього обирається 538 виборників. В один і той же день у грудні виборники від кожного штату збираються у визначеному штатом місці (як правило, у столиці штату – тобто, виборники ніколи не зустрічаються разом) та голосують за Президента США. Це голосування є формальним, тому що за підсумками голосування у листопаді вже зрозуміло, яка кількість виборників представляє кожен політичну силу. Як правило, виборники голосують за кандидата, який набрав більшість голосів у штаті. У ряді випадків, однак, виборники допускають технічні помилки або голосують за іншого кандидата

навмисно, зазвичай на знак протесту проти чого-небудь (таких вибірників називають «невірні вибірники»).

6 січня на засіданні Конгресу підраховуються голоси вибірників. Конституція США описує цей процес так: «виборці складають список усіх проголосованих осіб, з числом голосів, поданих за кожного; цей список вони засвідчують підписами і відсилають запечатаним до місця перебування уряду Сполучених Штатів, Голові Сенату. Голова, в присутності Сенату і Палати представників, відкриває усі посвідчення, і голоси обчислюються».

Для того, щоб стати Президентом США, кандидату необхідно набрати абсолютну більшість голосів вибірників. Якщо жоден з кандидатів не набере необхідної кількості голосів, то вибори Президента переносяться до Палати представників. Такі випадки траплялись дуже давно, ще на початку формування партійної системи США, поки вона ще не мала усіх рис двопартійної.

Президент обирається Палатою Представників з числа не більше трьох кандидатів, що отримали більшість (Т. Джефферсон в 1800 р., Дж. Адамс в 1824 р.). Але це голосування не відбувається за принципом «один конгресмен – один голос». Натомість члени нижньої палати від кожного штату мають 1 голос¹⁷⁸, тобто вони голосують усі разом. Повертаючись до наведеного вище прикладу, у випадку голосування у Палаті представників і Аляска, і Каліфорнія будуть мати по одному голосу. Для того, щоб стати Президентом США, кандидату необхідно набрати просту більшість голосів у Палаті представників.

Поправка XII до Конституції США передбачає порядок обрання Президента, якщо голосуванням у Палаті Представників його кандидатура не визначиться, але на практиці до цієї процедури ніколи не вдавалися.

20 січня року, наступного за роком виборів, – це день інавгурації нового президента США. Президент США приносить таку присягу: «Я урочисто присягаю (запевняю), що буду добросовісно виконувати обов'язки Президента Сполучених Штатів і буду в міру своїх сил берегти, захищати та підтримувати Конституцію Сполучених Штатів». Присяга Президента США є найстарішою у світі присягою глави держави, вважається, що саме в США виникло правило прийняття президентом присяги при вступі на посаду.

Дослідники відзначають, що «складність виборчої системи США є гарантією наявності достатньої кількості стримувань і противаг при виборі президента. Практика праймеріз і кокусів, в яких можуть брати участь всі громадяни США, дозволяє уникнути ситуації, коли виборцям не подобається жоден з висунутих партіями кандидатів у президенти, і голосувати їм просто нема за кого. А існування колегії вибірників не тільки гарантує автономність кожного штату при виборі президента, але і не дає можливості людині, яка

¹⁷⁸Округ Колумбія не представлений у Конгресі, але має 3 виборщика.

стоїть на чолі федеральної влади, користуватися адміністративним ресурсом»¹⁷⁹.

До основних недоліків традиційно відносять тривалість виборчого процесу та його складність для «середньостатистичного» виборця, а також використання при підрахунку голосів у штатах (крім штатів Мен і Небраска) принципу «переможець отримує все» (тобто, якщо партія отримає в штаті 50% + 1 голос, в Колегії вибірників вона буде мати 100 відсотків голосів від цього штату).

Таким чином, використання принципу непрямого голосування на виборах Президента США веде до значного спотворення результатів голосування виборців. Так, на президентських виборах в 1992 р. кількість вибірників та голосів виборців між трьома основними кандидатами розподілилися наступним чином:

Кандидат (політична партія)	Виборці		Вибірники
	Голосів	%	
Клінтон Б. (демократична)	44 909 806	43,0 %	370
Буш Дж.-старший (республіканська)	39 104 550	37,4 %	168
Перро Р. (незалежний кандидат)	19 743 821	18,9 %	0

На президентських виборах у 2000 р. кількість вибірників і голосів виборців між двома основними кандидатами розподілилася таким чином:

Кандидат (політична партія)	Виборці		Вибірники
	Голосів	%	
Буш Дж.-старший (республіканська)	50 460 110	47,9%	271
Гор А. (демократична)	51 003 926	48,4%	266

Дострокове припинення повноважень Президента можливе у випадках:

- його смерті;
- відмови від посади;
- усунення з поста (імпічменту).

Найчастішою підставою дострокового припинення повноважень президентів США є смерть. 4 з 44 президентів США померли під час перебування на посаді своєю смертю, і ще 4 були вбиті. Правом відмовитися від посади скористався лише Р. Ніксон в 1974 р. у зв'язку з Уотергейтським скандалом. В історії США жоден з президентів не був усунений з поста

¹⁷⁹ Любарская Е. Просто об избирательной системе США / Е. Любарская [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lenta.ru/articles/2004/02/08/uselection/>

достроково, хоча процедура імпічменту ініціювалася щодо Л. Джонсона (1868 р.) і Б. Клінтона (1998 р.).

Застосування імпічменту регламентується Розділом 4 Ст. II Конституції США, відповідно до якої «Президент, віце-президент і всі цивільні посадові особи Сполучених Штатів можуть бути усунені від посади після засудження в порядку імпічменту за державну зраду, хабарництво чи інші важливі злочини і місдімінори» (misdemeanour – у кримінальному праві США категорія найменш небезпечних злочинів, що граничать з адміністративними правопорушеннями).

Згідно Розділу 3 Ст. I Конституції США, Сенату належить виключне право здійснення суду в порядку імпічменту. Засідаючи з цією метою, сенатори приносять присягу або роблять урочисту заяву. Якщо підсудним є Президент Сполучених Штатів, головує Головний суддя США (тобто, Голова Верховного Суду). Жодна особа не може бути засуджена без згоди двох третин присутніх сенаторів. Вирок у випадках імпічменту обмежується відстороненням від посади і позбавленням права займати і виконувати яку-небудь почесну, відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів. Проте надалі провадиться розслідування, усуненому з посади пред'являється звинувачення, він передається до суду й несе згідно з вирокіом покарання відповідно до закону.

У разі дострокового припинення повноважень Президента США, Віце-президент стає Президентом. Якщо ж Віце-президент не може змінити Президента на його посту, порядок заміщення вакантної посади глави держави визначають з урахуванням положень Поправки XXV до Конституції та Закону «Про спадкоємність посади Президента» 1948 р.

Поки що не було випадків, коли посаду Президента заміщував хтось крім Віце-президента. При цьому діє т.зв. «правило 10 років» – якщо Віце-президент виконував обов'язки Президента більш, ніж половину президентського терміну повноважень (більше 2 років), то претендувати на посаду Президенту у разі його обрання неї він може тільки ще один раз. Наприклад, 22 листопада 1963 р. після вбивства Дж.Ф.Кеннеді главою держави став Віце-президент Л.Джонсон. Інавгурація Дж.Ф.Кеннеді відбулась 20 січня 1961 р., відповідно Л.Джонсон заміщав посаду глави держави приблизно рік, що давало йому можливість ще двічі балотуватись на посаду Президента США. Однак, вдруге свою кандидатуру він не висував внаслідок значного падіння популярності серед населення.

Роль Президента США у системі органів державної влади постійно змінюється. І це відбувається без внесення відповідних поправок до Конституції США. Наприклад, Г. Л. Решетніков, розглядаючи акти Президента США (виконавчі накази, прокламації, меморандуми тощо), вказує, що наказова влада¹⁸⁰ президента США є одним з найважливіших повноважень,

¹⁸⁰ В оригіналі «указная власть».

через яке він здійснює свої функції глави держави та глави виконавчої влади. Американська правова доктрина та судова практика виводять правові підстави наказової влади із окремих положень Конституції США, що закріплюють права і обов'язки президента, та із актів конгресу, які делегують президенту ті або інші повноваження. Однак у силу принципу розподілу влад президент не може мати які-небудь незалежні від конгресу нормотворчі, за сутністю законодавчі повноваження. Делегування повноважень конгресу органам виконавчої влади протирічить як строому тлумаченню принципу розподілу влад. Тим не менш, – продовжує Г. Л. Решетников, – суди ніколи не заперечували делегуванню повноважень конгресу¹⁸¹.

Ступінь впливу Президента залежить від розкладу партійного впливу в обох палатах та від неофіційних рейтингів підтримки Президента пересічним населенням.

Основні повноваження Президента США як глави держави закріплені в Конституції США:

– Президент є головнокомандувачем армії і флоту Сполучених Штатів, а також народного ополчення окремих Штатів, коли воно скликається на дійсну службу Сполученим Штатам;

– від головного урядовця в кожному з виконавчих департаментів він може вимагати викладеної у письмовій формі їхньої думки з будь-якого питання, що стосується обов'язків їхніх відповідних служб;

– він має право відкладати виконання вироків і помилувати за злочини проти Сполучених Штатів, крім випадків імпічменту;

– Президент має право, за порадою і згодою Сенату, укласти договори, якщо на це буде одночасна згода двох третин присутніх сенаторів; він має вибирати і, за порадою і згодою Сенату, призначати послів, інших повноважних представників і консулів, суддів Верховного Суду та всіх інших урядовців Сполучених Штатів, про чий призначення у Конституції не сказано інакше і посади яких встановлені законом; проте Конгрес може законом надати право призначати на нижчі посади осіб, яких вважатиме за потрібне, або особисто Президентові, або судам, або головам департаментів;

– Президент має право заповнювати всі вакансії, що можуть виникнути між сесіями Сенату, надаючи повноваження, що закінчаться з кінцем наступної його сесії;

– Президент має час від часу повідомляти Конгрес про стан Союзу і пропонувати на розгляд Конгресу такі заходи, які вважає необхідними і доцільними;

– у надзвичайних випадках він може скликати обидві палати або одну із них, а у випадку незгоди між ними щодо часу закінчення сесії сам може відкласти сесію на час, який вважатиме за потрібний; він має приймати послів та інших повноважних представників;

¹⁸¹ Решетников Г. Л. Указная власть президента США в современный период : дисс.... кандидата юридических наук : 12.00.02 / Геннадий Леонидович Решетников. – Свердловск, 1984. – С. 173.

– він має стежити за сумлінним виконанням законів і визначає службові повноваження всіх службовців Сполучених Штатів.

Президент США має штат персоналу, який допомагає йому у виконанні широкого переліку різнопланових повноважень, покладених на главу держави, – Виконавчий офіс (Адміністрація) Президента США. Цей орган було сформовано у 1939 р. за ініціативою Ф.Рузвельта. Виконавчий офіс (Адміністрацію) Президента США очолює її Голова. Адміністрація об'єднує радників та помічників глави держави за різними напрямками його роботи.

Центральні органи виконавчої влади. Повноваження Президента США як глави виконавчої гілки влади розкриваються в його взаємодії з Кабінетом та іншими органами цієї гілки державної влади. У США, як і в більшості президентських республік, відсутня посада Прем'єр-міністра, його функції виконує Президент. Поєднання в руках глави держави повноважень з управління країною і з керівництва органами виконавчої гілки влади роблять його найбільш впливовою посадовою особою в державі.

У США відсутня не тільки посада Прем'єр-міністра, але і уряд в його класичному розумінні. Не існує «ради міністрів», «кабінету міністрів», але відповідно з конституційним звичаєм Президент формує свій кабінет (Кабінет Президента, Адміністрація Президента). «Батьком» цього конституційного звичаю вважають першого Президента США Дж. Вашингтона. До складу його Кабінету входили Державний секретар (Т. Джефферсон), Міністр фінансів (А. Гамільтон), військовий міністр (Г. Нокс) і Генеральний прокурор (Е. Рендольф).

Кабінет є консультативним органом при Президентові США. До складу Кабінету Президента входять Віце-президент і глави 15 виконавчих департаментів США – державні секретарі (в російському перекладі часто «міністри») та особи, прирівняні до них. Важливим для членства в цьому органі є приналежність до тієї політичної партії, від якої обрано Президента. Кандидатури членів Кабінету Президент США погоджує з Сенатом (необхідне схвалення більшості сенаторів). Формування Кабінету відбувається відповідно з правом, наданим Президентові Розділом 2 статті II Конституції США.

Центральними органами виконавчої влади США є департаменти та агенції.

Призначення голів департаментів та контроль за діяльністю цих органів покладається на Президента. Наразі існує 15 департаментів: Департамент сільського господарства, Департамент торгівлі, Департамент оборони, Департамент освіти, Департамент енергетики, Департамент охорони здоров'я та соціальних служб, Департамент внутрішньої безпеки, Департамент житлового будівництва та міського розвитку, Департамент внутрішніх справ, Департамент юстиції, Департамент праці, Державний департамент (Департамент іноземних справ), Департамент транспорту, Департамент фінансів, Департамент зі справ ветеранів.

Агенції часто іменуються «незалежними агенціями» у зв'язку з тим, що, хоча і включаються до виконавчої гілки влади, однак не знаходяться під контролем Президента США. Натомість, основні питання їхнього створення та функціонування вирішує Конгрес. Крім того, якщо департаментами керують голови, то агенції часто мають колегіальні органи управління. Наприклад, це Агенція з торгівлі та розвитку, Агенція захисту навколишнього середовища, Агенція з міжнародного розвитку.

Судова гілка влади. Конституція США регламентує засади судової влади у Ст. III та Поправці XI. Ст. III Конституції США є надзвичайно лаконічною, особливо у порівнянні із Ст.ст. I та II. Тим не менш, це не робить судову гілку влади менш впливовою, – у своїх замітках про США А.де Токвіль зазначив, що «ніколи ще у жодного народу не було настільки могутньої судової влади»¹⁸².

Конституція США передбачає, що судова влада поширюється, за принципом законності й рівності, на всі справи, що постають при застосуванні Конституції, законів Сполучених Штатів і договорів, як укладених раніше, так і тих, які будуть укладені від імені Сполучених Штатів; на всі справи, які стосуються послів, інших повноважних представників і консулів; на всі справи адміралтейства і морської юрисдикції; на спори, в яких Сполучені Штати виступатимуть однією зі сторін; на всі спори між двома і більше штатами, між громадянами різних штатів, між громадянами одного і того ж штату, коли вони претендують на землю, надану різними штатами. Поправка XI передбачає судовий імунітет штатів від позовів у федеральному суді: «судова влада Сполучених Штатів не повинна тлумачитися так, ніби вона поширюється на будь-яку справу, яка вирішується за законом або правом справедливості, якщо ця справа порушена або провадиться проти одного зі штатів громадянами іншого штату чи громадянами або підданими якоїсь чужоземної держави».

Судова гілка влади США представлена федеральними судами та судами штатів, федерального округу Колумбія та залежних територій. Суди кожної з систем функціонують відносно незалежно від інших органів судової влади у державі. У США використовується американська модель конституційного правосуддя, що обумовлює наявність виключно судів загальної юрисдикції.

Систему федеральних судів очолює Верховний Суд США. Його було засновано у 1789 р., а перше рішення Суд оголосив у 1792 р. Тим не менш, протягом тривалого часу він залишався маловпливовим органом державної влади. Ситуація змінилась лише у 1803 р. після винесення рішення у справі Мербері проти Медісона. Рішення у цій справі перетворило Верховний Суд з органа, який вирішує спір та виносить рішення у конкретній справі, на орган, що здійснює судовий нагляд. На думку В.І.Лафітського, судовий нагляд має 4 складові: нагляд за дотриманням конституції, нагляд за діяльністю виконавчих

¹⁸² Токвіль А. Демократія в Америці / А. Токвіль. – М. : Прогрес, 1992. – С. 128.

органів влади, нагляд за відправленням правосуддя та нагляд за дотриманням конституційних прав та свобод¹⁸³.

Відповідно до положень рішення у справі Мербері проти Медісона (докладніше про цю справу див. Тему 5) сформувалась американська модель конституційного правосуддя. Її головною особливістю є те, що усі конституційно-правові питання та спори розглядаються судами загальної юрисдикції при здійсненні ними своїх повноважень, – тобто, при розгляді кримінальних, цивільних та ін. справ. До інших рис американської моделі конституційного правосуддя належать:

– конституційний контроль здійснюють виключно професійні судді. При цьому їхньою спеціалізацією далеко не завжди є конституційне право, – як правило, вони є фахівцями у сфері кримінального, цивільного та інших галузей права;

– дійсність спору між сторонами, – суди не вирішують гіпотетичних проблем, якщо спірна ситуація не виникла. Тобто, суд починає провадження у справі за фактом порушення права;

– неможливість розгляду політичних проблем. Судовий прецедент у США вважається джерелом права. Відповідно, значна кількість компромісних рішень у справах політичного характеру можуть мати негативний вплив на правову систему та підірвати довіру до органів судової влади. Як зазначає В.І.Лафитський, «Верховний Суд США відмовляється приймати до провадження ті справи, які можуть бути вирішені політичними засобами. До їх числа судова практика відносить питання зовнішньої політики, організації партій, проведення суду імпічменту, ведення справ з індіанськими племенами та багато іншого»¹⁸⁴.

Верховний Суд США складається з 9 суддів, які призначаються на посаду Президентом за умови, що це призначення затвердить Сенат. Цікаво, що припинення повноважень президента не тягне за собою заміну суддів – необхідно дочекатися відставки або смерті судді для того, щоб Президент міг зробити нове призначення. У зв'язку з цим дуже часто виникає ситуація, коли більшість у Верховному Суді є вельми консервативною (тобто, прихильниками республіканської партії), а Президент належить до демократичної партії. Повноваження суддів Верховного Суду припиняються внаслідок смерті, відставки або імпічменту.

Один з 9 суддів призначається Президентом Головним суддею США (*Chief Justice of the United States*), а інші вважаються членами Верховного Суду США (*Associate Justices Of the Supreme Cort of the United States*). Першим Головою Верховного Суду був Джон Джей, один з «батьків-засновників».

Головний суддя США очолює судову гілку влади у державі та виконує повноваження Голови Верховного Суду США. Він головує на засіданнях суду, веде у Сенаті процес щодо імпічменту Президента, має інші обов'язки. При

¹⁸³ Лафитский В. И. Основы конституционного строя США / В. И. Лафитский. – М. : Норма, 1998. – С. 192.

¹⁸⁴ Там само, с.196.

цьому, його голос прирівнюється до голосів інших суддів Верховного Суду та є вирішальним лише у випадку рівності голосів, поданих «за» та «проти» рішення.

Для того, щоб мати можливість більшого впливу на Верховний Суд США, президенти часто ініціювали змінення кількості суддів у ньому. Таке рішення може прийняти Конгрес відповідно до ст. III Конституції США. Наприклад, за відповідним Актом 1789 р.¹⁸⁵ кількість суддів становила 6 осіб, у 1807 р. її було збільшено до 9 суддів, а у 1863 р. – до 10 суддів. Однак, вже у 1866 р. суддів стало 8, а у 1869 р. – 9. Ця кількість залишається незмінною і досі.

Історичні зміни у персональному складі Верховного Суду США.

Впливовість осіб, які обіймають посади суддів у Верховному Суді США, роблять вимоги до них дуже важливими. При цьому, крім юридичних вимог протягом попередніх років, *de facto* існували і певні традиційні цензи, які поступово перетворювались на дискримінаційні та скасовувались президентами. З моменту утворення до 1835 р. усі члени Верховного Суду США були білими чоловіками, що сповідували протестантизм. Після цього вчені відмічають низку призначень, які поступово скасовували існуючі *de facto* цензи:

- у 1835 р. на посаду судді Верховного Суду було призначено Р.Тоуні, який сповідував католицизм;
- у 1916 р. суддею було призначено Л.Брандайса, який сповідував іудаїзм;
- у 1967 р. суддею було призначено Т.Маршалла, який був афроамериканцем;
- у 1981 р. суддею було призначено С. Дей О’Коннор – жінка;
- у 2009 р. суддею була призначена С.Сотомайор – латиноамериканка.

Конгрес має можливість «обійти» рішення Верховного Суду через прийняття поправок до Конституції. Таким способом було впроваджено прибутковий податок та вирішено ще низку принципових питань.

Первинна юрисдикція Верховного Суду і апеляційна юрисдикція закріплені у Конституції США:

- в усіх справах, що стосуються послів, інших повноважних представників і консулів, та в таких, в яких стороною виступає якийсь із штатів, Верховний Суд має первинну юрисдикцію;
- в усіх інших справах, перелічених вище, Верховний Суд має апеляційну юрисдикцію у питаннях як права, так і факту, з додержанням тих винятків і правил, що їх встановить Конгрес.

Верховний Суд США розглядає приблизно 100 справ на рік. Рішення Верховного Суду США є надзвичайно важливим джерелом права у країні. Їх значення у сфері захисту прав і свобод особистості, коли йдеться про

¹⁸⁵ The Judiciary Act of 1789.

модернізацію правової системи та приведення її у відповідність з сучасними суспільними поглядами, важко переоцінити¹⁸⁶.

Крім Верховного Суду США, федеральна судова система складається з 13 апеляційних судів та 94 федеральних окружних судів.

Система судів штатів визначається кожним штатом окремо, але є й певні загальні риси – наявність кількох ланок у системі судів загальної юрисдикції, яку завжди очолює Верховний суд штату (інколи – Апеляційний суд, як у штаті Нью-Йорк, в окрузі Колумбія). Як правило, серед цих ланок є окружні суди штатів та апеляційні суди штатів. Також спільним для судових систем штатів є наявність як судів загальної, так і спеціальної юрисдикції. Останні найчастіше представлені судами з податкових питань, земельних питань, судами, що розглядають злочини неповнолітніх.

Таким чином, розглянувши організацію та компетенцію органів трьох гілок влади у США, можна виявити основні риси практичної реалізації принципу стримувань і противаг. Їх узагальнили Е.Акерман та Б.Гінзберг:

1) законодавча влада контролює:

1.1.) виконавчу владу через:

- подолання вето Президента;
- зміщення Президента з посади у порядку імпічменту;
- відхилення кадрових призначень Президенту та відмову ратифікувати міжнародні договори;
- проведення розслідувань дій президента;
- відмову у прийнятті закону чи надання фінансування, що запитується Президентом;

1.2.) судову владу через:

- перегляд федеральної судової системи та кількості членів Верховного Суду;
- внесення пропозицій про зміну Конституції;
- відхилення кандидатів на посаду суддів Верховного Суду;
- імпічмент та зміщення федеральних суддів.

2) виконавча влада контролює:

2.1.) законодавчу владу через:

- накладання вето на акти Конгресу;
- скликання спеціальних сесій Конгресу;
- виконання актів Конгресу;
- Віце-президент має право вирішального голосу у Сенаті.

2.2.) судову владу через:

- номінації на посади суддів Верховного Суду;
- номінації на посади федеральних суддів;
- право помилування;

¹⁸⁶ Часопис «Право США» організує роботу з перекладу українською мовою найвідоміших рішень Верховного Суду США у сфері захисту прав особистості. Наприклад, у 2013 р. було опубліковано рішення у справах *Reno v. American Civil Liberties Union*, *New York Times Co. v. Sullivan*, *Roe v. Wade*, *Whalen v. Roe*, *Washington v. Glucksberg*, *Saenz v. Roe*, *Brown v. Board of Education*, *Geduldig v. Aiello*, *Orr v. Orr*, *Lemon v. Kurtzman*.

– ігнорування Президентом рішень судів;

3) судова влада контролює:

3.1.) законодавчу владу через:

– визнання законів неконституційними;

– Голова Верховного Суду головує у Сенаті під час розгляду питання про імпічмент Президента;

3.2.) законодавчу владу через:

– визнання актів неконституційними;

– видання ордерів;

– Голова Верховного Суду головує у Сенаті під час розгляду питання про імпічмент Президента¹⁸⁷.

Крім принципу стримувань і противаг, ще одним принципом, відповідно до якого розподіляється влада у США, є принцип федералізму.

Федерація США. Практично кожне важливе політичне питання у США так чи інакше знаходиться під впливом федералізму. Це стосується таких різноманітних сфер, як охорона здоров'я, вища освіта, підприємництво і торгівля, регламентація володіння та користування вогнепальною зброєю, автомобільні дороги та транспорт, екологічна політика, допомога малозабезпеченим верствам населення.

Як вже зазначалось при огляді історії конституційного розвитку країни, 13 штатів об'єдналися у конфедерацію під час війни за незалежність від Великої Британії, а потім конфедерація еволюціонувала у федерацію. З моменту проголошення незалежності, США існували як федеративна держава. Л. Соча зазначає: «федералізм являє собою систему правління, при якій влада ділиться конституцією між центральним урядом і регіональними органами влади. Можливо, найбільшим страхом у лідерів нашої нації під час написання конституції, була можливість централізації влади в руках занадто малої кількості людей. Пам'ятаєте, як в центрі уваги твору Томаса Джефферсона і національного обурення в Декларації незалежності була самотня фігура короля Георга III? Колеги Джефферсона, Джордж Вашингтон та Бенджамін Франклін, були дуже обережні, і створили уряд з поділом влади таким чином, щоб жодна людина або група не змогли домінувати»¹⁸⁸.

На думку дослідників, передумовами виникнення федералізму у США стали особливості колоніальної адміністрації Британської імперії XVIII ст. та сильні англійські традиції місцевого самоврядування. Нова нація уявляла собою на початку своєї історії низку самоврядних політичних утворень, які у силу зовнішніх обставин були вимушені передати частину своїх владних повноважень у спішці сформованій центральній владі. Вивчення історії федералізму дає зрозуміти, що він з'явився на світ в якості природного компромісу між сильною владою центрального уряду, зловживання якого

¹⁸⁷ Ackerman E. A Guide to the United States Constitution / E. Ackerman, B. Grinsberg. – W.W.Norton & Company, NY, 2012. – P. 5.

¹⁸⁸ Соча Л. Федералізм: стара ідея і її сучасне застосування <http://usembassykyivukr.wordpress.com/>

призвели до Війни за незалежність, та не менш пагубною для населення штатів відсутністю центральної влади у період Конфедерації¹⁸⁹.

4 липня 1776 р. федерація США нараховувала 13 штатів. З тих пір кількість штатів в державі постійно збільшувалася, хоча існувала і загроза розколу союзу – в кінці XIX ст. протиріччя між південними (рабовласницькими) і північними (індустріальними) штатами привели до Громадянської війни 1861 – 1865 рр. Однак, стратегія лідерів північних штатів-переможців врятувала федерацію від розпаду.

Наразі федерація США складається з:

– 50 штатів;

– округу Колумбія, на території якого знаходиться м. Вашингтон. Округ Колумбія був утворений в 1871 р., розташований між штатами Вірджинія і Меріленд. На території столиці США знаходяться резиденція Президента США, будівля Конгресу США, Верховного Суду США;

– залежних територій (Пуерто-Ріко, Гуам, Американське Самоа та ін.). США є асиметричною федерацією – округ Колумбія та залежні території мають дещо менший обсяг компетенції, ніж штати.

Суб'єкти ніколи не виходили із складу федерації США, хоча така спроба була зроблена південними штатами під час громадянської війни 1861 – 1865 рр. Теоретично штати мають суверенітет, існує громадянство штатів. Але у Конституції США немає положень про сецесію. У зв'язку з відсутністю правових підстав для виходу з союзу, такий варіант поведінки штатів взагалі не передбачається. Тому у ході громадянської війни Лінкольн казав, що він воює зі штатами – «відступниками».

Відповідно до Конституції, питання про прийняття нових штатів до Союзу вирішується Конгресом США: «нові штати можуть бути прийняті Конгресом у цей Союз, але жоден новий штат не може бути створений чи заснований у межах юрисдикції ніякого іншого штату; також новий штат не може бути утворений злукою двох чи більше штатів чи частин штатів без згоди на це як законодавчих зборів відповідних штатів, так і Конгресу». Як бачимо, критеріїв прийняття штатів до Союзу немає. Останніми в Союз увійшли Аляска і Гавайї (1959 р.). В даний час йдуть дискусії про те, хто ж може стати п'ятдесят першим членом союзу – Пуерто-Ріко, Округ Колумбія, ін.

Усі штати, що входять до складу федерації США, мають однакові права, і, як вказується в американській літературі, «ділять суверенітет з федеральним урядом». Особливостям федеративного устрою США та повноваженням штатів присвячена Стаття IV Конституції. Також, згідно з Поправкою X, «повноваження не надані цією Конституцією Сполученим Штатам і не заборонені для окремих штатів, зберігаються відповідно за штатами або за народом».

¹⁸⁹ Азаров М. Б. Проблемы взаимоотношений федерации и штатов в США на современном этапе : дисс.... кандидата юридических наук : 12.00.02 / Михаил Борисович Азаров. – М., 2006. – С. 180.

Отже, федералізм має витоки з тексту Конституції, але не регламентується нею детально. Це дозволяє модифікувати відношення між штатами та державою без внесення поправок до Основного Закону. Тому в історії США вчені виокремлюють кілька моделей федералізму, і кожна з них ніяк не пов'язана із Поправками до Конституції.

Відповідно, для розподілу повноважень між державою та штатами використовується принцип остаточної компетенції штатів. М. В. Плеханов зазначає, що «у конституційному законодавстві США розмежовуються не предмети відання, а повноваження, конкретні права та обов'язки федеральних та регіональних органів державної влади; при цьому характерною є тенденція до розподілу повноважень між федерацією та її суб'єктами на основі принципу субсидіарності»¹⁹⁰.

Федерацію США доволі важко охарактеризувати як централізовану або децентралізовану. Співвідношення обсягу повноважень федерації та штатів постійно змінюється та істотно залежить від того, яка політична партія є правлячою. Традиційно демократи більше тяжіють до ідеалів федералізму, а республіканці – до ідеалів антифедералізму. Наразі можна констатувати, що федеральний уряд поступово отримує все більше і більше влади, стає домінуючим у відношеннях між федерацією та суб'єктами.

Також, «Конституція США закріплює 3 основних принципи відносин штатів між собою. До них належать:

– клаузула «повної довіри та поваги» (розділ I ст. VI Конституції). Вона заснована на одній з головних концепцій міжнародного права – закони, чинні в одній країні, мають визнаватися такими в іншій;

– положення про міжштатні привілеї та пільги (ч. 1 розділу 2 ст. IV Конституції). Це розповсюдження привілеїв та пільг мешканців даного штату на жителів інших штатів, у т.ч. правовий захист, право доступу до суду, звільнення від дискримінаційного оподаткування;

– видача злочинців (екстрадиція, ч. 2 розділу 2 ст. IV Конституції)»¹⁹¹.

Організація управління в кожному штаті повторює федеральну – існують органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Тим не менш, в органах управління штатів існують відмінності – у відповідності з Конституцією, штати не зобов'язані дотримуватися федеральної моделі. Єдиною конституційною вимогою для штатів є «республіканська форма правління».

Відповідно до обсягу повноважень штатів, США є децентралізованою федерацією. Політичним і церемоніальним лідером штату є губернатор, він же очолює систему виконавчих органів штату. Губернатор обирається населенням штату, прямими виборами на 4 роки (у штатах Нью Гемпшир і

¹⁹⁰ Плеханов М. В. Конституционно-правовой статус субъектов федерации (на примере России, США и Канады) : дис.... кандидата юридических наук : 12.00.02 / Плеханов Михаил Витальевич. – Екатеринбург, 2005. – С. 130-131.

¹⁹¹ Саликов М. С. Саликов М. С. Сравнительно-правовое исследование федеративных систем России и США : дис.... доктора юридических наук : 12.00.02 / Марат Сабирьянович Саликов. – Екатеринбург, 1998. – С. 155.

Вермонт – 2 роки). Посада губернатора має глибокі історичні корені – саме губернатори представляли Британську корону в період колоніальної залежності частині території США.

Законодавча влада в штатах належить легіслатурам (генеральним асамблеям, законодавчим асамблеям, ін.). Легіслатури 49 штатів є двопалатними, і тільки штат Небраска є винятком. Верхні палати законодавчих органів штатів іменуються «сенатами» за аналогією з Конгресом; повноваження легіслатур за обсягом і значущістю в штаті порівняні з повноваженнями федерального парламенту в США.

Для того, щоб максимально повно реалізувати теорію поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а також систему стримувань і противаг на рівні штатів, в кожному з них існує своя судова система, очолювана Верховним судом штату.

Загальні відомості про місцеве самоврядування. Ідея федералізму передбачає два типи носіїв суверенітету – державу та штати, таким чином роблячи федералізм додатковим принципом, який «працює» на підтримку системи стримань і противаг. Наявність місцевого самоврядування (муніципального управління) у США надає можливість ще більше захистити владу від її можливої концентрації в руках однієї особи чи групи осіб. Завдяки його наявності вчені констатують, що на державному рівні, на рівні штатів та на муніципальному рівні публічна влада поділяється на 3 гілки (усього на 9 частин, див. Табл. 21.4), що робить практично неможливими зловживання у цій сфері.

Таблиця 21.4. Реалізація принципу розподілу публічної влади у США.

	Законодавча влада	Виконавча влада	Судова влада
Державна влада	X	X	X
Влада штату	X	X	X
Муніципальна влада	X	X	X

В даний час муніципальне управління в США організовано згідно з моделлю, основною особливістю якої є «відсутність на місцях повноважних представників центрального уряду, які опікуються муніципальними виборними органами» (Г. Барабашев). Цю модель традиційно іменують «англо-американською» або «англосаксонською».

Нормативно-правова регламентація здійснення муніципального управління відноситься до компетенції штатів. Відповідно, в США існує 50 систем місцевого самоврядування (в кожному зі штатів) і одна в окрузі Колумбія, де права самоврядування частково зменшені порівняно з іншими суб'єктами федерації.

У США існують органи місцевого самоврядування загальної та спеціальної компетенції.

Система органів місцевого самоврядування (муніципального управління) загальної компетенції будується на основі адміністративно-територіального поділу. Більшість штатів діляться на графства. Графства є найбільш великими адміністративно-територіальними одиницями всіх штатів, крім Коннектикуту і Род-Айленда.

На території графств розташовуються населені пункти: сіті (великі міста), тауни і боро (невеликі міста), віллідж (села). У деяких штатах тауни іменуються «тауншипипи». Тауншипипи розташовуються на території штатів Вермонт, Вісконсин, Іллінойс, Індіана, Канзас, Коннектикут, Массачусетс, Міннесота, Міссурі, Мічиган, Мен, Небраска, Нью-Гемпшир, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Огайо, Пенсільванія, Род-Айленд, Північна Дакота і Південна Дакота. Муніципальні корпорації (муніципалітети) можуть створюватися за ініціативою територіальних колективів вілліджів, боро, таунів та сіті.

Компетенція органів муніципального управління США закріплена переважно в нормативних актах парламентів та інших органів суб'єктів федерації. Компетенція органів управління муніципальних корпорацій, інкорпорованих тауншипів і інкорпорованих графств може бути розширена за рахунок закріплення в їхніх хартіях відповідних норм, якщо останні не суперечать чинному законодавству. При судовому вирішенні спорів про компетенцію приймається до уваги правило Діллона, за змістом аналогічне принципу *intra vires* (в межах компетенції). Це означає, що органам муніципального керування не дозволяється мати повноваження, не віднесені до їх відання.

Найбільш демократичним визнається місцеве самоврядування в вілліджах, таунах і тауншипипах США. Вілліджі й тауни (тауншипипи) використовують щорічні збори (сходи) жителів для вирішення найбільш важливих питань місцевого значення. У щорічних зборах виборців беруть участь усі жителі, які мають пасивне виборче право. У разі, якщо населення тауна (тауншипипа) настільки велике, що проведення зборів виборців може бути неефективним, приймається рішення про заміну його зборами представників виборців.

Питання, що входять у компетенцію щорічних зборів, закріплюються в поточному законодавстві штатів. Як правило, до них відносяться: визначення основних напрямів діяльності муніципальних органів тауншипів, питання, що виникають у процесі інкорпорації, фінансові питання (зазвичай рада та посадові особи не мають права без схвалення зборів тауншипипу укладати угоди, в результаті яких грошові зобов'язання перевищать певний відсоток бюджету адміністративно-територіальної одиниці).

На зборах в вілліджах обирається голова, а на зборах у таунах і тауншипипах – виконавчий орган (до 5 осіб), які організують виконання рішень сходів, а також мають повноваження вирішувати ряд питань, віднесених до їх

відання. У разі необхідності, сходи обирають супервізора (оцінювача майна), скарбника, клерка та інших посадових осіб, які здійснюють підтримку діяльності голови вільджда або виконавчого органу тауна (тауншипа).

Територіальні громади США (крім неінкорпорованих тауншипів) мають можливість не тільки вибрати організаційну форму, але і модифікувати її з урахуванням місцевих потреб.

В інкорпорованих тауншипах муніципальна рада наділена правом або найняти суперінтенданта, який фактично є менеджером тауншипа, і передати йому частину своїх повноважень (переважно вирішення поточних питань), або передати ці ж повноваження супервізору.

В даний час існують три базові форми управління муніципалітетів (муніципальних корпорацій):

- «рада – мер»;
- «рада – менеджер»;
- комісійна форма.

При розгляді організаційних форм управління муніципальних корпорацій особлива увага звертається на відносно нечисленні ради муніципальних корпорацій, – наприклад, муніципальна рада сіті Сан-Франциско складається з 11 радників, сіті Нью-Йорк – з 51 радника.

Найбільш поширеною є форма "рада – мер", існуюча у двох різновидах: "рада – слабкий мер" і "рада – сильний мер". Муніципальна рада завжди обирається населенням шляхом прямих виборів. Також безпосередньо населенням шляхом прямих виборів обирається «сильний» мер, що обумовлює його значні повноваження як при взаємодії з муніципальною радою, так і порівняно зі «слабким» мером.

Рис. 21.2 Організаційна форма «рада – сильний мер».

Обрання «слабкого» мера належить до компетенції муніципальної ради. Відповідно, повноваження «слабкого» мера вельми обмежені – вони зводяться до виконання представницьких функцій і до головування на засіданнях муніципальної ради.

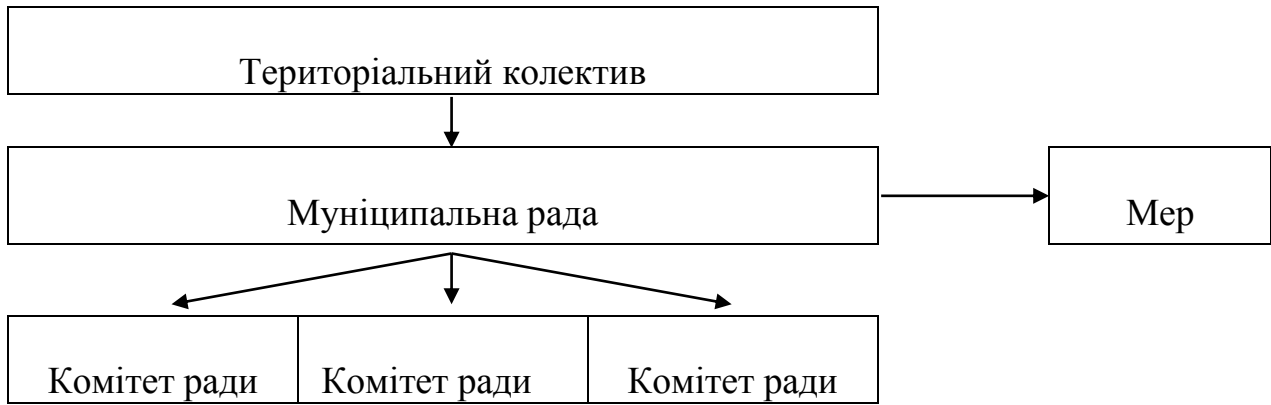

Рис. 21.3. Організаційна форма «рада – слабкий мер».

Організаційна форма «рада – менеджер» («рада – керуючий») була введена з метою професіоналізації місцевого самоврядування. У разі використання форми «рада – менеджер» велика частина повноважень розподіляється між муніципальною радою та найманим нею менеджером (керуючим). Менеджер – це особа зі спеціальною вищою освітою, яка є фахівцем у сфері управління населеним пунктом. Рада делегує йому виконання своїх рішень, здійснення господарських функцій. У разі використання цієї організаційної форми існує і посада мера, яку займає один з членів муніципальної ради. Посада заміщається шляхом виборів мера муніципальною радою. Як і при організаційній формі «рада – слабкий мер», повноваження мера полягають у виконанні представницьких функцій і в головуванні на засіданнях муніципальної ради.

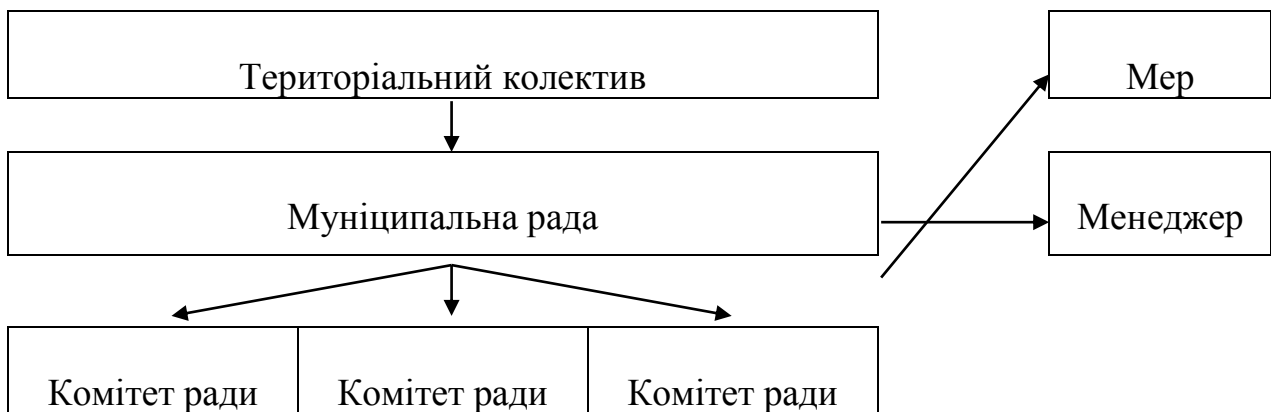

Рис. 21.4. Організаційна форма «рада – керівник (менеджер)».

Комісійна форма характеризується тим, що муніципальна рада (в цьому випадку вона іменується «комісія») поєднує в собі функції представницького і виконавчого органу. Комісія обирається населеним пунктом в складі 3-7 комісіонерів. Кожен з членів комісії курирує певний напрямок муніципальної

діяльності і є головою консультативного комітету з цього ж напрямку діяльності. Посади мера та керуючого відсутні; комісія обирає зі свого складу голову, який керує її роботою.

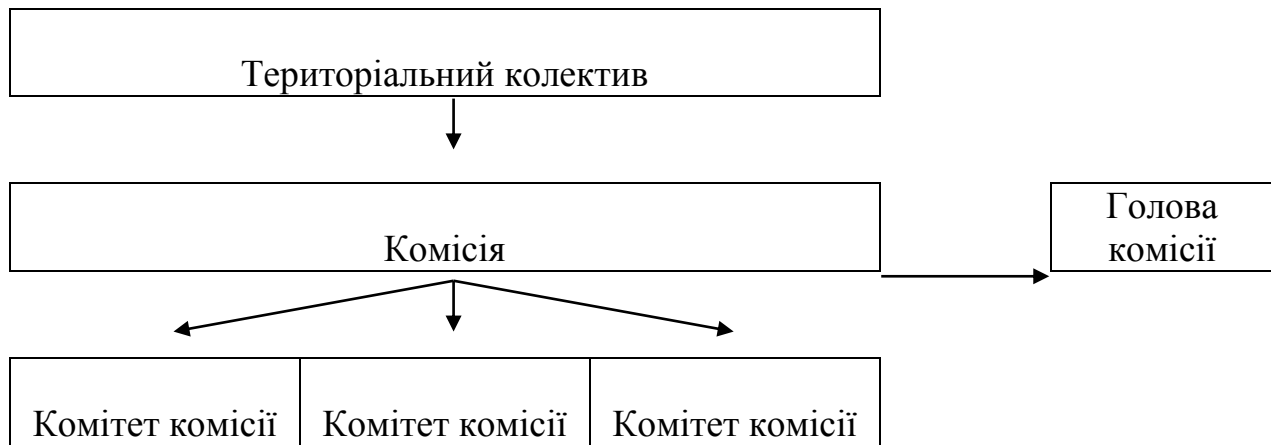

Рис. 21.5. Комісійна форма муніципального управління.

Незалежно від обраної організаційної форми муніципального управління, більшість територіальних колективів обирають таких посадових осіб як клерк, атторней, коронер і шериф.

Організація муніципального управління в графствах США дуже схожа з організацією управління муніципалітетів (муніципальних корпорацій). Однак муніципальні органи графств мають істотно менший обсяг повноважень, ніж муніципальні органи населених пунктів. У зв'язку з цим в даний час у багатьох штатах активно обговорюється питання про ліквідацію муніципального управління графств. Конкретні дії з ліквідації вже зроблені штатами Делавер і Массачусетс. Графства залишаються адміністративно-територіальними одиницями, але будуть позбавлені прав самоврядування.

Тим не менш, така реформа буде вельми тривалою, – адже найбільшим обсягом повноважень в США наділені саме графства. Коло повноважень тауншипів, як менш великих адміністративно – територіальних одиниць, є більш вузьким. Муніципальні корпорації надають послуги, «доповнюють» перелік послуг графств.

Графства в першу чергу забезпечують належне функціонування органів суб'єктів федерації та муніципального управління, економічний і соціальний розвиток території. «Діяльність графств стала розглядатися як альтернативний спосіб організації соціальних служб в умовах, коли муніципалітети зіткнулися з гострими фінансовими та соціальними проблемами, пов'язаними з кризою американських міст і швидким розширенням урбанізованих зон, що поширюються далеко за межі кордонів міських муніципалітетів»¹⁹². У свою

¹⁹² Моргачев В.Н. Формы и методы территориального управления в США и Канаде / В.Н.Моргачев. – М.:Наука, 1987. – С. 73– 75.

чергу, муніципалітети витрачають найбільшу кількість бюджетних коштів на благоустрій територій.

Джерелами формування доходної частини бюджетів органів муніципального управління у США є переважно неподаткові надходження, істотну частину яких складають гранти держави та суб'єктів федерації, доходи від комунальної власності та власної діяльності, позикові ресурси. Органам муніципального управління надана можливість отримання певної частини від загальнодержавних податків або податків суб'єктів федерації (як правило, з податку з нерухомого майна, з податку з продажів, з прибуткового податку).

До органів муніципального управління спеціальної компетенції належать незалежні спеціальні та незалежні шкільні округи. Вони є вузькоспеціалізованими муніципальними органами і діють за галузевим принципом.

Спеціальні округи створюються для надання окремого виду послуг або декількох видів послуг, тісно пов'язаних один з одним: послуг у сфері освіти (як правило, будівництва будівель для шкільних установ, створення та утримання бібліотек, – тобто функції шкільних округів не дубльовані), соціальних послуг, транспортних послуг, послуг з охорони навколишнього середовища, послуг у житловій сфері, послуг із забезпечення пожежної безпеки. Шкільні округи здійснюють управління та фінансування шкільних установ, за винятком приватних. Територія діяльності органів муніципального управління спеціальної компетенції, як правило, не збігається з адміністративно-територіальним поділом.

Так як органи муніципального управління спеціальної компетенції створюються за ініціативою членів територіальних колективів, то поступове збільшення кількості таких органів свідчить про високу ефективність їхньої діяльності.

Питання для самоконтролю.

Де, коли, ким і чому було прийнято Декларацію незалежності? Хто автор її тексту?

Що таке «Статті конфедерації»?

Назвіть структуру Конституції США?

У чому полягають особливості організаційної структури провідних політичних партій США?

Хто може бути конгресменом та на який строк вони обираються?

Що таке «праймеріз»?

Яким чином здійснюється процедура імпічменту?

Що означають зірки і смуги на державному прапорі США?

Назвіть види систем місцевого самоврядування в містах.

Рекомендована література.

Часопис «Право США».

Бельсон Я.М. История государства и права США / Я. М. Бельсон, К.Е. Ливанцев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – 167 с.

Боботов С.В. Введение в правовую систему США / С.В. Боботов, И.Ю. Жигачев. – М.: Норма, 1997. – 333 с.

Иванов В.В. Принцип разделения властей в Конституции США 1787 г. и Конституции Франции 1791 г.: сравнительный анализ / В. В. Иванов // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 80-84.

Каленский В.Г. Билль о правах в конституционной истории США / В. Г. Каленский. - М. : Наука, 1983. – 280 с.

Конституция США: История и современность / Под ред. А. А. Мишина, Е. Ф. Язькова. М.: Юрид. лит., 1988. – 320 с.

Мишин А.А. Принцип разделения властей в конституционном механизме США / А.А.Мишин. – М.: Наука, 1986.

ТЕМА 22. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА

Тема присвячена знайомству з Федеративною Республікою Німеччина (далі – ФРН), з її державним ладом, особливостями форми правління, державного устрою та політико-правового режиму здійснення державної влади, місцевого управління та самоврядування.

Цілі вивчення теми:

- ознайомитися з загальними відомостями про ФРН;
- зрозуміти особливості конституційного розвитку ФРН;
- розглянути політичну систему країни;
- вивчити конституційні засади здійснення державної влади та місцевого самоврядування.

Ключові терміни і поняття: Основний закон, Бундестаг, Бундесрат, Федеральний президент, Федеральний уряд, Федеральний канцлер, Федеральний конституційний суд, комунальне самоврядування.

Загальні відомості про державу. Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) – парламентська республіка, федеративна держава, розташована в Центральній Європі. Столиця ФРН – м. Берлін. Офіційною мовою країни є німецька мова; в основу літературної німецької мови був покладений верхньонімецький діалект, а нижньонімецький вважається регіональним діалектом.

Державність Німеччині була припинена після її поразки у Другій Світовій війні у 1945 р. та відновлена лише у 1949 р. На території радянської окупаційної зони була створена Німецька Демократична Республіка (НДР), а території інших окупаційних зон були об'єднані у Федеративну Республіку Німеччина (ФРН). Виняток склали сектора союзників у Західному Берліні, який з 1949 р. по 1990 р. представляв собою особливе політичне утворення на території НДР. 3 жовтня 1990 р. НДР і Західний Берлін увійшли до складу ФРН.

Площа ФРН становить близько 350 тис.кв.км, і країна займає 63 місце у списку країн світу за розміром території. За кількістю населення, що проживає на її території, ФРН станом на 1 січня 2014 р. обіймає 15 місце (більше 81 млн. осіб).

Державний прапор ФРН – прямокутне полотнище (3:5) з трьома горизонтальними смугами чорного, червоного і золотого кольорів. Саме ці кольори використовувалися в уніформі солдатів Добровольчого корпусу пруської армії, що билися з військами Наполеона на початку ХІХ ст. Пізніше Конституція Веймарської республіки закріпила ці кольори як «державні». У нацистській Німеччині чорно-червоно-золотий прапор не використовувався, до нього повернулись у 1949 р.

Герб ФРН виконаний з використанням державних кольорів країни. Традиційно гербові фігури містяться на щиті – у випадку з Гербом ФРН обрано фігурний (німецький) щит, на який нанесено зображення орла – у геральдиці він символізує владу, панування, незалежність, силу, а також великодушність і прозорливість. Зображення орла використовується в німецьких гербах із часів Карла Великого.

Сучасний Герб ФРН являє собою жовто-золотий щит із зображенням на ньому чорним орлом. Орел дивиться вправо, його крила розправлені, пір'я складене, язик, лапти і дзьоб – червлені. Такий опис Герба міститься у Положенні про федеральний герб і федерального орла 1950 р., а сам малюнок Герба був затверджений у ФРН у 1952 р. і повністю відтворює герб, що існував у період Веймарської республіки (за зразком 1928 р.).

ФРН– друга країна в Європі (після Росії) за чисельністю населення.

ФРН – одна із самих «старих» країн у світі за складом населення: середній вік її жителів становить 40 років. Четверть населення вже досягла пенсійного віку.

У ФРН народилися і працювали такі великі люди, як Альберт Ейнштейн, Макс Планк, Імануїл Кант, Георг Гегель, Артур Шопенгауер, Фридріх Ніцше, Мартін Хайдеггер, Вільгельм Рентген, Габріель Фаренгейт, Роберт Кох, Рудольф Дизель.

Різниця між діалектами німецької мови є настільки істотною, що телепрограми на півночі країни іноді йдуть із субтитрами, якщо говорять жителі півдня.

Гамбург – місто-рекордсмен за кількістю мостів. Їх там побудовано близько 2 500 – більше, ніж в Амстердамі, Венеції та Лондоні, разом узятих.

Початок конституційного розвитку ФРН. Незважаючи на те, що про германців писали давньогрецькі та давньоримські автори, а згадки про територію за назвою *Germania* датуються I ст. н.е., Німеччина як єдина держава в кордонах, наближених до сучасних, сформувалася в середині XIX ст.

Початок конституційного розвитку Німеччини традиційно пов'язують із прийняттям 27 березня 1849 р. Конституції Німецької Імперії (Конституції Паульскірхе). Історики відзначають, що це – перша загальнонімецька конституція, яка була прийнята демократичним шляхом, на Франкфуртських національних зборах. Конституція набула чинності *de jure*, однак *de facto* її норми не застосовувалися внаслідок відмови короля Пруссії очолити імперію та збройного опору окремих німецьких князівств.

У 1868 р. під егідою Пруссії було утворено Північногерманський союз, який у 1870 р. був перейменований у Германську імперію. Главою держави було проголошено короля Пруссії, а Канцлером імперії – Отто фон Бісмарка. Германська імперія остаточно оформилася прийняттям Конституції 1871 р., що закріпила особливу форму державного устрою, що поєднує в собі елементи конфедерації та федерації, а також чільну роль короля Пруссії як спадкоємного глави Імперії.

Поразка Німеччини у Першій світовій війні призвела до повалення у 1918 р. монархії та до встановлення республіканської форми правління. Це спричинило прийняття у 1919 р. нової Конституції, т.зв. «веймарської» – за назвою міста Веймар, у якому вона розроблялася та ухвалювалася. Відповідно до цієї конституції, Німеччина стала парламентською республікою з федеративним державним устроєм. Офіційно Веймарська конституція втратила чинність у червні 1945 р., однак більшість її статей не застосовувалася вже після приходу до влади А. Гітлера у 1933 р.

Поділ Німеччини після Другої світової війни супроводжувався прийняттям Основного закону ФРН (т.зв. Боннської конституції) і Конституції НДР у 1949 р. Конституційний розвиток НДР відбувався під впливом державного права СРСР, яке прослідковується у конституціях 1949 р. та 1968 р. 3 жовтня 1990 р. НДР припинила існування як незалежна держава, і на території Східної Німеччини набув чинності Основний закон ФРН 1949 р.

Основний закон ФРН 1949 р. Розробка проекту Основного закону здійснювалася німецькими правознавцями та політиками з урахуванням того, що західна частина Німеччини мала окупаційний статус і перебувала під впливом США, Франції та Великої Британії. Ці країни були зацікавлені переважно в тому, щоб Основний Закон ФРН закріпив правові гарантії проти узурпації державної влади. Відповідні положення Веймарської конституції були переглянуті з точки зору підвищення жорсткості застосування теорії поділу державної влади та системи стримувань і противаг.

Документи, що стосуються політичного розвитку Німеччини в майбутньому ("Франкфуртські документи"), Франкфурт, 1 липня 1948 р. (витяги).

Документ № I. Відповідно до рішень своїх урядів військові губернатори американської, британської та французької окупаційних зон Німеччини уповноважують прем'єр-міністрів земель, розташованих в їхніх зонах, скликати Конституційні збори, які повинні зібратись не пізніше 1 вересня 1948 р. Кожна з існуючих земель обере делегатів на ці збори згідно з порядком і основним положенням, які будуть прийняті законодавчими установами в кожній із цих земель.

Конституційні збори розроблять демократичну конституцію, що запровадить для цих земель форму правління федерального типу, яка щонайкраще підходить для того, щоб нарешті відновити розірвану в даний момент єдність Німеччини, захистити права земель-учасниць, створити належну центральну інстанцію та надасть гарантії індивідуальних прав і свобод.

Якщо конституція в тій формі, у якій її розроблять Конституційні збори, не буде суперечити цим загальним принципам, то військові губернатори дадуть свою згоду на ратифікацію її проекту. Після цього Конституційні збори будуть розпущені. Ратифікація буде відбуватися в кожній землі-учасниці на основі референдуму, для якого потрібна проста більшість голосів, поданих у кожній землі, відповідно до положень та у порядку, встановленими окремо цієї землею. Як тільки конституція буде ратифікована 2/3 всіх земель, вона набуває чинності та стає обов'язковою для всіх земель. Будь-яка зміна конституції в майбутньому повинна бути ратифікована такою ж більшістю земель. Протягом 30 днів після набрання конституцією чинності повинні бути створені передбачені в ній установи.

Документ № II. Перед прем'єр-міністрами ставиться завдання переглянути кордони окремих земель і визначити, які вони прагли б внести пропозиції щодо їхніх змін. Зміни такого роду мають враховувати традиційні форми та уникати, по можливості, створення земель, які у порівнянні з іншими землями були б занадто більшими або ж занадто малими.

Документ № III. Створення на конституційній основі німецького уряду тягне необхідність дуже точного визначення взаємин між цим урядом і установами союзників.

Спостереження за федеративним урядом і урядами земель, а також їх консультація та підтримка в питаннях демократизації політичного життя, соціальних відносин і виховання, стануть особливою сферою відповідальності військових губернаторів. Однак це не повинно означати обмеження повноважень цих урядів в області законодавчої, адміністративної та судової влади.

В усьому іншому текст Основного закону було розроблено з урахуванням німецьких конституційно-правових традицій. З метою правонаступництва до нього були інкорпоровані окремі положення Веймарської конституції. Зокрема, згідно ст. 140 Основного закону, його складовою його частиною є

ст.ст. 136 – 141 Веймарської конституції, що регулюють взаємовідносини держави та церкви.

Основний закон проголосив Німеччину парламентською республікою з демократичним режимом та федеративною формою державного устрою. У ньому підкреслено, що «вся державна влада походить від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів та голосувань, а також через спеціальні органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Кожному, хто намагається усунути цей строй, усі німці мають право надавати опір, якщо не можуть бути використані інші засоби» (ст. 20 Основного закону).

Основний закон ФРГ відкриває Преамбула.

Преамбула Основного закону ФРГ до об'єднання Німеччини.
Усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, натхнений прагненням зберегти свою національну та державну єдність і служити в якості рівноправного члена об'єднаної Європи загальному миру, німецький народ в землях Баден, Баварія, Бремен, Гамбург, Гессен, Нижня Саксонія, Північна Рейн-Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Шлезвіг-Гольштейн, Вюртемберг-Баден і Вюртемберг-Гогенцоллерн, в цілях встановлення нового порядку державного життя на перехідний період, виходячи зі своєї конституюючої влади, прийняв цей Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. Він діяв також від імені тих німців, які були позбавлені можливості брати участь у цьому процесі. До всього німецького народу звертається заклик довести до кінця справу єдності і свободи Німеччини, виходячи з принципу вільного самовизначення.

Преамбула Основного закону ФРГ після об'єднання Німеччини.
Усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, натхнений прагненням служити справі миру в усьому світі в якості рівноправного союзника в об'єднаній Європі, німецький народ прийняв у силу своєї конституційної влади справжній Основний закон. Німці в землях Баден-Вюртемберг, Баварія, Берлін, Бранденбург, Бремен, Гамбург, Гессен, Мекленбург – Передня Померанія, Нижня Саксонія, Північна Рейн-Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Саарланд, Саксонія, Саксонія-Ангальт, Шлезвіг-Гольштейн і Тюрінгія досягли єдності і свободи Німеччини на основі вільного самовизначення.

Тим самим дія цього Основного закону поширюється на весь німецький народ.

Крім Преамбули, до Основного закону входить 146 статей, об'єднаних в 11 розділів:

– Розділ I «Основні права» містить переважно права першого покоління. Розділ починає ст. 1, відповідно до якої людська гідність є недоторканою, її повага та захист проголошується обов'язком «усієї державної влади», а також закріплено, що виходячи з цього, німецький народ визнає недоторканими та невідчужуваними права людини як основу будь-якого людського співтовариства, мира і справедливості на землі;

– Розділ II «Федерація і землі» закладає основи розподілу компетенції між федерацією та її суб'єктами, а також встановлює норми, на підґрунті яких здійснюється функціонування органів влади у землях;

– Розділ III «Бундестаг» встановлює порядок формування цього органу, а також внутрішню структуру Бундестагу та основи організації його діяльності;

– Розділ IV «Бундесрат» у порівнянні з попереднім розділом є удвічі меншим за обсягом. Основний закон встановлює порядок формування Бундесрату, кількість голосів для земель у цьому органі, яка розраховується у залежності від кількості населення, а також дуже стисло – основні питання організації функціонування Бундесрату;

– Розділ V «Федеральний президент» присвячено виборам глави держави, його інавгурації. Крім того, Розділ V закладає основи конституційно-правового статусу Федерального президента;

– Розділ VI «Федеральний уряд» закріплює парламентський спосіб формування цього органу виконавчої влади, роль федерального президента у призначенні членів уряду, після чого містить низку норм, присвячених Федеральному канцлеру;

– Розділ VII «Законодавство федерації» конкретизує предмети відання федерації та земель. У ньому містяться посилання на питання, які віднесено до виключної компетенції федерації, виключної компетенції земель та до конкуруючої компетенції. Розділ завершується стислою характеристикою законодавчого процесу у Німеччині;

– Розділ VIII «Виконання федеральних законів та федеральне управління» присвячено особливостям виконання законів ФРН та конкретизації органів, що беруть участь у процесі реалізації їхніх норм;

– Розділ IX «Правосуддя» закладає конституційні основи судової системи ФРН, яка складається з Федерального конституційного суду та інших судів федерації та земель, у т.ч. загальної та спеціальної юрисдикції;

– у Розділі X «Фінанси» продовжено розгляд питань щодо розподілу компетенції між федерацією та її суб'єктами, які окреслено у розділах II та VII. Його норми передбачають віднесення вирішення питань щодо конкретних податків та зборів або федерацією, або землями;

– завершує Основний закон Розділ XI «Перехідні та заключні положення».

Основний закон Німеччини є жорсткою конституцією. Для внесення до нього змін і доповнень приймається спеціальний конституційний закон, за який мають віддати голоси 2/3 від конституційного складу Бундестагу і Бундесрату.

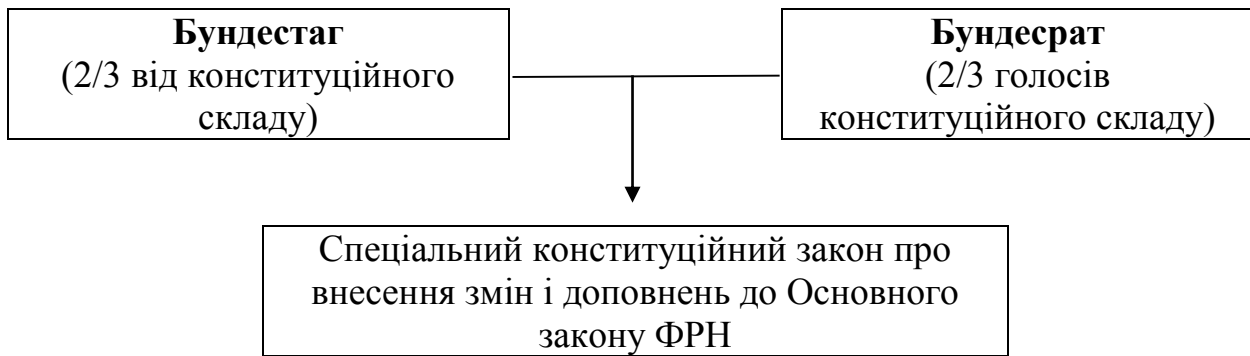

Рис. 22.1. Порядок внесення змін і доповнень до Основного закону ФРН.

З моменту свого прийняття Основний закон змінювався та доповнювався більше 50 разів. Інколи зміни було спрямовано на конкретизацію конституційних норм – наприклад, Розділ VIII «Виконання федеральних законів і федеральна адміністрація» був доповнений Розділом VIII-а «Спільні завдання федерації і земель»). У деяких випадках Основний закон вимагав доповнення – наприклад, при об'єднанні ФРН і НДР у 1990 р., у зв'язку з евроінтеграційними процесами.

Політичні партії та партійна система ФРН. У ФРН існує багатопартійна система без домінуючої партії. Німеччина є парламентською республікою, тому різновид партійної системи у країні визначається виходячи з партійного складу Бундестагу (Бундесрат формується шляхом призначення, а не виборів).

Основний закон регламентує конституційні засади функціонування політичних партій у країні. Ст. 21 встановлює, що партії сприяють формування політичної волі народу. Вони можуть утворюватись вільно, а їх внутрішня організація має відповідати демократичним принципам. З метою підвищення прозорості функціонування політичних партій, Основний закон покладає на них обов'язок надавати публічний звіт про джерела фінансування, майно, а також про витрати своїх коштів. Передбачена можливість визнання партії антиконституційною. Таке рішення може прийняти Федеральний конституційний суд, якщо партії прагнуть, судячи з їх цілей або дій їх прихильників, спричинити шкоду основам демократичного строю чи скасувати його, або погрожують існуванню ФРН.

Ультраправу німецьку партію прагнуть заборонити. У грудні 2012 р. Бундесрат ухвалив рішення щодо подачі до Федерального конституційного суду запиту з вимогою заборони Націонал-демократична партія Німеччини (НДПН). Щоб підготувати клопотання, яке займає 250 сторінок, Бундесрат витратив 1 рік. Питання про заборону партії неодноразово піднімався на різних рівнях, але всі спроби її ліквідувати зазнавали невдачі. Уперше спроба скасувати ультраправу партію відбулася у 2003 р., але також була невдалою через те, що в рядах націоналістів виявилось багато інформаторів, що не дозволило об'єктивно оцінити

діяльність НДПН і Федеральний конституційний суд відхилив відповідний позов Бундестагу, Бундесрату та уряду ФРН.

Однак, у квітні 2013 р. більшість депутатів Бундестагу не підтримала пропозицію соціал-демократів та «лівих» про звернення у Федеральний конституційний суд із запитом про заборону НДПН. Представники, що виступили в ході дебатів фракцій усіх політичних партій практично однотайно дали НДПН характеристику як правоекстремістської, ворожої конституції організації. При цьому депутати пояснили, що відхилення пропозиції про подачу позову пов'язане винятково з юридичними аспектами проблеми.

Довідка: НДПН виникла у Німеччині у 1964 р. Наразі має 6 000 членів, та їх кількість постійно зростає. Партія перебуває під постійним наглядом Федерального відомства із захисту конституції. Багато експертів указують на її ідеологічну подібність до гітлерівської НСДАП. На виборах у бундестаг 2013 р. партія одержала 560 660 голосів виборців (1,3%) і не пройшла до Бундестагу¹⁹³.

Наразі найбільш впливовими політичними партіями країни є Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН). За підсумками останніх виборів до Бундестагу, що відбулися 22 вересня 2013 р., жодна з політичних партій не набрала абсолютної більшості голосів у цьому органі. Для обрання Федерального канцлера була сформована коаліція ХДС / ХСС і СДПН.

Крім зазначених партій, у Бундестазі представлені ще дві політичні сили: Ліва партія та Спілка 90 / Зелені.

Не увійшли до Бундестагу, але представлені у ландтагах деяких земель такі політичні партії, як Вільна демократична партія Німеччини (ВДПН), Націонал-демократична партія Німеччини (НДПН), партія вільних виборців, партія піратів Німеччини¹⁹⁴.

Християнсько-демократичний союз Німеччини (ХДС) очолює Федеральний канцлер – А. Меркель. За підсумками виборів 2013 р., ХДС має більше, ніж будь-яка інша партія Німеччини, місць у Бундестазі (225 з 631). Проте, пік популярності ХДС був в 1957 р., коли на парламентських виборах партія отримала 39,7% голосів виборців. Нині говорять про кризу ХДС, оскільки на виборах в ландтаги земель вона втратила значну кількість голосів порівняно з попередніми виборами.

Із назви «Християнсько-демократичний союз» може показатися, що партія базує свою ідеологію на християнських цінностях. Однак, це було справедливо тільки в перші десятиліття після її виникнення у 1945 р. Згодом лідери ХДС оголосили про те, що політика партії проводиться з метою захисту інтересів членів та прихильників різних конфесій. До програмних цілей ХДС

¹⁹³ Правых радикалов вновь хотят запретить [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dw.de/правых-радикалов-вновь-хотят-запретить/a-1468220>

¹⁹⁴ Маються на увазі пірати, що порушують авторські права.

у сфері зовнішньої політики належить постійний розвиток трансатлантичного співробітництва, підтримка євроінтеграції. У сфері внутрішньої політики партія сприяє подальшому економічному розвитку для підвищення рівня життя. ХДС – помірно консервативна партія.

ХДС діє на території всієї країни, за винятком землі Баварія. При створенні ХДС було передбачено, що у Баварії її партнером і соратником стане Християнсько-соціальний союз (ХСС), а в Бундестазі вони утворять єдину фракцію. В даний час вплив ХСС в Баварії поступово знижується, але її вплив у Бундестазі залишається істотним для утворення правлячої коаліції – за підсумками виборів 2013 р. вона має 56 місць.

Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) – найстаріша партія країни, створена у 1863 р. Спочатку позиціонувала себе як партія, що захищає інтереси робітників, але у середині ХХ ст. розширила свої політичні інтереси. Основною метою СДПН є створення «держави загального благоденства» за допомогою досить активної державної участі у розвитку ринкової економіки. СДПН приділяє велику увагу захисту інтересів різних, особливо соціально незахищених, верств населення в основних сферах суспільного життя. Це єдина партія Німеччини, у складі якої створюються робочі групи для максимально повного врахування відповідних інтересів у партійній програмі (наприклад, Група жінок – соціал-демократів, Робоча група з питань роботодавців, Соціал-демократи в охороні здоров'я, Соціал-демократи в освіті, ін.). За політичною шкалою це партія відноситься до лівих.

У 2004 р. партію покинуло значна кількість її членів, утворивши Ліву партію Німеччини. Наразі СДПН має 193 з 631 місць у Бундестазі. Найбільше політичне досягнення СДПН – 45,8% голосів на парламентських виборах 1972р.

Вільна демократична партія (ВДП) була заснована у 1948 р. Вибори до Бундестагу 2013 р. стали для неї найбільш провальними за всю історію існування – представники партії не отримали жодного місця за підсумками голосування. Така ситуація була тим більш неочікуваною, що на попередніх виборах у 2009 р. ВДП набрала максимальну за історію свого існування кількість місць у цьому органі – 93 (14,6 %).

ВДП – ліберальна партія, яка користується підтримкою найбільш заможних прошарків середнього класу. Вона виступає за зниження державного впливу у сфері економіки, за підтримку великого, середнього та малого бізнесу – у т. ч. за рахунок зменшення розмірів та кількості існуючих податків. Економічний девіз ВДП – «Стільки держави, скільки необхідно, але так мало, як це можливо».

ВДП отримала прізвисько «створювач королів» – протягом довгого часу у ФРН існувала т. зв. двох-з-половиною партійна система: в період з 1961 р. по 1983 р. блок ХДС / ХСС і СДПН змінювали один одного при владі, однак більшість їм вдавалося отримати лише у коаліції з ВДП. Нині значення ВДП як «створювача королів» значно зменшилася внаслідок появи у складі

Бундестагу ще однієї політичної сили – Партії зелених, яка в 1998 р. увійшла до коаліції з СДПН і тим самим забезпечила їй перемогу на виборах.

Державна влада у ФРН будується за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову з урахуванням тих особливостей, які накладає різновид існуючої форми правління – президентська республіка. Згідно з Основним законом, законодавча влада обмежена конституційним ладом, виконавча і судова влада – законом і правом.

Вищі федеральні органи законодавчої, виконавчої та судової влади у ФРН не локалізовані у столиці країни – у м. Берліні. У зв'язку з тим, що з 1949 р. по 3 жовтня 1990 р. столицею Федеративної Республіки Німеччина був Бонн (і лише після об'єднання Німеччини – м. Берлін), у м. Бонн розташовано низку федеральних органів виконавчої влади. Найбільше коло великих міст охоплюють вищі органи судової влади, утворені відповідно до принципу спеціалізації.

Федеральний президент. Главою держави у ФРН є Федеральний президент. Основам його правового положення присвячено Розділ V Основного закону.

Відповідно до конституційних норм, Федеральний президент обирається на посаду непрямыми виборами Федеральними зборами. До складу Федеральних зборів входять усі члени Бундестагу та така ж кількість членів, що обираються народними представництвами земель на засадах пропорційності.

Кандидат у президенти має відповідати вимогам, необхідним для участі у виборах до Бундестагу, та досягти 40-річного віку. Обраним вважається кандидат, що одержав більшість голосів членів Федеральних зборів. Якщо у двох турах голосування таку більшість не буде зібрано, обраним вважається той, хто у наступному турові одержить найбільшу кількість голосів.

Повноваження Федерального президента починаються з моменту складання присяги перед членами Бундестагу і Бундесрату. Президент обирається на строк 5 років, і може бути переобраний лише один раз. У випадку дострокового припинення повноважень (смерть, відсторонення від посади Федеральним конституційним судом, ін.) або неможливості виконувати свої обов'язки, повноваження Федерального президента здійснюються головою Бундесрату.

Основний закон ФРН встановлює ряд обмежень для особи, що є главою держави. Так, Федеральний президент не може входити до складу уряду, не може бути обраним до законодавчого органу Федерації або будь-якій землі. Крім того, він не може займати будь-яку іншу оплачувану посаду, здійснювати підприємницьку або професійну діяльність, входити до складу керівництва або наглядової ради підприємства, що має на меті отримання прибутку.

Федеральний президент є «обличчям» держави, виконуючи традиційні для глави держави церемоніальні функції, – представляє країну у міжнародно-

правових відносинах, укладає від імені ФРН договори з іноземними державами, акредитує та приймає послів. До числа т.зв. кадрових повноважень Федерального президента віднесено:

- висування кандидатури Федерального канцлера і його призначення на пост (після обрання);
- призначення та усунення з постів Федеральних міністрів за пропозицією Канцлера;
- затвердження на посаді та звільнення федеральних суддів, федеральних службовців, офіцерів і унтер-офіцерів.
- за узгодженням з Федеральним урядом Федеральний президент формує комітети та інші органи державної виконавчої влади.

У деяких випадках глава держави може відправити уряд у відставку.

Взаємовідносини глави держави з законотворчими органами є більш різноманітними. По-перше, Федеральний президент бере участь у законодавчому процесі, підписуючи та оголошуючи федеральні закони. По-друге, він не має права вето, а відповідно до ч. 1 ст. 82 Основного закону, лише оформлює після контрасигнації закони, прийняті відповідно до Основного закону, та публікує їх у «Віснику федеральних законів». По-третє, Президент може розпустити Бундестаг, якщо він протягом 21 доби не зміг обрати Федерального канцлера абсолютною більшістю своїх членів (ст. 63 Основного закону), або якщо Бундестаг за пропозицією канцлера протягом 21 доби більшістю голосів своїх членів не висловив довіри канцлерові, незважаючи на вимогу останнього та не обрав нового Федерального канцлера (ст. 68 Основного закону).

Федеральний президент здійснює нормотворчу діяльність, видаючи вказівки і розпорядження. Для вступу в дію цих актів вимагається їх контрасигнація Федеральним канцлером або компетентним федеральним міністром, хоча існують і винятки з цього правила – наприклад, у випадках призначення та відсторонення від посади Федерального канцлера, розпуску Бундестагу.

Федеральний президент є соціальним лідером держави, за своїм розсудом обираючи громадські організації, у яких він стає патроном, а також бере участь у соціально-корисній діяльності та у різноманітних заходах, привертаючи увагу широкої громадськості до основних проблем у країні, заохочує благодійну, добровільну активність для їх вирішення. Подібні рішення Федеральний президент ухвалює особисто, і виконує їх протягом строку своїх повноважень. При цьому його вибір не є обов'язковим для особи, що змінює його на посту Федерального президента.

Федеральний президент має та інші повноваження, проте в цілому він є «слабким» главою держави. Доцільність такого правового положення Федерального президента пояснюється історичним досвідом узурпації державної влади в період існування Веймарської республіки.

Президент Німеччини оголосив про відставку на тлі скандалу. Крістіан Вульф, який опинився під вогнем критики через звинувачення у зловживаннях наданими йому пільгами, подав у відставку з поста президента Німеччини...

З'явилася інформація про те, що у жовтні 2008 р. Вульф, займаючи посаду глави уряду Нижньої Саксонії, одержав позику на суму в 500 тис. євро від дружини свого друга, заможного бізнесмена Егона Геркенса. Пізніше в лютому 2010 р. депутати парламенту Нижньої Саксонії поставили запитання Вульфу про його бізнес-зв'язки з цим підприємцем, на яке він відповів, що ніяких справ з ним не має. При цьому чиновник нічого не сказав про кредит, який взяв у дружини бізнесмена. Прокуратура землі Нижня Саксонія заявила, що має достатні докази, що вказують на те, що президент вчинив протиправні дії.

Позбавлення недоторканності, на якому наполягали прокурори, було необхідно, щоб проти Вульфа можна було вести слідчі дії. Склавши повноваження, Вульф дає слідчим можливість почати розслідування. Втім, все це ще не означає, що йому будуть пред'явлені офіційні звинувачення.

Моральний авторитет. Вульфа також критикували у зв'язку зі спробою запобігти оприлюднення інформації про цю справу в газеті *Bild*, яка першою розповіла про кредит.

З'ясувалося, що чиновник залишав розгнівані повідомлення на автовідповідачі головного редактора видання Кая Дікманна, наполягаючи, що цей матеріал публікувати не можна. Згодом Вульф приніс Дікману вибачення.

Член правоцентристської партії ХДС – Крістіан Вульф – був призначений на пост президента Німеччини у червні 2010 р. Посада президента Німеччини передбачає виконання в основному представницьких функцій на міжнародній арені і не дає серйозних політичних повноважень. Разом з тим глава держави повинен виступати в якості морального авторитету для політиків і жителів країни¹⁹⁵.

Законодавча влада у ФРН. В Основному законі Німеччини термін «парламент» не вживається. Але у літературі часто зустрічаються згадки про парламент ФРН. Наразі ідуть дискусії про його структуру – чи він є однопалатним, чи двопалатним. Деякі дослідники вважають, що Бундестаг – це нижня палата німецького парламенту, а Бундесрат – верхня. Проте, в Основному законі цим органам присвячені окремі розділи: Бундестагу (дослівно з нім. – «федеральні збори») – Розділ III, а Бундесрату (дослівно з нім. – «федеральна рада») – Розділ IV. *De jure*, на своєму офіційному веб-сайті Бундестаг названий «національним парламентом ФРН» і «вищим органом законодавчої влади у Німеччині», *de facto* роль верхньої палати парламенту виконує Бундесрат, а нижньої – Бундестаг.

Бундестаг як орган державної влади був сформований відповідно до положень Основного закону 1949 р. і став спадкоємцем Рейхстагу, що існував з 1871 р. – із часів Німецької імперії. Бундестаг збирався на сесії у м. Бонн до

¹⁹⁵ Президент Германи об'явив об отставке на фоне скандала. 17 февраля 2012 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ru.euronews.net/2012/02/17/german-president-quits-after-allegations/>

1999 р., коли його засідання було перенесено до м. Берлін, у реконструйований будинок рейхстагу у центрі міста.

Члени Бундестагу обираються населенням шляхом прямих виборів строком на 4 роки. Повноваження Бундестагу можуть бути припинені достроково, у випадку його розпуску Федеральним президентом за рекомендацією Канцлера, якщо останній не одержав вотум довіри. Канцлери, однак, користуються наданим їм правом нечасто, – після прийняття Основного закону лише у 1972 р. (В. Брандт), у 1982 р. (Г. Коль) та 2005 р. (Г. Шредер).

Для формування Бундестагу було обрано змішану виборчу систему: 299 членів Бундестагу обирається за мажоритарною системою, ще 299 – за пропорційною.

Активне виборче право мають «усі громадяни Німеччини, яким на день виборів виповнилося 18 років, що проживають на території країни не менше 3 років, не позбавлені виборчого права в силу рішення суду або втрати правоздатності. А також ті німці, які проживають в одній з держав членів Ради Європи незалежно від їх терміну проживання. Німецькі громадяни, що проживають в інших державах, зберігають за собою активне виборче право протягом 10 років після виїзду з ФРН. В обох випадках необхідно, щоб до виїзду з країни вони прожили в ній без перерви не менше трьох місяців»¹⁹⁶. Пасивне виборче право належить особам, що досягли 18-річного віку, є громадянам Німеччини щонайменше 1 рік та не обмежені у виборчих правах.

У день голосування виборець отримує 2 голоси, але один бюлетень, поділений на 2 частини вертикально. Перша частина (ліва) містить прізвища кандидатів, які обираються за мажоритарною системою від того виборчого округу, в якому голосує виборець. Обраним від округу вважається кандидат, що набрав найбільшу кількість голосів у цьому окрузі¹⁹⁷. Це гарантує, що кожен регіон Німеччини буде мати свого представника у Бундестазі.

Друга частина бюлетеню (права) є однаковою для всіх виборців у межах суб'єкту федерації. У ній перераховані політичні партії, які подали списки на вибори до Бундестагу у цій землі (т. зв. «земельні списки»). Виборець подає свій голос (т.зв. другий голос) за земельний список тієї політичної партії, яка користується його підтримкою, враховуючи при цьому, що порядок розташування кандидатів у списку визначається самою партією та не може бути змінений за підсумками голосування. На підставі підсумків голосування «другим голосом» вирішується, наскільки впливовою буде політична партія у Бундестазі, чи зможе вона набрати більшість мандатів. Для того, щоб взяти участь у розподілі мандатів за пропорційною системою, політична партія має подолати загороджувальний бар'єр, набравши не менше 5% голосів виборців країни та / або мати хоча б 3 кандидатів, яких перемогли в одномандатних округах.

¹⁹⁶ Тимошенко Е.П. Избирательная система Германии – особенности выборов в нижнюю палату парламента / Е. П. Тимошенко [Електроний ресурс] – Режим доступу : www.cis-emo.net/ru/category/vybory-v-germanii

¹⁹⁷ Відповідно, на території ФРН утворюється 229 одномандатних виборчих округів.

Серед земельних списків політичних партій, що отримали 5% голосів і більше, місця в Бундестазі розподіляються пропорційно отриманим голосам. Ці місця заповнюються кандидатами від цієї партії, що пройшли до Бундестагу по одномандатних округах. До земельного списку звертаються тільки у тому випадку, якщо отримана партією кількість місць у Бундестазі більше, ніж кількість обраних від неї кандидатів по одномандатних округах. У цій ситуації вакантні місця в Бундестазі заповнюються кандидатурами, включеними до земельного списку. Таким чином, навіть перші місця у земельному списку інколи не можуть гарантувати отримання мандату.

Плутанина та тактика. Для багатьох німецьких виборців нинішня змішана система обрання Бундестагу, з її двома голосами, є досить непростою для розуміння. Хоча другий голос є вирішальним, багато хто, через назву "другий голос" вважає його не просто другим, а другорядним.

Є ще один момент у передвиборній кампанії, який заплутує німецьких виборців. Дві найсильніші німецькі партії ХДС/ХСС та СДПН започаткували традицію орієнтуватися на так званого кандидата в канцлери. Цей політик – головна фігура партії в передвиборних перегонах. Але, в принципі, саме визначення кандидата в канцлери є некоректним. Адже аж до оголошення результатів голосування невідомо, яка партія отримає стільки депутатських мандатів, щоб призначити канцлера. До того ж, у Німеччині канцлера поки не вдалося обирати зусиллями однієї партії. Їх завжди обирають партійні коаліції.

Виборці, які добре розбираються у політиці, використовують свої два голоси на виборах, як правило, з певною тактикою. Перший голос вони віддають представнику однієї з великих партій, як правило ХДС/ХСС чи СДПН, а другий голос – меншій партії, скажімо, лібералам чи Зеленим. При цьому вони також беруть до уваги можливу коаліцію.

Досі традиційними для Німеччини урядовими коаліціями були чорно-жовта (ХДС/ХСС плюс ліберали) та червоно-зелена (СДПН плюс Зелені). На виборах 2013 р. ліберали, однак, не потрапили до парламенту, вони не подолали п'ятивідсоткового бар'єру. Найбільше голосів дістав блок християнських партій – 41,5 відсотка і отримав право на формування правлячої коаліції. На другому місці соціал-демократи (25,7%), на третьому – Ліві (8,6%), на четвертому – Зелені (8,4%)¹⁹⁸.

Презюмується, що у Бундестазі 598 місць. 299 заповнюються кандидатами, що перемогли в одномандатних округах, і ще 299 – кандидатами, включеними до земельних списків з урахуванням пропорційної кількості населення земель. За підсумками виборів кількість місць може бути збільшена.

Підрахунки підсумків голосування відбуваються у два етапи з використанням методу Сент-Лагю / Шепердса.

Перший етап передбачає визначення кількості місць у Бундестазі, які отримує кожна земля у залежності від кількості населення. Після цього надані

¹⁹⁸ Фок Й. Як відбувається голосування? / Й. Фок. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.dw.de>

кожній землі мандати розподіляються пропорційно між партіями відповідно до поданих за них «других голосів».

Кількість мандатів, отриманих партією відповідно до цього розрахунку, порівнюють з кількістю переможців в одномандатних округах цієї землі, – адже саме вони гарантовано проходять до Бундестагу, і лише якщо партія за пропорційною системою отримала більше місць, ніж має переможців за округами, переходять до використання земельного списку. У випадку, якщо за пропорційною системою партія отримала менше місць, ніж має переможців за округами, то кількість мандатів для неї збільшується настільки, щоб усі переможці за одномандатними округами стали депутатами Бундестагу. Тобто для кандидатів, обраних в одномандатних округах, вводяться додаткові місця.

Після цього, тобто на підставі підведення підсумків голосування у кожній землі окремо, для кожної політичної партії підраховують кількість отриманих мандатів у межах країни. Ця кількість мандатів вважається мінімальною та може бути збільшена при подальших розрахунках.

Як правило, до Бундестагу ніколи не обирається 598 депутатів внаслідок того, що вводяться додаткові місця для кандидатів, що перемогли в одномандатних округах та не отримали мандат за партійною квотою. Включення цих осіб до складу Бундестагу призводить до того, що розрахункове відсоткове співвідношення між політичними партіями порушується. У зв'язку з цим, крім додаткових місць на цьому етапі підведення підсумків голосування вводяться т. зв. балансуєчі місця, що також збільшують кількість мандатів у Бундесраті. Водночас, балансуєчі місця дозволяють позбутись такого недоліку пропорційної виборчої системи, як нерівність кількості голосів, які кожна політична партія «віддає» для отримання одного мандату (внаслідок чого порушується пропорційне представництво).

Так, за підсумками виборів 2013 р. в Бундесраті не 598, а 631 депутат – тобто, було додано 33 мандата. З них 4 мандати є додатковим (ХДС мала на 4 більше переможців за одномандатними округами, ніж виборола місць у багатомандатному окрузі), та 29 балансуєчих місць. Їх отримали ХДС (13), ВДПН (10), Ліва партія (4) та Альянс 90 / Зелені (2).

Таким чином, за допомогою першого бюлетеня визначається персональний склад Бундестагу, а за допомогою другого проводиться розподіл місць у ньому між політичними партіями.

З 22 вересня 2013 р. функціонує Бундестаг нового скликання:

- за підсумками виборів було заповнене 598 місць і додано 33 мандата;
- партійний склад: ХДС (255), ХСС (56), СДПН (193) – правляча коаліція, Ліві (64), Союз 90 / Зелені (63) – опозиція;
- «частка депутатів з міграційним минулим виросла до 5%. За кількістю місць тут лідирують Зелені (11 %). Однак якщо порівнювати частку жінок і депутатів з міграційним минулим у парламенті, то вона помітно нижче, ніж частка цих категорій у загальному населенні країни. Чим Ездемир (глава

партії Зелених), що став у 1994 р. першим в історії депутатом Бундестагу з міграційним минулим, знову буде засідати в парламенті. Його тезка Махмут Ездемир (СДПН) – наймолодший депутат парламенту (йому 26 років). У нинішньому Бундестазі вперше два афрогерманських політика – Карамба Діабі (СДПН) і Чарльз М. Хубер (ХДС). Найстарший депутат – 78-річний Хайнц Ризенхубер (ХДС). Він буде керувати установчим засіданням Бундестагу до виборів голови»¹⁹⁹.

Найважливішими завданнями Бундестагу є участь у законодавчому процесі, вибори Федерального канцлера і парламентський контроль за роботою Федерального уряду. Цікаво, що Розділ III Основного закону «Бундестаг» не містить переліку повноважень цього органу. Крім істотної ролі Бундестагу у процесах прийняття законів та виборах Федерального канцлера, до його відання належить затвердження державного бюджету та звіту щодо його виконання, вирішення питань щодо участі бундесверу в закордонних операціях, а також низка кадрових повноважень, найважливішим з яких є участь у формуванні Федерального конституційного суду.

Бундестаг ухвалює рішення більшістю голосів, якщо інше не встановлене Основним законом.

Засідання Бундестагу, як правило, є відкритими, але можуть бути оголошені закритими. Проведення закритого засідання є можливим за зверненням 1/10 частини Бундестагу або за клопотанням Федерального уряду, які мають бути підтримані при голосуванні 2/3 депутатів; рішення за таким зверненням ухвалюються на закритому засіданні.

Бундестаг обирає свого Президента. Він вважається другою вищою посадовою особою в державі, після Федерального Президента. Президент Бундестагу очолює Президію Бундестагу, який займається адміністративними питаннями, пов'язаними з функціонуванням цього органу.

У Бундестазі існує Рада старійшин, до якої входить Президія у повному складі (Президент та Віце-президенти) та 23 депутати. Члени Ради не є самими старшими за віком парламентарями, але вони мають найбільший політичний досвід. Рада старійшин бере участь у вирішенні найважливіших проблем, а також надає допомогу Федеральному Президентові у взаємодії з Бундестагом.

Члени Бундестагу об'єднуються у парламентські групи (за партійною приналежністю) та входять до складу комітетів залежно від їхніх інтересів та кваліфікації. Постійні комітети (їх 22) носять переважно галузевий характер. Основним законом передбачено обов'язкове створення комітету у справах Європейського Союзу, комітету з закордонних справ, комітету з питань

¹⁹⁹ Михайлина И. В Бундестаге стало больше депутатов-иммигрантов / И. В. Михайлина [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://germania-online.ru/politika/politika-detel/datum/2013/11/04/v-bundestage-stalo-bolshe-deputatov-immigrantov.html>

оборони, комітету з петицій. Крім того, функціонують комітет охорони здоров'я, бюджетний комітет, комітет з внутрішніх справ, ін.

До числа постійних комітетів не належить Об'єднаний комітет Бундестагу та Бундесрату – орган, якому присвячено Розділ IVa Основного закону. Передбачається, що Об'єднаний комітет буде діяти як загальнонаціональний парламент у тому випадку, якщо Бундестаг не зможе почати своє засідання в умовах воєнного стану.

Об'єднаний комітет складається на 2/3 з депутатів Бундестагу і на одну третину з членів Бундесрату. Члени Об'єднаного комітету призначаються Бундестагом на основі пропорційного представництва фракцій; вони не можуть входити до складу Федерального уряду. Кожна земля має бути представлена одним членом Бундесрату, який призначається нею; ці члени не пов'язані будь-якими вказівками. Процедура утворення Об'єднаного комітету та його роботи регулюються регламентом, який має бути прийнятий Бундестагом і схвалений Бундесратом. Наразі до складу цього комітету входить 48 членів.

Бундесрат – законодавчий орган, що представляє на федеральному рівні 16 земель Німеччини. *De facto* розглядається як верхня палата парламенту ФРН, хоча офіційно іменується «конституційним органом» – разом з Бундестагом, Федеральним президентом, Федеральним урядом і Федеральним конституційним судом. Бундесрат був створений у 1871 р., але не функціонував протягом 1919 – 1934 рр., так як був замінений Рейхсратом.

Метою Бундесрату є захист інтересів земель у безпосередніх конституційно-правових відносинах з федерацією та в опосередкованих конституційно-правових відносинах з Європейським Союзом. Бундесрат забезпечує урахування політичного та адміністративного досвіду земель у законодавстві Федерації та у взаєминах з Європейським Союзом. Таким чином, «через Бундесрат землі беруть участь у здійсненні законодавчої та виконавчої влади Федерації, а також у справах Європейського Союзу» (ст. 50 Основного закону). Найважливішою функцією Бундесрату є участь у законодавчому процесі.

Засідання Бундесрату можуть бути відкритими або закритими. Вони проводяться, як правило, 1 раз на 3 тижні, по п'ятницях о 9.30. Бундесрат приймає свої рішення не менше ніж більшістю голосів. При цьому голоси землі можуть подаватися тільки узгоджено (*en bloc*) і тільки присутніми членами Бундесрату або їх представниками. Якщо ж представники однієї і тієї ж землі з одного і того ж питання проголосували по-різному, голоси від цієї землі не враховуються при прийнятті рішення. Таким чином, проведення таємного голосування в Бундесраті є неможливим.

Ще однією особливістю Бундесрату є те, що з деяких питань рішення від його імені можуть прийматися не на його пленарних засіданнях, а на засіданнях Європейської палати Бундесрату. Ця палата збирається 11 – 12

разів на рік таким чином, щоб ефективно брати участь у нормотворчому процесі Європейського Союзу.

Бундесрат складається з 69 членів урядів земель. Землі самостійно визначають, хто з членів уряду буде представляти їх інтереси в Бундесраті та мають право відкликання (заміни) цих представників. Таким чином, члени Бундесрату «несуть подвійне навантаження». Вони є членами уряду землі і законодавчого органу державного рівня, що різко підвищує їх політичний вплив, але одночасно накладає на них більш високий рівень відповідальності. Згідно з Основним законом, кожна земля має у своєму розпорядженні не менше ніж 3 голоси; землі з населенням понад 2 млн. осіб – 4 голоси, землі з населенням понад 6 млн. осіб – 5 голосів, землі з населенням понад 7 млн. чоловік – 6 голосів.

На засіданнях Бундесрату керує Голова, який обирається строком на 1 рік. Щорічна зміна голів дозволяє забезпечувати землям рівні можливості в організації діяльності Бундесрату.

У складі Бундесрату діє 16 постійних комітетів, у т. ч. комітет з питань культури, комітет з питань транспорту, фінансовий комітет, комітет з питань оборони, комітет Європейського Союзу. Кожна з 16 земель має по 1 представнику (відповідно, по 1 голосу) у кожному з комітетів.

Законодавчий процес. У законодавчому процесі задіяні Бундестаг, Бундесрат, Федеральний президент і Федеральний уряд.

Право законодавчої ініціативи мають члени Бундестагу (партійна група або 5% і більше парламентаріїв), Бундесрат (більшість членів), Федеральний уряд. Найбільш часто законопроекти – білли (*bills*) подаються до Бундестагу Федеральним урядом.

У Бундестазі законопроект проходить 3 читання. Мета першого читання – визначити з урахуванням рекомендації Ради старійшин один або кілька комітетів, які розглянуть білль і підготують його до другого читання. На другому читанні законопроект розглядається детально, а на третьому – приймається остаточне рішення по ньому. Дебати під час третього читання відбуваються тільки у тому випадку, якщо про їх необхідність заявила парламентська група або 5% і більше депутатів від складу Бундестагу. Рішення про білль приймається необхідною більшістю голосів. Якщо білль схвалений Бундестагом, він передається до Бундесрату як акт (*act*).

До Бундесрату надходять усі акти, прийняті Бундестагом. Можливість Бундесрату вплинути на зміст акту залежить від характеру його змісту:

1) за загальним правилом, Бундесрат не має права вносити зміни до тексту акта, схваленого Бундестагом. Незгода з актом може бути висловлена протягом 14 днів з дати його отримання. Якщо Бундесрат не схвалить акт, його передають до Погоджувального комітету, який складається з рівної кількості членів Бундестагу і Бундесрату (по 16 осіб). У цьому випадку, однак, Бундестаг має право обійти незгоду Бундесрату навіть до закінчення роботи

Погоджувального комітету, – повторно прийнявши акт абсолютною більшістю голосів;

2) для деяких актів схвалення Бундесрату є обов'язковою умовою їх прийняття – наприклад, для актів фінансового характеру. Зауваження по такому акту мають бути висловлені «у розумні терміни». Такий акт Бундесрат може або схвалити, або не схвалити, або звернутися до Погоджувального комітету.

Хто платить, той теж має право голосу. Законодавча процедура розрізняє закони, які не вимагають згоди Бундесрату і такі, які її вимагають. Згоди федеральних земель потребують ті закони, які повинні втілюватися в землях, реалізація яких фінансується землями або які тягнуть за собою внесення змін до конституції. Якщо федеральна рада відхиляє такий закон, він потрапляє до т.зв. узгоджувальної комісії. Вона складається з 16 представників Бундестагу та Бундесрату. Комісія готує компромісне рішення, яке має бути ще раз виставлене на голосування в Бундестазі. Якщо комісія все ж таки рекомендуватиме ухвалити закон без змін, тоді Бундесрат мусить його ухвалити.

Усі інші закони є законами, які не вимагають згоди Бундесрату. Якщо на такий закон накладається вето представництвом федеральних земель, тоді парламент може подолати його більшістю голосів своїх членів. Такий закон мають підписати відповідний міністр, федеральний канцлер та федеральний президент, після чого він набирає чинності²⁰⁰.

Після схвалення Бундестагом і Бундесратом, акт проходить ще кілька стадій до набуття законної сили. Він передається Федеральному канцлерові і компетентному федеральному міністрові, який підписує його, тим самим контрассігнує. Потім акт направляють на підпис Федеральному президенту. Президент перевіряє, чи дотримувалися норми Основного закону при його прийнятті. Після того, як перевірка завершена, Президент підписує акт і він публікується в офіційному джерелі (Газета федерального права). Як правило, акт набуває чинності через 14 днів з дати публікації, якщо інше не зазначено в самому акті.

Ст. 81 Основного закону надає Президентіві право за поданням Федерального уряду та за згодою Бундесрату, якщо Бундестаг не розпущено, оголосити стан законодавчої необхідності стосовно будь-якого законопроект, відхиленого Бундестагом незважаючи на те, що Федеральний уряд проголосив його невідкладним. Якщо ж Бундестаг після цього відхилить даний законопроект або затвердить його у неприйнятній для Федерального уряду редакції, то закон вважається прийнятим у випадку погодження його Бундесратом. Таке саме правило діє і у випадку, якщо законопроект не буде прийнятий Бундестагом на протязі 4 тижнів після його повторного внесення.

²⁰⁰ Шіффер Г. Німецький парламентаризм – складно, але надійно / Г. Шіффер, Д. Антахопулос [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.dw.de>

Також передбачається, що у межах періоду повноважень одного Федерального канцлера протягом 6 місяця з моменту першого оголошення стану законодавчої необхідності будь-який інший відхилений Бундестагом законопроект також може бути прийнятий у наведеному вище порядку. Після завершення цього терміну подальше оголошення стану законодавчої необхідності у період повноважень того ж Федерального канцлера не допускається.

Остання частина ст. 81 закріплює, що законом, прийнятим у період законодавчої необхідності, не можна змінити та доповнити Основний закон, а також призупинити його дію чи відмінити його.

Федеральний уряд і канцлер ФРН. Виконавчу гілку влади у ФРН очолює Федеральний уряд під головуванням Федерального канцлера. Термін «канцлер» або «рейхсканцлер» у німецькій мові традиційно використовувався для позначення посади глави держави з кінця XIX ст. – у 1867 р. Канцлером Північногерманської конфедерації став Отто фон Бісмарк.

Цікаві факти про посаду Федерального канцлера:

- з 1949 р. у ФРН було 8 федеральних канцлерів;
- 5 з 8 федеральних канцлерів займалися науковою працею та захистили дисертації, після чого мали право на звернення до них «доктор»;
- Ангела Меркель є першою жінкою – Федеральним канцлером у ФРН. Після того, як вона обійняла цю посаду, німецьке слово «Федеральний канцлер» (*Bundeskanzler*) стосовно неї використовується в жіночому роді – *Bundeskanzlerin*. Наразі адреса офіційного веб-сайту Федерального канцлера <http://www.bundeskanzlerin.de/>;
- крім того, Ангела Меркель є першим політиком зі Східної Німеччини, що обраний на посаду Федерального канцлера після об'єднання ФРН і НДР;
- з моменту оголошення стану оборони командування збройними силами ФРН переходить до Федерального канцлера (ст. 115 b Основного закону).

Відповідно до Основного закону 1949 р. Федеральний канцлер обирається Бундестагом без дебатів за пропозицією Федерального президента. Обраним вважається кандидат, що одержав більшість голосів членів Бундестагу. Федеральний президент зобов'язаний здійснити призначення обраної особи.

Якщо запропоновану особу не обрано, Бундестаг може протягом 14 днів після проведення цих виборів обрати Федерального канцлера абсолютною більшістю голосів своїх членів. Якщо протягом цього строку обрання не відбулося, то негайно проводиться новий тур голосування, після якого обраною вважається особа, що одержала найбільше число голосів. Якщо обрана особа одержала голоси більшості членів Бундестагу, Федеральний президент повинен здійснити призначення протягом 7 днів після виборів. Якщо обрана особа не зібрала такої більшості, Федеральний президент

зобов'язаний протягом 7 днів або здійснити призначення, або розпустити Бундестаг.

Повноваження канцлера починаються з дати його призначення на посаду і не мають встановленого терміну. Повноваження Федерального канцлера припиняються в будь-якому випадку з моменту першого засідання Бундестагу нового скликання.

Бундестаг може висловити недовіру Федеральному канцлеру. Для цього необхідно, щоб Бундестаг більшістю голосів обрав наступника канцлера і звернувся до Федерального президента з проханням про відсторонення від посади Федерального канцлера. Президент зобов'язаний задовольнити це прохання і оголосити про призначення обраної особи. При цьому між пропозицією про висловлення недовіри і виборами має пройти 48 годин.

Зі свого боку, Федеральний канцлер може ініціювати розпуск Бундестагу. Відповідно до ст. 68 Основного закону, Канцлер наділений правом ставити на голосування в Бундестазі питання про довіру йому. Отримавши вотум недовіри від більшості членів Бундестагу, Президент може за пропозицією Канцлера протягом 21 дня розпустити Бундестаг. Право на розпуск втрачається, як тільки Бундестаг обере більшістю голосів іншого Федерального канцлера. Між клопотанням про висловлення довіри і голосуванням має пройти 48 годин.

Федеральний канцлер є однією з найбільш впливових посадових осіб у країні, і фактично персоніфікує собою Федеральний уряд (кабінет). Канцлер головує на засіданнях уряду. Він визначає основні напрямки його політики і несе персональну відповідальність за його діяльність. У зв'язку з цим, Федеральному канцлеру надано право формувати уряд. Канцлер пропонує кандидатури на посади міністрів Федеральному президенту, а Президент затверджує їх. При цьому, якщо Канцлер обраний коаліцією, при підборі кандидатур міністрів для нього є обов'язковими політичні угоди, досягнуті при формуванні коаліції.

Такий самий порядок використовується для усунення міністрів з їх посад. Крім того, повноваження міністрів припиняються у будь-якому випадку з моменту першого засідання Бундестагу нового скликання, а також і при будь-якому іншому припиненні посадових повноважень Федерального канцлера.

Федеральний уряд діє на основі принципів:

- політичного лідерства Канцлера – Канцлер визначає засади політики, що реалізовується урядом, і несе відповідальність за реалізацію цієї політики;
- спільного ухвалення рішень Кабінетом – принцип колегіальності в роботі уряду;
- принципу міністеріальної автономії – кожен міністр відповідальний за роботу власного міністерства і несе відповідальність за прийняті ним рішення.

Судова система ФРН складається з судів конституційної, загальної та спеціальної юрисдикції. Крім принципу спеціалізації, в основу судової

системи ФРН покладено і принцип територіальності, з урахуванням федерального устрою країни.

Судами конституційної юрисдикції є Федеральний конституційний суд та конституційні суди земель. Останні мають різноманітні назви: конституційні суди правосуддя (Баварія, Берлін), земельні конституційні суди (Шлезвіг-Гольштейн, Саксонія-Анхальт), державні органи правосуддя (Бремен, Гессен), конституційні суди (Бранденбург, Гамбург).

Федеральний конституційний суд (ФКС) покликаний наглядати за тим, щоб органи публічної влади федерації та її суб'єктів виконували положення Основного закону, у т.ч. стосовно прав і свобод людини і громадянина. З моменту свого утворення у 1951 р., ФКС розташовується у м. Карлсруе. Рішення про це було прийнято спеціально для того, щоб мінімізувати можливий політичний вплив на ФКС центральних органів державної влади, які розміщувалися спочатку у м. Бонн, а наразі – у м. Берлін.

ФКС виносить рішення:

– про тлумачення Основного закону у зв'язку зі спорами про обсяг прав і обов'язків будь-якого верховного органа влади Федерації або інших сторін, наділених Основним законом або регламентом верховного органа влади Федерації правами, які вони можуть здійснювати самостійно;

– за наявності розбіжностей або сумнівів щодо того, чи відповідає федеральне право або право землі за своєю формою або змістом Основному закону, або щодо того, чи відповідає право землі федеральному праву – за клопотанням Федерального уряду, уряду землі або 1/3 членів Бундестагу;

– за наявності розбіжностей щодо того, чи закон прийнято відповідно до реалізації федерацією права встановлення рівноцінних умов життя на території держави або збереження правової та економічної єдності – за клопотанням Бундесрату, уряду землі або народного представництва землі;

– за наявності розбіжностей відносно прав та обов'язків Федерації та земель, зокрема, при застосуванні землями норм федерального права та при здійсненні федерального нагляду;

– за іншими публічно-правовим спорам між Федерацією та землями, між різними землями або в межах однієї землі, якщо не передбачений інший порядок судового розгляду;

– за конституційними скаргами, які можуть бути подані будь-якою особою, яка стверджує, що державна влада порушила одне з її основних прав;

– за конституційними скаргами громад або об'єднань громад із приводу порушення будь-яким законом їх права на самоврядування; відносно законів землі це можливо лише у випадку, якщо скарга не може бути подана до конституційного суду землі;

– в інших випадках, передбачених Основним законом.

**М.А.Свістунова за підсумками дослідження компетенції
Федерального конституційного суду Німеччини:**

– у порівнянні з іншими категоріями справ число спорів між федеральними органами, що надійшли на розгляд ФКС, є невеликою. Це свідчить про досить повне та ясне законодавче регулювання статусу та повноважень органів управління державою, про політичну стабільність у ФРН та професійну культуру управлінців;

– такі повноваження ФКС, як позбавлення основних прав, заборона партій, перевірка правильності виборів, звинувачення проти Федерального президента, звинувачення проти суддів, розгляд спорів при розбіжності в тлумаченні Основного закону різними конституційними судами та при розбіжності думок з питання про дію права як федерального права, носять резервний характер. ФКС або ніколи їх не використовував, або в даний час застосовує їх у край рідко. Крім того, в процесі з перевірки конституційності партій на практиці ФКС стримано підходить до їх заборони;

– конституційна скарга – найбільш сильний засіб захисту прав людини і громадянина. У ФРН цей інститут отримав ретельну розробку та ефективно діє з моменту свого виникнення і до теперішнього часу. Переважну більшість справ ФКС розглядає саме за конституційними скаргами²⁰¹.

Рішення Суду є остаточними, та усі органи публічної влади використовують їх як прецеденти (незважаючи на існування у ФРН романо-германської правової системи).

ФКС складається з 16 членів. Члени ФКС обираються нарівно Бундестагом і Бундесратом (більшістю в 2/3 голосів), строком на 12 років. Переобрання членів ФКС не допускається. Не дозволено також і суміщення посад – члени ФКС не можуть входити до складу Бундестагу, Бундесрату, Федерального уряду або відповідних органів земель.

У складі ФКС діє два Сенати, по 8 членів ФКС. Перший Сенат очолює Віце-президент, а другий – Президент ФКС. У кожному Сенаті утворюється по 3 палати, що складаються з 3 членів суду. Палати ухвалюють попередні рішення про початок провадження у справі. У деяких випадках ФКС у повному складі збирається на пленарні засідання для вирішення організаційних і деяких інших питань.

Два сенату – два напрямки роботи. Перший сенат розглядає переважно конституційні скарги щодо порушення прав особистості. Другий сенат в основному залагоджує конфлікти між державними органами, між федеральним центром і землями, питання про визнання результатів виборів і заборону партій, а також позови проти президента Німеччини і суддів. Нарешті, конституційний суд виносить рішення про те, чи відповідають певні закони Конституції країни. При цьому з проханням перевірити той чи інший закон до Карлсруе може звернутися не тільки окремих громадянин, а

²⁰¹ Свістунова М. А. Судебный конституционный контроль в Федеративной Республике Германии: конституционно-правовой статус Федерального конституционного суда : автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.02: «Конституционное право; муниципальное право» / Свістунова Мария Алексеевна. – М., 2007. – С. 5-6.

та земельний або федеральний уряд, заручившись підтримкою не менше чверті депутатів бундестагу.

Всього обидва сенати отримують протягом року близько 6 000 конституційних скарг. За 60 років існування конституційний суд ФРН виніс рішення з 137 тисяч справ. Примітно, що судді не повинні бути єдині у своїй думці: якщо в одного з суддів є інша точка зору, її письмовий виклад додають до рішення суду в якості так званої «особливої думки». Зазвичай для перемоги у справі позивачу достатньо, щоб на його бік стало проста більшість суддів.

Непроста роль. У суду в Карлсруе – двояка роль: з одного боку, він є незалежним конституційним органом, а з іншого – частиною судової влади у Німеччині. Двоєкими за їх впливом – як на політику, так і на юриспруденцію – є і рішення суду, якщо, наприклад, закон, прийнятий парламентом, буде визнаний таким, що суперечить Основному закону країни. Тоді ФКС змушений вислуховувати критику на свою адресу за те, що нібито перевищив повноваження та втрутився в політику. Але суддів у Карлсруе критикують і за нібито недостатньо ясні інтерпретації політико-правових колізій, якщо у своєму рішенні вони відмовляються прийняти чийсь сторону. При цьому критики часто забувають, що суд у своїй діяльності керується тільки Конституцією країни²⁰².

Як і суди конституційної юрисдикції, суди загальної та спеціальної юрисдикції функціонують як на національному, так і на земельному рівнях. Відповідно до ст. 95 Основного закону, у галузі загальної, адміністративної, фінансової, трудової та соціальної юрисдикції Федерація засновує як вищі судові інстанції: Федеральний верховний суд, Федеральний адміністративний суд, Федеральний фінансовий суд, Федеральний суд з трудових спорів та Федеральний суд з соціальних питань. Для забезпечення єдності правосуддя утворюється Єдиний сенат вищезазначених судів.

Кримінальні та цивільні справи вирішуються судами загальної юрисдикції. Наразі ці суди є найбільш поширеними на території країни – функціонує 687 місцевих судів, 116 регіональних, 24 апеляційних судів та Федеральний верховний суд у м. Карлсруе.

Другою за ступенем поширеності є система судів з трудових спорів. У ФРН утворено 122 місцевих та 19 апеляційних судів на чолі з Федеральним судом з трудових спорів у м. Ерфурт.

У ФРН діє 86 судів з соціальних питань: 69 місцевих, 16 апеляційних (рівень земель) та Федеральний суд з соціальних питань у м. Кассель.

Система судів адміністративної юрисдикції включає 69 судів: 52 місцевих, 16 вищих (рівень земель) та Федеральний адміністративний суд у м. Лейпциг.

Фінансові суди представлені 19 місцевими судами та Федеральним фінансовим судом у м. Мюнхен.

Ст. 96 Основного закону передбачає, що Федерація може:

²⁰² Гратволь Д. Справка: Чем занимается Федеральный конституционный суд Германии / Д. Гратволь, М. Бушуев [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.dw.de>

– утворити федеральний суд зі справ правової охорони промислової власності (тобто Федеральний патентний суд);

– засновувати у якості федеральних судів військово-кримінальні суди для збройних сил. Ці суди можуть здійснювати кримінальну юрисдикцію лише в умовах оборони, а також по відношенню до військовослужбовців, направлених за кордон чи тих, хто знаходиться у плаванні на військових кораблях;

– засновувати для осіб, які перебувають у публічно-правових службових відносинах, федеральні суди з вирішення дисциплінарних справ та розгляду скарг (суди честі для різних професійних груп – адвокатів, аудиторів тощо).

Федерація ФРН. Вперше федеративна форма державного устрою була використана при об'єднанні німецьких князівств у національну державу у 1871 р. під егідою Пруссії. У результаті була створена Німецька імперія, яку очолив прусський король Вільгельм I. Проте свої сучасні особливості німецький федералізм набув у середині ХХ ст. під впливом політики країн-переможниць, що поділили Німеччину на 12 територій та на кілька окупаційних зон.

Об'єднання Німеччини у ХХ ст. Після Другої світової війни Німеччина була розділена на 12 частин: незалежний Саар, 5 окупаційних зон, 4 берлінські зони та ще 2 території, що знаходилися під впливом СРСР і Польщі. У 1948 р. окупаційні зони США та Великої Британії об'єдналися, створивши Бізонію, яка згодом розширилася за рахунок окупаційної зони Франції (Тризонія). У 1949 р. Тризонія була перетворена у ФРН, а радянські зони – у НДР. У 1957 р. Саар, за підсумками проведеного в ньому референдуму, увійшов до складу ФРН на правах суб'єкта федерації – землі. У 1990 р., після об'єднання ФРН і НДР, на території колишньої НДР було утворено 5 земель – Передня Померанія, Бранденбург, Саксонія, Саксонія-Анхальт і Тюрінгія, а Західний Берлін та частина Берліну, що знаходилася у складі НДР об'єдналися, утворивши землю Берлін.

Федерація ФРН – конституційна федерація, сформована з урахуванням норм Основного закону Німеччини 1949 р. До її складу входить 16 земель, з яких 3 землі – це землі-міста Берлін, Бремен, Гамбург.

Особливості форми державного устрою ФРН закріплені в Розділі II Основного закону «Федерація і землі». У ньому встановлено, що федеральне право має пріоритет перед правом земель.

Розподіл компетенції між Федерацією і землями здійснюється відповідно до Розділу VII Основного закону «Законодавство федерації». Зокрема, федерації належить виключне право регламентувати нормативно-правовими актами всі питання, що стосуються іноземних справ, оборони, у т.ч. захисту цивільного населення, громадянства, валютні питання, митні та торгові питання, проблеми взаємодії федерації та земель при роботі кримінальної поліції. У цих сферах нормотворчість земель є можливою лише в тому випадку, якщо в одному з федеральних нормативних актах буде закріплено відповідний дозвіл.

До сфери конкуруючої компетенції належать цивільне право, кримінальне право, система установ позбавлення волі, транспортні питання, питання правової регламентації асоціацій і зборів, правові проблеми перебування на території ФРН іноземців та осіб без громадянства, підприємницьке право, захист прав споживачів і встановлення заохочень посадовим особам органів публічної влади. Землі мають право приймати нормативно-правові акти з цих питань, якщо вони не врегульовані федеральним законодавством. Федерація приймає нормативно-правові акти з цих питань з метою встановити однакові умови життя на території всієї країни або для забезпечення однаковості правової та економічної систем в державі.

Основи федерального устрою країни, закріплені Основним законом, переглядались на початку ХХІ ст.

Конституційно-правова реформа федеративних відносин в Німеччині була проведена внаслідок проблем і дисфункцій німецької моделі кооперативної федерації та виявлених практикою недоліків теорії унітарної федерації, які призвели до некерованості держави через складність і непрозорість існуючих у ній політико-правових відносин.

Конституційно-правову реформу федеративних відносин у Німеччині відрізняє певна поетапність розробки та логічна послідовність проведення – два етапи, шляхом прийняття у 2006 і 2009 рр. двох законів про зміну Основного закону ФРН.

У результаті завершення першого етапу реформи у Німеччині з 1 вересня 2006 р. рамкова компетенція була скасована, а її предметні сфери були розподілені між федерацією і землями. Конкуруюча компетенція була скорочена, а виняткова компетенція земель і федерації розширена. Більш того, по ряду питань у сфері конкуруючої компетенції землі отримали право «відхилитися» від обов'язкових розпоряджень федерації та створювати власне регулювання в рамках конкретних питань. Змішане фінансування було скорочено, а положення Основного закону ФРН щодо Європейської інтеграції модернізовані.

Однак підсумки першого етапу реформи федеративних відносин стали предметом критики і можуть бути оцінені як малосуттєві і непослідовні. Його цілі не були досягнуті багато у чому у зв'язку з глибокими суперечностями і конфліктом інтересів, особливо між землями, що не дозволило здійснити кардинальної зміни федеративних відносин.

Внаслідок другого етапу реформи федеративних відносин у Німеччині, що полягає у модернізації фінансових відносин федерації та земель, з широкого переліку запланованих перетворень 1 серпня 2009 р. отримало своє закріплення тільки скорочення і запобігання державної заборгованості. Однак для реалізації та цього життєво важливого для Німеччини питання був встановлений тривалий перехідний період, протягом якого багато нові положення Основного закону ФРН, що стали наслідком реформи 2009 р., не застосовуються і в принципі можуть бути змінені. У результаті, як і у випадку з першим етапом, досягнуті результати реформи значно відрізняються від її початкових цілей.

Внаслідок конституційно-правової реформи федеративних відносин у Німеччині взаємини федерації та земель були нормалізовані і модернізовані.

Німецька модель кооперативної федерації була перетворена у напрямку дуалістичної, а також доповнена елементами конкурентного федералізму²⁰³.

Інтереси земель на рівні федерації представляє Бундесрат. Внесок Бундесрату у формування волі Федерації є обов'язковим у випадках, коли він має брати участь у відповідних внутрішньодержавних заходах, або коли рішення внутрішньодержавного питання належить до відання земель. Коли у сфері виняткової компетенції Федерації зачіпаються інтереси земель або в інших випадках, коли Федерація має право законодавчого регулювання, Федеральний уряд враховує висновок Бундесрату. Якщо питання зачіпає законодавчі повноваження земель, створення їхніх відомств або їх адміністративні процедури, то при формуванні волі Федерації у відповідній мірі повинна враховуватися позиція Бундесрату. З питань, які можуть спричинити для Федерації збільшення витрат або зниження доходів, потрібна згода Федерального уряду. Якщо питання зачіпає виняткові законодавчі повноваження земель, то здійснення прав, що належать ФРН як члену Європейського Союзу, має бути передано Федерацією призначеному Бундесратом представнику земель. Здійснення прав відбувається за участю Федерального уряду і за погодженням з ним.

Відносини між Федерацією і землями будуються на основі взаємної правової та міжвідомчої допомоги, в т. ч. в умовах надзвичайного стану. Однак якщо земля не виконує федеральні зобов'язання, покладені на неї Основним законом або іншим федеральним законом, Федеральний уряд може за згодою Бундесрату вжити необхідних заходів, щоб шляхом примусу з боку Федерації спонукати землю до виконання цих зобов'язань. Для проведення заходів федерального примусу Федеральний уряд або його уповноважений має право давати вказівки всім землям та їх органам влади.

Федерація ФРН є симетричною. Кожен німець має у будь-якій землі рівні громадянські права та обов'язки. Конституційний лад в землях має відповідати принципам республіканської, демократичної та соціальної правової держави в дусі Основного закону. У землях народ повинен мати представництво, створене шляхом загальних, прямих, вільних, рівних і таємних виборів.

Більшість земель управляється однопалатними нормотворчими органами – ландтагами, виконавчими органами – кабінетами, на чолі з міністрами-президентами, і мають власні судові системи. Як відзначають дослідники, землі є парламентськими республіками «в мініатюрі», а взаємини між нормотворчими та виконавчими органами копіюють федеральну систему. Ландтаги обираються на 4 або 5 років, після чого їх члени більшістю голосів обирають міністра-президента. Він, у свою чергу, формує кабінет міністрів.

²⁰³ Казак Е. С. Конституционно-правовые реформы федеративных отношений в России и Германии : автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.02: «Конституционное право; муниципальное право» / Казак Елена Сергеевна. – М., 2011. – С. 5-6.

Управління в землях Берлін, Бремен і Гамбург будується по-іншому, з урахуванням того, що це землі-міста.

Загальні відомості про місцеве самоврядування у ФРН. Територія ФРН поділяється на 16 земель, у т.ч. 3 міста, що мають статус земель (Берлін, Бремен, Гамбург). 13 земель поділені на адміністративні округи, а адміністративні округи, у свою чергу, – на райони (вони складаються з комун (громад)) і міста, що прирівнені до районів.

Цікаво, що німецькі дослідники для того, щоб підкреслити значимість влади громади, місцевого (комунального) самоврядування, характеризують адміністративно-територіальний поділ країни у такий спосіб: «13 земель, що залишилися – землі «територіально» розділені на муніципальні утвори громади (поселення, *Gemeinden*), які в тієї або іншій сукупності формують об'єднання – райони (*Landkreise*), а також самостійні міста поза районами (міські округи, *kreisfreie Staedte*)»²⁰⁴.

Основний закон передбачає, що «громадам має бути гарантовано право регулювати в рамках закону під свою відповідальність усі справи місцевого співтовариства»²⁰⁵. Об'єднання громад в межах своєї законної компетенції та відповідно до законів також мають право самоврядування. Забезпечення самоврядування включає забезпечення основ для самостійної фінансової відповідальності; до цих основ належать джерела податків, які відповідають економічному розвитку громад, що мають право встановлювати ставки податків». Ще одне конституційне положення, яке має відношення до місцевого самоврядування, передбачає, що у районах та громадах народ повинен мати представництво, створене шляхом загальних, прямих, вільних, рівних і таємних виборів. На виборах у районах та громадах правом обирати та бути обраним наділені у відповідності з правом Європейського Співтовариства також особи, що мають громадянство однієї з держав – членів цього співтовариства. Також Основний закон передбачає, що у громадах виборний орган може бути замінений зборами громади.

Місьцеве самоврядування у ФРН організоване відповідно до не тільки до Основного закону ФРН, але та до законодавства земель: у кожній з них діє Положення про громади і Положення про райони. Місьцеве самоврядування будується на основі погодженої роботи представницьких і виконавчих органів округів, районів і громад. Найбільше різноманітним є місцеве самоврядування громад. Дослідники пов'язують це з історичним минулим країни: по-перше, з магдебурзьким правом, по-друге, з тривалим періодом феодальної роздробленості німецьких князівств.

²⁰⁴ Макварт Э. Организация местного самоуправления в Германии / Э. Макварт [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.lesocman.hse.ru>

²⁰⁵ Під цим Федеральний конституційний суд розуміє «ті потреби та інтереси, які мають коріння у місцевому співтоваристві або мають будь-яке відношення до нього».

Наразі використовується 4 організаційні форми місцевого самоврядування: південногерманська, бургомістерська, північногерманська та магістратна.

Південногерманська організаційна форма місцевого самоврядування аналогічна згадуваній при розгляді муніципального управління в США організаційній формі «рада – сильний мер». Громада (територіальний колектив) обирає і раду громади, і бургомістра. Бургомістр входить до складу ради громади на правах голови. Ця модель використовується у Баварії, Саксонії, Баден-Вюртемберзі та у більшості земель колишньої НДР.

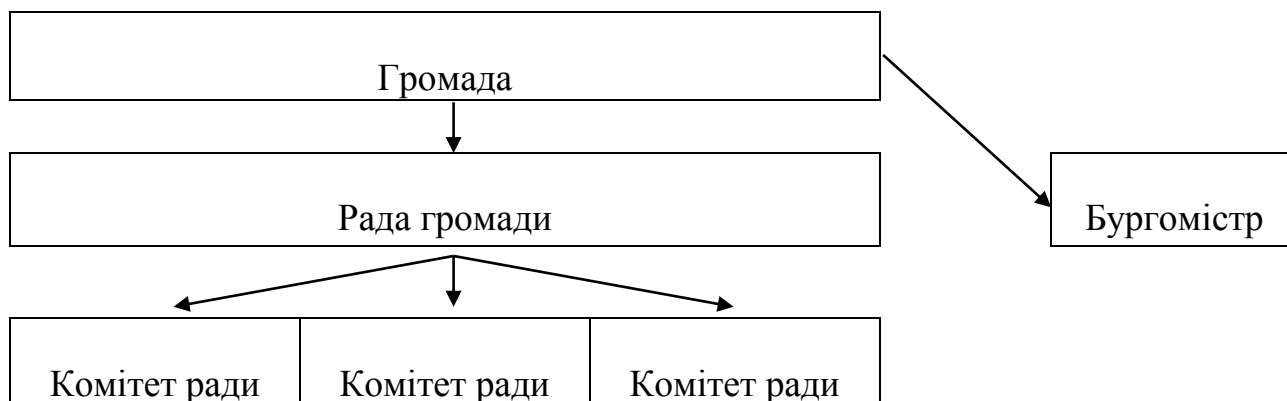

Рис. 22.2. Південногерманська організаційна форма місцевого самоврядування.

З південногерманською дуже схожа бургомістерська організаційна форма місцевого самоврядування. Її основна відмінність полягає в тому, що бургомістр обирається не населенням, а радою громади. Ця організаційна форма місцевого самоврядування поширена у землях Рейнланд-Пфальц, Саар та в сільських громадах Шлезвіг-Гольштейна.

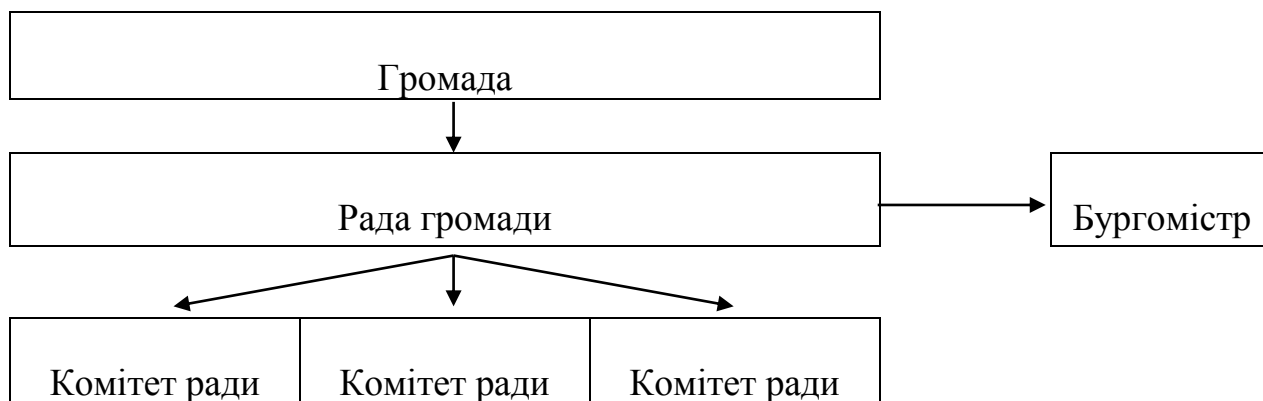

Рис. 22.3. Бургомістерська організаційна форма місцевого самоврядування.

Північногерманська організаційна форма місцевого самоврядування близька до моделі, що існує у США, – «рада – менеджер». Територіальний колектив обирає раду громади, на яку покладається функція обрання свого голови – бургомістра. Крім того, рада обирає начальника громадського управління, на якого покладається робота з організації діяльності виконавчих органів громади. Ця модель діє в землях Північний Рейн-Вестфалія та Нижня Саксонія.

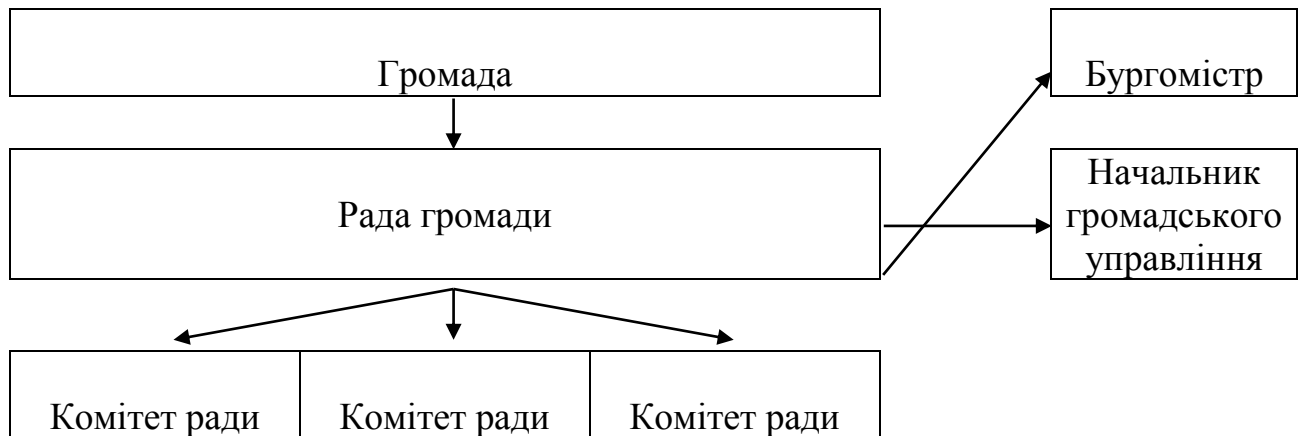

Рис. 22.4. Північнонімецька організаційна форма місцевого самоврядування.

Четверта організаційна форма місцевого самоврядування одержала назву магістратної. Вона передбачає наявність магістрату (магістратури) – колегіального виконавчого органа, що обирається радою громади. Роботу магістрату очолює бургомістр. Він є головою магістрату, але не ради громади. У ряді випадків бургомістр обирається населенням, іноді – радою громади. Ця організаційна форма діє у землі Гессен, у містах землі Шлезвіг-Гольштейн, у деяких містах Рейнланд-Пфальца та у Бременхафене. Вона традиційно використовується насамперед у міських поселеннях.

Рис. 22 .5. Магістратна організаційна форма місцевого самоврядування.

На відміну від США, Великої Британії, де громади самостійно обирають ту організаційну форму, яка буде використовуватися для муніципального управління, у ФРН особливості організаційної форми визначаються законодавством землі, на території якої розташована громада (тобто обумовлені територіальним фактором).

Місцеве самоврядування у містах-землях Берлін, Бремен та Гамбург будується з урахуванням того, що вони водночас є і населеними пунктами, і суб'єктами федерації ФРН.

Питання для самоконтролю.

Яка історія прийняття Основного закону ФРН?

Які політичні партії ФРН наразі утворюють правлячу коаліцію?

Хто є главою держави у ФРН?

Який статус і порядок формування Бундесрату?

Який статус і порядок формування Бундестагу?

Як здійснюється конституційний контроль у ФРН?

Назвіть міста-землі ФРН.

Назвіть основні моделі місцевого самоврядування у ФРН.

Рекомендована література.

Государственное право Германии. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания. Т. 1 / Отв. ред.: Б.Н. Топорнин. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1994. – 312 с.

Государственное право Германии. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания. Т. 2 / Отв. ред.: Б.Н. Топорнин. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1994. – 320 с.

Жалинский А. Э. Введение в немецкое право / Жалинский А.Э., Рерихт А.А. – М. : Спарк, 2001. – 767 с.

Тимофеев Н.С. Коммунальное право ФРГ / Н.С. Тимофеев. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 140 с.

Урьяс Ю. П. Механизм государственной власти ФРГ / Отв. ред. Н.С. Крылова; Академия наук СССР; Институт государства и права. – М. : Наука, 1988. – 192 с.

Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты. Перевод с немецкого / Сост.: Морщакова Т.Г. (Пер.); Редкол.: Барабашев Г.В., Жидков О.А., Ильинский И.П., Калямин Г.П., Страшун Б.А., Туманов В.А., Чиркин В.Е.; Пер.: Балод Р.К., Попова А.А.; Под ред. и со вступ. ст.: Урьяс Ю.П. (Пер.) – М. : Прогресс, 1991. – 472 с.

Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. – М. : Юридическая литература, 1981. – 368 с.

Шумилов В.М. Введение в правовую систему ФРГ / В.М. Шумилов. – М. : ДеКА, 2001. – 168 с.

ТЕМА 23. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Тема присвячена знайомству з Французькою Республікою як державою, з її державним устроєм і з основними інститутами галузі національного конституційного права.

Цілі вивчення теми:

- ознайомитись із загальними відомостями про державність Франції;
- зрозуміти особливості конституційного розвитку Франції;
- вивчити особливості здійснення державної влади у Франції.

Ключові терміни і поняття: Президент Франції, Національні збори, Сенат, Рада міністрів, Конституційна рада, регіон, департамент, комуна.

Загальні відомості про державу. Французька Республіка – держава загальною площею 674 685 кв. км., з них 547 030 кв. км. припадає на європейську частину країни. Населення Франції станом на 1 січня 2014 р. становить близько 65 млн. осіб.

Франція – унітарна держава. За формою правління Франція – змішана (напівпрезидентська) республіка. Президент Франції – Франсуа Оланд, знаходиться на цій посаді з 2012 р. Столиця Франції – м. Париж. Державна мова – французька.

Прапор Франції – триколон, складений з рівновеликих вертикальних смуг, найближча до древу смуга – синя, за нею йдуть біла і червона. Співвідношення ширини і довжини прапора становить 2:3. Прапор вперше з'явився в епоху Великої французької революції як символ республіканського ладу, що прийшов на зміну монархії, а сучасну форму набув у період правління Наполеона I.

Національний девіз Франції «*Liberté, Égalité, Fraternité*» означає «Свобода, рівність, братерство».

Офіційного державного герба Франції не існує, як символ держави найчастіше використовуються «Маріанна» – зображення дівчини у фрігійському ковпаку, що символізує Республіку, або зображень фасцій з дубовою і оливковою гілками, закритих пельтою з монограмою «RF» і головами лева і орла.

Конституційний розвиток. Набуття чинності Конституцією П'ятої республіки у Франції, яке відбулося 4 жовтня 1958 р., завершило більш ніж сімдесятирічний період існування у Франції парламентської моделі форми правління періоду т.зв. Третьої (1870-1940 рр.) та Четвертої (1946-1958 рр.) республік.

Третя республіка, що була встановлена після падіння Другої імперії, спочатку сприймалася як перехідна форма правління, а її конституційні закони (Конституційний закон про організацію державних влад 25 лютого 1875 р., Закон про організацію сенату 24 лютого 1875 р., Закон про відносини державних влад 16 липня 1875 р.) забезпечили формування основних

інститутів республіканської державності країни, які продовжують існувати і досі.

Конституційними законами Третьої республіки було остаточно вирішено і питання про республіканську форму правління Франції. Закон про відносини державних влад від 16 липня 1875 р. встановив заборону на перегляд республіканської форми правління. Період існування Третьої республіки характеризувався також поступовим посиленням гарантій основних прав і свобод людини і громадянина, які були проголошені Декларацією прав людини і громадянина 1789 р., подальшим прогресом у сфері правового статусу особистості, зокрема визнанням права на освіту, правом на об'єднання, відділенням церкви від держави і т.д.

Конституція Четвертої республіки зберегла і посилила парламентську форму правління. Проект Конституції Четвертої республіки розроблявся Установчими зборами Республіки на хвилі демократизації, що була наслідком звільнення Франції від німецької окупації. Його остаточно схвалили на всенародному референдумі 13 жовтня 1946 р.

Цей конституційний акт відрізнявся серйозним прогресом з питань основних прав і свобод людини та їх гарантій. Преамбула Конституції Четвертої республіки підтвердила принцип рівності чоловіка і жінки, який проголосив своїм ордонансом генерал де Голль після відновлення державності Франції у 1944 р., гарантувала право на працю, на об'єднання у профспілки, на страйк, соціальне забезпечення і т.д.

Зміст нового Основного Закону вже у процесі його підготовки Установчими зборами різко критикувався Ш. де Голлем і його прихильниками. Вони заявляли, що проект відроджує "тиранію партій" і, у перспективі, призведе до кризи державності. Генерал де Голль виступив з програмною промовою з конституційних питань у місті Байе 16 червня 1946 р., виклавши свої погляди і принципи, які пізніше будуть покладені в основу Конституції П'ятої республіки, але не той час не знайшли підтримки у суспільстві: "демократичні принципи та досвід вимагають, щоб усі гілки влади – і виконавча, і законодавча, і судова – були чітко розмежовані і повністю врівноважені і щоб над можливою політичною неузгодженістю верховним був би національний арбітр, здатний забезпечити дух наступництва в умовах існування строкатих за партійним складом урядів".

Недовгий період існування Четвертої республіки супроводжувався перманентними урядовими кризами, частими створенням і розпадом парламентських коаліцій і, як наслідок, вкрай коротким, не більше року, терміном життя уряду, чим повністю підтвердив правоту Ш. де Голля.

Наслідком зазначених обставин стала ерозія державності та її інститутів, нездатність прийняття та реалізації вищими органами держави найважливіших політичних рішень, що особливо різко проявилось у 1958 р. в умовах розпаду французької колоніальної імперії, війни в Алжирі та загрози військового перевороту.

Потреба переглянути принципи організації державності Франції і знайти механізми виходу з комплексної конституційної і політичної кризи зумовили підтримане парламентом країни рішення Президента Республіки доручити генералу де Голлю формування уряду.

Ш. де Голль прийняв пост глави уряду 1 червня 1958 р., обумовивши свою згоду прийняти посаду отриманням надзвичайних повноважень і переглядом Конституції.

Вже 3 червня 1958 р. був створений Консультативний конституційний комітет, який протягом літа того ж року працював з проектом М. Дебре, міністра юстиції в уряді Ш. де Голля. Проект М. Дебре являв собою реалізацію принципів побудови держави, які були викладені у промові Ш. де Голля у Байе і скореговані з урахуванням поточних політичних реалій та, переважно негативного, конституційного досвіду Четвертої республіки. 28 вересня 1958 р. проект було винесено на всенародний референдум, на якому його підтримали 79% громадян, які взяли участь у голосуванні. 4 жовтня 1958 р. Конституція П'ятої республіки була промульгована і набрала чинності.

Конституція П'ятої республіки зберегла республіканську форму правління, підтвердила прихильність Франції принципам народного суверенітету і поділу влади, верховенства права і унітарної форми державного устрою, визначила соціальні пріоритети держави і забезпечила правовим фундаментом процеси децентралізації та європейської інтеграції країни.

Основними характерними рисами Конституції П'ятої республіки, базовими принципами побудови механізму влади у Франції слід назвати:

- встановлення "змішаної" або, як її ще називають, "напівпрезидентської" форми правління, що наділяє Президента функціями лідера і арбітра в системі інститутів Республіки, із закріпленням за ним комплексу прав і повноважень, які дозволяють забезпечити сталий режим функціонування цих інститутів;

- дуалізм виконавчої влади, зумовлений характером форми правління і повноважень Президента і уряду;

- раціоналізований парламентаризм, за якого виконавча влада домінує в її відносинах з парламентом а законодавча компетенція останнього звужена;

- створення механізму забезпечення юридичного верховенства Конституції та контролю конституційності прийнятих парламентом законів з боку Конституційної ради.

Необхідно відзначити, що поняттям Конституція у Франції охоплюється не лише власне конституційний акт, який був промульгований 4 жовтня 1958 р, а й Декларація прав людини і громадянина 1789 р. разом із Преамбулою Конституції Четвертої республіки 1946 р., які мають нормативний характер і закріплюють основні права і свободи людини і громадянина, визнані у Франції. Рішенням Конституційної ради Франції, прийнятим у 1971 р., ці документи були віднесені до т.зв. «конституційної бази» країни. Іншими словами, конституційність закону, прийнятого французьким Парламентом,

або дій органу або посадової особи держави полягає не тільки в їх відповідності Конституції 1958 р., але і в дотриманні основних прав людини і громадянина, повазі правових принципів, які визначені Декларацією 1789 р. та Преамбулою 1946 р. У 2004 р. до категорії актів «конституційної бази» Франції увійшла Хартія навколишнього середовища.

Основна процедура внесення змін і доповнень до Конституції П'ятої республіки встановлюється ст. 89 Основного Закону.

Ініціатива перегляду Конституції належить Президентові Республіки, який діє за пропозицією Прем'єр-міністра, та членам Парламенту.

Представлений до Парламенту законопроект розглядається палатою, до якої його було внесено, не раніше, ніж після закінчення 6 тижнів з дня внесення, а в іншій палаті – після закінчення 4 тижнів.

Прийнятий обома палатами законопроект для остаточного схвалення підлягає або затвердженню на всенародному референдумі, або, за рішенням Президента Республіки, внесенню на розгляд Конгресу Республіки, де проект повинні підтримати не менше ніж 3/5 поданих голосів.

Конгрес Республіки – спільне засідання Національних Зборів (нижньої палати) і Сенату (верхньої палати) Парламенту Франції, яке скликається Президентом Республіки та проводиться у Версальському палаці.

Ст. 89 містить також заборону на перегляд республіканської форми правління Франції і встановлює неможливість проведення процедури зміни Конституції в умовах посягання на цілісність території країни.

Крім того, внесення змін до Конституції неможливе в умовах вакантності поста Президента Республіки або неможливості виконання ним своїх повноважень.

Існує ще одна процедура зміни Конституції Франції, яка досі викликає дискусії щодо її конституційності. Вона успішно застосовувалася лише одного разу, у 1962 р. Президентом де Голлем. Де Голль скористався нормами ст. 11 Конституції, яка наділяла його правом виносити на референдум за пропозицією Уряду під час сесії Парламенту або за спільною пропозицією обох палат, які публікуються в «Журналь оффісіель», будь-який законопроект, що стосується організації публічних влад, реформ в економічній і соціальній політиці нації і публічних служб, які до цієї політики мають відношення, або законопроект, що дозволяє ратифікацію певного міжнародного договору, який, не суперечачи Конституції, позначився б на функціонуванні державних інститутів (положення статті наводяться в оригінальній редакції, яка діяла під час призначення конституційного референдуму 1962 р.).

На референдум було винесено і прийнято не підтриманий Парламентом країни законопроект, який встановив прямі вибори Президента Республіки виборчим корпусом країни.

До Конституції П'ятої республіки зміни та доповнення вносилися більше 20 разів. До найбільш важливих належать наступні:

- вже згадуваний перехід до прямих і загальних виборів Президента (1962 р.);

- включення до переліку суб'єктів звернення до Конституційної Ради із запитом про конституційність закону, який очікує на промульгацію, 60 депутатів Національних Зборів або Сенату (1974 р.);

- запровадження єдиної парламентської сесії (1995 р.);

- скорочення терміну повноважень Президента з 7 до 5 років (2000 р.);

- скасування смертної кари (2007 р.);

- розширення окремих повноважень Парламенту (2008 р.);

- цикл змін, пов'язаних з членством Франції в Європейському Союзі (1992, 1999, 2003, 2005, 2008 рр.).

Конституційна рада: склад і порядок формування, компетенція.

Державна рада. Будь-яких заходів забезпечення відповідності конституції законодавчих актів, які прийнято Парламентом, конституційними актами Третьої і Четвертої республік не передбачалося. Причиною цього, почасти, було небажання ставити під сумнів проголошений ст. 6 Декларації 1789 р. принцип «закон є вираження спільної волі», який розумівся як такий, що виключає будь-який контроль за законотворчістю представницького органу – Парламенту з боку інших інституцій.

Створення Конституцією П'ятої Республіки Конституційної ради Франції стало першим кроком у напрямку формування у країні системи конституційного контролю.

У тексті Конституції питанням організації та діяльності Конституційної ради присвячений Розділ VII, разом із численними нормами інших розділів.

Конституційна рада Франції складається з 9 членів, які призначаються на 9 років без права перепризначення. Трьох членів призначає Президент Республіки, трьох – голова Національних зборів, трьох – голова Сенату. До складу Конституційної ради також довічно входять колишні Президенти Республіки.

Гарантією незалежності членів Конституційної ради служить несумісність займаної ними посади з посадами членів уряду країни, Парламенту, Європейського парламенту. Економічної і Соціальної ради.

Очолює Конституційну раду голова, який призначається Президентом Республіки. Особливістю статусу Голови Конституційного ради є належне йому право вирішального голосу у випадку, якщо голоси членів Ради розділилися порівну.

Основною функцією Конституційного ради є перевірка конституційності законів, регламентів палат Парламенту і міжнародних договорів.

Закони перевіряються до їх промульгації, міжнародні договори до їх ратифікації, а регламенти палат – до набрання ними чинності.

Органічні закони і регламенти палат підлягають обов'язковій перевірці на конституційність, а звичайні закони та міжнародні договори – у разі звернення з відповідним запитом до Конституційної ради Президента Республіки, Прем'єр-міністра, голів палат Парламенту або 60 членів однієї з палат.

Ухвалене Конституційною радою рішення про невідповідність Конституції розглянутого Радою акт, виключає набуття чинності цим актом, а самі рішення Конституційної ради Конституція оголошує такими, що не підлягають оскарженню і обов'язковими для органів публічної влади і для всіх адміністративних і судових органів.

У 2008 р. до Конституції Франції було включено ст. 61-1, яка принципово змінила і істотно розширила повноваження Конституційного ради у сфері контролю конституційності.

Рада отримала право розглядати питання про конституційність законів, які набули чинності. З відповідним зверненням до Конституційної ради можуть увійти Касаційний суд або Державна рада у тому випадку, якщо вважатимуть це за необхідне. Звернення до Конституційної ради в порядку статті 61-1 Конституції передбачає, що у процесі розгляду судової справи виникає питання чи не порушує гарантовані Конституцією права і свободи особи положення закону, яке має застосувати суд для вирішення справи.

Характер рішень, які ухвалюються Конституційною радою в порядку статті 61-1 Конституції, ще більше наблизив Раду функціонально до судових органів конституційного контролю.

Про це свідчить і статус прийнятих в рамках даної категорії справ рішень. Встановлюється, що положення, оголошені неконституційним на підставі статті 61-1, скасовуються з моменту опублікування рішення Конституційної ради або з більш пізньої дати, встановленої у цьому рішенні.

Крім контролю конституційності, Конституційна рада виконує і ряд інших функцій, зокрема:

- контролює дотримання процедури ініціювання законодавчого референдуму в порядку, передбаченому абзацом третім ст. 12 Конституції (ініціатива 1/5 членів Парламенту, підтримана 1/10 виборців, внесених у списки);

- консультує Президента Республіки у процесі прийняття ним надзвичайних повноважень у порядку ст. 16 Конституції, та перевіряє наявність умов для продовження використання Президентом надзвичайних повноважень;

- перевіряє на прийнятність поправки до законопроекту, що розглядається Парламентом (ст. 41 Конституції);

- перевіряє законодавчі акти Парламенту на дотримання меж законодавчої компетенції (ст. 37 Конституції);

- стежить за правильністю обрання Президента Республіки, розглядає протести і оголошує результати голосування;

– виносить рішення про правильність обрання депутатів і senatorів у разі її заперечування;

– стежить за правильністю проведення конституційного, законодавчого та європейського референдумів і оголошує їх результати.

– встановлює, за зверненням уряду Франції, неможливість виконання Президентом Республіки своїх повноважень;

– встановлює наявність обставин несумісності депутатського мандата і, за зверненням бюро палат або Міністра юстиції, декларує припинення повноважень депутата.

Частину функцій щодо забезпечення конституційності як законів, так і актів Ради міністрів покладено на Державну раду Франції.

Державна рада Франції виконує подвійну роль вищого адміністративного суду країни і радника уряду.

Державна рада перевіряє всі урядові законопроекти і проекти ордонансів, перш, ніж вони будуть винесені на розгляд Ради міністрів. Крім того, Державна рада перевіряє проекти найбільш важливих декретів. Державна рада перевіряє ці проекти на відповідність Конституції і законам, відповідність форми акта його змісту (предмету регулювання), на загальну адміністративну прийнятність.

Уряд має право також звернутися до Раді з будь-якою проблемою адміністративного або правового характеру.

Зміни, внесені до Конституції Франції у 2008 р., передбачили можливість звернення до Державної ради і з боку голів обох палат Парламенту Франції з метою отримання висновку щодо законопроекту до направлення цього законопроекту до комітету Парламенту. Таке звернення за висновком Державної ради можливо щодо будь-якого законопроекту, внесеного членом Парламенту.

Конституційний статус людини і громадянина. Конституція П'ятої Республіки не містить окремого розділу, який закріплював би правовий статус людини і громадянина у Франції.

Окремими положеннями чинного Основного Закону П'ятої Республіки гарантуються рівність перед законом незалежно від походження, раси чи релігії (ст. 1); загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні (ст. 3); право на об'єднання у політичні партії (ст. 4); заборона безпідставного позбавлення волі (ст. 66); заборона смертної кари (ст. 66-1).

Основне ж навантаження у визначенні конституційного статусу особи у Франції несуть три документи, на які посилається Конституція 1958 р. – Декларація прав людини і громадянина 1789 р., преамбула Конституції 1946 р., Хартія навколишнього середовища 2004 р., які є частиною т.зв. «конституційної бази» П'ятої Республіки, про природу яку йшлося вище.

З певною умовністю, кожен з цих трьох документів може бути зіставлений із відповідним поколінням прав людини і відображає прогрес розвитку французького конституціоналізму від перших етапів його

формування до нашого часу.

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. належить до першого покоління прав людини і гарантує переважно цивільні та політичні права. Декларація:

- гарантує право на свободу і рівність, право на власність, право на свободу слова, думки і совісті;
- забороняє довільний арешт і зворотню силу кримінального закону, встановлює принцип презумпції невинуватості;
- встановлює обов'язок сплачувати податки.

Преамбула Конституції Франції 1946 р. є документом, в якому знайшли своє відображення права і свободи людини і громадянина другого покоління. Вона, зокрема, гарантує:

- право на працю, відпочинок і соціальне забезпечення;
- право на освіту і вільний розвиток особистості;
- рівність прав чоловіка і жінки;
- свободу об'єднання у профспілки та право на страйк.

Хартія навколишнього середовища 2004 р. виступає документом, що закріплює одну з основних груп «прав солідарності», які утворюють третє покоління прав людини.

Хартія встановлює право кожного жити в умовах навколишнього середовища, яке є збалансованим і таким, що поєднується зі здоров'ям. Хартія також гарантує кожному право на доступ до інформації про навколишнє середовище, яка наявна в органах державної влади, та право на участь в розробці державних рішень, що впливають на навколишнє середовище.

Істотну роль у регулюванні конституційно – правового статусу особи у Франції відіграють також ряд законодавчих актів періоду Третьої, Четвертої і П'ятої Республіки, рішення Конституційної та Державної ради, судова практика.

Партійна система Франції. Політичні партії у Франції почали формуватися ще за часів Великої Французької революції, а розміщенню депутатів революційного Конвенту у залі засідань за їх політико-партійними симпатіями ми зобов'язані появою поділу політичних партій на т.зв. «ліві» та «праві».

У той же час, конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій у Франції до часів П'ятої Республіки залишалося порівняно обмеженим та таким, у якому основну роль грав прийнятий ще у 1901 р. Закон «Про асоціації».

Конституція П'ятої Республіки уперше в історії Франції включила до свого складу положення про політичні партії. Ст. 4 гарантувала свободу створення та діяльності політичних партій, принцип вільної участі громадян у їх діяльності, визначила особливу роль політичних партій у демократичному процесі та виборах, зобов'язала політичні партії поважати принципи демократії та суверенітету Франції.

Розвиток законодавства про політичні партії у період П'ятої Республіки був зосереджений переважно на питаннях фінансування діяльності політичних партій та прозорості їх діяльності (Закон «Про прозорість політичного життя» 1988 р., Закон «Про фінансування політичного життя» 1995 р.), затвердження демократичних принципів внутрішньопартійного життя (Закон «Про політичний паритет» 2000 р.).

Основні аспекти структури політичних партій у Франції були визначені ще виходячи з норм Закону про асоціації і поступово корегувалися законодавством та практикою періоду Четвертої та П'ятої республік.

Загальнонаціональний рівень структури політичних партій у Франції передбачає існування відповідного органу (рада, бюро і т.п.) з виборним очільником (головою, секретарем і т.п.). На місцевому, переважно департаментському рівні, партія має свою структурні осередки також з виборними керівними органами.

Характеристику найбільш впливових політичних партій Франції найбільш доцільно проводити виходячи з традиційного для французької політики їх поділу на «ліві» та «праві» та виходячи з того, що Франція є прикладом багатопартійної системи без жорстокого домінування однієї або декількох політичних партій.

На лівому фланзі політичного спектру Франції найбільш значущим є Лівий фронт, який виник у 2008 р. як об'єднання Французької комуністичної партії, Лівої партії та декількох інших партій лівого спрямування. Авторитет Французької комуністичної партії, яка довгий час була однією з найпотужніших політичних сил у Франції, та електоральна підтримка Лівої партії дозволили Лівому фронту здобути депутатські мандати на виборах до Парламенту Франції, Європарламенту та місцевих виборах, які відбувалися у 2009-2012 рр.

Найвпливовішою лівоцентристською політичною силою Франції є Соціалістична партія, кандидати від якої за часів П'ятої Республіки тричі обиралися президентами країни – у 1981 та 1988 рр. це був Франсуа Міттеран, а у 2012 р. – чинний Президент Республіки Франсуа Олланд.

Створений у 2002 р. Союз за народний рух успадкував політичні традиції та цінності голлізму Об'єднання на підтримку республіки і став визначальною політичною силою правого центру у Франції. Двічі, у 2002 та 2007 рр. кандидати від Союзу Жак Ширак та Ніколя Саркозі перемагали на президентських виборах.

Характеристики партійної системи Франції вимагає також згадати і Національний фронт – праву політичну силу Франції, яка останнім часом хоча і не демонструє визначальних політичних успіхів на загальнонаціональному рівні, де її найбільш вдалим результатом була участь лідера партії Жана-Марі Ле Пена у другому турі президентських виборів 2002 р. із результатом у 17,7%, проте зберігає представництво у Парламенті та на регіональному рівні та

поступово підвищує рівень підтримки виборців на виборах до Європарламенту.

Менш впливові політичні партії Франції представлені великою кількістю відносно невеликих партій різного політичного спрямування – від роялістів та захисників навколишнього середовища до прибічників традиційних консервативних цінностей.

Президент Франції: порядок обрання, повноваження і місце в системі державних органів. Президент Республіки обирається загальними прямими виборами. Строк повноважень Президента Франції становить п'ять років, а одна і та ж особа не може обіймати президентську посаду більше двох строків поспіль.

Кандидатом на виборах Президента може бути громадянин Франції, який досяг віку 23 років. Для реєстрації кандидатури необхідно отримати підтримку не менше п'ятисот виборних посадових осіб (членів Парламенту, генеральних рад, ради Парижа, територіальних асамблей і мерів), які представляють не менше ніж тридцять департаментів чи заморських територій.

Вибори відбуваються за мажоритарною системою у 2 тури. Для перемоги необхідно одержати абсолютну більшість поданих голосів. У другому турі беруть участь два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі.

Крім закінчення 5-терміну президентських повноважень, вибори Президента Республіки оголошуються у разі вакантності президентської посади, яка утворилася внаслідок смерті або відставки глави держави, усунення Президента з посади, а також у разі встановлення обставин незворотного характеру, які не дозволяють Президенту виконувати свої обов'язки.

Обов'язки Президента Республіки у період вакантності поста глави держави виконує голова Сенату, позбавлений, проте, права розпускати Національні збори, призначати референдум і ініціювати зміну Конституції.

Конституція Франції (ст. 67) звільняє Президента Франції від відповідальності за дії, здійснені ним у цій якості. У період перебування на посаді Президент Республіки не може бути викликаний для дачі показів до будь-якого французького судового органу чи органу адміністративної юстиції, а також не може бути об'єктом позову і дій по збиранню інформації, слідчих дій або судового переслідування. На період перебування на посаді При цьому на весь період перебування Президента Республіки на посаді призупиняється вплив строку давності і строку для звернення до суду.

Імунітет від судового переслідування носить тимчасовий характер – позовні вимоги і провадження можуть бути відновлені або порушені проти Президента Республіки після закінчення місячного терміну з моменту припинення його повноважень.

Ст. 68 Конституції Франції допускає усунення Президента Республіки з його поста за рішенням, прийнятим Високою Палатою правосуддя (Висока Палата правосуддя – судовий орган, який складається з парламентарів і створюється Парламентом Франції для розгляду питання про усунення Президента з поста). Фактично, мова йде про своєрідну реалізацію процедури імпичменту глави держави.

Підставою усунення Президента Республіки з посади є «невиконання ним своїх обов'язків, яке є прямо несумісним з його мандатом».

Ініціатива усунення Президента з посади та створення Високої Палати правосуддя повинна виходити від однієї з палат Парламенту і бути підтримана іншою палатою. Рішення про підтримку такої ініціативи приймаються палатами більшістю у дві третини голосів від числа членів кожної з них.

Остаточне рішення Високої Палати правосуддя приймається таємним голосуванням бюлетенями і вимагає більшості в дві третини голосів від числа членів Палати. Рішення Високої Палати правосуддя про усунення Президента Республіки з його посади набирає чинності негайно.

Імунітет Президента Франції не звільняє його, утім, від відповідальності перед Міжнародним кримінальним судом, на що прямо вказують положення ст. 53-2 та 68 Конституції П'ятої республіки.

Основні повноваження Президента Республіки випливають з положень ст. 5 Конституції Франції, яка визначає природу, основні завдання та функції даного інституту:

«Президент стежить за дотриманням Конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування органів публічної влади, а також наступництво держави.

Він є основним гарантом національної незалежності, цілісності території, дотримання міжнародних договорів».

Президент Франції одночасно є князем Андорри – одним з двох монархів цього князівства. Андорра – карликова держава, розташована в Піренеях між Францією та Іспанією. Співправителем Президента Франції, другим князем Андорри є єпископ Урхельській, глава однойменного діоцезу в Іспанії.

Президент Франції є гросмейстером ордена Почесного Легіону, вищої державної нагороди Франції.

Повноваження Президента Франції можуть бути розділені на дві основні групи, залежно від того, чи потребує їх реалізація контрасигнації Прем'єр-міністром і, у разі потреби, відповідальним міністром, та/або відповідного рішення Парламенту.

«Власні», такі що не вимагають контрасигнації, повноваження Президента Республіки також можна розділити на декілька груп.

Це, по-перше, повноваження Президента як гаранта і арбітра – призначення законодавчого референдуму; право відмовитися від підписання

ордонанса; право призначення трьох членів Конституційної ради та голови цього органу; право звертатися до Конституційної ради; повноваження Президента як гаранта незалежності судової влади, у реалізації яких йому сприяє Вища рада магістратури.

По-друге, це повноваження Президента щодо подолання криз – право прийняти надзвичайні повноваження, передбачене ст. 16 Конституції. Відповідно до даної статті, «Коли інститути Республіки, незалежність нації, цілісність її території або виконання її міжнародних зобов'язань опиняються під серйозною і безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування конституційних органів публічної влади перервано, Президент Республіки вживає усіх заходи, які диктуються цими обставинами, після офіційної консультації з Прем'єр-міністром, з головами палат, а також з Конституційною радою».

Прийнявши відповідне рішення, Президент Франції інформує про нього націю у посланні. Характер надзвичайних заходів, що вживаються Президентом, згідно з Конституцією повинен диктуватися «прагненням забезпечити в найкоротші терміни конституційним органам публічної влади можливості для виконання їх завдань».

Дискусії щодо того, наскільки відповідає принципам демократії визнання за Президентом Республіки даного права, ведуться вже більше ніж півстоліття. Критики цього права вказують на небезпеку зловживання главою держави цим правом, аж до можливості узурпації влади. Захисники даного права спираються на обмежену конституційну практику його застосування і на комплекс запобіжних механізмів, які вбудовано у положення ст. 16 Конституції.

Президент Франції наділений правом розпускати Національні збори. Процедура розпуску Національних зборів вимагає від Президента усього лише проведення попередніх консультацій з главами палат та Прем'єр-міністром, жодним чином не обмежуючи главу держави в підставах такого розпуску. Національні збори не може бути розпущено:

- головою Сенату в період виконання останнім обов'язків Президента;
- в період, коли глава держави користується надзвичайними повноваженнями в порядку ст. 16 Конституції;
- протягом року з дня попередніх виборів.

По-третє, це повноваження, пов'язані із взаємодією з іншими інститутами держави, такими як Парламент і Уряд.

Президент Республіки звертається з посланнями до Парламенту, скликає засідання Ради міністрів, затверджує їх порядок денний і головує на цих засіданнях.

Повноваження Президента Франції, реалізація яких вимагає контрасигнації та/або відповідного рішення Парламенту, т.зв. «колективні» повноваження, також утворюють декілька груп.

По-перше, це кадрові повноваження, пов'язані з призначенням Прем'єр-міністра і, за поданням Прем'єр-міністра, міністрів. Крім того, Президент здійснює призначення на інші цивільні і військові посади. Частина призначень, наприклад, членів Державної ради, великого канцлера Почесного легіону, послів та посланників, старших радників Рахункової палати, префектів, представників держави в заморських адміністративно-територіальних утвореннях і у Новій Каледонії, генералів, ректорів академій, директорів центральних адміністративних відомств відбувається у Раді міністрів. Крім того, конституційна реформа 2008 р. встановила, що органічний закон може визначати перелік посад, призначення на які Президентом здійснюються після проведення публічних консультацій з профільними комісіями Парламенту, які можуть заветувати.

По-друге, це повноваження, пов'язані із підписанням ордонансів.

Ордонанс – акт уряду, предмет регулювання якого належить до законодавчої компетенції Парламенту і який приймається рішенням Ради міністрів за умови попереднього делегування Уряду Парламентом права на прийняття такого акта). Як вже зазначалося вище, підписання ордонансу є право, а не обов'язок Президента і практика знає приклади відмови Президента підписати ордонанс) І декретів, які розглянуті у Раді міністрів (ст.13 Конституції Франції).

По-третє, це повноваження по скликанню позачергових сесій Парламенту.

По-четверте, це право призначення референдуму в порядку положень статті 88-5 Конституції Франції (т.зв. «європейський референдум»).

По-п'яте, питання міжнародних відносин і оборони. Президент, згідно з Конституцією є головнокомандувачем збройних сил, веде переговори про укладення міжнародних договорів і ратифікує їх, головує у вищих радах і комітетах національної оборони. Уряд Франції, згідно ст. 20 Конституції 1958 р., визначає і проводить політику нації, в його розпорядженні знаходяться адміністрація і збройні сили.

По-шосте, повноваження промульгувати закони, прийняті Парламентом, включаючи право повернути закон до Парламенту для повторного розгляду.

По-сьоме, право помилування.

Сприяння Президенту Франції у виконанні його конституційних повноважень надає цілий комплекс допоміжних служб і органів, т.зв. «Дім Президента». Провідні позиції у цьому комплексі займає генеральний секретаріат глави держави, відповідальний за основні аспекти організаційного та інформаційного забезпечення діяльності Президента Франції, а також за забезпечення його взаємодії з іншими органами держави.

Більшість допоміжних органів і служб розміщено в офіційній резиденції глави французької держави, в якості якої ще з 1873 р. використовується Єлисейський палац.

Завершуючи характеристику інституту Президента Франції необхідно відзначити, що створена генералом де Голлем і Мішелем Дебре «президентоцентрична» модель організації інститутів П'ятої республіки, де відносини між главою держави і главою уряду побудовано відповідно до принципів, які висловив де Голль під час призначення Дебре Прем'єр-міністром: «Я не збираюся вдаватися в деталі урядової діяльності. Я обмежуся тим, що визначу основні напрямки», поступово, під впливом як політичної практики «співіснування» або «кохабітації», так і конституційних реформ, еволюціонувала у напрямку більш гнучкого розподілу як повноважень, так і політичної відповідальності у системі вищих органів держави.

Парламент Франції: структура, порядок формування, компетенція. Парламент Франції організовано як двопалатну установу. Верхня палата – Сенат, засідає у Люксембурзькому палаці, нижня – Національні збори засідає у палаці Бурбон.

Двопалатну структуру Парламент Франції зберігає з часів Другої імперії. Сучасний французький бікамералізм відображає потребу забезпечити представництво не тільки нації в цілому, що забезпечується формуванням Національних зборів шляхом загальних прямих виборів, а й територіальних колективів. Функція представництва територіальних колективів покладена Конституцією П'ятої республіки на Сенат, а її реалізація забезпечується способом формування цієї палати. Крім того, Сенат, який не підлягає розпуску, являє собою елемент стабільності в інституційній картині країни.

Депутати Національних зборів Франції обираються на загальних прямих виборах по одномандатних виборчих округах з використанням мажоритарної системи і двома турами голосування.

Право голосу на виборах депутатів Національних зборів мають громадяни Франції, які досягли повноліття і користуються в повному обсязі виборчими правами. Кандидатом на виборах може бути громадянин Франції, який досяг 23 років, користується в повному обсязі виборчими правами і не обмежений у праві висуватися.

Для обрання в першому турі кандидатів необхідно набрати абсолютну більшість поданих голосів, а явка на виборах не повинна бути меншою за 25% від загального числа виборців округу, які внесені до списків виборців.

У другому турі голосування беруть участь усі кандидати, які отримали не менше однієї восьмої числа голосів від загального числа виборців округу, яких внесено до списків виборців. Якщо жоден з кандидатів не набрав одну восьму і більше голосів виборців округу, то у другому турі беруть участь два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі. Для перемоги у другому турі достатньо отримати відносну більшість голосів.

Національні збори обираються на п'ять років. Гранична чисельність депутатів Національних зборів визначена ст. 24 Конституції і становить 577 депутатів.

Національні збори можуть бути розпущені Президентом Республіки. Деталі процедури розпуску були охарактеризовані вище, у розділі, присвяченому Президенту Республіки.

Сенат обирається шляхом непрямих виборів. Він забезпечує представництво адміністративно-територіальних утворень Республіки. Загальна чисельність Сенату становить 348 членів. Сенатори обираються на шість років, а склад Сенату кожні три роки оновлюється наполовину.

Сенатори обираються колегією виборщиків по кожному з департаментів країни. Для виборщиків Сенату діє принцип обов'язкової участі в голосуванні, а сама колегія по кожному департаменту включає до свого складу відповідних депутатів Національних зборів, депутатів регіональних і генеральних рад, делегатів муніципальних рад і т.д.

Застосовувана на виборах сенаторів виборча система залежить від кількості сенаторів, які обираються в департаменті. Якщо в департаменті обирається менше чотирьох сенаторів, то використовується мажоритарна система абсолютної більшості. Якщо департамент посилає до Сенату чотири і більше членів, то використовується пропорційна система з використанням методу найбільшої середньої.

Кандидат в Сенат повинен бути громадянином Франції, досягти тридцятирічного віку і мати право голосу.

Очолюються кожна з палат французького парламенту головою.

Голова Національних зборів обирається Палатою на весь строк її повноважень і відповідає за організаційне забезпечення роботи Палати, головує на засіданнях Національних зборів, виконує цілий ряд інших повноважень, які передбачені Конституцією.

Керівництво діяльністю Палати голова Національних зборів здійснює за сприяння Бюро Національних зборів, колегіального органу, до складу якого, окрім голови Палати, входять шість заступників голови, три квестори і дванадцять секретарів.

Голова Сенату обирається після кожної ротації Палати. У Сенаті створюється Бюро Сенату – колегіальний орган, аналогічний за функціями Бюро Національних зборів. До складу Бюро входять, окрім голови Палати, вісім заступників голови Сенату, три квестори і чотирнадцять секретарів.

У складі палат діють партійні фракції та групи.

У кожній з палат діють по три квестора. На депутатів (сенаторів), які займають цю посаду, покладається адміністративне і фінансове забезпечення діяльності палати, а саме: управління персоналом палати, її допоміжними службами тощо; визначення режиму використання будівель і приміщень палати; управління режимом доступу та безпеки палати; управління фінансами палати.

Чисельність постійних комітетів, створюваних у Національних зборах та Сенаті Франції для підготовки і обговорення законопроектів не може перевищувати восьми. У Сенаті Франції у 2011 р. функціонували такі постійні комітети: у справах культури; з економічних справ і плану розвитку; з міжнародних справ, оборони та збройних сил; з соціальних питань; з фінансів; по законодавчій діяльності.

Палатами можуть створюватися також тимчасові комітети і комітети, які включають до свого складу членів обох палат (об'єднані комітети).

Палати французького Парламенту засідають окремо. Винятком є засідання Парламенту, збираного у форматі Конгресу Республіки. Конституція Франції передбачає, що у цьому форматі Парламент Франції збирається для прийняття рішення про перегляд Конституції (ч.3 ст. 89), для заслуховування послання Президента Республіки (ч.2 ст. 18), для затвердження закону у порядку ч.2 ст. 88-5 Конституції Франції.

Парламент Франції працює сесійно. Щорічна сесія парламенту триває з жовтня по червень включно, а число днів пленарних засідань кожної з палат за період сесії у звичайних умовах не повинно перевищувати ста двадцяти.

Особливості французької конституційної моделі «раціоналізованого парламентаризму» обумовлюють обмеження законодавчої компетенції парламенту цієї держави. Відповідно до норм ст. 34 Конституції Франції:

«Закон встановлює норми, які стосуються:

– громадянських прав і основних гарантій, наданим громадянам для здійснення публічних свобод; свободи, плюралізму та незалежності засобів масової інформації; обов'язків, що стосуються громадян особисто і їх майна та таких, що обумовлені завданнями національної оборони;

– громадянства, громадянського стану і правоздатності осіб, сімейно-майнових відносин, спадкоємства і дарування;

– визначення тяжких злочинів та правопорушень середньої тяжкості, а також належних за них покарань; кримінального судочинства, амністії; створення нових категорій судових органів і статусу суддів;

– бази оподаткування, ставок і умов справляння всякого роду податків; порядку грошової емісії.

Закон встановлює також норми, що стосуються:

– порядку виборів до палат Парламенту, до зборів місцевого рівня і до представницьких органів для французів, які проживають за межами Франції, також умов здійснення виборних мандатів і посад членами дорадчих зборів адміністративно-територіальних утворень;

– створення категорій публічних установ;

– основних гарантій, що надаються цивільним і військовим державним службовцям;

– націоналізації підприємств і передачі власності на підприємства з державного сектора в приватний.

Закон визначає основні принципи:

- загальної організації національної оборони;
- вільного самоврядування адміністративно-територіальних утворень, їх повноважень та їх ресурсів;
- освіти;
- збереження навколишнього середовища;
- режиму власності, речових прав, цивільних і торгових зобов'язань;
- трудового права, профспілкового права і соціального забезпечення».

Наведений перелік може бути розширений органічним законом.

В цілому ж, прийняті Парламентом Франції закони можна розділити на сім категорій.

По-перше, це конституційні закони, якими змінюється і доповнюється Конституція Республіки.

По-друге, це органічні закони, що приймаються за передбаченим Конституцією переліком питань і з дотриманням особливої процедури, яка включає обов'язкову перевірку їх положень на відповідність Конституції Конституційною радою Республіки.

По-третє, це т.зв. «звичайні» або «поточні» закони – найбільша група законодавчих актів.

По-четверте і по-п'яте, це, відповідно, фінансові закони і закони про фінансування соціального забезпечення, особливості прийняття яких Парламентом Франції визначаються органічними законами

По-шосте, це програмні закони, якими визначаються цілі діяльності держави в той чи інший сфері (освіта, охорона здоров'я тощо).

По-сьоме, це закони, якими дається згода на ратифікацію міжнародних договорів.

Співвідношення повноважень Національних Зборів Франції і Сенату в законодавчому процесі дозволяє віднести верхню палату Парламенту Франції до категорії т.зв. «слабких» палат, тому що, за деякими винятками, прийняття закону при розбіжності позицій палат щодо його положень можливо без згоди Сенату, тобто в редакції закону від Національних Зборів.

Основою статусу французького парламентаря є положення ст. 27 Конституції Франції, що встановлюють:

«Будь-який імперативний мандат є недійсним.

Право голосування члени Парламенту здійснюють особисто.

Органічний закон може дозволити як виняток делегування голосу. У цьому випадку нікому не може бути передано більше одного мандата».

Режим парламентського імунітету і індемнітету членів Парламенту Франції визначається положеннями ст. 26 Конституції. Положення цієї статті встановлюють заборону переслідування, розшуку, арешту, затримання або суду відносно французького парламентаря за висловлені ним думку або голосування при виконанні ним своїх обов'язків (ч.1 ст. 26).

Положення частини другої ст. 26 встановлюють обсяг і межі імунітету французьких парламентаріїв: «Член Парламенту у разі переслідування його за

вчинення тяжкого злочину або правопорушення середньої тяжкості може бути підданий арешту чи іншій мірі, пов'язаній з позбавленням або обмеженням волі, лише з дозволу бюро палати, до якої він належить. Цей дозвіл не потрібен у разі затримання на місці злочину чи правопорушення або у разі ухвалення остаточного вироку».

Умови несумісності мандата члена Національних зборів і Сенату встановлюються органічним законом і включають, зокрема, перебування на інших виборних посадах в органах публічної влади (виключаючи посади голів регіональної та генеральної рад і мерів), перебування на невиборних посадах в органах публічної влади, перебування в органах управління державних та окремих категорій недержавних корпорацій і т.д. Обмеження стосуються також здійснення парламентарями певних видів діяльності.

Уряд Франції. Рада міністрів. Кабінет міністрів. Поняття «уряд», яким оперує Конституція Франції, об'єднує в собі Прем'єр-міністра і міністрів, які засідають під головуванням Президента Республіки – «Рада міністрів». Поняття ж «Кабінет міністрів» охоплює виключно Прем'єр-міністра і міністрів.

Прем'єр-міністр і міністри призначаються Президентом Республіки. Вибір Президентом кандидатури на пост Прем'єр-міністра юридично нічим не обмежений, проте усталена практика П'ятої республіки передбачає призначення на цю посаду лідера більшості у Національних Зборах, тому що в іншому випадку скільки-небудь ефективна співпраця Уряду і Парламенту, затвердження програми діяльності Уряду, підтримка його законодавчих ініціатив тощо будуть вкрай ускладнені.

Міністри призначаються і звільняються Президентом за поданням Прем'єр-міністра (ст. 8 Конституції Франції).

Також Президент республіки приймає заяву Прем'єр-міністра про відставку Уряду і припиняє виконання ним його обов'язків.

Інститут парламентської відповідальності Уряду Франції будується на положеннях норм ст. ст. 49 і 50 Конституції П'ятої республіки, згідно з якими Прем'єр-міністр зобов'язаний подати главі держави заяву про свою відставку у випадках: а) винесення Національними зборами резолюції осуду, б) відмови Національних зборів затвердити програму Уряду або його заяву загальнополітичного характеру. Конституційні положення, що регулюють процедури прийняття резолюції осуду і відмови в довірі вибудовано таким чином, щоб максимально ускладнити прийняття відповідних рішень і забезпечити стабільність керівництва виконавчою владою.

Відставка Прем'єр-міністра має наслідком відставку всього складу Кабінету міністрів.

Свої повноваження Прем'єр-міністр Франції і члени кабінету складають також перед новообраними Президентом Республіки та Національними зборами.

Конституція Франції дозволяє також добровільне складання повноважень будь-яким з членів Кабінету міністрів, включаючи Прем'єра.

Добровільна відставка Прем'єр-міністра часто використовується Президентом як інструмент переформатування складу Уряду. У цьому випадку Прем'єр-міністр, діючи у згоді з Президентом, заявляє про свою відставку, не маючи реального наміру залишити свій пост, а лише забезпечуючи главу держави формальною підставою звільнити всіх членів Кабінету і заново сформувати його персональний склад. Прикладом такої відставки може служити відставка Прем'єр-міністра Франсуа Фійона у 2010 р., після якої Президент Франції Ніколя Саркозі доручив Фійону сформувати новий склад Уряду.

Кожен окремий член Уряду несе також політичну і кримінальну відповідальності за свою діяльність.

Політична відповідальність може полягати в усуненні з посади або вимушеної відставки, а кримінальна – підсудність міністрів Палаті правосуддя Республіки за дії, які вчинені ними під час виконання своїх обов'язків і кваліфікуються на момент їх вчинення як злочини або правопорушення середньої тяжкості (ст. 68-1 Конституції Франції).

У період перебування на посаді на членів Уряду Франції поширюються обмеження, встановлені нормами ст. 23 Конституції, згідно з якими функції члена Уряду несумісні із здійсненням будь-якого парламентського мандата, з будь-яким постом професійного представництва загальнонаціонального характеру, з будь-якою державною посадою або професійною діяльністю.

Уряд Франції, згідно з положеннями ст. 20 Конституції країни: «...визначає і проводить політику Нації.

У його розпорядженні знаходяться адміністрація і збройні сили».

Основні повноваження Уряду реалізуються в Раді міністрів, тобто за участю і під впливом глави держави.

Уряд є основним суб'єктом законодавчої ініціативи, переважна кількість урядових законопроектів, на відміну від законопроектів, які подаються парламентарями, проходять всі стадії законодавчого процесу в Парламенті і стають законами.

Основними актами, які приймає Урядом є ордонанси (акти делегованого законодавства) і декрети.

Особливість декретів полягає в тому, що їх прийняття може бути реалізацією т.зв. «регламентарної влади» у сенсі положень ст. 37 Конституції, згідно з якими, питання, що не входять в сферу законодавства, мають регламентарний характер.

Уряд також наділений правом вводити стан облоги, про що Радою міністрів приймається відповідний декрет (ст. 36 Конституції). Продовження стану облоги на строк понад 12 днів вимагає схвалення Парламентом.

Декретом Ради міністрів вводиться і надзвичайний стан. Введення Радою міністрів надзвичайного стану слід відрізнити від прийняття

Президентом Республіки надзвичайних повноважень у порядку ст. 16 Конституції Франції.

Продовження введеного Радою міністрів надзвичайного стану на строк понад 12 днів, як і продовження стану облоги, також вимагає схвалення Парламентом. Прикладом подібної процедури може служити введення Радою міністрів 8 листопада 2005 р. і продовження парламентом 16 листопада того ж року на три місяці режиму надзвичайного стану з метою зупинити хвилю масових заворушень, які захлеснули країну восени 2005 р.

Роль Прем'єр-міністра в діяльності Уряду є провідною. Ст. 21 Конституції визначає основи його статусу і встановлює, що Прем'єр-міністр Франції:

- керує діяльністю Уряду;
- несе відповідальність за національну оборону;
- забезпечує виконання законів;
- здійснює регламентарну владу;
- здійснює призначення на цивільні і військові посади.

Правові акти, прийняті Прем'єр-міністром, можуть, у разі необхідності, підлягати контрасигнації міністрами, відповідальними за їх виконання (ст. 22 Конституції Франції).

У законодавчому процесі Прем'єр-міністр виступає від імені Уряду, саме він реалізує законодавчу ініціативу Уряду. Подальша участь Уряду у процесі проходження законопроекту через Парламент також знаходиться у сфері компетенції Прем'єр-міністра.

Значний обсяг повноважень, якими Конституція Франції наділила Прем'єр-міністра, зумовив необхідність забезпечити можливість делегування главою Уряду частини своїх повноважень іншим міністрам, що і було передбачено нормою ч.2 ст. 21 Конституції Франції.

Одночасно, Конституція Франції передбачила можливість делегування Прем'єр-міністру частини повноважень Президента Республіки (ч. 3 та 4 ст. 21 Конституція Франції).

Прем'єр-міністр може, в разі необхідності, замінити Президента як головуючого у вищих радах і комітетах національної оборони, а у виняткових випадках – замінити Президента за його спеціальним дорученням в якості голови на засіданні Ради міністрів по попередньо визначеному порядку денному.

Конституція Франції закріплює за Прем'єр-міністром і ряд повноважень, які реалізуються ним самостійно і не вимагають прийняття Радою міністрів відповідного рішення.

До них відносяться:

- право, в процесі проведених Президентом Республіки консультацій, висловлювати свою думку щодо можливого розпуску Національних зборів або прийняття главою держави надзвичайних повноважень у порядку ст. 16 Конституції;

– право звертатися до Президента Республіки з вимогою щодо скликання позачергової сесії Парламенту (ч. 1 ст. 29 Конституції);

– право звертатися до Президента Республіки з пропозицією про ініціювання перегляду Конституції;

– право, після проведення консультацій з головою відповідної палати, приймати рішення про додаткові дні пленарних засідань палати понад установлений двадцятиденний ліміт (ч. 3 ст. 28 Конституції);

– право звертатися до Сенату з клопотанням про затвердження заяв загальнополітичного характеру;

– право передавати закони, які підлягають промульгації, до Конституційної ради для перевірки їх відповідності Конституції (ч. 2 ст. 61 Конституції);

– право передавати міжнародні договори, які підлягають ратифікації, до Конституційної ради для перевірки їх відповідності Конституції (ст. 54 Конституції).

Характеристика правового статусу Прем'єр-міністра Франції потребує ще раз нагадати, що акти, прийняті Президентом Франції на виконання його т.зв. «колективних» повноважень, підлягають, згідно зі ст. 19 Конституції, контрасигнації Прем'єр-міністром і, в разі необхідності, відповідальними міністрами.

Цим ще раз підкреслюється притаманна організації виконавчої влади у Франції «біцефальність», обумовлена особливостями форми правління Франції.

Президент та Прем'єр-міністр за такої форми правління, будучи, безумовно, першою і другою особами за ступенем впливу на державну політику в цілому і на здійснення виконавчої влади зокрема, користуються щонайменше двома схемами взаємин.

Першу умовно можна назвати «Де Голль-Дебре», вона формується в умовах наявності пропрезидентської більшості в Національних зборах, а її зміст передбачає відсутність в Уряді та Прем'єр-міністра власної, незалежної від Президента програми та політичної ролі. Уряд і Прем'єр-міністр у рамках такої схеми виступають переважно як прості провідники політики глави держави.

Другу схему умовно можна назвати «Міттеран-Ширак», або схемою «кохабітації». Вона передбачає опозиційну по відношенню до глави держави парламентську більшість, лідера якої Президент Франції був змушений призначити Прем'єр-міністром. Президент і Прем'єр за такої моделі – політичні конкуренти з власною політичною програмою у кожного. Питання внутрішньої політики стають предметом політичної боротьби між ними в Раді міністрів. Зовнішня політика і оборона, втім, залишаються визнаною сферою відповідальності глави держави.

Загальні відомості про судову систему Франції. Незалежність судової влади у Франції гарантована ч. 1 ст. 64 Конституції П'ятої Республіки. Ч. 4 цієї

ж статті гарантує незмінюваність суддів, а у ст. 66 Основного Закону Франції судову владу проголошено хранителем особистої свободи громадян.

Судову систему Франції складають суди загальної юрисдикції та адміністративні суди.

Суди загальної юрисдикції розглядають кримінальні та цивільні справи у трьох інстанціях – першій, апеляційній та касаційній.

По першій інстанції кримінальні справи можуть розглядатися: 1) у поліцейських судах (трибуналах малого процесу) – справи у злочинах, покаранням за які є штраф; 2) у трибуналах великого процесу – справи у злочинах, які передбачають ув'язнення на строк до десяти років; 3) у судах асизів (присяжних) – справи у злочинах, які передбачають довічне ув'язнення.

Цивільні справи по першій інстанції розглядаються, залежно від ціни позову, у трибуналах малого або великого процесу. Крім того, окремі категорії цивільних справ по першій інстанції розглядаються спеціалізованими судами з торгівельних питань, питань банкрутства, сільськогосподарських питань і т.п.

Апеляційною інстанцією у кримінальних та цивільних справах виступають апеляційні суди. Вироки по кримінальним справам, які розглядалися судом асизів по першій інстанції, можуть бути розглянуті в апеляційному порядку іншим судом асизів у розширеному складі присяжних.

Касаційний суд є вищою судовою установою у системі судів загальної юрисдикції Франції. Окрім розгляду справ у касаційному провадженні, що є основною функцією Касаційного суду, він також, за зверненням судів нижчих ланок, надає свої висновки зі складних правових питань, які, однак, не є для нижчих судів обов'язковими під час розгляду відповідних справ. Також слід нагадати про право Касаційного суду звертатися до Конституційної Ради Франції, яке більш докладно було розглянуто вище.

Адміністративні суди Франції також розглядають справи у трьох інстанціях, а їх система складається з адміністративних трибуналів, які розглядають справи по першій інстанції, апеляційних адміністративних судів як апеляційної інстанції, Державної ради Франції в її якості вищого адміністративного суду країни.

Цікавою особливістю судової системи Франції є існування Трибуналу з конфліктів юрисдикції, який вирішує питання конфлікту юрисдикції загальних та адміністративних судів.

Регіональне і місцеве самоврядування у Франції. Регіональні територіальні колективи. Департамент. Комуна. Основи адміністративно-територіального устрою Франції в основному склалися ще наприкінці XVIII – початку XIX ст.ст., в процесі перетворень періоду Великої французької революції. Крім того, частина території сучасної Франції є спадщиною періоду існування французької колоніальної імперії.

В даний час Франція – децентралізоване унітарна держава до складу якої входять:

– метрополія, територія якої складається з 22 регіонів (Корсика є адміністративно-територіальним утворенням з особливим статусом, подібним статусу регіону), що поєднують у своєму складі 96 департаментів, на території яких розташовано близько тридцяти семи тисяч комун;

– п'ять заморських департаментів – Гваделупа, Мартініка, Гвіана, Реюньйон і така, що отримала цей статус у 2011 р. Майотта;

– заморські території і територіальні колективи з особливим статусом – Сент-Барталамі, Сент-Мартін, Сент-П'єр і Мікелон, острови Уолліс і Футуна, Французька Полінезія, Нова Каледонія, французькі Південні та Антарктичні землі і Кліппертон.

Конституція Франції встановлює, у ст. 72, що адміністративно-територіальні утворення Республіки, до яких відносяться комуни, департаменти, регіони, адміністративно-територіальні утворення з особливим статусом і заморські адміністративно-територіальні утворення, покликані приймати рішення за сукупністю повноважень, які можуть бути найкращим чином реалізовані на їх рівні.

Ці утворення наділяються регламентарною владою для виконання своїх повноважень і правом вільного самоврядування виборними радами.

Конституційний принцип самоврядування, закріплений ст. 72 Конституції Франції, поєднується з принципом присутності представника держави, на якого Основний Закон П'ятої республіки покладає «забезпечення національних інтересів, адміністративного контролю і дотримання законів».

Після прийняття Конституції 1958 р. Франція, маючи за мету послідовну та глибоку децентралізацію, істотно змінила організацію державного управління та місцевого самоврядування на рівні комун і департаментів, реформувала інститут префектів, переглянула номенклатуру питань, що знаходяться у віданні комуни та департаменту, наділила регіон статусом адміністративно-територіального утворення, перебудувала систему управління заморськими володіннями.

Найбільш важливі зміни були поєднанням реформування Конституції та прийняття нових і зміною існуючих законодавчих актів, що регулюють організацію державного управління та місцевого самоврядування. Вони відбувалися в 1962, 1964, 1982, 1992, 2003 рр.

Комуна – низовий і найбільш численний тип самоврядних адміністративно-територіальних утворень.

Представницьким органом комуни є обрана населенням муніципальна рада, вона, у свою чергу, обирає мера, який поєднує виконання виконавчо-розпорядчих функцій і функцій представника центральної влади.

Департамент, який займає проміжне положення між комуною і регіоном, є основним адміністративно-територіальним утворенням у Франції.

Представницьким органом департаменту є генеральна рада. Згідно закону, генеральна рада «управляє справами департаменту шляхом ухвалення рішень». Виконавчо-розпорядчі функції в департаменті покладені на голову

ради, що обирається генеральною радою з числа своїх членів (генеральних радників).

Голова генеральної ради департаменту є «єдиним уповноваженим адміністрації» і очолює всі служби департаменту з правом, за необхідності, отримувати допомогу від децентралізованих державних служб.

Префект є представником держави в департаменті, він відповідає за підтримання громадського порядку, реалізацію державної політики та облаштування території департаменту. Відповідно до закону, префект вважається представником Прем'єр-міністра і кожного з міністрів Уряду в департаменті.

Контрольні функції префекта щодо діяльності органів місцевого самоврядування в департаменті обмежені виключно правом звернення до адміністративного суду з позовом про визнання протиправними актів згаданих органів.

Регіон – адміністративно-територіальне утворення, функції якого зосереджені переважно на розвитку території. До складу регіонів метрополії входять декілька департаментів (зазвичай від 4 до 8).

Представницький орган регіону – регіональна рада очолюється головою, чий функції аналогічні функціям голови регіональної ради.

Представником держави в регіоні є префект регіону, обов'язки якого покладені на префекта департаменту, в якому розташоване місто-центр регіону.

Питання для самоконтролю.

Коли було прийнято чинну Конституцію Франції?

Назвіть структуру чинної Конституції Франції.

Назвіть форму правління сучасної Франції.

Що таке «конституційна база» Франції?

Як і на який строк обирається Президент Франції?

Хто головує на засіданнях Ради міністрів Франції?

Які завдання покладаються на Державну раду?

Назвіть заморські департаменти Франції.

Рекомендована література.

Ардан Ф. Франция: государственная система / Ф. Ардан. – М. : Юридическая литература, 1994. – 176 с.

Боботов С.В. Современная концепция прав и свобод гражданина во Франции / С.В. Боботов, Н.С. Колесова // Государство и право.– 1992. – № 6.

Жакке Ж.–П. Конституционное право и политические институты / Ж.-П. Жакке. – М. : Юристъ, 2002. – 365 с.

Керимов А.Д. Парламентское право Франции / Д. А. Керимов. – М.: Норма, 1998. – 176 с.

Крутоголов М. А. Конституционный Совет Франции. Организационные и правовые аспекты деятельности / М. А. Крутоголов. – М. : Наука, 1993. – 224 с.

Марченко В. В. Конституційно-правовий статус уряду у країнах ЄС (на прикладі Франції, Федеративної Республіки Німеччини, Іспанії) : Монографія / В. В. Марченко. – К. : Алерта. – 2010. – 216 с.

ТЕМА 24. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЯПОНІЇ

Тема присвячена знайомству з Японією як з державою, з її державним ладом та з основними інститутами галузі національного конституційного права.

Цілі вивчення теми:

- ознайомитися з загальними відомостями про державність Японії;
- зрозуміти особливості конституційного розвитку Японії;
- отримати загальне уявлення про політичну систему Японії;
- вивчити особливості здійснення державної влади в Японії.

Ключові терміни і поняття: імператор, Палата представників, Палата радників, Кабінет, Верховний Суд.

Загальні відомості про державу. Японія – держава загальною площею 377 688 кв. км і населенням 127 370 тис. осіб (станом на 1 січня 2014 р.), знаходиться у Східній Азії. Японія розташована на 4 великих островах: Кюсю, Сікоку, Хонсю, Хоккайдо, островах Рюкю і більш ніж 4 000 дрібних островів. На півночі омивається Охотським морем, на сході – Тихим океаном, на півдні – Тихим океаном і Східнокитайським морем, на заході – Корейською протокою і Японським морем.

Японія – унітарна держава, територія якої поділена на 47 префектур – адміністративно-територіальних одиниць вищого рівня. Форма правління – конституційна монархія. Столиця Японії – місто Токіо. Державна мова (де-факто) – японська. Імператор Акіхіто править з 1989 р. під девізом "Мир та спокій".

13 серпня 1999 р. прапор «Хіномару» (сонячне коло) був вперше визнаний офіційним державним прапором Японії на підставі «Закону про державний прапор і державний гімн». День прийняття цього закону, 13 серпня, вважається днем державного прапора.

Державний прапор Японії являє собою зображення червоного диска на білому полі. Діаметр сонячного кола становить $\frac{3}{5}$ ширини прапора. Символіка «Хіномару» багатозначна. Одна з її сторін – ототожнення імператора і Сонця.

Офіційного державного герба Японії не існує, але замість нього використовується офіційний знак правлячого роду, використовуваний на

імператорській печаті – квітка шістнадцятипелюсткової хризантеми з подвійним рядом пелюсток, яка символізує щастя і мудрість "Кікукамонсе".

Японія продовжує вважати Курильські острови, які знаходяться в складі Російської Федерації, частиною своєї державної території (т.зв. "Північні території") і постійно спонукає Російську Федерацію передати їх під японську юрисдикцію. Відзначається навіть щорічний "День "Північних територій" – 7 лютого.

Японія і Російська Федерація, як правонаступниця СРСР, все ще не підписали мирного договору. Стан війни між Японією та СРСР було припинено Радянсько-японської спільною декларацією 1956 р.

Конституційний розвиток Японії починається з її відкриття зовнішньому світу в 1853 р., що завершило більш ніж двохсотрічну ізоляцію країни періоду сьогунату Токугава. Влада Японії була змушена задовольнити ультимативні вимоги відкрити країну для зовнішньої торгівлі та іноземців, які висувалися командором Перрі, командує ескадрою ВМФ США. Приклад Китаю наочно продемонстрував, що технологічно відсталі феодално-аграрні країни, до яких належала Японія того часу, нічого не можуть протиставити арміям індустріальних держав і стають легкою здобиччю колонізаторів.

Збереження незалежності країни вимагало прискореної та комплексної модернізації суспільства, держави та економіки. У 1867 – 1868 рр. був скасований сьогунат і імператора було відновлено в якості єдиного повноправного правителя країни – т.зв. Реставрація Мейдзі. За цим послідували реформи державного управління та адміністративно-територіального поділу, земельна і податкова реформи, станова реформа, реформа освіти, запровадження загальної військової обов'язку і створення, за західним зразком, постійної армії і флоту. Результатом цих реформ стало, на початок 80-х рр. ХІХ ст., створення національної буржуазії і формування національного фінансового капіталу, прискорена індустріалізація країни, поява перших політичних партій і рухів.

Підсумковим етапом модернізації державності Японії стало прийняття Конституції Японської імперії, або як її ще називають Конституції Мейдзі. У 1881 р. було публічно оголошено про початок процесу розробки конституції Японії і про те, що країна отримає представницький орган – парламент. Підготовка проекту була доручена графу Іто Хіробумі, якому імператорським указом пропонувалося відправитися в Європу з метою вивчення конституційних систем європейських держав. Результатом місії Іто став представлений в 1888 р. проект Конституції Японської імперії, у якому чітко простежувалося вплив Конституційної Хартії Пруссії 1850 р. Даний проект, після суттєвого доопрацювання, пов'язаного із бажанням максимально посилити імператора в його відносинах з парламентом, був промульгований імператором 11 лютого 1889 р. та набрав чинності 29 листопада 1890 р.

Конституція Японської імперії була відносно коротким документом, що складався з 7 розділів і 76 статей. Наведемо назви глав в послідовності їх розташування в конституційному акті: "Імператор", "Права та обов'язки підданих", "Імперський парламент", "Державні міністри і Рада при Імператорі", "Суд", "Фінанси", "Додаткові правила".

Цікаві факти про Конституцію Японії 1889 р.:

– до імператорського указу, яким Іто Хіробумі відправили для вивчення конституційного ладу європейських держав, додавався докладний перелік питань, що підлягають дослідженню – конституція кожної країни, правове становище монарха і монаршого дому, статус і структура парламенту, уряду, судоустрій, організація місцевого самоврядування та управління тощо, – усього 31 питання;

– дата 11 лютого 1889 р., як день підписання імператором Муцухіто Конституції Японської імперії, була обрана не випадково. На 11 лютого 660 р. до н.е. випав, за легендою, початок правління першого імператора Японії – Дзімму. А день 11 лютого став національним святом Японії – Днем заснування держави.

Конституція Японської імперії утворювала в Японії дуалістичну монархію, де імператор проголошувався главою держави, що поєднує в своїй особі всі права верховної влади (ст. 4).

Особливий статус імператорської династії визначався конституційними положеннями про те, що "Велика Японська імперія перебуває під верховною владою та управлінням єдиної династії імператорів, безперервної впродовж віковичних років" (ст. 1).

Конституція детально не регулювала правила успадкування трону, залишивши ці питання до предмета регулювання положення про Імператорський Дім. Ст. 2 Конституції обмежилася лише вказівкою на те, що до спадкування трону повинні допускатися виключно нащадки Імператора чоловічої статі.

Особа Імператора проголошувалася священною і недоторканною. Надані йому Конституцією повноваження Імператор мав здійснювати "в тих межах і тими способами, які вказані у цій Конституції".

До повноважень Імператора належали право затверджувати закони та видавати укази, що стосуються їх (законів) опублікування і виконання; право скликати Імперський парламент і розпускати Палату представників, відкривати і закривати сесії законодавчого органу; право оголошувати війну і укладати мир; право укладати міжнародні договори; право встановлювати організацію різних галузей управління; право призначати і звільняти з посад усіх цивільних і військових чинів і встановлювати їм винагороду; право верховного головування над армією і флотом і право визначати, в мирний час, організацію і склад армії.

Імператору належало право видавати укази, що мали силу закону. Такі укази приймалися "у разі нагальної необхідності, для збереження громадської

безпеки або для запобігання громадському лиху" в період між сесіями Парламенту і підлягали затвердженню Парламентом на його найближчій сесії.

Також Імператор користувався правом видавати укази підзаконного характеру " необхідні для виконання законів, для підтримки суспільного спокою і порядку або для розвитку добробуту підданих".

Ст. 5 Конституції Японської імперії встановлювала, що "Імператор здійснює законодавчу владу спільно з Парламентом". Іншими словами, мало місце типове для дуалістичної монархії право абсолютного вето глави держави на прийнятті Парламентом закони.

Парламент створювався як двопалатна законодавча установа, що складалася з Палати перів і Палати представників. Палата перів формувалася на основі поєднання принципів призначення Імператором, успадкування титулів та виборності.

Палата представників формувалася на основі принципу виборності. До 1925 р. виборчим правом користувалися виключно чоловіки, які досягли двадцятип'ятирічного віку, сплачували не менше 15 ієн прямого податку на рік і проживали не менш ніж півтора року на території відповідного виборчого округу. Строк повноважень Палати представників становив 4 роки. У 1925 р. виборче право було визнано за усіма дорослими чоловіками – підданими Імператора Японії

Повноваження Парламенту Японії охоплювали прийняття законів з подальшою передачею їх на затвердження Імператору, обговорення і схвалення бюджету, затвердження імператорських указів.

Палата перів наділялася Конституцією правом накладати вето на рішення нижньої палати.

Сприяти Імператору в здійсненні ним своїх конституційних повноважень глави виконавчої влади були покликані Кабінет міністрів, Таємна рада і т.зв. "Генро" – радники Імператора.

Конституція встановлювала: "Міністри допомагають імператору своїми настановами і несуть за них відповідальність. Всі закони, імператорські укази або імператорські рескрипти всякого роду повинні мати підпис відповідного міністра"(ст. 55).

Міністри були відповідальні не перед Парламентом, а перед Імператором, ним вони призначалися і звільнялися.

Таємна рада виступала у якості дорадчого органу при Імператорі, обговорюючи і готуючи рішення найважливіших питань державної політики. Фактично, Таємна рада поєднувала у своїй діяльності функції органу законодавчої та виконавчої влади, рішуче виходячи за межі ролі, яку визначила для неї ст. 56 Конституції Японської імперії.

Інститут "генро" – своєрідна "рада старійшин" при Імператорі, радників монарха з числа найбільш авторитетних державних діячів Японії взагалі не був передбачений Конституцією, проте вони мали вирішальний вплив на державну політику країни, зокрема на прийняття найважливіших

зовнішньополітичних рішень (оголошення війни Китаю і Росії, анексія Кореї і т.д.) і призначення Прем'єр-міністрів.

Конституція Мейдзі визнавала основні громадянські права підданих. Гарантувалися недоторканність власності і житла, таємниця листування, захист власності і захист від необґрунтованого арешту, проголошувалися свобода слова, друку та віросповідання і т.д.

Водночас, Конституцією припускалася можливість встановлення різноманітних обмежень даних прав законодавчими актами, що широко використовувалося владою Японії як інструмент внутрішньої політики.

Передбачений ст. 73 Конституції Японської імперії порядок внесення до неї змін припускав, що проект змін повинен був вноситися в Парламент виключно імператорським указом і затверджуватися більшістю в дві третини голосів присутніх членів у кожній з палат. При цьому кворум в палатах Парламенту під час обговорення поправок до Конституції становив дві третини від загального числа їх членів.

14 серпня 1945 р. Японія прийняла умови Потсдамської декларації від 26 липня 1945 р.²⁰⁶. Декларація, крім вимог про беззастережну капітуляцію Японії, демілітаризації держави і повного усунення впливу військових на політику, поклала на японський уряд зобов'язання "усунути всі перешкоди до відродження і зміцнення демократичних тенденцій серед японського народу. Будуть встановлені свобода слова, релігії і думки, а також повага до основних людських прав". Контроль за виконанням даного зобов'язання брали на себе окупаційні війська союзників, які повинні були бути виведені з території Японії тільки тоді, коли "... будуть досягнуті ці цілі і щойно буде засновано мирно налаштований і відповідальний уряд у відповідності з вільно вираженою волею японського народу".

Досягнення поставлених Потсдамської декларацією цілей було неможливим без проведення конституційної реформи.

Розуміння неминучості такої реформи зумовило спроби японської влади напрацювати власні, досить консервативні проекти конституційної перебудови Японії, підготовані в період жовтня 1945 – лютого 1946 рр.

Однак ці проекти не знайшли підтримки окупаційної адміністрації Японії і її глави – генерала Дугласа МакАртура. Врешті-решт, окупаційна адміністрація прийняла рішення підготувати власну концепцію Конституції Японії, яку, разом з ультимативними вимогами прийняти її за основу при розробці нового Основного Закону, було передано японській владі 13 лютого 1946 р.

Базою розробки концепції Конституції Японії в окупаційній адміністрації стали так звані "три принципи МакАртура" Перший принцип

²⁰⁶ Потсдамская декларация (Декларация глав правительств Соединенных Штатов, Соединенного Королевства и Китая о Японии) / Сборник документов «Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.» Том 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (17 июля — 2 августа 1945 г.) М.: Издательство политической литературы, 1984, с. 357 — 359.

санкціонував збереження статусу Імператора як глави держави, але передбачав втрату ним суверенітету. Повноваження Імператора мали реалізовуватися згідно з Конституцією, а Конституція, в свою чергу, мала проголосити зв'язаність японського монарха волею народу. Другим принципом була безумовна відмова Японії від війни як суверенного права держави та способу вирішення спорів, включаючи навіть війну як засіб самооборони держави. Ідея пацифізму мала стати основою безпеки Японії. Японія відмовлялася від права мати армію, включаючи сухопутні, морські і повітряні сили. Третій принцип вимагав скасування феодалних елементів у державному ладі, таких як привілеї титулованого дворянства, за винятком привілеїв членів імператорської сім'ї. Титули більше не повинні були бути підставою наділення їх носіїв владою. Конституційне регулювання бюджетних питань мало бути організовано за зразком Великобританії.

6 березня концепцію нової Конституції Японії було опубліковано урядом країни.

Важливою етапом конституційного процесу стало і проведення 10 квітня 1946 р. виборів до Палати представників Парламенту Японії, в яких вперше взяли участь жінки, а вік активного виборчого права був знижений до 20 років.

У червні 1946 року проект нової Конституції Японії був внесений в оновлений проведеними 10 квітня 1946 р. виборами Парламент, який, після обговорення і внесення ряду поправок переважно редакційного характеру, затвердив його 7 жовтня того ж року. Таємна рада також висловив свою згоду з текстом нового Основного Закону і він був промудльований. 3 листопада 1946 року. Набрала чинності Конституція Японії 3 травня 1947 р.

Процес прийняття нової Конституції Японії до теперішнього часу є предметом дискусій про її природу, які ведуться державознавцями як в самій Японії, так і за її межами.

Це пов'язано з тим, що Конституція Японії була прийнята за процедурою внесення поправок до Конституції Японської імперії згідно ст. 73 останньої. Це дозволяє стверджувати, що нова Конституція – лише оновлена стара.

Проте, така позиція суперечить положенням нової Конституції, якими були оформлені зміни конституційного ладу Японії, сталася відмова від суверенітету Імператора на користь народного суверенітету і т.д. Змістовно, таким чином, нова Конституція Японії у своїх засадничих положеннях радикально пориває зі старою Конституцією Мейдзі.

Тим не менш, більшість державознавців поділяє думку про те, що Конституція Японії стала найсерйознішим кроком у розвитку державності Японії, основою успішного післявоєнного розвитку японського суспільства.

Конституція Японії може бути віднесена до категорії нерозгорнутих. Її положення носять загальний характер і деталізовані слабо. Вона складається з преамбули, 11 глав і 103 статей. Назви глав в порядку їх розташування в тексті Конституції: "Імператор", "Відмова від війни", "Права та обов'язки народу",

"Парламент", "Кабінет", "Судова влада", "Фінанси", "Місьцеве самоврядування", "Поправки", "Верховний закон", "Додаткові положення".

Конституція Японії проголосила принципи народного суверенітету, відмови від війни, визнання і гарантування основних прав людини, верховенства права, поділу влади, забезпечивши тим самим формування в Японії демократичного політичного режиму.

Японія, згідно з положеннями Конституції 1947 р. – це парламентська монархія. Форма державного устрою – унітарна держава.

Особливістю Конституції Японії є наявність в її тексті окремої глави, положеннями якої проголошується відмова від війни.

Глава II «Відмова від війни» Конституції Японії 1947 р.

Стаття 9. Щиро прагнучи до міжнародного миру, заснованого на справедливості і порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних суперечок.

Для досягнення мети, зазначеної в попередньому абзаці, ніколи надалі не створюватимуться сухопутні, морські і військово-повітряні сили, так само як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається.

Включення до тексту Конституції даної глави мало на меті виключити в майбутньому відродження в Японії мілітаризму в будь-якій формі і під будь-яким приводом, включаючи навіть право на самооборону від нападу на країну. Проте, повоєнна політика Японії розвивалася в напрямку поступового ослаблення обмежень, покладених на державу положеннями ст. 9 Конституції.

Значну роль у ерозії цих положень японської Конституції зіграли США, що прагнули перетворити Японію в сильного союзника в Тихоокеанському регіоні.

З прямого схвалення США був створений у 1950 р. Резерв національної поліції який, після низки трансформацій, став Силами самооборони Японії – фактично одними з найбільш потужних збройних сил в регіоні, загальна чисельність яких станом на 1 січня 2014 р. становила понад 230 тис. службовців, а витрати на їх утримання за той же період перевищили 45 млрд. доларів США, тобто близько 1 % ВВП.

Ст. 98 Конституції Японії містить положення, що визначають природу юридичного верховенства Основного Закону. Відповідно до даної статті, Конституція Японії є "Верховним законом країни, і ніякі закони, укази, рескрипти або інші державні акти, що суперечать в цілому або в частині її положенням, не мають законної сили".

Система конституційного контролю в Японії побудована за американською моделлю і носить конкретний характер.

Ст. 76 Конституції Японії визначає засади організації судової влади в Японії, встановлюючи, що "Вся повнота судової влади належить Верховному суду і таким судам нижчих інстанцій, які будуть засновані законом".

Верховний суд Японії наділяється повноваженнями суду вищої інстанції, уповноваженої вирішувати питання про конституційність будь-якого закону, наказу, розпорядження або іншого офіційного акту. Нижчі суди також вправі виносити рішення про конституційність нормативних актів, проте позиція Верховного суду Японії в судовій системі країни визначає його роль як головного органу судової охорони Конституції.

Верховний суд Японії складається з Голови Суду та 14 суддів Верховного суду. Голова Верховного суду призначається на посаду Імператором за поданням Кабінету, а інші судді – Кабінетом. Кожне призначення судді Верховного суду має отримати підтвердження виборчого корпусу країни. Відповідне голосування проводиться на найближчих, після призначення, виборах до Палати представників Парламенту Японії. Ця процедура підтвердження повторюється кожні десять років перебування судді на посаді.

Якщо більшість виборців висловляться проти продовження перебування судді на посаді, то той має залишити посаду.

Період перебування судді Верховного суду Японії на посаді обмежений досягненням віку обов'язкового виходу у відставку, що становить сімдесят років.

Суд розглядає справи про конституційність у повному складі, як т. зв. «Велика лава», з кворумом не менш ніж у 9 суддів. Рішення по цій категорії справ Суд приймає не менш ніж 8-ма голосами "за". Визнавши неконституційним закон, Верховний суд повинен сповістити про це Парламент і Кабінет.

Верховний суд Японії при виконанні функцій конституційного контролю прагне максимально уникати визнання законів неконституційними. За весь час, що минув з моменту набуття чинності Конституції Японії, такі рішення приймалися лише близько десяти разів²⁰⁷. Найбільший суспільний резонанс отримали рішення 1976 та 2005 рр., якими Суд захистив принципи рівного і загального виборчого права відповідно.

Під час розробки проекту Конституції Японії велику увагу було приділено проблемі забезпечення її стабільності. Формально, процедура зміни Конституції Японії, встановлена в нормах глави IX, допускає лише внесення до неї поправок, а складний характер самої цієї процедури дозволяє віднести даний конституційний акт до категорії жорстких.

Внесення змін до Конституції Японії вимагає схвалення проекту двома третинами голосів від загального числа членів у кожній з палат Парламенту. Після цього проект повинен бути затверджений народом Японії. Поправки до Конституції Японії будуть вважатися затвердженими, якщо за них висловилися більшість голосуючих, або в порядку особливого референдуму,

²⁰⁷ Shigenori Matsui, *Why Is the Japanese Supreme Court So Conservative?*, 88 Wash. U. L. Rev. 1375 (2011). Available at: <http://digitalcommons.law.wustl.edu/lawreview/vol88/iss6/2>

або шляхом виборів – відповідно до рішення Парламенту (ч.1 ст. 96 Конституції).

Затверджені таким чином поправки підлягають негайній промульгації Імператором від імені народу в якості невід'ємної частини Конституції (ч.2 ст. 96 Конституції).

В даний час Конституція не містить ніяких поправок, однак дебати щодо можливості зміни Основного Закону ведуться в Японії вже майже два десятиріччя.

Аж до 90-х рр. ХХ ст. ця тема в Японії практично не зачіпалася, незважаючи на визнання суспільством і політиками країни існування проблем, вирішення яких, можливо, поставить вимогу перегляду низки положень Конституції.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. ці проблеми починають широко обговорюватися в країні. Політики, що представляють провідні політичні партії Японії, починають пропонувати для громадського обговорення свої, нерідко достатньо радикальні пропозиції щодо необхідності і мети перегляду низки положень Конституції Японії, а японський Парламент створює спеціальну раду з функціями вивчення питань конституційного реформування.

Проілюструвати погляди японських політиків на потребу проведення в країні конституційної реформи може один з офіційних виступів Прем'єр-міністра Японії в 2006 – 2007 рр. Шінзо Абе, який заявив, що не оновлюючись понад шість десятиліть Конституція Японії "нездатна адаптуватися до великих змін".

Основні пропозиції щодо внесення поправок до Конституції Японії стосуються повернення Імператору статусу глави держави і зміни системи успадкування трону; перегляду положень ст. 9 з розширенням прав Японії вживати необхідних заходів для власної самооборони і допомоги союзникам, які стали жертвами агресії; посилення гарантій прав людини і т.п.

Серйозним кроком у напрямку внесення поправок до Конституції Японії стало прийняття Парламентом країни закону, що регулює порядок проведення конституційного референдуму, який є необхідною складовою процедури затвердження поправок народом.

Закон про конституційний референдум був прийнятий в 2007 р. та набув чинності у 2010 р.

Згідно з його положеннями вік активного виборчого права на референдумі становить 18 років; референдум має бути проведений в період від 60 до 180 днів після прийняття Парламентом Японії законопроекту про внесення в Конституцію поправок; агітація по телебаченню і радіо за чи проти поправок припиняється за 14 днів до дня голосування; три роки після прийняття закону діє мораторій на внесення до Парламенту законопроектів про зміну Конституції.

Прийнятий закон про конституційний референдум став об'єктом критики з підстав відсутності у ньому положень, що встановлюють умови визнання народного голосування таким, що відбулося, залежно від рівня явки виборців. Відсутність вимог щодо відсотка явки виборців, як справедливо вказують критики закону, може призвести до можливості зміни конституційного ладу Японії меншістю від її виборчого корпусу, що входить в протиріччя з необхідністю забезпечити легітимність Основного Закону.

Імператор Японії: порядок спадкування трону, конституційний статус. Ст. 4 Конституції Японії встановлює, що Імператор здійснює лише такі дії, що відносяться до справ держави, які передбачені самою Конституцією, і не наділений повноваженнями, пов'язаними із здійсненням державної влади.

Ця норма вичерпним чином характеризує особливості статусу японського монарха, що випливають з положень ст. 1 Конституції, які проголошують Імператора символом держави і єдності народу, одночасно підпорядковуючи його народу, як носію суверенітету.

Імператор Японії є суто церемоніальною фігурою, ст. 3 Конституції визначає, що всі дії Імператора, які стосуються справ держави, може відбутися не інакше як за порадою і зі схвалення Кабінету, і Кабінет несе за них відповідальність.

Конституція, в той же час, містить досить великий перелік "справ держави", здійснювання яких передбачає участь Імператора.

Імператор призначає визначеного Парламентом кандидата Прем'єр-міністром країни, а визначеного Кабінетом кандидата – Головою Верховного суду.

"За порадою і зі схвалення Кабінету" Імператор промульгує поправки до Конституції, закони, договори, урядові укази; скликає Парламент і розпускає Палату представників; відповідно до закону підтверджує призначення і звільнення з посади міністрів та інших посадових осіб; підтверджує повноваження і вірчі грамоти послів та посланників; підтверджує загальні і часткові амністії, пом'якшення та відстрочення покарань, відновлення у правах; жалує нагороди; відповідно до закону підтверджує ратифікаційні грамоти та інші дипломатичні документи; приймає іноземних послів і посланників; здійснює церемоніал.

Власністю Імператора і Імператорського Дому розпоряджається держава. Витрати Імператора і Імператорського Дому повинні покриватися виключно за рахунок коштів цивільного листа, що затверджується Парламентом.

Також згода Парламенту необхідна для здійснення будь-якого переходу права власності від Імператора і членів Імператорського Дому або до них, навіть якщо мова йде про отримання Імператором або членом Імператорського Дому будь-яких подарунків.

Династія японських імператорів не має власного імені (як Романови, Віндзори, і т.п.). Правлячий імператор Акіхіто вважається 125 імператором в династії.

Правила спадкування трону, згідно зі ст. 2 Конституції, визначаються нормами Закону «Про Імператорський Дім». Цей закон, прийнятий у 1947 р., встановлює в Японії салічну систему наступництва трону, допускаючи до нього виключно чоловіків.

Партійна система Японії. Характеристика основних політичних партій Японії. Визначальною рисою партійної системи Японії є більш ніж п'ятдесятирічне домінування Ліберально-демократичної партії Японії (ЛДПЯ), яка постійно здобувала більшість на виборах до нижньої палати японського Парламенту та формувала уряд самостійно, або у коаліції з іншими партіями, які задовольнялися роллю молодшого партнера ЛДПЯ. Таке домінування Ліберально-демократичної партії Японії у національній політиці та партійній системі розпочалося у 1955 р. і триває по теперішній час з двома невеликими перервами. Перша, одинадцятимісячна перерва мала місце у 1993-1994 рр., друга, трирічна перерва прийшлася на період 2009-2012 рр., коли Ліберально-демократична партія Японії програла вибори до Палати представників у серпні 2009 р. та була вимушена працювати в опозиції. Проте, вибори до Палати представників у грудні 2012 р. повернули ЛДПЯ до влади.

Ліберально-демократична партія Японії була утворена в 1955 р. злиттям Ліберальної партії Японії та Японської демократичної партії. Ідеологія партії будується на захисті традиційних цінностей, заохоченні великого бізнесу, розширенні міжнародного впливу Японії, активній співпраці з США.

Соціальна база партії – селянство, чиновництво, корпорації. Вони ж забезпечують фінансування партії.

На чолі партії стоїть голова партії, який обирається не більше ніж на два трирічних терміни на партійній конференції, що представляє парламентарів фракції ЛДП і префектуральні партійні організації. Основу організаційної структури партії складають низові організації та групи підтримки, від рівня префектури і нижче. Ще однією особливістю партії є її фракційність. Навіть перебуваючи в опозиції, партія залишалася розділеною на три фракції.

Сформована у 1998 р. як результат ланцюга об'єднань відносно невеликих опозиційних партій, Демократична партія Японії (не плутати зі згаданою вище Японською демократичною партією) за період трохи більше десяти років успішно зруйнувала монополію ЛДПЯ на владу і перемогла на загальних виборах 2009 р. отримавши можливість сформувати уряд. Проте, ця перемога ДПЯ виявилася нетривалою, і на виборах 2012 р. партія зазнала нищівної поразки, скоротивши своє представництво у нижній палаті японського Парламенту у декілька разів.

ДПЯ все ще перебуває в процесі свого становлення, її ідеологічна і кадрова основа тільки формується. Основні політичні пріоритети партії відображають поєднання ліберального і соціал-демократичного світоглядів. Це пріоритети – повага основних принципів Конституції Японії, децентралізація і деволуція, зниження рівня державного втручання в

соціально-економічні процеси при збереженні і навіть посиленні соціальних гарантій незахищеним верствам населення, боротьба з корупцією.

В організаційній структурі Демократичної партії Японії багато спільного зі структурою ЛДПЯ. Проте, Демократичній партії Японії фракційність властива у значно меншій мірі.

Традиційно впливовою політичною партією Японії залишається партія Нова Комейто, яка утворилася після злиття в 1998 р. партії Комейто з Новою партією миру. Партія Комейто (Партія чистої політики) була створена як політичне крило релігійної буддистської організації Сока Гаккай. Офіційно проголосивши відділення партії від релігійної організації Нова Комейто продовжує, тим не менш, користуватися електоральною і ресурсною підтримкою Сока Гаккай. Нова Комейто проголошує ідеали політики, заснованої на ідеях гуманності і соціалізму, її програма носить радикально пацифістський характер.

Крім перерахованих, в Японії діють і інші політичні партії, серед яких необхідно згадати Соціалістичну і Комуністичну партії Японії, які стабільно, практично на кожних виборах, забезпечують собі представництво в Парламенті.

Законодавче регулювання створення і діяльності політичних партій в Японії виходить з того, що, як зазначив у одному з своїх рішень Верховний Суд Японії, "політичні партії є важливим органом парламентської демократії", а питання створення і діяльності політичних партій японський законодавець розглядає переважно у контексті реалізації громадянами конституційного права на свободу об'єднання яке, у своїх основних аспектах, не потребує державного втручання. Внаслідок цього, зазначене законодавче регулювання сконцентровано переважно на питаннях приватного та державного фінансування діяльності політичних партій, фінансовими аспектам їх участі у виборах і т.п. (Закон про контроль за фінансуванням політичної діяльності 1948 р., Закон про державне фінансування політичних партій 1994 р. і т.д.).

Відносна свобода від законодавчої зарегульованості процедур створення і діяльності політичних партій в Японії стали однією з причин наявності в країні величезного числа таких що постійно створюються, розпускаються і зливаються політичних партій, які охоплюють практично увесь можливий політичний спектр, від вкрай правої Ісін сейто сімпу до декількох Японських революційних комуністичних ліг, організованих на різних платформах революційного марксизму і троцькізму. Існують в Японії і регіональні партії, такі як Мідорі Ніїгата або Каріюсі курабу, з представництвом у префектуральних та місцевих асамблеях.

Парламент Японії: структура, порядок формування, повноваження, особливості законодавчого процесу. Ст. 41 Конституції Японії встановлює: "Парламент є вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом".

Парламент складається з двох палат – Палати представників (нижньої палати) і Палати радників (верхньої палати). Організація Парламенту Японії і його повноваження, процедурно – процесуальне регулювання його діяльності, статус членів Парламенту визначаються Конституцією Японії, Законом про Парламент і регламентами палат.

Парламент Японії – найстаріший законодавчий орган Азійського континенту. Заснований як Парламент Японської Імперії Конституцією Мейдзі, він продовжує існувати як Парламент Японії, згідно Конституції 1947 р.

Чисельність Палати представників складає 480 депутатів, що обираються на 4 роки. 300 депутатів обираються в одномандатних виборчих округах із застосуванням системи відносної більшості, а 180 депутатів обираються в 11 багатомандатних виборчих округах за пропорційною.

Палата радників нараховує 242 члена, що обираються на 6 років. 146 радників обираються в багатомандатних виборчих округах із застосуванням системи єдиного непередаваного голосу, а 96 радників обираються в загальнонаціональному виборчому окрузі за пропорційною системою відкритих списків. Палата радників формується із застосуванням принципу ротації. Її склад оновлюється кожні 3 роки наполовину.

Активним виборчим правом на виборах до Парламенту користуються громадяни Японії, які досягли віку 20-ти років. Кандидатом на виборах до Палати представників можна висуватися по досягненню 25 років, а в Палату радників – по досягненні 30 років.

Палата Представників може бути розпущена за рішенням Кабінету. Про розпуск Палати видається Імператорський рескрипт і оголошуються позачергові вибори. Палата радників не може бути розпущена, а лише призупиняє свою діяльність до формування нового складу нижньої палати.

Депутати Парламенту Японії користуються імунітетом на період сесії. У цей період арешт члена Палати представників або Палати радників можливий не інакше як за згодою відповідної палати або *in flagrante delicto* (на місці злочину). Заарештовані в період між сесіями депутати можуть бути звільнені з ув'язнення на період сесії за вимогою відповідної палати. З письмовим клопотанням про таке звільнення до головуючого в палаті повинні звернутися не менш ніж 20 її членів.

Конституцією Японії (ст. 51) членам обох палат Парламенту гарантована неможливість їх притягнення до відповідальності за стінами палати у зв'язку з їх промовами, висловлюваннями і голосуванням в палаті. Проте, це не виключає можливості залучення члена Палати представників або Палати радників до дисциплінарної відповідальності самою палатою, до складу якої він входить. Стягнення, що накладаються на депутата Парламенту палатою, до якої він належить, варіюють від зауваження та зобов'язання вибачитися на пленарному засіданні палати до тимчасового призупинення права брати участь у роботі палати або ж навіть позбавлення депутатських повноважень.

Розмір грошової винагороди членів Парламенту Японії, згідно з положеннями Закону про Парламент, визначається виходячи з принципу, що щорічна сума такої винагороди не може бути меншою, ніж сума максимальної винагороди, що одержує особа, яка знаходиться на державній службі.

Крім грошової винагороди, японські законодавці додатково отримують кошти на поштові та комунікаційні витрати.

Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності в Японії відносно м'які. Встановлюється, що члени Парламенту не можуть одночасно займати інші державні та муніципальні посади, а також посади в публічних корпораціях. Ця заборона не поширюється на Прем'єр-міністра, членів Кабінету і ряд інших посад у системі виконавчої влади.

Також не вважається порушенням вимог несумісності призначення парламентаря до різного роду комісій або консультативних органів, що створюються в системі виконавчої влади. Умовою такого призначення, однак, є попередня згода обох палат законодавчих зборів, виражена у відповідних резолюціях.

Кожна з палат обирає свого голову, його заступника та генерального секретаря палати.

Голова палати та його заступник обираються з числа її членів на весь строк повноважень палати (Палата представників) або на весь строк повноважень самого парламентаря (Палата радників). Голова палати організовує її роботу, забезпечує підтримання порядку і виконує представницькі функції.

Генеральний секретар палати має бути обраний з числа осіб, які не є її членами. Він очолює секретаріат палати і підписує офіційні документи.

У кожній з палат утворюються комітети двох видів – постійні і спеціальні.

Постійні комітети забезпечують попередній розгляд питань, що входять до сфери їх відання.

Спеціальні комітети створюються з метою розгляду питань, що становлять особливий інтерес для палати чи питань, що не потрапляють в сферу ведення жодного з постійних комітетів.

Прикладами таких комітетів можуть служити Комітет у справах Окінави і з проблеми Північних територій та Комітет з питань ліквідації наслідків Великого східнояпонського землетрусу 2011 р., які створювалися у Палаті радників Парламенту Японії.

У формуванні комітетів важлива роль належать партійним фракціям палати. Кожна фракція самостійно визначає персональний склад своїх представників у комітеті. Кількість місць, які партія отримує у кожному з комітетів, є пропорційною загальній чисельності партійної фракції в палаті.

Комітет очолюється головою, що обирається на засіданні комітету з числа його членів. Голова комітету організовує його роботу і керує нею, від імені голови комітету подаються також розроблені в комітеті законопроекти.

Щорічна чергова сесія Парламенту Японії відкривається в січні спеціальною церемонією за участю Імператора. Тривалість чергової сесії становить 150 днів з можливістю одноразового її продовження.

Кабінет наділений, згідно зі ст. 53 Конституції Японії, правом скликати позачергові сесії Парламенту. Якщо скликання позачергової сесії Парламенту вимагає не менш ніж одна четверта від складу однієї з палат, то Кабінет зобов'язаний скликати позачергову сесію. Позачергова сесія також скликається після проведення чергових виборів до Палати представників або чергової ротації складу Палати радників.

Спеціальна сесія скликається після проведення позачергових виборів до Палати представників, які були призначені внаслідок її розпуску.

Про скликання чергових, позачергових і спеціальних сесій Парламенту промульгується Імператорський рескрипт.

Кворум, необхідний для відкриття пленарного засідання Палати представників або Палати радників складає одну третину від загального числа її членів.

За загальним правилом, рішення на пленарних засіданнях палат приймаються більшістю голосів присутніх членів палати. При рівності голосів прийнятим вважається рішення, за яке проголосував головуєчий на засіданні.

Більшість у дві третини голосів присутніх на засіданні необхідна, відповідно до Конституції Японії, для прийняття рішення про припинення депутатських повноважень, проведення закритого засідання палати, повторного прийняття законопроекту Палатою представників.

До основних конституційних повноважень Парламенту Японії належать: прийняття законів, затвердження бюджету та вирішення інших питань у сфері державних фінансів; схвалення міжнародних договорів; висунення кандидатури Прем'єр-міністра та здійснення парламентського контролю за діяльністю виконавчої влади; ініціювання поправок до Конституції Японії.

Конституція Японії не встановлює будь-яких винятків із законодавчої компетенції Парламенту Японії. Основний Закон країни містить тільки перелік окремих питань, регулювання яких має здійснюватися саме законами. До їх числа належать, зокрема, статус Імператорського Дому і порядок наступництва трону; японське громадянство; порядок реалізації окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина; податкова система; виборчий процес, організація і статус Кабінету; організація державної адміністрації; організація судової влади та статус суддів, імпічмент суддів; система і повноваження органів місцевого самоврядування і т.д.

Законопроекти вносяться до Парламенту Кабінетом або членами законодавчих зборів. Законопроект може бути внесений в будь-яку з палат, за винятком проекту державного бюджету, який вноситься спочатку в Палату представників. Проекти державного бюджету та законопроекти про ратифікацію міжнародних договорів вносяться виключно Кабінетом.

Парламентарю для внесення законопроекту необхідно отримати підтримку не менш ніж 20 членів у нижній палаті і не менше ніж 10 – у верхній. Якщо законопроект передбачає внесення будь-яких змін до бюджету, то необхідна кількість депутатів нижньої палати, які мають підтримати проект, зростає до 50, а членів Палати радників – до 20.

Законопроект спрямовується до профільного комітету палати, в яку він був поданий. Членам комітету проект представляє державний міністр чи парламентар, яким проект був внесений в палату. Після представлення проекту комітет проводить дебати, за якими відбувається голосування, що визначає позицію комітету "за" чи "проти" законопроекту. Після цього законопроект розглядається на пленарному засіданні палати і, у випадку якщо він був нею підтриманий, направляється в другу палату Парламенту.

У другій палаті процедура розгляду комітетом і на пленарному засіданні палати повторюється.

У тому випадку, якщо обидві палати прийняли законопроект, то він направляється на промульгацію Імператору. На промульгацію закон подається спікером тієї палати Парламенту, яка прийняла проект останньою. Закон подається на промульгацію через Кабінет. В силу положень ст. 74 Конституції Японії всі закони, що подаються на промульгацію, повинні бути підписані компетентним державним міністром і контрасигновані Прем'єром. Промульгація закону має відбутися, згідно зі ст. 66 Закону про Парламент, не пізніше ніж через 30 днів, які відраховуються з дня подачі закону спікером палати.

Позиції Палати представників парламенту Японії у законодавчому процесі є суттєво сильнішими у порівнянні з позиціями Палати радників. Це обумовлено положеннями ст.ст. 59 – 61 Конституції Японії. Ці положення, зокрема, передбачають, що відхилення Палатою радників законопроекту не означає, що цей законопроект не має жодних перспектив стати законом. Палата представників може повторно розглянути цей законопроект і прийняти його остаточно більшістю у дві третини голосів від присутніх на засіданні депутатів.

Конституційно обмежується і строки у які Палата радників має ухвалити рішення щодо законопроекту. Він становить 60 днів, періоди перерв у роботі парламенту не враховуються. Після закінчення цього строку законопроект вважається відхиленим Палатою радників і Палата представників має право прийняти його самостійно.

Ще більш ослабленими є позиції Палати радників у питаннях бюджету та схвалення міжнародних договорів, де відповідні строки прийняття рішення Палатою радників скорочуються до 30 днів.

Функції парламентського контролю за діяльністю виконавчої влади Парламент реалізує способами, спільними для парламентів Вестмінстерської системи. Окрім контрольної діяльності профільних комітетів палат

використовуються спеціальні процедури запитань до уряду, інтерпеляція, створення слідчих комітетів і т.п..

Уряд Японії: порядок формування Кабінету, його функції та повноваження, припинення повноважень Кабінету. Виконавча влада в Японії, згідно зі ст. 65 Конституції, належить Кабінету – колегіальному органу, очолюваному Прем'єр -міністром.

Крім норм Конституції Японії, склад Кабінету, його структуру і повноваження визначають норми низки законодавчих актів, найважливіше місце серед яких належить Закону «Про Кабінет» 1947 р. і Закону «Про організацію державного управління» 1948 р.

Кандидатура Прем'єр-міністра Японії повинна бути затверджена спільною резолюцією палат Парламенту з числа його членів. Практично це означає, що висувається лідер парламентської більшості. Палата радників має обмежені можливості впливу на визначення кандидатури Прем'єр -міністра. Належне Палаті радників право висунути власного кандидата на пост Прем'єр-міністра або відмовити в підтримці кандидата, якого висунула Палата представників, нівелюється конституційними положеннями, котрі віддають, врешті-решт, перевагу кандидату Палати представників.

Кандидатура Прем'єра, в силу положень ст. 6 Конституції Японії, подається Імператору, якому формально належить право призначення Прем'єр-міністра.

Крім Прем'єр-міністра, до складу Кабінету Японії входять до 14 державних міністрів, які призначаються і звільняються з посади Прем'єром. Гранична чисельність державних міністрів визначена Законом про Кабінет і може бути, за наявності особливих обставин, збільшена не більш ніж на 3 міністерських посади, складаючи, таким чином, максимум 17 державних міністрів.

При формуванні Кабінету повинні бути виконані дві умови, встановлені Конституцією Японії – до складу Кабінету можуть входити виключно цивільні особи, а не менше половини міністрів повинні бути членами Парламенту.

Державні міністри можуть як очолювати відповідні міністерства, так і бути т.зв. "міністрами без портфеля", виконуючи окремі доручення Прем'єра або координуючи роботу кількох урядових структур. На період виконання своїх обов'язків вони користуються обмеженим імунітетом від судового переслідування, що, проте, не позбавляє зацікавлених суб'єктів самого права на подачу позову. Рішення про участь державного міністра у судовому процесі приймається Прем'єр -міністром.

Кабінет Японії приймає свої рішення на основі принципу консенсусу і колективно відповідальний за них перед Парламентом. Кабінет Японії може бути відправлений у відставку резолюцією недовіри Палати представників. Палата представників також може відмовити Кабінету в підтримці запропонованої ним резолюції про довіру. У цих випадках у Кабінету є десять днів, протягом яких Кабінет має право прийняти рішення про призначення

позачергових виборів і звернутися до Імператора за відповідним рескриптом. Якщо рішення про розпуск Палати представників прийнято не було, то Кабінет йде у відставку у повному складі.

Також підставами для відправлення Кабінету Японії у відставку в повному складі є відкриття вакансії на посаді Прем'єр-міністра і скликання першої сесії Парламенту після загальних виборів Палати представників.

У всіх випадках відставки Кабінету в повному складі його члени продовжують виконувати свої обов'язки аж до призначення нового Прем'єр-міністра.

Основні функції Кабінету Японії визначаються положеннями ст. 73 Конституції. До них відносяться, поряд із загальними функціями управління: сумлінне проведення в життя законів, ведення державних справ; керівництво зовнішньою політикою; укладання договорів з попереднім або, залежно від обставин, наступним схваленням Парламенту; організація і керівництво державною службою відповідно до норм, встановлених законом; складання бюджету і внесення його на розгляд Парламенту; видання урядових указів з метою проведення в життя положень Конституції і законів; прийняття рішень про загальну і конкретну амністію, пом'якшення та відстрочення покарань і відновлення в правах.

Положення ст.3 Конституції Японії, яка встановлює що "усі дії Імператора, що відносяться до справ держави, можуть бути вжито не інакше як за порадою і зі схвалення Кабінету, і Кабінет несе за них відповідальність", визначають функції і повноваження Кабінету Японії як радника Імператора щодо всіх актів і дій монарха, що мають відносин до державних справ.

До повноважень Кабінету Конституція відносить також подання кандидатури на посаду Голови Верховного суду (ст.6); призначення всіх суддів Верховного суду крім Голови Верховного суду (ст. 79, 80); скликання надзвичайних сесій Парламенту (ст.53); скликання надзвичайної сесії Палати радників (ст.54); використання коштів резервного фонду для покриття непередбачуваного бюджетного дефіциту (ст.87); подання Парламенту щорічного підсумкового звіту про державні витрати і доходи (ст. 90); представлення регулярних, не менше одного разу на рік, доповідей Парламенту і народу про стан державних фінансів (ст. 91).

Очолює Кабінет і представляє його, насамперед перед Парламентом, Прем'єр-міністр. Прем'єр-міністр головує на засіданнях Кабінету та пропонує до його розгляду та затвердження питання принципів державної політики. Порядок денний засідань Кабінету визначається Прем'єром, а члени Кабінету, які мають бажання винести питання для розгляду на засіданні Кабінету, звертаються до Прем'єр-міністра із відповідним поданням.

Ст. 72 і 74 Конституції Японії закріплюють за Прем'єр-міністром право вносити на розгляд Парламенту розроблені Кабінетом законопроекти, подавати Парламенту доповіді про загальний стан державних справ і зовнішніх зносин, здійснювати контроль та моніторинг реалізації в

державному управлінні політики Кабінету, контрасигнувати підписані державними міністрами закони та урядові укази.

Прем'єр-міністр Японії наділений правом призупиняти акти або дії будь-якого органу або посадової особи виконавчої влади на період до розгляду відповідного питання Кабінетом.

Розподіл обов'язків між членами Кабінету – прерогатива Прем'єра. Також Прем'єр-міністром розв'язуються, базуючись на результатах проведених на засіданні Кабінету консультацій, конфлікти, які стосуються сфер відповідальності міністерств Японії.

Функціонування Кабінету Японії забезпечується низкою урядових установ, найважливішими з яких є Законодавче бюро Кабінету та Секретаріат Кабінету.

Функції Законодавчого бюро пов'язані із забезпеченням законопроектної діяльності Кабінету та його нормотворчої діяльності. Бюро виступає в якості радника Прем'єра і членів Кабінету з питань підготовки проектів законодавчих та підзаконних актів, надає їм висновки з правових питань.

Секретаріат Кабінету очолюється державним міністром. До функцій Секретаріату, які визначаються Законом про Кабінет, належать підготовка питань порядку денного до засідань Кабінету, забезпечення планування та інтеграції діяльності органів виконавчої влади з реалізації державної політики, надання сприяння діяльності Кабінету в інших формах, що визначаються рішенням Кабінету.

До функцій Секретаріату Кабінету Японії належить також збір та обробка розвідувальної інформації, необхідної для забезпечення діяльності Кабінету. Розвідувальну діяльність в інтересах Кабінету здійснює Канцелярія Кабінету у справах розвідки та досліджень, керівник якої є одним із заступників глави Секретаріату.

Судова система Японії. Ст. 76 Конституції Японії визначила, що уся повнота судової влади у країні належить Верховному Суду та іншим судам, які будуть утворені законом. Чинна судова система Японії складається з Верховного Суду, Високих судів, окружних судів, судів сумарного (спрощеного) провадження та судів з сімейних справ.

Суди сумарного провадження розглядають цивільні справи з ціною позову до 1 400 000 єн. Юрисдикція цієї категорії судових установ з кримінальних справ поширюється на злочини невеликої тяжкості. Суди сумарного провадження, розглядаючи кримінальні справи, мають право призначати покарання у вигляді штрафу, арешту та, у визначених законом випадках, засудити до ув'язнення на строк, який не перевищує три роки. Розгляд справ у судах спрощеного провадження відбувається суддею одноособово, а загальна кількість цих судів у Японії складає 438.

Окружний суд утворено у кожній з префектур Японії за виключенням префектури Хоккайдо, де, враховуючи розмір території, таких судів утворено

чотири. У великих містах відповідної префектури окружні суди мають свої відділення. Чисельність окружних судів та їх відділень у Японії складає відповідно 50 та 203. Окружні суди виступають апеляційною інстанцією відносно основної маси рішень судів сумарного провадження та розглядають цивільні та кримінальні справи по першій інстанції. Юрисдикція окружних судів поширюється на усі категорії справ окрім тих, що прямо віднесені до юрисдикції інших категорій судів.

Переважає більшість справ у окружних судах розглядається суддею одноособово. Певні категорії справ розглядаються у складі колегії з трьох суддів – це, наприклад, справи в апеляційному провадженні та кримінальні справи де покаранням може виступати смертна кара чи довічне ув'язнення. З 2009 р. справи у окружних судах можуть розглядатися також у колегіях, які складають з шістьох народних засідателів та трьох суддів або чотирьох народних засідателів та одного судді.

Суди з сімейних справ територіально організовані тим же чином як окружні суди, налічуючи 50 судів та 203 відділення. Крім того, у 77 судах сумарного провадження додатково утворені місцеві представництва відповідних судів з сімейних справ.

Суди з сімейних справ спеціалізуються на розгляді справ, які витікають із сімейних відносин та справ, що стосуються неповнолітніх правопорушників. Прикладами сімейних справ, що розглядає ця категорія судових установ, є опіка та піклування, усиновлення, стягнення аліментів, поділ майна, розлучення і т.п. Розгляд справ у судах з сімейних справ відбувається суддею одноособово або колегією у складі трьох суддів.

Вісім Високих судів розташовані у найбільших містах Японії – Токіо, Осака, Нагоя, Хіросіма, Фукуока, Сендай, Саппоро та Такамацу. Деякі з Високих судів мають відділення, загальна кількість яких дорівнює 6. Окремо слід згадати Високий суд з питань інтелектуальної власності, утворений у 2005 р. як відділення Високого Суду Токіо. Основною функцією Високих судів є здійснення перегляду справ у апеляційному провадженні по усім категоріям справ окрім тих, що прямо віднесені до юрисдикції інших категорій судів, переважно Верховного суду. Загалом же, апеляційна юрисдикція Високих судів поширюється на рішення у цивільних та кримінальних справах, що були прийняті окружними судами та судами з сімейних справ, окремі категорії рішень судів сумарного провадження. Слухання справ у Високих судах відбувається колегією у складі трьох суддів. У деяких категоріях справ до складу колегії входить п'ять суддів. Прикладами справ, які потребують утворення колегії у складі п'яти суддів, є справи, що стосуються питань виборів, деякі категорії справ про державні злочини, справи, що стосуються притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності тощо.

Верховний суд Японії є вищою судовою інстанцією країни і наділений правом приймати остаточні рішення по справам, що розглядалися судами держави. Верховний суд Японії є судом права і не розглядає питання факту.

Основні аспекти організації Верховного суду Японії були наведено вище у розділі, що був присвячений розгляду Конституції Японії. Слід додати лише, що окрім т.зв. «Великої лави» до складу якої входять усі 15 суддів Верховного суду, у складі суду діють три т.зв. «малих лави» у складі п'яти суддів кожна.

Загальні відомості про місцеве самоврядування Японії. Конституційні засади організації та діяльності місцевого самоврядування в Японії визначені нормами глави 8 Конституції країни. Норми ст. 92 Основного Закону Японії гарантують принцип автономії місцевих спільнот та визначають, що регулювання організації та діяльності місцевих органів публічної влади має відбуватися законом; норми ст.ст. 93 та 94 встановлюють, що головні посадові особи та члени представницьких органів місцевого самоврядування мають обиратися населенням відповідної територіальної одиниці на прямих виборах; ст. 94 наділяє органи місцевого самоврядування нормотворчими та управлінськими повноваженнями, які необхідні для виконання цими органами їх функцій; ст. 95 гарантує проведення референдуму у разі прийняття Парламентом спеціального закону, що стосується цієї одиниці.

Законодавче регулювання організації та діяльності місцевого самоврядування в Японії відбувається нормами Закону «Про місцеве самоврядування», який набув чинності одночасно із Конституцією Японії у 1947 р., Законом «Про муніципальну службу», Законами «Про місцеві фінанси», «Про місцеві податки», «Про вибори посадових осіб публічної влади» і т.д.

Визначена Законом «Про місцеве самоврядування» система місцевого самоврядування у Японії охоплює як префектури та муніципалітети, які є т.зв. «ординарними» одиницями, що користуються місцевою автономією, так і т.зв. «особливі» одиниці, що користуються місцевою автономією, і до яких належать особливі управи Токіо, асоціації муніципалітетів, майнові управи та корпорації місцевого розвитку.

Префектура є вищою ланкою адміністративно-територіального поділу країни. З 47 префектур, що існують у Японії, 43 є звичайними префектурами, 2 є містами-префектурами, до них належать Осака та Кіото, одне губернаторство-префектура – Хоккайдо та столична префектура – Токіо.

Муніципалітети поділяються села, селища та міста. Загальна кількість муніципалітетів Японії станом на 2008 р. дорівнювала 1778. Віднесення муніципалітету до категорії міста, селища або села відбувається за критеріями чисельності населення, характеру забудови та зайнятості мешканців. Наприклад, до міста відносять поселення з кількістю населення більшою ніж 30000 осіб. До того ж, серед найбільших муніципалітетів-міст, відповідно до закону, додатково виокремлюються три категорії міст, що користуються додатковими повноваженнями, які звичайно належать префектуральній владі.

Структура органів самоврядування префектур та муніципалітетів як «ординарних» одиниць, що користуються місцевою автономією, Законом про

місцеве самоврядування уніфікована і базується на моделі поділу влади з утворенням системи стримувань і противаг, яку можна спостерігати у президентській республіці.

Представницькими органами префектур та муніципалітетів є виборні асамблеї. Префектуральні та муніципальні асамблеї обираються на прямих виборах на строк чотири роки населенням відповідної одиниці. Цікавою особливістю цих виборів є порівняно високий віковий ценз пасивного виборчого права, який складає 25 років.

Окрім нормотворчої діяльності у визначених законом межах, видання локальних нормативних актів, префектуральні та муніципальні асамблеї обирають окремих посадових осіб місцевого самоврядування, приймають місцеві бюджети та контролюють їх виконання, здійснюють контроль за діяльністю виконавчих органів місцевого самоврядування префектури або муніципалітету.

Виборні губернатори у префектурах та мери у муніципалітетах забезпечують виконання рішень представницького органу місцевого самоврядування та реалізацію повноважень, які делеговані на відповідний рівень національним урядом.

Як і члени префектуральних та муніципальних асамблей, губернатори та мери обираються на прямих виборах населенням відповідної одиниці на строк чотири роки.

Губернатори та мери представляють відповідні одиниці, до їх повноважень належить право приймати нормативні акти, вносити проекти нормативних актів та проект місцевого бюджету на розгляд відповідної асамблеї, право накладати вето на акти, прийняті відповідною асамблеєю, право призначати та звільняти посадовців виконавчих органів префектури чи муніципалітету.

Особливістю організації виконавчих органів місцевого самоврядування Японії є утворення відносно самостійних адміністративних комітетів на рівні префектур та муніципалітетів, які працюють у взаємодії з губернаторами та мерами.

У префектурах створюються комітети з освіти, комітети з громадської безпеки та виборчі комісії, а у муніципалітетах комітети з освіти та виборчі комісії.

Члени комітетів з освіти призначаються на строк у чотири роки губернатором або мером за згоди відповідною асамблеєю. Комітети відповідають за діяльність шкіл та інших освітніх закладів, їх кадрове забезпечення.

Комітети з громадської безпеки, які утворюються лише у префектурах відповідають за діяльність місцевої поліції. Призначаються члени цих комітетів губернаторами за згоди префектуральної асамблеї, а строк їх повноважень складає три роки.

Виборчі комісії відповідають за організацію і проведення загальнонаціональних та місцевих виборів на території префектур та муніципалітетів, а їх члени обираються відповідними асамблеями на строк у 4 роки.

Питання для самоконтролю.

Якою за рахунком є чинна Конституція Японії?

Назвіть форму правління Японії.

Яка норма закріплена у ст.9 Конституції Японії?

Охарактеризуйте порядок внесення змін до Конституції Японії.

Чому в Японії існує велика кількість політичних партій?

Яка система наступництва трону діє в Японії?

Хто нині є імператором Японії?

Як формується нижня палата японського Парламенту?

Які функції і повноваження виконує Кабінет?

Рекомендована література.

Конституция Японии 1947 г. // Конституции зарубежных государств. - М. : Юрид. лит-ра, 1996.

Макаров А. А. Политическая власть в Японии. Механизм функционирования на современном этапе / А. А. Макаров. – М. : Наука, 1988. – 169 с.

Сила-Новицкая Т. Г. Культ императора в Японии. Мифы. История. Доктрины. Политика / Т. Г. Сила-Новицкая. – М. : Наука, 1990. – 206 с.

Стрельцов Д. В. Современный японский парламент / Д. В. Стрельцов. – М.: Восточная литература, 1994.

Стрельцов Д. В. Система государственного управления Японии в послевоенный период / Д. В. Стрельцов.. – М. : МАКС-Пресс, 2002. – 304 с. Политическая система современной Японии. – М. : Аспект-пресс, 2013. – 385с.

Класифікація держав за формою правління

Республіки			
• Австрія • Азербайджан • Албанія • Алжир • Ангола • Андорра • Аргентина • Афганістан • Бангладеш • Бенін • Білорусь • Болгарія • Болівія • Боснія і Герцеговина • Ботсвана • Бразилія • Буркіна-Фасо • Бурунді • В'єтнам • Вануату • Венесуела • Вірменія • Габон • Гаїті	• Гайана • Гамбія • Гана • Гватемала • Гвінея • Гвінея-Бісау • Гондурас • Греція • Демократична Республіка Конго • Джибуті • Домініка • Домініканська республіка • Еквадор • Екваторіальна Гвінея • Еритрея • Естонія • Ефіопія • Єгипет • Ємен • Замбія • Зімбабве	• Ізраїль • Індія • Індонезія • Ірак • Іран • Ірландія • Ісландія • Італія • Кабо-Верде • Казахстан • Камерун • Кенія • Кіпр • Кірибаті • КНДР • КНР • Корея • Кот-д'Івуар • Куба • Лаос • Латвія • Ліберія • М'янма • Мадагаскар • Малаві	• Малі • Мальдіви • Мальта • Маршаллові острови • Мікронезія • Мозамбік • Молдова • Монголія • Намібія • Науру • Нігер • Нігерія • Німеччина • Пакистан • Палау • ПАР • Парагвай • Перу • Південний Судан • Польща • Португалія • Республіка Конго

Монархії			
• Росія • Руанда • Румунія • Сальвадор • Самоа • Сан-Марино • Сан-Томе і Принсіпі • Сейшельські острови • Сенегал • Сербія • Сирія • Сінгапур • Словаччина • Словенія • Сомалі • Судан • Суринам • Східний Тимор • Танзанія • США • Сьєрра-Леоне • Таджикистан	• Того • Тринідад і Тобаго • Туніс • Туреччина • Туркменистан • Уганда • Угорщина • Узбекистан • Уругвай • Фіджі • Філіппіни • Фінляндія • Франція • Хорватія • ЦАР • Чад • Чехія • Чилі • Чорногорія • Швейцарія • Шри-Ланка	• Австралія • Антигуа і Барбуда • Багамські острови • Барбадос • Бахрейн • Беліз • Бельгія • Бруней • Бутан • Ватикан • Великобританія • Гренада • Данія • Йорданія • Камбоджа • Катар • Лесото • Люксембург • Малайзія • Марокко • Монако	• Нідерланди • Нова Зеландія • ОАЕ • Оман • Папуа – Нова Гвінея • Саудівська Аравія • Свазіленд • Сент-Вінсент і Гренадини • Сент-Кітс і Невіс • Сент-Люсія • Соломонові острови • Таїланд • Тонга • Тувалу • Швеція • Ямайка • Японія

Класифікація держав за змістом правління

Конституційні держави		Перехідні	
• Австралія • Австрія • Андорра • Бельгія • Болгарія • Боснія і Герцеговина • Великобританія • Греція • Данія • Естонія • Ізраїль • Ірландія • Ісландія • Іспанія • Італія • Канада • Кіпр • Латвія • Литва • Ліхтенштейн • Люксембург • Македонія • Мальта	• Нідерланди • Німеччина • Нова Зеландія • Норвегія • Польща • Португалія • Румунія • Сан-Марино • Сінгапур • Словаччина • Словенія • США • Туреччина • Угорщина • Фінляндія • Франція • Хорватія • Чехія • Чорногорія • Швейцарія • Швеція • Японія	• Азербайджан • Албанія • Ангола • Антигуа і Барбуда • Аргентина • Афганістан • Багамські Острови • Бангладеш • Барбадос • Бахрейн • Беліз • Білорусь • Бразилія • Буркіна-Фасо • Бутан • Вануату • Венесуела • Вірменія • Гаїті • Гайана • Гватемала • Гвінея • Гондурас • Гренада • Грузія • Джибуті • Домініка • Домініканська Республіка	• Демократична республіка Конго • Еквадор • Ефіопія • Єгипет • Індія • Ірак • Іран • Йорданія • Кабо-Верде • Казахстан • Камбоджа • Кенія • Киргизія • Кірибаті • Колумбія • Коморські острови • Корея • Коста-Рика • Кувейт • Лаос • Лесото • Ліберія • Ліван • Лівія • Маврикій • Мадагаскар • Малаві • Малайзія • Мальдіви

Держави		Необмежені держави	
• Марокко • Маршаллові острови • Мексика • Мікронезія • Молдова • Монако • Монголія • Намібія • Науру • Непал • Нігерія • Нікарагуа • Пакистан • Палау • Панама • Папуа – Нова Гвінея • ПАР • Парагвай • Перу • Південний Судан • Росія • Руанда • Сальвадор • Самоа • Сан-Томе і Принсіпі • Свазіленд • Сейшельські острови	• Сенегал • Сент-Вінсент і Гренадини • Сент-Кітс і Невіс • Сент-Люсія • Сербія • Соломонові острови • Судан • Суринам • Східний Тимор • Таджикистан • Таїланд • Танзанія • Того • Тонга • Тринідад і Тобаго • Тувалу • Туніс • Уганда • Узбекистан • Україна • Уругвай • Фіджі • Філіппіни • Чилі • Шрі-Ланка • Ямайка	• Алжир • Бенін • Болівія • Ботсвана • Бруней • Бурунді • В'єтнам • Ватикан • Габон • Гамбія • Гана • Гвінея-Бісау • Екваторіальна Гвінея • Еритрея • Ємен • Замбія • Зімбабве • Індонезія • Камерун • Катар	• Китай • КНДР • Конго • Кот-д'Івуар • Куба • М'янма • Мавританія • Малі • Мозамбік • Нігер • ОАЕ • Оман • Саудівська Аравія • Сирія • Сомалі • Сьєрра-Леоне • Туркменистан • ЦАР • Чад

**Класифікація держав
за найбільш впливовим суб'єктом державної влади**

Парламентські держави		Президентські держави	
• Австралія • Австрія • Албанія • Андорра • Антигуа і Барбуда • Багамські острови • Бангладеш • Барбадос • Беліз • Бельгія • Бутан • Вануату • Гренада • Греція • Данія • Естонія • Ефіопія • Ізраїль • Ірак • Ірландія • Італія • Кабо-Верде • Камбоджа • Латвія • Лесото • Люксембург • Малайзія • Мальта	• Маршаллові острови • Монголія • Науру • Нідерланди • Німеччина • Нова Зеландія • Папуа – Нова Гвінея • ПАР • Самоа • Сан-Марино • Сент-Вінсент і Гренадини • Сент-Кітс і Невіс • Сент-Люсія • Соломонові острови • Таїланд • Тонга • Тринідад і Тобаго • Тувалу • Туніс • Угорщина • Швейцарія • Швеція • Ямайка • Японія	• Алжир • Ангола • Аргентина • Афганістан • Бенін • Болівія • Ботсвана • Бразилія • Бурунді • Венесуела • Габон • Гамбія • Гана • Гватемала • Гвінея • Гондурас • Домініканська республіка • Еквадор • Екваторіальна Гвінея • Еритрея • Ємен • Замбія • Індонезія • Камерун • Кіпр • Кот-д'Івуар • Ліберія	• Мадагаскар • Малаві • Малі • Мальдіви • Мікронезія • Мозамбік • Нігер • Нігерія • Нікарагуа • Палау • Парагвай • Перу • Південний Судан • Республіка Конго • Сальвадор • Сейшельські острови • Сирія • Судан • США • Сьєрра-Леоне • Танзанія • Того • Туркменистан • Уганда • Уругвай • ЦАР • Чилі

Змішані (дуалістичні) держави		Монархічні держави	Партійні та інші
• Азербайджан • Бахрейн • Білорусь • Болгарія • Боснія і Герцеговина • Буркіна-Фасо • Вірменія • Гаїті • Гайана • Гвінея-Бісау • Демократична Республіка Конго • Джибуті • Домініка • Єгипет • Зімбабве • Індія • Ісландія • Йорданія • Казахстан • Кенія • Кірибаті • Корея • Лаос • М'янма • Марокко • Молдова • Монако • Сомалі	• Намібія • Пакистан • Польща • Португалія • Росія • Руанда • Румунія • Сан-Томе і Принсіпі • Свазіленд • Сенегал • Сербія • Сінгапур • Словаччина • Словенія • Суринам • Східний Тимор • Таджикистан • Туреччина • Узбекистан • Фіджі • Філіппіни • Фінляндія • Франція • Хорватія • Чад • Чехія • Чорногорія • Шри-Ланка	• Бруней • Ватикан • Катар • Саудівська Аравія • Оман • ОАЕ	• Іран • КНДР • Куба • КНР • В'єтнам

**Класифікація держав
за державно-територіальним устроєм**

Унітарні держави			
• Азербайджан • Албанія • Алжир • Ангола • Андорра • Антигуа і Барбуда • Афганістан • Багамські острови • Бангладеш • Барбадос • Бахрейн • Беліз • Бенін • Білорусь • Болгарія • Болівія • Ботсвана • Бруней • Буркіна-Фасо • Бурунді • Бутан • В'єтнам	• Вануату • Ватикан • Вірменія • Габон • Гаїті • Гайана • Гамбія • Гана • Гватемала • Гвінея • Гвінея-Бісау • Гондурас • Гренада • Греція • Данія • Демократична Республіка Конго • Джибуті • Домініка • Домініканська республіка • Еквадор • Екваторіальна Гвінея	• Еритрея • Естонія • Єгипет • Ємен • Замбія • Зімбабве • Ізраїль • Індонезія • Іран • Ірландія • Ісландія • Італія • Йорданія • Кабо-Верде • Казахстан • Камбоджа • Камерун • Катар • Кенія • Кіпр • Кірибаті • КНДР • Корея • Кот-д'Івуар	• Куба • Лаос • Латвія • Лесото • Ліберія • Люксембург • М'янма • Мадагаскар • Малаві • Малі • Мальдіви • Мальта • Марокко • Маршаллові острови • Мозамбік • Молдова • Монголія • Намібія • Науру • Нігер • Нідерланди • Нікарагуа • Нова Зеландія

			Федеративні держави
· Палау · Папуа – Нова Гвінея · Парагвай · Перу · Південний Судан · Польща · Португалія · Республіка Конго · Руанда · Румунія · Сальвадор · Самоа · Сан-Марино · Сан-Томе і Принсіпі · Свазіленд · Сейшельські острови · Сенегал · Сент-Вінсент Гренадини	· Сент-Люсія · Сербія · Сирія · Сінгапур · Словаччина · Словенія · Соломонові острови · Сомалі · Суринам · Східний Тимор · Сьєрра-Леоне · Таджикистан · Таїланд · Танзанія · Того · Тонга · Тринідад і Тобаго · Тувалу · Туніс · Туреччина	· Туркменистан · Уганда · Угорщина · Узбекистан · Уругвай · Фіджі · Філіппіни · Фінляндія · Франція · Хорватія · ЦАР · Чад · Чехія · Чилі · Чорногорія · Швеція · Шри-Ланка · Ямайка · Японія	· Австралія · Австрія · Аргентина · Бельгія · Боснія і Герцеговина · Бразилія · Венесуела · Ефіопія · Індія · Ірак · Малайзія · Мікронезія · Нігерія · Німеччина · Пакистан · ПАР · Росія · Сент-Кітс і Невіс · Судан · США · Швейцарія

Класифікація держав за структурою парламентів

Держави з однопалатними парламентами			
• Азербайджан • Албанія • Ангола • Андорра • Бангладеш • Бенін • Болгарія • Ботсвана • Бруней • Буркіна-Фасо • В'єтнам • Вануату • Ватикан • Венесуела • Вірменія • Гайана • Гамбія • Гана • Гватемала • Гвінея • Гвінея-Бісау • Гондурас • Греція • Данія • Джибуті • Домініка	• Еквадор • Екваторіальна Гвінея • Еритрея • Естонія • Замбія • Ізраїль • Ірак • Іран • Ісландія • Кабо-Верде • Кенія • Кіпр • Кірибаті • КНДР • Корея • Кот-д'Івуар • Куба • Лаос • Латвія • Люксембург • Малаві • Малі • Мальдіви • Мальта	• Маршаллові острови • Мікронезія • Мозамбік • Молдова • Монголія • Науру • Нігер • Нікарагуа • Нова Зеландія • Папуа – Нова Гвінея • Перу • Португалія • Сальвадор • Самоа • Сан-Марино • Сан-Томе і Принсіпі • Сейшельські острови • Сент-Вінсент Гренадини • Сент-Кітс і Невіс • Сербія • Сирія • Сінгапур	• Словаччина • Словенія • Соломонові острови • Сомалі • Суринам • Східний Тимор • Сьєрра-Леоне • Танзанія • Того • Тонга • Тувалу • Туніс • Туреччина • Туркменистан • Уганда • Угорщина • Україна • Фінляндія • Хорватія • ЦАР • Чад • Чорногорія • Швеція • Шрі-Ланка

Держави з двопалатними парламентами

• Австралія • Австрія • Алжир • Антигуа і Барбуда • Аргентина • Афганістан • Багамські острови • Барбадос • Бахрейн • Беліз • Бельгія • Білорусь • Болівія • Боснія і Герцеговина • Бразилія • Бурунді • Бутан • Габон • Гаїті	• Гренада • Демократична Республіка Конго • Домініканська республіка • Ефіопія • Єгипет • Ємен • Зімбабве • Індія • Індонезія • Ірландія • Італія • Йорданія • Казахстан • Камбоджа • Камерун • Лесото	• Ліберія • М'янма • Мадагаскар • Малайзія • Марокко • Намібія • Нігерія • Нідерланди • Німеччина • Пакистан • Палау • ПАР • Парагвай • Південний Судан • Польща • Росія • Руанда • Румунія • Свазіленд	• Сенегал • Сент-Люсія • Судан • США • Таджикистан • Таїланд • Тринідад і Тобаго • Узбекистан • Уругвай • Фіджі • Філіппіни • Франція • Чехія • Чилі • Швейцарія • Ямайка • Японія

**Держави у яких діє
спеціалізований орган конституційного контролю**

Конституційні суди			Конституційні ради
· Австрія · Азербайджан · Албанія · Ангола · Андорра · Бельгія · Бенін · Білорусь · Болгарія · Болівія* · Боснія і Герцеговина · Бурунді · Вірменія · Габон · Гватемала · Гвінея · Джибуті · Еквадор · Єгипет · Індонезія · Італія	· Катар · Демократична Республіка Конго · Республіка Конго · Корея · Латвія · Люксембург · Мадагаскар · Малі · Мальта · Молдова · Монголія · М'янма · Нігер · Німеччина · ПАР · Перу · Польща* · Португалія · Росія	· Румунія · Сан-Томе і Принсіпі · Сербія · Сирія · Словаччина · Словенія · Судан · Суринам · Таджикистан · Таїланд · Танзанія · Того · Туреччина · Угорщина · Узбекистан · Хорватія · ЦАР · Чехія · Чилі* · Чорногорія	· Алжир · Буркіна-Фасо · Екваторіальна Гвінея · Іран** · Казахстан · Камбоджа · Кот-д'Івуар · Сенегал · Туніс · Франція · Чад

* Носить назву Конституційний трибунал

** Рада вартових Конституції

**Класифікація держав
за наявністю державної (офіційної) релігії
та/або Церкви**

Християнство	Іслам	Буддизм
· Ватикан · Греція · Грузія · Данія · Ісландія · Коста-Рика · Ліхтенштейн · Мальта · Монако · Фінляндія · Швеція	· Алжир · Афганістан · Бангладеш · Бахрейн · Бруней · Єгипет · Ємен · Ірак · Іран · Йорданія · Катар · Коморські острови · Кувейт · Лівія · Мавританія · Малайзія · Мальдіви · Марокко · ОАЕ · Оман · Саудівська Аравія · Сомалі · Туніс	· Камбоджа · Лаос · Бутан

**Класифікація держав
за кількістю державних (офіційних) мов**

Одна			
• Австралія • Австрія • Азербайджан • Албанія • Алжир • Ангола • Андорра • Антигуа і Барбуда • Аргентина • Багамські острови • Бангладеш • Барбадос • Бахрейн • Беліз • Бенін • Болгарія • Ботсвана • Бразилія • Буркіна-Фасо • Бурунді • Бутан • В'єтнам • Венесуела • Вірменія	• Габон • Гайана • Гамбія • Гана • Гватемала • Гвінея • Гвінея-Бісау • Гондурас • Гренада • Греція • Данія • Демократична Республіка Конго • Домініка • Домініканська республіка • Еквадор • Естонія • Ефіопія • Єгипет • Ємен • Замбія • Індонезія • Іран • Ісландія	• Італія • Йорданія • Кабо-Верде • Камбоджа • Катар • Кірибаті • КНДР • Корея • Кот-д'Івуар • Куба • Лаос • Латвія • Лесото • Ліберія • М'янма • Малаві • Малайзія • Малі • Мальдіви • Марокко • Мозамбік • Молдова • Монголія • Намібія • Нігер	• Нігерія • Нікарагуа • Німеччина • Південний Судан • Польща • Португалія • Республіка Конго • Росія* • Румунія • Сальвадор • Сан-Марино • Сан-Томе і Принсіпі • Сенегал • Сент-Вінсент і Гренадини • Сент-Кітс і Невіс • Сент-Люсія • Сербія • Сирія • Словаччина • Словенія • Соломонові острови

* В окремих регіонах можуть встановлюватись додаткові офіційні мови.

Дві і більше

• Суринам • США • Сьєрра-Леоне • Таджикистан • Таїланд • Того • Тринідад і Тобаго • Туреччина • Туркменистан • Уганда • Угорщина • Узбекистан • Уругвай • Франція • Хорватія • Чехія • Чилі • Чорногорія • Швеція • Ямайка • Японія	• Афганістан • Бельгія • Білорусь • Болівія • Боснія і Герцеговина • Бруней • Вануату • Ватикан • Гаїті • Джібуті • Екваторіальна Гвінея • Зімбабве • Ізраїль • Індія • Ірак • Ірландія • Казахстан • Камерун	• Кенія • Кіпр • Люксембург • Мадагаскар • Мальта • Маршаллові острови • Мікронезія* • Науру • Нідерланди** • Нова Зеландія • Пакистан • Палау • Папуа – Нова Гвінея • ПАР • Парагвай • Перу • Руанда • Самоа	• Свазіленд • Сейшельські острови • Сінгапур • Сомалі • Судан • Східний Тимор • Танзанія • Тонга • Тувалу • Туніс • Фіджі • Філіппіни • Фінляндія • ЦАР • Чад • Швейцарія • Шри-Ланка

* Більшість мов є офіційними лише в певних регіонах

** Друга офіційна мова лише в одному регіоні

Навчальне видання

Під редакцією д.ю.н., проф. Н. В. Мішиної та доц. В. О. Міхальова

Бориславська О. М., Гараджаєв Д. Я., Дерус Н. О., Єзеров А. А.,
Куранін В. О., Мішина Н. В., Москальчук К. М., Назарко А. Т., Олькіна О. В.,
Різник С. В.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

ТОМ 2. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

К 75 Конституційне право зарубіжних країн. Том 2 : Особлива частина
/ під ред. д.ю.н., проф. Н. В. Мішиної та доц. В. О. Міхальова. – Одеса:
Національний університет «Одеська юридична академія», 2014. –
336 с.

ISBN _____

Навчальний посібник «Конституційне право зарубіжних країн» складається з двох частин – загальної, у якій розглядаються основні інститути конституційного права в зарубіжних країнах (Том 1) та особливої, що присвячена основам конституційного права низки зарубіжних країн (Том 2).

Для студентів, аспірантів, викладачів та наукових працівників вищих навчальних закладів.

УДК
ББК